

Varujan
VOSGANIAN

Fiction-Did

Cartea șoaptelor

POLIROM

Fiction
Ltd

Lector: Ștefan Agopian

Redactori : Magdalena Popescu Bedrosian, Bianca Burța-Cernat

© 2009 by Editura POLIROM

www.polirom.ro

Editura POLIROM

Iași, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506

București, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7, ap. 33, O.P. 37;

P.O. BOX 1-728, 030174

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României :

VOSGANIAN, VARUJAN

Cartea șoaptelor / Varujan Vosganian. – Iași: Polirom, 2009

ISBN 978-973-46-0887-4

821.135.1-31

Printed in ROMANIA

Varujan
VOSGANIAN

Fiction-Ltd

Cartea șoaptelor

roman

POLIROM

2009

„Noi nu ne deosebim prin ceea ce
suntem, ci prin morții pe care fiecare
îi plânge“

a spus bunicul meu Garabet.

Unu

Eu sunt mai ales ceea ce n-am putut împlini.

Cea mai adevărată dintre viețile pe care le port, ca un mănunchi de șerpi înnodat la un capăt, e viața netrăită. Sunt un om care pe acest pământ am trăit nespus. Și care tot pe atât n-am trăit.

Părinții mei sunt vii. Înseamnă că eu nu sunt, încă, născut pe de-a-ntregul. Ei mai rotunjesc câte puțin la umerii mei colțuroși. Mai toarnă suflet în pieptul meu, care își schimbă conturul, așa cum amforele bătrânilor greci luau forma vinului care se îngroșa înăuntru. Mai netezesc la chipul meu arămiu.

Pentru că nu sunt încă născut pe de-a-ntregul, moartea e încă departe. Sunt atât de tânăr, încât aș putea s-o iubesc, ca pe o femeie frumoasă.

Primul meu învățător a fost un înger bătrân. Cel care ne-ar fi privit de departe, în fundul curții, ar fi văzut un copil așezat la poalele unui nuc uriaș. De fapt, eu ședeam la picioarele îngerului aceuia bătrân, care era învățătorul meu. Umbra lui mirosea a iod și degetele mele, scriind, se pătau cu umbrele lui, ca sângele încheșat. Încât nu mai știam a cui rană era, a mea sau a lui.

De la el am învățat că numele nu-ți este de niciun folos. Chiar și pe al meu, să îl scriu fără majusculă, ca pe numele

unui copac sau al unei jivine. Vorbeam între noi fără cuvinte și era bine, ca atunci când alergi desculț prin iarbă. Nu rămân urme, de aceea mersul prin iarbă e fără de păcat. Aruncam sandalele și alergam pe câmpul de la marginea orașului. Umbra lui se așternea peste a mea și eram fericiți.

Într-o zi, îngerul bătrân a dispărut. Am privit nedumerit nukul, trunchiul lui gros, frunzele mustoase. Pe crengi au coborât păsări. Toamna, vântul a scuturat crengile și nucile au căzut pe pământ. Le-am spart coaja și le-am mâncat. Erau gustoase. Am mâncat din trupul lui. De atunci nu l-am mai căutat pe îngerul bătrân. A rămas numai mirosul de iod și, câteodată, mai văd urmele negre-verzui pe degete. Semn că dedesubt carnea este încă nevindecată.

Focșaniul copilăriei mele era un oraș cu străzi largi și case impunătoare. Pe măsură ce creșteam, străzile se îngustau și casele se piperniceau. Așa fuseseră dintotdeauna, de fapt, dar ochiul meu de copil le dădea, ca, de altfel, întregii lumi, dimensiuni enorme doar pentru mine. Ar trebui ca la temelia caselor și în stâlpii prispei să nu se pună grinzi de lemn uscat, ci trunchiuri vii. Astfel, casele ar crește odată cu oamenii, lumea nu s-ar micșora și timpul nu s-ar scurta.

Puține lucruri se schimbaseră de la Al Doilea Război încoace. Mahalaua noastră, din răsăritul orașului, avea străzile nepietruite și trotuarele așijderea, deosebindu-se de stradă printr-o bordură de piatră, înaltă de-o palmă. Gardurile erau din lemn, uneori proaspăt vopsite. Cel mai adesea, șipcile erau inegale și bătute unele peste altele în cuie, nevopsite sau date cu var. La poalele gardurilor creștea romaniță. Florile ei mici și parfumate le culegeam spre toamnă. Bunica le pune în curte, la uscat, pentru ceaiurile tămăduitoare de

peste iarnă. Așa cum făcea și cu jumătățile de caise, vara, și, ceva mai târziu, cu prunele și cu feliile de măr. Fructele uscate țineau de foame, căci se mestecau îndelung. Și, dacă aveai răbdare să le mesteci destul, căpătau gust de carne.

Strada noastră era scurtă. Avea numai zece case și, la colț, zidul unei fabrici de gheață, căreia îi ziceam „Frigorifer“. Numele străzii era 6 Martie 1945. Pe plăcuță era adăugată o explicație: „Instaurarea primului guvern democrat“. După Revoluția din 1989, când celor de la primărie guvernul de la 1945 nu li s-a mai părut tot așa de democrat, numele străzii a fost schimbat în Jiliște, din motive pe care nu le cunosc. Am expediat pe vremea aceea o scrisoare acasă. A ajuns după câteva luni. Poșta o trimisese mai întâi, așa cum i se păruse la îndemână, tot în județul Vrancea, dar în satul Jiliște. Sângele curge mai încet decât timpul. De aceea, deprinderile se dezmetesc mai greu. Mult mai inspirată se dovedise o altă denumire, la câteva colțuri de stradă mai încolo: strada Revoluției. După 1989 numele acela a rămas neschimbat. Fiecare se gândise la revoluția care îi fusese lui pe plac.

Când ploua, pe strada noastră se adunau pârlăieșe care se scurgeau unul în altul. Aflasem cuvântul care numea albiile acelea și unde, când era arșiță, pământul devenea fin ca o pulbere. Albiile se numeau rigole. Cojile de nucă erau corăbiile de pe pârlăieșele repezi din rigolă. Îndesam în ele nămolul cald ca aluatul, în care înfingeam pene de curcan ținând loc de catarg.

Rareori treceau mașini. Veneau, însă, căruțe cu bidoane de aluminiu pline cu lapte. După colț era un centru de colectare și prelucrare a laptelui. Se așezau la rând, fiecare cu bidoanele lui. Ne cățărăm pe capetele de osie și făceam ceva drum cocoțați așa. Câte un căruțaș, mai țăfnos că nu i-au ieșit

socotelile la lapte, ne ardea câte un bici pe spinare. Săream din căruță, iar el chiuia și-și îndemna caii.

Pe vremea aceea nu erau blocuri în oraș, iar casele cu etaj le numărai pe degete. Cu etaj și mansardă fuseseră magazinele evreiești de pe Strada Mare. La cutremurul din 1940 caturile de sus se prăbușiseră, iar magazinele se chirciseră și se strânseseră unele într-altele.

Oamenii din cartierul nostru erau săraci. Nici noi nu prea aveam cu ce să ne lăudăm, doar că părinții mei erau oameni cu carte, ingineri. Ziarele veneau rar, știrile le aflam de la jurnalul de cinema și de la difuzor, o cutie galbenă care bâzâia de pe perete buletine de știri, muzică folclorică și coruri patriotice. Când doamna Maria, vecina de vizavi, și-a cumpărat televizor, a fost mare eveniment pe strada noastră. Televizorul, marca Rubin, era, ca mai toate lucrurile pe vremea aceea, rusec. Avea ecranul cât o farfurie. În serile calde, doamna Maria îl scotea în curte și fiecare venea cu scaunul de-acasă. Adormeam repede, ghemuit în scaunul meu, dar mă simțeam mândru ca un om mare. Ce am văzut treaz de la un capăt la altul, căci se transmiteau la prânz, au fost înmormântările. A lui Leontin Sălăjan, ministru al Armatei, apoi a lui Gheorghe Gheorghiu-Dej. Ore în șir, mahalaua s-a uitat, mai degrabă curioasă decât îndurerată, la cortegiul funerar, bând țuică și comentând ca la fotbal. Asemenea înmormântări erau cam rare, după gustul bunicului meu Garabet și, mai ales, după cel al cumnatului său, Sahag Șeitanian. Altminteri, nu se întâmpla mai nimic în mahalaua noastră.

Între timp, au dispărut focurile. S-au retras zumzăind în firele electrice, s-au ascuns prin pereți, s-au îngropat în pământ.

Dar, în copilăria mea, focurile ieșeau mereu la iveală. Flacăra jucăușă a lumânării sau cea liniștită a lămpii cu gaz. Pâlpâirea roșiatică a jarului din sobă. Focul de sub cazanul în care bolborosea magiunul. Sau cel de sub cazanul înnegrit în care fierbea smoala pentru cartoanele de pe acoperișuri ori se topea untura pentru săpunul de rufe. Flacăra înecăcioasă a frunzelor arse, primăvara. Noaptea erau pe atunci mai lungi și mai bogate, lumina mai puțină și umbrele mai vii. În jocul umbrelor proiectate pe pereți, multe fantasmă păreau aieiea. Focul era o făptură vie, se așeza lângă noi la masă, ni se prelingea cu umbrele lui pe umeri, ne lungea fețele și ne adâncea privirile. Multe povești, de pe pereții aceia mișcători, după ce le ascultam, se repovesteau singure. De aceea, copilăria mea a fost mai slobodă și mai bogată. Chiar și morților le era mai bine așa.

Alte însoțitoare ale copilăriei mele au fost mirosurile. Dintre toate simțurile, mirosul este cel mai încărcat de memorie. E destul să deschizi o ușă prin care pătrunde un iz familiar și toate întâmplările legate de senzația aceea îți revin în minte. O viață întreagă ar putea fi descrisă prin aromele ei. Tot așa ar putea fi povestită și copilăria mea.

Întâi de toate, mirosul aluatului cald. Dacă ar fi să-mi concentrez toată copilăria într-o singură formă a materiei, aș spune „aluat“. Anume, aluatul cald din castronul bunicii. Creștea de seara până dimineața ca o ființă vie. Eram fascinat. Și atât de legat de viața care creștea în el, încât simțeam că fiecare mișcare a mâinilor care îl frământau îl doare. Mă linișteam doar atunci când o vedeam pe bunica Arșaluis, Aurora pe românește, și pe sora ei, Armenuhi, întinzându-l și mângâindu-l, până când se prefăcea în foi subțiri. Femeile așterneau cearșafuri netede pe paturi, pe mese, peste care întindeau foile subțiri de aluat pentru baclava.

În nopțile acelea, dormeam îngrămădiți pe canapele. Foile nu trebuiau stânjenite de nici o mișcare și de nici un zgomot. Treceam printre ele cu băgare de seamă și vorbeam în șoaptă. Din când în când, bunica se trezea și, la lumina lămpii cu gaz, le ungea cu ulei amestecat cu ou. Dimineața, uscate ca niște plăcuțe de argilă și foșnind a fân de peste an, erau așezate una peste alta. Între ele, se presăra miez pisat de nucă și, deasupra, se turna sirop cald. Marginile se tăiau, așa încât foile să ia forma tăvilor care se rumeneau încet în cuptor. Duminică, la prânz, bunicul Garabet tăia baclavalele cu un cuțit lung și împărțea, măsurat, la fiecare.

Același cuțit era folosit la tăiatul cărnii uscate de vită, căreia îi spuneam, pe turcește, *pastârma*. Carnea se agăța de streășina casei, s-o usuce vântul și s-o îndulcească lumina. „Dintre toate, spunea bunicul, cel mai bun e gustul vântului. Trebuie să știi cum să-l lași să pătrundă în mâncare.“ Carnea uscată se pune la muiat într-o pastă care se chema *cemen*, trimisă tocmai de la Erevan. Bunicul lua cuțitul și tăia prima felie. Ieșeam în curte și priveam prin felia de carne roșiatică. „Nu se vede luna“, spuneam. Iar bunicul : „Nu e bine“. Ascuțea cuțitul pe piatră umezită și tăia altă felie. Carnea subțire, străpunsă de razele lunii, căpăta o culoare gălbuie. „Acum se vede“, spuneam. „E bine, socotea bunicul. Lumina și vântul sunt cele mai gustoase, luate împreună. Așa fructul e bine copt și carnea se taie cum trebuie.“

Mirosul fructelor umplea toată casa. Mai ales de Anul Nou, când la armeni e încă postul Crăciunului și se fierbe în crățiți mari *anuș-abur*. Care în traducere ar însemna „supă dulce“. E un fel de colivă, numai că în grâul fiert se amestecă tot felul de fructe: smochine, curmale, stafide, nuci, portocale. Și, deasupra, se cerne o pudră de scorțișoară.

Apoi mirosul cotloanelor. Locuri ascunse, umbroase ori la vedere, dar care se deschid rar și, mai îmbietoare, locurile interzise. Fără cotloane de cotrobăit, copilăria e lipsită de noimă. Numai ceea ce e ascuns merită cu adevărat să se vadă. Mirosul cotloanelor se însoțește cu liniștea, care are și ea mirosurile ei. Mai întâi, dulapurile de haine sub care ședeau, împăturite, plăpumile și saltelele. În dulapul bunicii se păstrau numai hainele grele, paltoanele, mirosind a naftalină, dintre care unele fuseseră chiar ale străbunicii mele, Heghine Terzian. Din hainele străbunicului nu se putuse păstra nimic, totul rămăsese pe o stradă din Constantinopol, de unde soarele se vedea apunând peste Bosfor. Fugiseră într-o noapte, cu hainele de pe ei și cu niște boccele în care adunaseră la repezeală câteva lucruri mai ușor de vândut. Se zvonea că în port, la Pera, acostase un vapor care primea refugiați armeni. La urcarea pe punte, în mijlocul mulțimii buimace și temătoare, străbunicul meu a căzut în genunchi, apoi s-a prăbușit cu fața în jos, de mână cu cele două fete. L-au întors, i-au închis ochii și i-au descleștat mâinile. L-au vegheat, găsind te miri pe unde un capăt de lumânare. Nu a fost singurul care și-a dat sufletul în învălmășeala și spaima de atunci. Înainte de a ajunge la Constanța, căpitanul a dat ordin ca toți morții să fie aruncați în mare. Așa s-a făcut că Marea Neagră a devenit mormântul mișcător al străbunicului Baghdasar Terzian.

Era, apoi, dulapul cu cărți. Bunicul Garabet cunoștea mai toate alfabetele: latin, chirilic, grecesc și arab. „Ca să nu greșești, spunea. Alfabetul e începutul, de-asta îi și spune alfabet. Poți începe de oriunde, cu condiția să poți descurca începutul.“ Bunicul meu a descurcat începuturile, dar a încurcat sfârșiturile. Pe patul de moarte, noi, copiii, am fost chemați să-l vedem. N-am înțeles ce spunea. Părea liniștit și vorbea cu

înțelepciune. Dar nu puteam să înțeleg. Pe urmă, tata mi-a explicat că bunicul ne vorbise amestecând limbile : persana, araba, turca, rusa și armeană. Toate tărâmurile cunoscute în copilărie și în adolescență înviaseră în el. Așa cum, grăbindu-te la plecare, înșfaci lucrurile care îți cad în mână, tot așa și el, vorbind înainte de plecarea de pe lumea aceasta, înșfăcase, la întâmplare, cuvintele.

La fel și cărțile. Erau cărți în turcă, cu caractere vechi, orientale, manuale de desen în engleză și vechi ediții Larousse. Bunicul răsfoia deseori o carte splendidă, în limba germană, despre covoare. „Covoarele noastre, îmi spunea, sunt ca Biblia. Găsești totul în ele, de la începuturi și până azi.“ Căutam amândoi înfățișările lumii. „Aici e ochiul lui Dumnezeu“, ghiceam și bunicul Garabet încuviința. „Iar ăsta e un înger.“ „Nu e înger. E bătrân, trebuie să fie un arhanghel. Poate Rafail, el e cel mai bătrân dintre toți.“ Aș fi vrut să-i spun de îngerul bătrân din curte, care mirosea vara a iod și iarna își spăla picioarele desculțe în zăpadă. Am înțeles, însă, că oamenii care nu și-au putut trăi fără spaime copilăria nu avuseseră cum să întâlnească îngeri bătrâni. Și bunicul ajungea la pagina de care era cel mai mândru : covorul țesut de el însuși. Covorul acela fusese așternut în camera noastră, a copiilor, iar acum se află în camera fetei mele, Armine. „E important, zicea bunicul, să ai deasupra capului un acoperiș zdravăn și sub picioare un covor gros.“ Covorul nostru persan era îndesat, lucrat de mână, cu multe noduri. „Un covor trebuie să fie atât de gros, explica bunicul, încât atunci când îl faci sul să atârne cât un trunchi de copac de aceeași grosime.“ Covorul nostru a trecut prin istorie și nu oricum. În august 1944, în orașul Focșani au intrat armatele sovietice. Trei ofițeri au fost încartiruiți la noi acasă. Au băut toată

noaptea și s-au îmbătat criță. Bunicul meu și cumnatul lui, Sahag Șeitanian, soțul mătușii Armenuhi, au stat până în zori treji și la pândă, sărind ori de câte ori vreunul dintre ruși arunca mukul aprins pe covor. Printre ghionturi și sudalme, Garabet și Sahag au adunat toate chiștoacele. Abia dacă au rămas două-trei semne care se mai văd și astăzi. Bunicul avea o viziune de-a dreptul kantiană despre lume: acoperișul deasupra capului, altarul în fața ochilor și covorul moale sub picioare.

Nu puteam citi toate cărțile din casă. Dar le știam după miros. Bunicul Garabet mă învățase să cunosc cărțile astfel. O carte bună miroase într-un anume fel. Legată strâns în chingile ei de piele, miroase aproape omeneste. Mă surprind uneori, prin librării, adulmecând cărțile. „Parcă aș fi orb“, ziceam. „Și ce dacă, ridică din umeri bunicul Garabet. Din tot ce ești, ochii sunt cel mai puțin ai tăi. Lumina e ca o pasăre care își pune ouăle în cuib străin.“

Am înțeles cărțile mai întâi pipăindu-le și mirosindu-le. Nu eram singurul. Printre file vedeam uneori o gânănie roșiatică. „N-o omorî, mă oprea bunicul. E scorpionul de cărți. Fiecare lume trebuie să aibă vietățile ei. Cartea e și ea o lume. Vietățile sunt sortite să se hrănească cu păcatele și greșelile lumii. Așa și scorpionul ăsta: îndreaptă greșelile din cărți.“ Multă vreme nu l-am crezut. Acum, însă, povestitorul sunt eu, un fel de scrib care vrea să îndrepte greșelile vechi. Sunt, așadar, un scorpion de cărți.

Și apoi, celălalt miros, care mi-a dus copilăria departe, printre mirodeniile Orientului: aroma cafelei. Meșteșugul acesta bunicii mei îl aduseseră din Anatolia natală. Făceau cafeaua firesc, așa cum meșteșugarul știe după gust dacă lutul

e bun sau nu de modelat. O făceau cu distincție, disprețuitori față de cei care beau cafeaua fără a-i ști rosturile.

Întâi de toate, bunicii mei nu cumpărau cafeaua prăjită sau – Doamne ferește! – măcinată. Aveam o tingire de cupru, înnegrită de atâtea prăjeli. Capacul avea un mecanism anume, pus în mișcare cu ajutorul unei manivele, și care făcea prăjitul boabelor cât mai uniform. Operațiunea aceasta, la foc mic, dura cam un ceas. Tot ce căpătam noi, copiii, erau boabele prăjite. Le sugeam ca pe niște bomboane și, când gustul se pierdea, le sfărâmam între dinți și le mestecam.

Urma râșnitul. Văd și astăzi, prin colecțiile snoabe, asemenea râșnițe, cilindrice, cu capac ținut, aurite și cu arabescuri, puse laolaltă cu alte obiecte devenite inutile, cum ar fi samovarele sau fiarele de călcat cu cărbuni. În copilăria mea, râșnița era un membru al familiei. Râșnitul dura mult. Bătrânii se adunau deja în curte. Bunica puneă perne moi pe băncile de lemn, cu brațe de fier forjat. Râșneau pe rând, numărând în gând până la o sută. Cel care râșnea nu se amesteca în vorbă, ca să nu piardă șirul. Dacă intervenea totuși, însemna că era lucru serios. Parcă-i văd sub caisul din curte: bunicul Garabet Vosganian, tacticos, cu privirea lui de risipitor peste lume, Sahag Șeitanian, cumnatul lui, mai neastâmpărat și cârcotaș, Anton Merzian, cizmarul, care spunea mereu aceeași poveste despre răpirea soției lui, Zaruhi, de la părinții ei din Panciu. Drumul de douăzeci de kilometri, până la Focșani, făcut călare cu vreo patruzeci de ani în urmă, căpăta pentru povestitor mărirea fugii în Egipt. O înflorea de fiecare dată, pentru că Zaruhi, surdă ca lemnul, nu avea cum să-l contrazică. Era apoi Krikor Minasian, celălalt cizmar de pe Strada Mare, cu care Anton Merzian se afla într-o competiție crâncenă. Pe urmă, Ohanes Krikorian și Arșag, roșcovanul, clopotarul bisericii

armenești, vânătorul de păsări. Și, de jur împrejurul lor femeile, grăsuțe, ținându-și mâinile în poală și mirosind a odicolon. Arșaluis, bunica mea, sora ei Armenuhi, apoi Paranțem, Zaruhi, Satenig.

Râșnitul dura cam o mie și cinci sute de învârteli. Râșnița se încălzea. Până ce n-o mai poți ține în mână, spunea bunicul. Până ce cafeaua se face ca nisipul, adăuga. Dar asta numai când Sahag Șeitanian nu era de față. Lui nu-i plăcea nisipul.

Uneori, primeam și eu râșnița să învârt la manivelă. Alama se înfierbânta și, prin încheieturi, răzbătea mirosul cafelei. Din când în când, bunicul își presăra în palmă câte puțin, adulmecând, cu aerul pe care îl au detectivii, când prețuiesc captura de narcotice. Adesea, bunicul mai poruncea câte o tură și bătrânii se supuneau, pentru ca pulberea frumos mirositoare să fie cât mai fină.

Urma fiertul cafelei. Ibricul era tronconic și avea gura strâmtă. „Ca să se înghesuie aburii și să șuiere, spunea bunicul. Cu cât aburii se înghesuie mai tare, cu atât fiertura e mai plină de gust.“ Când și când, conținutul se amesteca. Exista un tipic și-n asta : ibricul sta pe foc până ce lichidul amenința să dea în clocot. Atunci, caimacul era luat cu lingurița și pus într-una din cești. Apoi, ibricul se întorcea pe flacăra. Și iar, până ce cafeaua dădea de atâtea ori în clocot câte cești erau pregătite. Îmi plăcea să stau lângă bunicul când fierbea cafeaua. Era îndemânatic și înțelept. Cele mai năstrușnice lucruri mi le spunea atunci. „În timp ce faci cafeaua, zicea, poți să spui orice îți trece prin cap. Totul se iartă. Cine se adună în jurul cafelei n-are voie să se certe. Pe urmă, treaba lui.“ Era clipa lui de libertate. Semăna, atunci, cu îngerul meu bătrân.

Acum, despre cești. Ca multe alte obiceiuri uitate, s-a dus și acesta, al băutului cafelei. Astăzi se bea din tot felul de cești, adesea chiar din căni mari, de apă. Se bea ness, care nu lasă zaț, necum să aibă caimac. „Caimacul, explica bunicul, mestecând cu lingurița, e blazonul cafelei.“ Scaunele nu mai sunt moi, așezate în cerc, pregătite de taifas. Oamenii își beau cafeaua dis-de-dimineață, încă nedezmeticitiți din somn și fără chef de vorbă. Iar pentru mulți, cafeaua e doar un pretext să mai tragă din țigară.

Ceștile de cafea erau mici, frumos colorate și de același fel cu farfuria. Ibricului i se zicea pe turcește *gezve*, iar ceștii *fingean*. Tot instrumentarul purta nume turcești și chiar cafelei îi spuneau uneori pe turcește, *kbaiſe*. Probabil că bunicilor mei, văzând aceleași lucruri, pe vremuri, la bătrânii lor, pe malul Bosforului ori al Eufratului, amintirile și cuvintele li se amestecaseră.

Bătrânii din copilăria mea își beau cafeaua pe la șase după-amiază. Ceremonialul preparării îndruma deja conversația pe o cale domoală. Își făceau nițel loc între perne. Beau cafeaua fără grabă, sorbind zgomotos și plescăind satisfăcuți. Era clipa când, în ciuda pribegiilor, a amintirilor însângerate și a timpului care trece, lumea părea neschimbată și tihnită, iar sufletele împăcate.

Bunicul își lua vioara și cânta, până când zațul se usca în cești, imaginând tot felul de cărări întortocheate. Bunica nu ghicea în cafea, deoarece bunicul spunea că ce e scris trebuie oricum să se întâmple. Iar necazurile sunt date pe lume, precum iarba sau ploaia. Și, dacă încerci să ocolești necazurile prevestite, ele tot se întâmplă, numai că le arunci pe umerii altora. Și atunci, pe lângă câte înduri, de ce să-ți iei un păcat în plus?

Acum, trebuie să spun câteva cuvinte despre celălalt bunic, din partea mamei, Setrak Melichian. Era un om bun și vesel. Atât cât i-a dat viața, să fie bine primit. Atât cât i-a luat, să fie bun luat. Iar dacă i-a luat mai mult decât i-a dat, cine să mai socotească? Ridica din umeri, pocnea din palme și râdea înainte. Precum Eschil pe câmpul de luptă de la Salamina. Asta era filosofia lui, mai presus de vremuri și oameni. Altminteri, numai dând piept cu propriile amintiri, și-ar fi pierdut mințile.

Familia mamei era originară din Persia. Cel dintâi strămoș identificabil fusese un fel de prinț, al cărui domeniu se întindea la răsărit de lacul Urmia, în ținuturile de azi ale Tabrizului. I se spunea Melic, ceea ce în limba persană înseamnă „prinț“. De acolo vine și numele de familie al mamei: Melichian, adică de-ai lui Melic.

Prințul Melic s-a împotrivit turcilor până când, înțelegând că lupta era fără izbândă, și-a luat familia și avutul și s-a strămutat în munții Karabaghului, mai spre miazănoapte. Și iarăși, împins de năvălitori, s-a așezat pe platourile muntoase din jurul Erzerumului. Povestea asta e veche de trei sute de ani și mai bine. Melic a avut șapte băieți. Laolaltă cu familiile lor, au întemeiat o așezare care s-a numit Zakar.

Bunicul Setrak se juca cu mine. Legam noduri pe sfoară și socoteam. Uneori, îmi închipuiam sfoara ca pe o funie groasă, atârânănd de un clopot. Putea s-o legene vântul sau brațul vreunui călător singuratic. Atunci, clopotul ar fi bătut. Așa mi-am închipuit întotdeauna clopotul, ca pe glasul cel mai potrivit al neamului meu. Fiecare nod, strâns ca un pumn, ar fi fost unul dintre strămoșii mei. Funia era, de fapt, un șirag de pumni încheștați. Apoi întocmeam, împreună cu bunicul Setrak, letopisețul. Primul era Melic, socoteam. Nodul cel mai

apropiat de clopot. Așa de aproape încât clopotul suna uneori ca un cal în galop. Următorul ar fi fost stră-străbunicul meu Haciadur. Un om semeț și bogat, care descindea în Constantinopol călare. Negustorii îl cunoșteau și îl poșteau înăuntru. Bunicul povestea despre serviciul de ceai, din argint, cu toarte aurite, pe care trei generații l-au folosit și despre privirea uluită a negustorului când a văzut că un singur om poate avea atâta bănet asupra lui. Altminteri, străbunicul Haciadur era un om cumpătat. Deși erau din stirpe aleasă, neamurile Melichienilor se mulțumeau cu viața aspră de păstori.

Străbunicul meu, David Melichian, a fost un om cu carte. Făcuse școală la Constantinopol, la Robert Collège. Scria poezii și avea o caligrafie atât de frumoasă, încât veneau la el oamenii din satele din jur și chiar din Erzerum, să le scrie învoielile. David Melichian a fost conducătorul ținutului, cam ceea ce ar fi un primar de astăzi. Când au venit ienicerii, în primăvara lui 1915, l-au băgat într-o casă căreia abia începuseră să-i înalțe zidurile și l-au omorât, lovindu-l cu pietre. Așa au fost uciși fruntașii armeni și în alte părți. Pesemne că tocmai de aceea buncii pomeneau nu atât despre cer, cât despre acoperiș atunci când denumeau laturile lumii. Un copil fără părinți e precum o casă fără acoperiș. Nimic nu e mai rău decât o casă neacoperită. Pe acolo poate să vină moartea.

Bunicul Setrak nu-și cunoștea cu exactitate anul nașterii. Ținea doar minte că se născuse pe vremea secerișului și asta i se părea de ajuns. Mai târziu, atunci când anii au început să capete înțeles pentru el, avea să spună că s-a născut odată cu secolul. Era mai ușor de numărat.

Fuseseră cinci frați : doi băieți și trei fete. Macruhi, cea mai mare, se măritase la Erzerum. Apoi Harutiun, Maro, bunicul și cea mai mică, Satenig. Macruhi a murit în timpul masacrelor.

Soldații turci s-au retras într-o noapte, lăsând bandele kurde să prade convoiul cu deportați, spre drumul Alepului. Macruhi și soțul ei au fost măcelăriți. De pruncul lor nu s-a mai știut nimic.

Melichienii au refuzat să se alăture convoaielor ce porneau spre Deir-ez-Zor, iar când soldații au înconjurat satul, Maro a fost luată, împreună cu alte fete. Într-o noapte a reușit să fugă și, până să prindă de veste păzitorii ei, s-a aruncat de pe stânci, în apele Eufratului. În amintirea ei, bunicul a botezat-o pe fiica lui cea mare cu același nume, Maro.

Bunicul se afla la Erzerum, la niște rude, împreună cu bunica lui, soția lui Haciadur. Când s-au întors, au văzut satul arzând. Iar Harutiu, fratele mai mare, le-a ieșit în drum, povestind ce grozăvii se petrec acolo. Bunica lor i-a îndemnat să fugă, prea bătrână ca să-i poată urma. S-au ascuns în pădure. Dar, prea neîndemânatici s-o facă așa cum trebuie, au fost prinși. Partea asta bunicul n-o povestise decât o singură dată în viață. O știm de la vărul Khoren, care a aflat-o într-o împrejurare anume și a povestit-o mai departe. Așadar, căpetenia ienicerilor i-a adus în fața lui și le-a poruncit să îngenuncheze. A scos sabia și l-a ucis pe Harutiu, fratele cel mare. În limba armeană Harutiu înseamnă înviere. Poate vreodată, cine știe...

Apoi s-a apropiat de acela care avea să fie bunicul meu și care plângea, cu ochii în pământ. L-a smucit de păr, până când flăcăul a fost nevoit să-l privească în față. „Uită-te bine!“, a poruncit căpetenia, îndreptându-i privirile către satul ce ardea la poalele colinei și către leșul fratelui său. „Știi cum mă cheamă?“ Cu ochii încrețoși de lacrimi, bunicul meu a făcut semn că nu. Căpetenia și-a rostit numele și l-a pus să-l repete. Apoi a adăugat: „Tu ai să trăiești! Ești destul de mare ca să

înțelegi. Să spui la toți ai tăi cine sunt eu și ce ți-am făcut, ție și neamului tău!”. Bunicului nu-i venea să creadă că o să scape cu viață. Abia după ce l-a lovit cu cizma de câteva ori, ca pe un câine de pripas, s-a îndepărtat, la început neîncredător, apoi zbughind-o de-a dreptul pe picioarele lui tremurânde, dar iuți, de băietan. Pe căpetenia aceea s-a răzbunat în singurul fel în care ar fi putut s-o facă. Nu l-a uitat, dar a tăcut întotdeauna în ceea ce privește numele lui.

Din satul lui nu s-a auzit să fi scăpat careva cu viață. Afară de sora lui cea mică, Satenig, pe care a căutat-o ani de zile, după ce ajunsese negustor la Craiova și putea plăti pentru căutările prin orfelinatele congregațiilor străine. A primit după mai mulți ani un răspuns de la un orfelinat de fete, tocmai din Alep. A trimis banii pentru ea și pentru ca cineva s-o însoțească. În port la Constanța, ca să se convingă că bunicul meu e fratele ei și să i-o încredințeze, însoțitorul i-a pus, separat, să înșire numele bunicilor, părinților și fraților lor. Era ca un pomelnic. Morți cu toții, într-o localitate de munte, lângă Erzerum. Dovedind că plâneau aceiași morți, însoțitorul i-a încredințat-o. Satenig s-a măritat mai târziu cu un negustor din Brăila. După război, a plecat în America și a murit acolo. Eu n-o știu decât din poze.

Bunicul s-a ascuns pe unde a putut. Niște turci cumsecade care îl cunoscuseră pe tatăl lui l-au adăpostit într-un grajd, lângă animale, și l-au vindecat de tifos. Se îmbolnăvise pe drum, mâncând pe apucate, ca jivinele, și dormind încovrigat de frig. Când s-a mai înzdrăvenit, turcii i-au dat merinde de drum și un fes, să și-l pună pe cap, ca să nu-l iscodească ochi străini. Bunicul a luat-o spre miazăzi, către muntele lui Moise, Musa Dag, cum i se spune pe turcește. Auzise că acolo vin vapoare franțuzești să-i preia pe armenii fugari. Mergea noaptea,

ocolind drumurile, se ferea de galopul bandelor kurde și de rutele convoaielor cu deportați, către deșerturile Mesopotamiei. Și iarăși, a povestit vărul Khoren cum bunicul ședea și plângea, cu fesul în poală, privind apele Eufratului pe care pluteau cadavrele și care deveniseră grele și roșiatice, ca niște cozi împletite, așa cum trebuie să fi fost în vechime apa Vavilonului. „Nu ți-ai aruncat fesul?” l-am întrebat, după ce bunica mea Sofia mi-a spus povestea plângerii de pe Eufrat. „De ce? m-a întrebat bunicul. Îl aveam de la niște turci omenoși și, oricum, mă apăra de soare. L-am pus pe cap și am mers înainte. Ce știi tu? Trebuia să trăiesc.” Pe urmă, bunicul s-a înțepat la un deget și mi-a arătat bobul de sânge „Ia să te văd, poți să faci la fel?” Mi-era frică, dar și rușine de frica mea. L-am lăsat, cu ochii închiși, să mă înțepe și mi-am strâns degetul să nu mă doară. Atunci a ieșit la iveală bobul meu de sânge. „Eu sunt bătrân, iar tu ești un copil. Dar uită-te că sângele e la fel de viu și la tine, și la mine. Asta e dragostea de viață.” Bunicul voia uneori să-și îndulcească amintirile și de aceea vorbea într-un fel ciudat despre sânge. Era un filosof al sângelui. „Sângele e mai nesupus decât carnea, zicea. De-aia se spune glasul sângelui ori blestemul sângelui.” Sau : „Când sângele obosește, îți iei toiag. Altminteri, sângele e ca un toiag pe dinăuntru. Fiecare om se sprijină pe sângele lui”. Altădată spunea : „Sângele se întoarce mereu ca un animal cu botul umed și mușcă din tine. Nu se satură. Ferească Dumnezeu să se sature”. Uneori mă îmbărbăta : „Nu uita, sângele tău e ca o sabie care se înfige în pământ”. Probabil că ceva din el rămăsese pentru vecie pe malul Eufratului și vorbea cu apele însângerate. Oamenii vorbesc adesea cu gândurile lor. Bunicul meu Setrak vorbea cu propriul lui sânge.

A ajuns prea târziu la poalele muntelui Musa. Luptele încetaseră și vapoarele care îi salvaseră pe ultimii luptători de pe munte plecaseră de mult. Și atunci, bunicul meu și-a întors fața de la mare și a urcat iarăși spre nord, către Rusia. Drum lung : Erevan, Tiflis, Rostov pe Don.

Mergea spre Europa. Acesta era obiceiul familiei, ca tinerii, precum altădată Petru cel Mare, să călătorească în Europa, unde să deprindă meșteșuguri, să învețe cum să se poarte și să vorbească europenește. Apoi, se întorceau acasă și se însurau. Așa reușiseră să scape de măcel câțiva dintre verii lui mai mari, din stirpea Melichienilor : Oskian, Artur, Melcon, Calust, Nșan și Khoren. Din scrisorile care se citeau, în vremurile liniștite, duminica la biserica din satul Zakar, bunicul meu aflase că aceștia au ajuns în România. Acum, mergea și el într-acolo, spre apus. Între timp, lumea din jurul lui se schimbase. Vedea soldați fără epoleți târându-și beteșugurile, grupuri răzlețe risipindu-se la auzul galopului poliției împărătești. Se apropia revoluția rusească.

Printre convoaie de soldați, căruțe de târgoveți și bande de cerșetori, bunicul Setrak a ajuns la Odessa. Acolo s-a angajat la un bărbier armean care l-a primit ucenic, cu gândul să-i lase prăvălia și să-l însoare cu fiică-sa. Bunicul mătura părul tăiat și spăla prosoapele. Într-o zi, a venit un tânăr călare, și-a priponit calul la ușă și a intrat în prăvălie. Când bunicul a dat să-i pună ștergarul, privirile li s-au întâlnit în oglindă. Sunt lucruri pe care viața le potrivește într-un fel care chiar și pe ea o nedumerește. Tânărul acela era tocmai vărul Khoren, trimis de ceilalți veri să dea de urma neamurilor. Khoren n-a mai așteptat bărbieritul. Și-a smuls ștergarul, l-a luat pe bunicul de braț și i-a spus : „Un Melichian nu are voie să fie slugă la nimeni!”. L-a săltat în spate, pe cal, și au pornit

înapoi, spre Craiova. Căci între timp bunicul îi spusese, printre sughițuri de plâns, că nu mai are rost să continue drumul spre răsărit, pentru că ceilalți Melichieni sunt morți. Chiar și Satenig, spusese, fără să bănuiască întâlnirea de peste ani, din portul Constanța. Atunci a povestit, singura oară în viața lui, despre moartea lui Harutiu, fratele cel mare.

Verii au pus mână de la mână și l-au ajutat să-și deschidă o prăvălie de coloniale. Apoi, bunicul a dezvoltat, prin munca lui, un lanț de magazine. Și-a construit două rânduri de case. În poze apare frumos îmbrăcat, poartă pălărie de pai, ceas cu lănuș și papion. A înfruntat, cu aceeași seninătate, vicisitudinile istoriei. Fiindcă era apatrid, cu pașaport Nansen, liberalii i-au dat cu mare greutate autorizație de comerț. Niște legionari l-au crezut evreu și, în timpul rebeliunii, era cât pe ce să-i dea foc la prăvălie. Comuniștii i-au luat tot și abia a scăpat de pușcărie. Norocul lui a fost că pe vremea nemților trimisese pe gratis pâine prizonierilor sovietici, printre care se aflau și câțiva armeni. Când Armata Roșie a ocupat Craiova, un ofițer, fost prizonier la nemți, și-a adus aminte de el și așa a scăpat de închisoare. A dus-o cu chiu cu vai până la pensie, paznic de noapte la Liceul „Frații Buzești” și apoi prin alte slujbe asemănătoare ce abia dacă te lăsau să nu mori de foame. Nu a dușmănit pe nimeni și s-a împăcat mereu cu soarta care i-a fost dată. Era un bătrân voios și înțelept, nu a făcut rău nimănui și i-a iertat pe toți cei care îi pricinuiseră necazuri.

În ultimii ani, la Craiova, viața lui era simplă. Dimineața, îl însoțeam în parcul dimprejurul bisericii Sfântul Dumitru. Jucau tabinet în patru. Unul dintre parteneri era dom' Colonel, al cărui nume nu l-am știut niciodată. Dom' Colonel venea cu haine elegante și baston cu măciulie de argint. Stătuse mulți ani în pușcărie, ca legionar. Ceilalți doi, fălcoși și îmbrăcați în

haine prea strâmte, erau tovarășii Botrâncă și Butnaru. Botrâncă se pensionase de la Sfatul popular, fusese unul dintre cei care puseseră la cale arestarea bunicului meu, cu ani în urmă. Acum, toți laolaltă, comunist, legionar, comerciant și proletar, jucau tabinet, discutau despre medicamente și despre vreme. Acesta era modul lor de a se împăca, peste ani, cu istoria. Tabinetul era tratatul lor de la Potsdam.

În rest, mai ales în zilele friguroase de iarnă, bunicul meu după mamă Setrak Melichian comunica cu lumea. Dimineața, la ora șase, asculta știrile de la Radio București. La ora unsprezece asculta Radio Moscova, în limba română. Înainte de masă, când îl nimerea, asculta Radio Tirana. Țsta îl amuza cel mai tare. Pe la două și jumătate asculta Vocea Americii în limba română și apoi Radio Libertatea în limba armeană. După-amiază îl asculta pe Emil Georgescu la Europa Liberă, cu „Actualitatea românească“. Pe urmă, pe la șapte seara, asculta iarăși Vocea Americii și, ceva mai târziu, știrile de la BBC. După zece noaptea, sorbind cu ochii întredeschiși din ceaiul de tei, asculta „O zi într-o oră“, la Radio București. Apoi se întorcea și-mi spunea : „Vezi? Totul e minciună!“ . A doua zi o lua de la capăt. Și râdea, pocnindu-și palmele. Peste o istorie însângărată, chinuitoare și dușmănoasă. Râdea.

A fost un om foarte sănătos. N-a supărat pe nimeni nici măcar cu bolile lui. A murit de frig, în iarna cumplită a lui 1985. Gazele abia pâlpâiau. Probabil că, din cauza frigului, sângele, bunul lui prieten, n-a mai avut puterea să curgă. Am ajuns la timp să-i iau din buzunar mătăniile din sâmburi de măsline și să le țin, de atunci, în buzunarul de la piept. Când l-am pus în coșciug, era ușor ca o pasăre.

CÂNTEC ALEATORIU. Bunicii mei, Garabet Vosganian și Setrak Melichian, au înțeles din secolul lor doar cât e de greu

să mori în același pământ din care te-ai născut. Bătrânii armeni ai copilăriei mele nu au avut niciun mormânt la căpătâiul căruia să stea și să-și plângă părinții. Și-au purtat mormintele cu ei, pe unde au rătăcit și, așa cum evreii își așază chivotul și fac în jurul lui templu, tot astfel, când poposeau, își descărcau mormintele de pe umeri și acolo își făceau casă.

Îi simt adesea, acolo, în ceruri. Bunicul meu Garabet Vosgianian, tacticos și cu vorbe măsurate. Bunicul meu Setrak Melichian, zâmbind și prefirându-și mătâniile printre degete. Joacă *ghiulbahar*. „Zarurile trebuie bine amestecate în pumn, ca să știe ce vrei de la ele, zice bunicul Garabet. Cu condiția să știi tu, mai întâi, ce vrei. Iacă-tă! se bucură. Unu-unu!“ Bunicul Setrak nu se necăjește, râde și se apleacă peste streșini. „Dacă ai dat unu-unu, iar o să fie război. Uite, colo, în depărtarea aceea.“ Într-adevăr, de undeva, de jos, se zăreau urcând niște fumuri întunecate. Bunicul Setrak suflă în pumn și aruncă, mijindu-și ochii după zaruri. „Șase-șase! râde, plesnindu-și palmele. Vezi? spune, privind iarăși în jos. Negurile s-au risipit. E pace.“ „Trișezi, se încruntă bunicul Garabet. Data viitoare o să te pun să amesteci zarurile în ceașcă.“ „Mare brânză ai făcut! râde de el bunicul Setrak. Cinci-patru! N-ajunge nici de-un potop. Uite-aici! Și se bosumflă. Trei-doi. Acum chiar că nu se întâmplă nimic. Nicio noutate!“ „Ferească Dumnezeu de noutăți“, zice bunicul Garabet. Setrak se holbează la zaruri. „Asta ce mai e? Uite, au ieșit chipul meu și al tău!“ „Le-ai încurcat, zice Garabet, înțeleptul. Astea sunt zaruri vechi, ale altora. Dă-le înapoi.“ „Cui să le dau? Suntem doar noi doi!“ Bunicul Garabet ridică din umeri. „Asta e! Când mai cad la zar fețele noastre e degeaba, nu se pune. E rândul tău.“ Și joacă înainte, rânduind cu zarurile lor lumea, războaiele, nașterea, minunile și, mai ales, calvarul.

Eram apărat, între înfățișările focului, mirosurile copilăriei, copaci și fantasme.

Și, totuși, vremurile erau tulburi. Uneori, bunicul Garabet și vecinul nostru de curte, Sahag Șeitanian, vorbeau în șoaptă. Într-o zi, în curtea de peste drum, a apărut un bătrân pe care nu-l cunoșteam, Carol Spiegel. Un timp, bătrânul n-a ieșit decât în curte; ședea pe canapea, privind în gol. Apoi l-am văzut, printre șipcile gardului, cum vine până la poartă și se uită în lungul străzii. Într-o dimineață, a ieșit să măture trotuarul de frunzele uscate. Și peste alte câteva zile, dar pe înserat, s-a încumetat să bată și la poarta noastră.

Nu știam ce e închisoarea. Abia mai târziu am înțeles explicația dată de bunicul și care atunci îmi sunase ca un joc: „Pușcăria e acolo unde lumea celorlalți e cât se poate de largă și lumea ta cât mai mică cu putință.”

Carol Spiegel fusese ceea ce se cheamă un colaboraționist. A lucrat la primărie în timpul războiului. Fiind neamț, a slujit ca translator. Altminteri, staționarea trupelor germane în oraș s-a desfășurat în bună rânduială. Nemții lăsau populația în pace, nu se îmbătau și nu făceau gălăgie. Cu totul altfel a fost când au venit sovieticii. Fetele stăteau ziua zăvorâte în casă, iar cârciumarii își lăcătuiseră băutura.

Cât despre bombardamente, dimpotrivă. Cele rusești erau mai ușor de suportat. Dintre toate nenorocirile abătute în timpul războiului peste oraș, buncii mei pomeneau mai ales de marele cutremur din 1940. Nu de bombardamente. „Ce rost avea să te ascunzi? întreba bunicul meu Garabet. Când veneau avioanele americane, stăteam liniștiți. Ele căutau cazăr-mile nemțești de la șosea. Le bombardau cu atâta precizie, de-o parte și de alta a drumului, încât le făceau una cu pământul, dar șoseaua rămânea neatinsă. Cât despre ruși,

iarăși n-aveai de ce să te temi. Nu știu exact ce căutau rușii, dar oricum, orice ar fi căutat, nu nimereau niciodată. Doar într-o seară, au căzut două bombe în mahalaua noastră. Niciuna n-a explodat. Prima s-a înfundat într-o curte, printre zarzavaturi, cealaltă a căzut peste o casă și i-a găurit acoperișul. Omul a îngropat bomba, să nu se sperie copiii, și și-a reparat țiglele.”

Bunicul trecuse prin amândouă războaiele. Nu luptase, dar le privise. Cei care luptaseră înțeleseseră mai puțin.

De aceea, bunicul Garabet povestea despre ele. În poveștile lui, învingătorii nu erau întotdeauna cei pe care îi știam din cărți. „Nu te grăbi, spunea. Rareori cel care pare că a învins e adevăratul învingător. Iar istoria au făcut-o învinșii, nu învingătorii. A învinge e, până la urmă, un fel de a ieși din istorie.” Lua cartea cea mare. „Ăsta e Vartan Mamigonian. Și aici e bătălia dintre armeni și perși, la anul 451, pe câmpia de la Avarair. Oștirea noastră a fost nimicită până la ultimul soldat. Perșii au zis, mulțumiți, că e destul pentru ziua aceea și au plecat cu gând să se întoarcă și să cucerească tot regatul armenilor. Și ce s-a întâmplat până la urmă? Perșii nu s-au mai întors, au fost siliți să renunțe la credința lor și, în loc să se închine mai departe soarelui, au trecut la islam. În schimb, noi am rămas creștini până azi. Adică au învins, de fapt, Vartan Mamigonian și ceata lui măcelărită.”

Iar bunicul Setrak, tatăl mamei mele, filosoful sângelui, spunea : „Sângele e mai nesupus decât carnea. Biruința nu e puterea de a vărsa sângele altora – asta e, mai degrabă, nepăsare sau ură –, ci puterea de a-ți vărsa propriul sânge”. Și bunicul Setrak, care măsura istoria și pe învingătorii ei prin puterea sângelui, se așeza cu mâinile împreunate în poală, ca sângele să se facă cerc și să se odihnească.

Tocmai de aceea, bunicul Garabet socotea că cei care fac istoria cu adevărat nu sunt generalii, ci poezii, iar adevăratele bătălii nu trebuie căutate sub copitele cailor. Dar până și bunicul a rămas nedumerit și a fost nevoit să accepte că legile războiului nu ne sunt cunoscute până la capăt. Căci nu numai el știa povestea bombei îngropate în curte. O aflaseră și câțiva copii care se apucaseră, pe ascuns, s-o dezgroape. Există o realitate, așa cum o vedem, și o altă realitate, a semințelor. Fără s-o știe, copiii făcuseră cele două lumi să se amestece. Iar semințele războiului, îngropate de atâta vreme, se năpustiseră spre văzduh. Sergiu, prietenul meu mai mare, a fost ucis pe loc de explozie, iar micul Tofan abia a scăpat cu viață, purtând până azi pe piept urme dintr-un război care nu fusese al lui. „Așadar, hotărî bunicul, războiul nu s-a terminat.“ „Care război?“ am întrebat. „Păi, nu e decât unul. Doar că izbucnește mereu în altă parte, ca urticaria. Cu cât te scarpini mai tare, cu atât se aprinde mai rău. Până la urmă, istoria nu e decât o lungă scărpinătură.“

Într-o zi a venit un bărbat îmbrăcat cu un fel de haină de piele și l-a întrebat pe bunicul despre Carol Spiegel. Bunicul a vorbit puțin, mai mult a ridicat din umeri. Spre seară a venit Carol Spiegel și l-a întrebat despre bărbatul în haină de piele. Bunicul a dat iar din umeri. În acest fel nu l-a convins pe niciunul. Cu toate astea, niciunul nu a insistat. Necunoscutul n-a mai venit pe la noi, iar Carol Spiegel a murit câteva zile mai târziu. La înmormântare, lângă doamna Spiegel au stat doar bunicul meu Garabet și cumnatul lui, Sahag. Toți ceilalți nici nu observaseră că, pentru scurtă vreme, doamna Spiegel a purtat rochii înflorate, în locul hainelor negre cu care se obișnuiseră s-o vadă de la război încoace. Pentru ei, Carol Spiegel dispăruse din această lume cu mulți ani înainte să

moară. Ca o ploaie care îți șiroiește pe tâmpile înainte de-a începe să curgă din cer.

În copilărie, am trăit într-o lume a șoptelor. Ele se rosteau cu băgare de seamă. Abia mai târziu am aflat că șoapta are și alte înțelesuri, cum ar fi tandrețea sau rugăciunea.

Erau și lucruri care se spuneau fără fereală. Chiar și peste gard, ca de pildă că a venit mașina cu pâine pe cartelă. Altele se spuneau numai cu fereastra închisă. Sau pe banca din mijlocul curții, dacă pe stradă nu trecea nimeni. Chiar și atunci, cu voce coborâtă, de parcă ar mai fi fost niște ferestre pe care nu le puteai închide ori niște trecători pe care nu puteai să-i vezi.

Mai simplu ar fi fost ca oamenii să stea aproape unii de alții, cu capetele înclinate, fără să fie nevoie să se concentreze atât pentru a nu pierde vreun cuvânt. „De departe totul trebuie să pară firesc, explica bunicul. Ei să creadă că spui niște fleacuri, că nu-ți pasă. N-au decât să asculte. Adică, așa vine vorba.“ Și stăteau pe băncile de lemn, cu spatele drept, cu frunțile sus, vorbind. Nu se aplecau unii către alții, când își coborau vocea. Își auzeau șoptele cu o dibăcie nemaipomenită. Chiar și Arșag care, din cauza clopotului, era mai tare de ureche, atunci când nu apuca să citească de pe buze, te puneă să repeți. Dar cuvintele șoptite, niciodată. Pe astea, în chip miraculos, le auzea totdeauna. Vibrau altfel în aer și le simțea prin piele, ca liliecii.

Despre mai multe lucruri nu aveam voie să vorbesc. Dar mai ales, cu strașnică amenințare, n-aveam voie să spun nimănui, nici la grădiniță, nici vreunui necunoscut, că la noi în casă se vorbește, uneori, în șoaptă. „Ce spui în șoaptă?“ întrebam. „Citesc“, răspundea bunicul Garabet. „Cum citești?

Unde-i cartea?“ „Nu-mi mai trebuie. O știu pe dinafară.“ „Bine, dar cum se cheamă cartea asta? Cine a scris-o?“ „Poate că tu, într-o bună zi.“ Ceea ce, iată, fac acum. Și chiar așa o și numesc : *Cartea șoaptelor*.

Un vizitator cu care, în casa noastră, se vorbea în șoaptă, era Hagop Djololian Siruni. Un bărbat scund, cu două smocuri atent pieptănate deasupra urechilor. Pleoapele i se încrețeau dincolo de ochelarii groși, încercând să fixeze chipurile pe care le deslușea cu greutate. Acest efort îi dădea un aer de neastâmpăr, sporit de mâinile pe care și le agita în ritmul vorbirii. Când citea, se apleca asupra literelor, aproape lipindu-și ochii de pagină. Îi plăceau, mai ales, cărțile vechi, scrise cu litere arabe, dintre care bunicul păstrase câteva.

Siruni se întorsese, de câțiva ani, din Siberia. Bunicul mi-a explicat că Siberia e un loc cu multă zăpadă, unde animalele, din cauza frigului și a zăpezii, sunt albe. M-am înfățișat în fața lui Siruni cu cartea mea *Fram, ursul polar*, și, arătându-i pozele, l-am întrebat dacă acolo unde fusese era la fel de frumos. „Chiar mai frumos“, mi-a răspuns Siruni. M-am mirat, însă, când mi-a spus că a văzut vânători, dar n-a văzut urși.

Siruni și povestea lui erau subiecte pe care altminteri familia mea le ocolea cu strășnicie. Mult timp după aceea, la îndemnul scriitorului Bedros Horasangian, am început să așezăm lucrurile cap la cap și să pricepem. Inclusiv faptul că vânătorii de care îmi vorbise Siruni erau vânători de oameni.

Bunicii mei Garabet și Setrak erau foarte buni povestitori. Ei înșiși lipseau, însă, din poveștile pe care le spuneau. De parcă nici n-ar fi trăit pe acest pământ. Povești fără povestitor, cuvintele lor se așterneau pe suluri vechi și anonime, găsite în vase de lut. Niciunul nu povestea despre sine. Fiecare devenea personaj în povestirea altuia și trebuia să cauți

mereu, de la unul la altul, ca să afli continuarea. Din cauza asta, povestea armenilor copilăriei mele este o poveste fără sfârșit.

ȘI TOTUȘI, POVESTE DESPRE SINE. Se întâmpla așa. Bunicul meu Setrak se așeza, odată cu căderea nopții, în șezlong, sub bolta de viță, în curtea casei din Craiova. Își prefira mătăniile și se legăna, sprijinindu-se în călcâie. Murmura. Putea fi orice, de la rugăciune până la profeție.

Bunicul meu Garabet se încuia în cameră și cânta. Erau cântece ciudate, în turcă ori arabă, dintre acelea pe care le cântă și acum dervișii deșertului. Murmurul bunicului Setrak și incantațiile bunicului Garabet erau neîntrerupte. Respirau altcumva și un alt fel de aer. Era inutil să-i strigi în acele clipe sau să le bați la ușă. N-aveau să răspundă sau să deschidă.

Între timp războiul se sfârșise. Câțiva armeni s-au grăbit, în această împărțeală de-a valma, să treacă de partea învingătorilor. Nu poți fi învingător, dacă nu faci rost de învinși. Așadar, s-au prezentat la poarta proaspăt înființatei ambasade a Uniunii Sovietice, prezentând o listă de „colaboraționiști” care cuprindea, nu se putea altfel, mai toată floarea intelectualității armene din București. Cum nu era greu să găsești anticomuniști în toamna anului 1944, după prima listă, noii colaboraționiști au mai adus una, și încă una. Încât până și sovieticii au simțit că întrecuseră măsura. În fața listelor care nu mai conteneau, Sava Dongulov, consul al Ambasadei și armean pe deasupra, a hotărât, spre cinstea lui: „Opriți-vă! În ritmul ăsta o să nimicim toată comunitatea...”.

Primul grup de zece persoane, printre care și Siruni, a fost arestat la 28 decembrie 1944. Au fost duși, de la frontieră, într-un vagon închis, la Moscova și de acolo, cu camionul, la

Lubianka, locul în care se făcea trierea. Fără niciun proces, Siruni a fost trimis în lagărul de muncă de la Mariinsk. Ceea ce avea de făcut era să adune rășina pinilor. Să ridici, adică, ochii spre vârfuri atunci când vântul și ninsoarea te-ar fi îndemnat, mai degrabă, să-ți ferești fața. Supraviețuitorii acestei corvoade, Siruni și avocatul Vahan Ghemigian, fostul președinte al Asociației Studenților Armeni, s-au întors din Siberia cu vederea atât de slăbită, încât, atunci când citeau, își apropiiau fața de pagini de păreau că își îngroapă obraji în palme.

Nu sunt sigur dacă a existat ceva pe această lume sau chiar lumea însăși înainte de nașterea mea. Dar vă povestesc de parcă ar fi existat. E toamna anului 1952. Deținuții sunt adunați în sala de mese. În spatele bucătăriei se înalță o stivă de pește înghețat, adusă cu camionul și răsturnată acolo de ani de zile, încă de la înființarea lagărului. De două ori pe săptămână, deținuții inapți de muncă sparg cu târnăcopul blocul de pește și aruncă așchiile sticloase în cazane, unde peștele fierbe până se desface de pe oase, iar gheața se transformă în fiertură. Pentru deținuții cu dinții clătinându-se în gingiile însângerate, e o hrană potrivită. Mirosul de pește îngheață pe tencuiala sălii de mese, ca un sclipici de sărbătoare. O tovarășă venită de la Moscova le vorbește despre mărețele realizări care au urmat Marelui Război pentru Apărarea Patriei. Mulți nu știu rusește, dar se prefac că înțeleg. Tovarășa întreabă ceva despre istoria PCUS. Detinuții își cască ochii de spaimă. Cei care înțeleg rusește pentru că nu știu ce să răspundă, iar ceilalți pentru că nu știu de ce femeia s-a oprit dintr-odată. Atunci, Siruni s-a ridicat de la locul lui și a răspuns. Femeia l-a privit nedumerită, i-a simțit accentul aspru, caucazian, și a continuat să-l întrebe. Iar Siruni a vorbit îndelung despre situația Caucazului acelor vremuri de început, înșirând nume,

date, războaie și tratate cu o precizie pe care numai gulagul și singurătatea ți le pot da. Reîntoarsă la Moscova, femeia i-a povestit istoricului Evgheni Tarlé, a cărui asistentă era, despre neobișnuitele cunoștințe ale deținutului de la Mariinsk, care, pe deasupra, știa armeană, turcă, persană și arabă, inclusiv în formele vorbite în evul mediu și păstrate doar ca limbi de cult. La insistențele lui Tarlé, Academia de Științe din Moscova a obținut transferul lui Siruni din lagărul de muncă la Muzeul de Istorie din Erevan, cu misiunea de a descifra manuscrisele vechi.

Fiecare om trăiește în lume, dar mai ales într-o imagine despre lume. Pe vremea aceea – și cine știe în câte astfel de vremuri – asta se explica mai pe scurt așa : numele tău este pe de o parte rostit, iar pe de altă parte scris. Iar numele scris stă pe copertile unui dosar. Trebuie să-ți trăiești viața cu băgare de seamă. Te trezești, îți limpezești obraji, te bărbierești, îți netezești părul. Când te vezi într-un colț de oglindă sau într-o vitrină, ridici capul și îți îndrepti cutele hainei. Viața e o ceremonie. Dosarul e tot viața aceea, dar luată pe nepregătite. O casă în care fiecare cameră are trei pereți. Te poți sprijini, dar nu ai unde să te ascunzi.

Așadar, lui Siruni trebuia să i se întocmească un dosar. Și, tot căutând în viața cea luată pe nepregătite, trudnicii au găsit un articol publicat în 1944, în ziarul bucureștean „Araz“, unde Siruni deplângea moartea unui prieten ucis mișelește cu ani ani în urmă în Uniunea Sovietică. Omagiul pentru prietenul dispărut, pe numele lui Aghasi Khangian, se transforma într-un rechizitoriu la adresa lui Lavrenti Beria, acuzat de crimă. Și nu numai de crima aceea, ci de multe altele. Spre deosebire de alții, Siruni știa ce se petrece în Țara Sovietelor. Și își vărsa tot năduful. O acuzație pe care o puteai face cu ușurință, pe

atunci, într-o Românie aliată cu nemții, dar nu și într-o Uniune Sovietică condusă de NKVD. În consecință, Siruni, deja bolnav, pe jumătate orb, a fost trimis iar în lagăr, de această dată la Potma, loc al exterminării. Orice încercare de a evada era exclusă. Când se adunau într-un număr suficient, morții, stivuiți într-o căruță fără coviltir, erau duși afară din lagăr și aruncați într-o groapă comună. Nu era nicio grabă, căci, oricum, din cauza frigului, cadavrele nu se descompuneau. Ca nu cumva vreun deținut să încerce să evadeze, prefăcându-se mort sau ca nu cumva vreunul să nu fi murit de-a binelea, paznicii le spărgeau, la poartă, capetele cu ciocanul. Potma era prea departe de lume pentru a se auzi de moartea lui Stalin. Multiplicată la nesfârșit prin portrete, ființa lui Stalin a avut parte și de o moarte infinit multiplicată. Într-o zi, a dispărut portretul din sala de mese. Apoi, peste câteva luni, și fotografia lui Beria din biroul comandantului. Articolul acuzator din 1944, din ziarul „Araz“, devenise acum providențial. Însuși Voroșilov și-a pus apostila pe ordinul de eliberare, iar Siruni a fost adus cu onoruri la Erevan. Și de acolo, în 1955, acasă. Unde lumea se schimbase cu totul. Familia răvășită, arhivele și manuscrisele confiscate, prietenii, în mare parte, dispăruți. Unul dintre ei, Garabet Vosganian, îl aștepta pe banca de lemn din curte, privind peste gard la carele istoriei, împovărate de afeturile de tun, cum se afundau, împinse, din greu, de siluete zdrențuite.

În *Cartea șoptelor* sunt scrise numele celor morți. Despre ei vorbeau, din vârful buzelor, Siruni și bunicul Garabet. După primul lot ridicat în decembrie 1944, a urmat al doilea, la 24 aprilie 1945. Cel mai tânăr dintre arestați, Levon Harutiunian, a murit ultimul, în 1999, la Los Angeles. De la el știu povestea.

Bunicului i-ar fi venit greu să-mi spună cum au ajuns armenii să se trădeze unii pe alții. Oricum, bunicul se apropia de acele vremuri cu sfială, căci atunci simțise unul dintre rarele lui imbolduri de a lupta. În rest, a stat deoparte pe cât s-a putut, privind cu ochii mari și căutând să înțeleagă. Dar și pentru asta îți trebuie curaj. „Gândește-te, spunea. Să fii pregătit să înfrunți realitatea, orice s-ar întâmpla. Să poți sta, în același timp, cu fața către cele patru vânturi.“ Și tot el : „Să fii erou e o formă de lașitate. Nu poți îndura suferința și atunci încerci s-o curmi, disperat și cu orice preț“. Totuși, pe noi, copiii, ne creștea în cultul eroilor. Ne povestea despre legendarul Haig, despre Ara cel Frumos, despre Tigran cel Mare. Filosofoa, în felul lui, vorbind mai degrabă singur, cu ochii pe fereastră : „Singurul lucru pe care oamenii îl au în comun sunt poveștile. Când spui că doi oameni sunt din același neam, înseamnă că au ascultat aceleași povești. Despre eroi se pot spune povești, căci ele au întotdeauna început și sfârșit. Despre cei care îndură și, mai ales, îndură înțelegând, nu poți povesti, căci suferința lor e fără de sfârșit. Iar povești fără sfârșit, cine să spună și, mai ales, cine să asculte? Pentru asta nici măcar nu e nevoie să ascuți, e destul să privești pe fereastră. Sau, cum era pe vremuri, de pe crenelurile cetății...“. Dar și cetățile se dărâmă, și casele, cu ferestrele lor cu tot. „N-are a face, se împotriva bunicul. Întotdeauna găsești o fereastră prin care să privești. Și mereu există cel puțin o cetate necucerită.“

Eu nu cunoșteam, fără s-o știu atunci, decât sfârșitul poveștii. Anume, câțiva pantofi, nu neapărat perechi, pe care îi foloseam prin curte, când ploua. Pe cei mai strâmți, ca să nu intrăm cu noroiul în casă și să ne fie ușor să-i scoatem în pragul ușii,

bunicul îi dusesese la cizmar, să le reteze călcâiele, transformându-i astfel în papuci cu șireturi.

Acesta e, așadar, sfârșitul poveștii. Iar începutul tocmai apucasem să-l spun. În acest al doilea lot de arestați, în care se afla Levon Harutiunian, mai fusese ridicat și unchiul nostru Ervant Hovnanian, împreună cu fratele lui, Vagharșag. Era în Săptămâna Mare. Biserica armenească din Focșani avea o curte largă, străjuită de castani uriași. Pe vremea aceea, armenii erau mulți și biserica se umplea de sărbători. Astfel încât omul care l-a tras de mânecă pe bunicul, după ce îl căutase îndelung cu privirea prin mulțime, a trebuit să-și facă loc și să suporte privirile dojenitoare ale celorlalți. Când bunicul l-a urmat în curtea bisericii, enoriașii, de astă dată, s-au dat cuviincioși la o parte. Bunicul arăta impozant în straiile lui de dascăl și oamenii credeau că asta face parte din slujbă. Necunoscutul îi întinse un ghemotoc de hârtie pe care cineva îl azvârlise dintr-un camion, la un colț de stradă. Camionul era militar, cu prelata lăsată. Omului îi era frică, dar îndeplinise rugămintea scrisă în grabă pe peticul de hârtie : „Paracliserului de la biserica armeană“. Era Vinerea Mare și se gândise să facă o faptă bună, fără să i se știe numele. N-a întrebat ce scrie înăuntru. Nu voia să știe nimic în plus. Era mai bine așa.

Biletul conținea și ceva scris în armeană. Un singur cuvânt : „Trăim“. Bunicul s-a întors în biserică și, sub privirile nedumerite ale părintelui Aslanian, l-a tras deoparte pe Sahag Șeitanian, celălalt paracliser. Așa, îmbrăcați în straie bisericești, au luat-o pe Strada Mare, printre dughenele evreiești, rămase într-o rână de la cutremur, către magazinul lor, unde era un telefon. Au sunat la București și bănuiala li s-a confirmat. Tanti Nvart, soția lui Ervant Hovnanian, plângea cu sughițuri. Soldații sovietici năvăliseră în casa lor și îi îmbrânciseră cu fața la

perete. Răscoliseră tot, îngrămădiseră de-a valma, într-o valiză, hârtii, cărți, insigne. Îl ridicaseră pe Ervant. La fel și pe fratele lui, Vagharșag, și pe încă opt „colaboraționiști“. Unii spuneau că fuseseră împușcați la zidul mănăstirii Văcărești, alții că zac în beciurile închisorii Jilava. Dăduseră fuga la mănăstire, dar zidurile păreau liniștite și nimeni din vecinătate nu auzise împușcături. „Înseamnă că îi duc în Siberia“, a spus bunicul, ca fiind singurul lucru care putea înlocui moartea. „Siberia, Doamne! hohoti la telefon mătușa Nvart. L-au luat în papuci; o să-i degere picioarele...“

Bunicul și unchiul Sahag s-au întors în biserică, unde slujba era pe sfârșite. S-au sfătuit cu părintele Aslanian și cu cei din consiliul parohial. Părintele a ținut biserica deschisă, pentru ca fiecare să se poată întoarce cu pantofii pe care-i găsisse pe-acasă. Ohanes Krikorian și-a scos pantofii cu care era încălțat și i-a lăsat în cutia cea mare. S-au adunat vreo zece perechi. Mai bine zis, douăzeci de pantofi, pentru că unii veniseră doar cu câte unul, desperecheat. Bun și ăla. Bunicul îi potrivise, după mărime, stângul cu dreptul, și socotise șapte perechi. Chiar dacă pantofii aceleiași perechi aveau culori diferite. Important era să fie căptușiți pe dinăuntru și să aibă talpa întreagă. Krikor Merzian, cizmarul de pe Strada Mare, își adusese calapodul și mai întărise tălpile, bătându-le cuie mici, de lemn. El văzuse în fața Prefecturii un camion care semăna cu cel despre care vorbise necunoscutul.

În amintirile lui Levon Harutiunian se povestește că arestații au fost coborâți din camion și înghesuiți într-o cameră în care soldații îi vegheau cu armele, din pragul ușii. Făceau cu schimbul, ca să-i oblige să stea tot timpul în picioare, treji. Cu cât erau mai obosiți, cu atât erau mai ușor de păzit. Pe cei mai slăbiți, ca Vagharșag Hovnanian, au trebuit să-i sustină ceilalți,

căci, dacă ar fi căzut, soldații i-ar fi ridicat la loc cu lovituri de bocanc.

Bunicul, care vorbea corect românește, dar și rusește, s-a apropiat de zidurile Prefecturii, căutând să privească prin ferestre. O santinelă ivită de după colț l-a somat pe rusește și l-a prins de palton, încercând să-l îmbrâncească înapoi. Bunicul s-a smucit și atunci soldatul i-a dat drumul, arătându-i cu arma s-o ia în lungul străzii.

Nimeni nu poate spune că știe cu adevărat ce este tăcerea, dacă nu aude, în spate, țăcănitul armei cum se încarcă. Bunicul a început să se îndepărteze, cu pași șovăielnici, tot uitându-se înapoi. Atunci rusul și-a armat pistolul mitralieră. Și s-a lăsat tăcerea. Pesemne că bunicul Garabet a luat-o atunci la fugă, pe lângă ziduri, pregătit, la orice zgomot, să se arunce pe caldarâm și să se facă una cu propriile-i urme.

Mai departe povestește Levon Harutiunian. Dis-de-dimineață, cei mai tineri, sprijinindu-i pe cei bătrâni și istoviți, au fost urcați înapoi în camion. Le era sete. Camionul a oprit pe șosea, aproape de locul în care curge Milcovul. Au băut apă din râu, îngenunchind pe mal, și tot cu apa aceea și-au spălat fețele. De la graniță, drumul l-a repetat pe acela al primului lot, arestat cu patru luni înainte. Lubianka, trierea, apoi închiisoarea Lefortovo, cu zidurile ei groase, de pe vremea împărătesei Ecaterina. Unde nici forma primară a libertății, și anume libertatea de a alege să mori, nu era îngăduită. Deținuții dormeau cu lumina aprinsă, ținându-și brațele deasupra păturii, ca nu cumva vreunul, făcând rost de un obiect tăios sau folosindu-și, pur și simplu, dinții, să-și taie venele și să-i păcălească astfel pe temniceri, murind pe ascuns. Iar la primul nivel se întindea o plasă metalică, menită să-i împiedice să-și pună capăt zilelor, zdrobindu-se de cimentul parterului.

Deținuții erau mai de folos vii, căci oricare dintre ei ar fi putut, prin mărturisirile lui, să-i tragă după el și pe alții. Acolo a început și izolarea. Au fost închiși în boxe separate, dezbrăcați, percheziționați până și în anus, după ce fuseseră obligați să facă vreo douăzeci de genuflexiuni, apoi îmbrăcați în cămăși și izmene de închisoare. „Țigările mele au rămas la Sarkis Saruni”, a răspuns Harutiunian primului anchetator, care l-a întrebat dacă fumează. „Nu avem pe nimeni cu numele ăsta”, a venit răspunsul tăios. „Dar tocmai am fost despărțiți...”, a insistat tânărul, pe atunci, Harutiunian. „Ți-am spus că această persoană nu există!” a izbit anchetatorul cu pumnul în tăblia mesei. Într-o altă zi avea să constate că nici persoana cu numele Levon Harutiunian nu mai exista. Acum se numea 7-35. „Cum te cheamă?” a fost întrebat, abia coborât din vagon, cu picioarele amortite, în lagărul de la Krivoșceokovo, o suburbie a Novosibirskului, pe malul fluviului Obi. „7-35!” a răcnit Harutiunian, pentru a acoperi zarva câinilor ținuți în lanț și asmuțiți de soldați. „Și mai cum?” a întrebat ofițerul așezat sub poarta lagărului pe care scria „Spre libertate prin muncă”. Adică, ăsta ți-e prenumele, dar care ți-e numele de familie? „58!” a răcnit din nou Harutiunian, ceea ce însemna „dușman al poporului”. Făcea parte acum dintr-o altă familie, numeroasă, colcăitoare și rebegită, împrăștiată prin întreaga Siberie, a elementelor sociale periculoase, dușmani ai poporului, desemnați astfel printr-un articol de Cod penal.

Harutiunian a fost eliberat după unsprezece ani de închisoare. Republica Populară Română l-a primit în mai multe feluri. Văzându-l în Gara de Nord, cu îmbrăcămintea și ghetele obișnuite de lagăr, un om a cumpărat covrigi și i-a dat. Un altul s-a apropiat să-l întrebe de o rudă dispărută. Iar la ieșirea din gară, l-a întâmpinat patrula militară și un camion

I-a dus până în Curtea Securității din Calea Rahovei. Acolo i s-a înmânat și adeverința din partea Ambasadei Uniunii Sovietice, ca un fel de diplomă acordată fruntașilor în producție.

ADEVERINȚĂ. Se eliberează cetățeanului Levon Harutiunovici Harutiunian, născut în anul 1913, această adeverință pentru a se confirma că s-a aflat în URSS de la 8 mai 1945 la 24 septembrie 1955. În timpul cât s-a aflat în URSS, Harutiunian L. H. a fost utilizat la diferite lucrări. În ultimul timp a lucrat ca economist șef al unui sector de prelucrarea lemnului. A avut o comportare conștiincioasă.

Într-adevăr. În momentul arestării avea 82 de kilograme. La ieșirea din pușcărie ajunsese la 50. Când uneori plictiseala îi făcea să fie duioși, temnicherii îi spuneau tonki-zvonki, adică subțirel, sunător, oasele, cu alte cuvinte, se loveau, zornăind, unele de altele. Părul îi căzuse aproape de tot, iar pe tâmpile îi rămăsese doar atât cât să pară că îi stau atârinate deasupra urechilor două potcoave argintii. Mâna stângă îi tremura puțin, de aceea când fuma își ținea țigara sub masă, ascunsă vederii. Și dinții îi căzuseră. Omule cumsecade din Gara de Nord, care i-ai dăruit covrigi necunoscutului în haine de lagăr, bunătatea ta a fost mai mult decât putea acela primi. Numai că Harutiunian învățase să nu se grăbească. A molfăit în gingii colțul uscat, pe îndelete, până l-a muiat.

Casa lor, acum o mansardă scundă și strâmtă, l-a primit cu mare bucurie. Îl așteptau prietenii, eliberați și ei: Siruni, Arșavir Acterian și Vahan Ghemigian. Fotografia s-a păstrat. Pe spate Arșavir a scris: „Patru pușcăriași“. Cu alte cuvinte, pușcăria nu vine și trece, e ca o umezeală care, odată ce te-a pătruns, îți intră în oase, o porți pe dinăuntru. Arșavir voia să spună că există pușcării de unde, oricâte zăvoare s-ar desfereca

și oricâte porți s-ar deschide, nu te eliberezi niciodată. Întotdeauna mai rămâne o poartă pe care n-o poți deschide. Și nimeni nu te poate ajuta, nu poate să se opintească împreună cu tine, căci o vezi numai tu.

Iar cei patru pușcăriași s-au dus să-l vadă pe al cincilea, Hovhannes Babikian. Îi aștepta în picioare, rezemat în ciomag. Vahan, care știa cât de bolnav este, a vrut să-l ajute să se întindă. „Fleacuri, a răspuns Babikian. Patul e pentru somn. Moartea o primești în picioare.“ Când au coborât, încă îl auzeau cântând *Cilicia mea*, dorul după ținuturile natale. Și-a terminat cântecul deși, spunea nora lui, socotind după sticlirea ochilor, murise după prima strofă. Ba chiar, deși cântecul se mai auzea, buzele nu i se mai mișcau. Au urcat înapoi, au apropiat patul de mortul rămas în picioare și, înclinându-l ca pe un stâlp de prispă, l-au întins, totuși, în pat. Ca să nu se sperie cei care, puțini de altminteri, ar fi venit la priveghi, văzându-l rămas, așa, de-a-n picioarele. Și tot așa au trebuit să-i sape un mormânt adânc și rotund, ca o fântână.

Levon Harutiunian ne-a adus toate astea scrise cu litere citețe, cu puține ștersături. L-am încredințat că ne vom grăbi să-i tipărim manuscrisul. „După moartea mea“, a spus. I-am vorbit despre bucuria oricărui autor atunci când își ține în mână cartea proaspăt tipărită și o răsfoiește. „Aș fi tentat chiar s-o citesc, nu-i așa?“ a râs Harutiunian. Apoi, serios: „Scrisul eliberează. Le-am scris, acum pot să le uit. Cititul, în schimb, împovărează. Să le citească alții, să nu le uite. Eu le-am ținut minte destul“.

Cred că ceea ce spunea nu era într-un totuș adevărat. Nu putea uita nicicum. Mai ales că, fiind ultimul supraviețuitor, rămăsese să ducă și amintirile celorlalți. Amintirile mor mai târziu decât oamenii. Cum spunea bunicul Garabet: niciun

om nu moare dintr-odată, ci câte puțin, treptat. Întâi corpul, pe urmă numele, pe urmă amintirile altora despre el și, la urmă de tot, amintirile lui despre alții.

Mă jucam pe sub masa din curte, când bătrânii povesteau în șoaptă sau fredonau cântece frumoase, cu înțelesuri triste, auzite, la rândul lor, în copilăria petrecută pe podișurile Anatoliei. „Trimiteți copilul ăsta de aici“, spunea câte una dintre femeile grăsuțe și mirosind a odicolon, tanti Paranțem sau mătușa Armenuhi. „Lasă-l, zicea bunicul. Întotdeauna rămâne cineva care să povestească. Te pomenești că tocmai el o să fie povestitorul.“

Mi-a pus de mic condeiul în mână și m-a înconjurat de foi albe, așa cum alți copii sunt înconjurați de dulciuri sau de jucării. Așa am ajuns eu povestitorul vieții în trepte a bunicului meu Garabet. Care, în acest fel, va mai dura o vreme, până ce își va pierde amintirile despre această lume.

Când ploua și trebuia să traversez curtea, încălțam pantofii cei vechi. Ei lăsau urme adânci în noroi, nefiresc de adânci pentru un copil. Urmele mele îmi erau străine. Mă temeam de ele. Musteau de apă, ca urmele lăsate de potcoavele cailor. Când pământul se usca, rămâneau severe și adânci, ca mersul apăsător al unui soldat. De parcă ceva îmi apăsa umerii, mușcând, prin mersul meu, din pământ, cu lăcomie. De aceea nu le recunoșteam. Urmele rămase în noroi sau întipărite în pământul uscat nu erau ale mele. Nu aveam încă dreptul la propriile urme, căci se întâmplaseră prea multe lucruri dureroase înainte de nașterea mea. Urmele acelea puteau fi ale oricăruia dintre ei. Harutiun Atanasian, Vartan Arakelian, Ervant și Vagharșag Hovnanian, Kevork Kestanian, Ruben Israelian, Kevork Hazarian, Hapet Kasparian, Hosrov Bedrosian, Hovhannes Sahaghian ori Mhitar Harutiunian, pierduți în pământurile

Siberiei. Ori ale lui Jirair Karakașian, Hovhannes Babikian, Zaven Saruni și Serop Surian, care au murit la scurt timp după întoarcerea acasă, obișnuiți, în lagăr, cu gândul că lumea le va supraviețui, dar nepregătiți să înfrunte această nouă realitate în care supraviețuiau unei lumi care fusese a lor și acum dispăruse.

Chiar dacă ar fi putut ajunge la ei cutia cu pantofi, unchiul meu Vagharșag Hovnanian n-ar fi avut prilejul să-i poarte pe-ai săi. Ostenit de drum, a murit cel dintâi, la Lubianka, fără să mai ajungă în Siberia. A murit desculț, ceea ce înseamnă că primise moartea, chiar și într-un loc ca acela, cu smerenie.

Doi

Pentru copilul care eram, cimitirul era ca o grădină mare, unde florile și copacii înfloreau cu un minut mai devreme decât oriunde în altă parte. Nu știam de unde vine puterea florilor și a copacilor. Pe vremea aceea, moartea nu avea niciun înțeles pentru mine. O simțeam tăcând și înflorind și îmi era destul. Moartea era un fel de primăvară timpurie. Primul mort pe care l-am văzut a fost bunicul Garabet. El mă învățase tot felul de lucruri, de pe pământ și din cer, arătându-mi-le. A vrut ca tot el să fie și cel care să-mi arate moartea. Mai târziu mi-am spus că s-a întâmplat așa pentru că lumea era prea mică să ne încapă, cu toate fanteziile noastre, pe amândoi în același timp.

Cum două vieți nu seamănă niciodată una cu alta, nici mormintele nu seamănă între ele. Poate că morții ajung, într-o bună zi, cum zice Ecleziasul, să semene unii cu ceilalți. Dar amintirile despre ei sunt diferite. Mormântul e un fel de amintire, un fel de a muri înlăuntru, lăsând numele pe-afară, așa cum e când înoți, folosind trestia ca să respiri la capătul celălalt. Și tot așa, ducând gândul mai departe, nici două cimitire la fel nu ai să găsești. Cimitirul armenesc din Focșani era altfel decât celelalte. Întâi de toate, fiindcă era al meu și pentru că acolo, fără s-o știu, am întâlnit moartea. Care mi s-a înfățișat sub forma unui zarzăr înflorit. În al doilea rând,

pentru că nu existau cruci de lemn. Am impresia că, într-o lume a rânduielilor, în care oamenii aşază tot felul de ziduri între ei şi moarte, ca să se apere, acolo unde sunt puse cruci de lemn înseamnă că moartea a venit prea în grabă.

Armenii copilăriei mele mureau în bună rânduială. Îşi făceau cruci de piatră ori de marmură, îşi alegeau poze frumoase şi le gravau pe ceramică lucioasă. Veneau apoi de Paştele săracilor şi se aşezau pe taburete în faţa crucilor, privindu-şi, pe piatră, propriul nume şi propriul chip. Până într-o zi când, tot privind, nu mai ştiau care e unul şi care celălalt, care e cel viu şi care cel închipuit. Moartea era un fel de a amesteca lucrurile, un fel de a uita să se mai întoarcă acasă. Armenii copilăriei mele au trăit mult şi au murit cu toţii bătrâni. Eu credeam că nici nu se poate altfel. Aveau în ei un fel de oboseală care îi împiedica să se odihnească, darămite să moară. Simţeau o nedumerire faţă de atâtea lucruri crude pe care le văzuseră în copilărie, fără să le înţeleagă. Moartea are o înţelepciune a ei, lămuritoare. Mirarea îi împiedica să moară.

Totuşi, fiecăruia dintre bunicii mei i s-a pus la început câte o cruce de lemn. Ei, Garabet Vosganian şi Setrak Melichian, credeau că, atâta vreme cât trăieşti, eşti nemuritor. Au trecut prin lume nepăsători, cu aerul că oricând mai e timp de îndreptat ceva. Aşa cum au fost, de altfel, toţi bărbaţii din neamul meu şi nici eu nu par a fi diferit.

Bunicul Garabet avea o fotografie la care ţinea cel mai mult. Îl înfăţişa cu pălărie pe cap şi în pardesiu, cu gulerul ridicat. Atunci când i-am schimbat crucea de lemn cu una de piatră, ca să intre şi el în rând cu morţii ceilalţi, i-am pus deasupra numelui fotografia aceea, imprimată pe ceramică. Dar bunicul ne-a tras pe sfoară. Spunem: hai să mai trecem

pe la bunicul! Când sunt în cimitir și ne privim, senzația e stranie. Așa, cu pălărie și cu gulerul pardesiului ridicat, pare că, de fapt, bunicul e cel care vine spre noi. A continuat să rătăcească, zâmbind șăgalnic, iar noi am rămas pe lumea asta spre care el vine din când în când. Viața n-a reușit să-l domolească și nici moartea. Le-a învins cu pălăria lui, cu pardesiul cadrilat, iar gulerul ridicat e un moft, căci nu pare să-i fie frig pe lumea cealaltă, cum nu i-a fost nici pe lumea asta.

Bunicul Garabet avea un aparat de fotografiat cu trepied. Prin el priveam lumea. Și pe noi înșine. Pe vremuri bunicul fusese un fotograf iscusit. Într-o vreme în care nu exista hârtie color, își colora fotografiile cu pasteluri. Dar mai presus de toate, îi plăcea să se fotografieze pe sine. Iată-l pe bunicul, cu un zbenghi de mustață sub nas și cu o șuviță pe frunte, maimuțărindu-l pe Hitler. Iată-l cu pălărie cu boruri înguste, pusă pe-o parte, zâmbind precum Charlie Chaplin. Doctor Jekyll și Mister Hyde. Râzând, plângând, ghemuit sau sărind. Secunda! striga. Fixezi locul, îl însemni cu creta. Apeși pe buton și fugi cât poți de repede, proptindu-te cu vârfurile picioarelor pe locul însemnat. Ai pentru asta exact trei secunde. Apoi butonul se declanșează automat. Bunicul și-a făcut fotografii doar până când să înceapă războiul. O vreme nu a mai avut dispoziție pentru asta, iar după aceea nu a mai fost îndeajuns de iute ca să încapă în cele trei secunde.

Avem multe poze. Cele mai vechi sunt și cele mai frumoase. Străbunicile mele, Mariam și Heghine, străbunicul, cu chipul lui aspru, cu ochelarii rotunzi în rame negre, bunicul adolescent, cântând la mandolină. Amestecate cu celelalte, pozele bunicului din partea mamei, Setrak. Iată, fotografia aceasta este chiar

din 1915. În spate se deslușesc niște ziduri albe, arse de soarele Anatoliei. Familia este strânsă în jurul bătrânului David, așezat în jilț. Băieții, Setrak și Harutiun, îi stau ghemuiți la picioare. În spate, femeile. Cele două fetițe, Maro și Satenig, gătite ca de sărbătoare, cu fundițe în păr și rochii cu gulere de dantelă albă. Fotograficul se anunța cu câteva zile înainte. Mergea din sat în sat. Cei mai înstăriți îl așteptau acasă și căutau împreună locul cel mai potrivit pentru jilțul în care se așeza bătrânul familiei și în jurul căruia se adunau cu toții. Ceilalți, mai săraci, veneau în piața satului și stăteau la coadă, nădușind în gulere scorțoase și în rochii lungi, cu falduri și șorțuri brodate. Peste o vreme, fotograficul trecea iarăși, din sat în sat, cu pozele înrămate. Cocoțat pe scăunel, arăta cartoanele sepia spre lume. Cei ce se recunoșteau ridicau mâna și-și primeau poza pe care o plătiseră și pentru care nădușiseră îndelung.

În mai toate casele bătrânilor armeni am găsit asemenea fotografii. Familiile adunate în jurul celor bătrâni. Fără zâmbet, rigizi, mai degrabă niște exponate decât ființe umane. Armenii, în acei ani, țineau morțiș să se fotografieze. Era felul lor de a rămâne împreună, căci, scurtă vreme după aceea, familiile s-au împuținat și s-au risipit. Astfel, deși mulți au pierit, nedumeriți și cu atâta sfiiciune încât nici până astăzi nu li s-au găsit mormintele, chipurile le-au rămas întipărite pe cartoanele sepia, decolorate pe margini. Vrând să amintească, cu tot dinadinsul, că au existat vreodată. Presimțind ce avea să li se întâmple.

Bunicul Garabet și cu mine ne jucam. El declanșa mecanismul și striga: „Aleargă!”. Și apoi: „Stai!”. Zâmbea și ridica din umeri. „Gata secunde! N-ai ajuns prea departe.” Mă puneă să ascult. „Secunda, băiete! Habar n-ai cine ești dacă

nu ești pregătit, în trei secunde, să fii unde trebuie. Sau ești deja prea bătrân, ca mine.“ M-a învățat să măsoar secunde, fără să am nevoie de vreun mecanism din afară. Să spun, adică, repede, în gând, rugăciunea inimii: „Doamne Iisuse Hristoase, fiul lui Dumnezeu, miluiește-mă pe mine, păcătosul.“ Și gata, timpul acela scurt trecea.

Letopisețul familiei mele este ca funia clopotului celui mare. Fiecare filă care se întoarce e o bătaie de clopot. Așa a fost și viața celor din familia mea, călugări, prinți, negustori, cărturari și păstori, pribegind istoviți, cu fața subțiată de vântul care bătea dinspre vremurile luate pieptiş.

Istoria nu a putut fi, pentru ei, un șir de morminte care, după rânduială, se învelesc unul pe altul. Îți închipui oameni plini de speranță, mergând în urma călăuzei cu nuiua de alun. „Săpați aici, spune călăuza. Veți da de apă.“ Vestea sosirii călăuzei e un prilej de sărbătoare. Acolo unde e o apă curgătoare, în preajma ei va fi, mai devreme sau mai târziu, o fântână. Unde e o fântână se va ridica, într-o bună zi, și o casă.

Călăuza noastră nu era însă primită cu bucurie. Nu avea straie orășenești, semăna mai degrabă a călugăr. Umbla desculț, iar sutana părea că nu-i cunoscuse împunsătura acului. Fără să sângereze, călca alunecând peste pietre. Oamenii își lăsau casele și avutul și îl urmau în tăcere, ținându-și pruncii în brațe ori, pe cei destul de mari să meargă pe picioarele lor, de mână. „Săpați aici, spunea călăuza. În locul acesta va fi un mormânt.“ Convoiul se împuțina, ca un șir deznodat de mărgele. Între timp, pruncii căpătau puțină putere de la sânul mamelor și coborau din brațe, iar alții le luau locul. Mergeau de atâta vreme fără să știe încotro încât o porniseră, fără să-și

dea seama, spre cer. Pe funia nevăzută a unui clopot ale cărui margini se confundau, rotunde și neștirbite, cu marginile orizontului. De aceea, în mine multe lucruri nu s-au născut și n-au murit, ele numai pogoară.

Bunicul m-a dus, odată, la circ. Un cort mare, închis la culoare, pe tăpșanul unde altădată fusese ocolul de vite. Dresorul a dat foc cercului pe care îl ținea în mână și leoaica, după o scurtă ezitare, a sărit prin el. Apoi s-a dus, cuminte, și s-a așezat la locul ei. Stați, a strigat mătușa mea Maro, ștergându-și de șorț mâinile umede și s-a alăturat celorlalți din fotografie. De aici, ca într-un joc de marocco, fiecare își vede de drumul lui. O mână neștiută ridică bețișoarele unul câte unul, fără să le clintească pe celelalte. În fotografie Maro zâmbește, cu palmele lipite de fustă. Ca să nu sclipească umezeala de pe ele. Intrarea în timp. Urmează ieșirea. Maro, căutată de ieniceri, se aruncă de pe stânci, în apele tulburi și înroșite ale Eufratului. Cercul a rămas să ardă în urma ei. Alte femei, mirese sau mame, se pregătesc să sară prin el. Convoi fără sfârșit. Pietă. Se apropie tăcute și, pentru o clipă, fiecare se așază în brațele Fecioarei. După aceea, nu mai știu.

Singura fotografie completă a familiei se află în clasorul meu de timbre. O să vă mirați, căci în locul unor chipuri armenesti, cu sprâncene groase și ochi neguroși, veți găsi acolo peruca pudrată a lui George Washington, coroana reginei Elisabeta sau cedrii Libanului.

Bunicul m-a învățat cum să dezlipesc timbrele de pe plicuri, fără să le stric. Pe colțul cu timbrul, se pune vată îmbibată cu apă. Când hârtia se umezește, colțul se îndoaie și timbrul, odată adezivul dizolvat, se dezlipește ușurel. Apoi timbrele se pun pe policioara sobei, la uscat. Iată-le, așadar. Istoria cea nouă a familiei mele, rămasă după destrămarea convoaielor.

Pornită din Adana, Van, Afion-Karahisar, Constantinopol. Trecută prin deșerturile Mesopotamiei, printre cadavre părăsite la marginea drumurilor sau plutind, îngroșate de apă, prin pântecetele întunecate ori pe punțile slinoase ale vapoarelor, prin orfelinate, printre bagaje încropite în grabă. Un nou cerc de foc prin care trupurile se subțiau, ca să poată sări.

Statuia Libertății este mătușa mea, Haigui, sora lui Sahag Șeitanian. A venit în România în 1919, iar după Al Doilea Război a emigrat prin Liban în Statele Unite. Timbrele cu Statuia Libertății poartă pe plic scrisul ei îngrijit, trimis de pe coasta de est, din Hartford. George Washington vine de pe coasta de vest. Sub el, adresa e scrisă de mâna grăbită a unchiului Kevork Kiulahian, vărul tatei, sau de mâna conștiincioasă a mătușii Anahid, sora unchiului Kevork. Iată și vulturul american, cu aripile desfăcute, umezit de buzele mătușii Satenig, sora bunicului Setrak. Simon Bolivar, cu epoleți și mâna înțepenită pe sabie, e chipul sub care se ascunde, în Venezuela, Haig, fratele lui Dicran Bedrosian, ceasornicarul de pe Strada Mare. Păsările exotice vin tocmai din Argentina, trimise de Zaruhi, sora bunicului Garabet. Timbrele cele mici, cu litere slavone, povestesc despre Ovanes, fratele mai mic al bunicului Garabet, care abia își duce zilele într-un azil de bătrâni din Silistra. Timbrele sunt lipite strâmb, nu mai vede bine și chiar scrisul, așa crede bunicul, nu mai e al lui, își dictează misivele altcuiva. Sub trăsăturile întunecate ale lui Gamal Abdel Nasser trebuie să ghicesc chipul delicat al Luizei, fata lui Ovanes, măritată la Cairo. Cedrii Libanului îi adăpostesc la umbra lor pe ceilalți veri ai noștri care au rămas în Orient, socotind că Europa, atât de indiferentă la suferințele lor, nu le va fi o casă bună. Și totuși, iată chipul lui Napoleon ori pictura lui Delacroix din mijlocul căreia boneta frigiană cheamă

la luptă, trimise de Bergi, fiul lui Ervant Hovnanian, cel mort în Siberia.

Le ordonez cu migală. Mă gândesc să pun la început rudele mai apropiate, de sânge, apoi pe cele venite prin căsătorii, cu care bunicii mei au împărțit doar numele, apoi pe cei cu care au împărțit mai ales suferința. O iau de la început. De data asta în ordinea despărțirii. Întâi, cei care au luat alt drum încă din timpul masacrelor, trecând în Siria, în Liban ori în Egipt, rămânând acolo sau traversând Mediterana, până la Marsilia, ori neoprindu-se nici acolo și traversând Atlanticul, până la New York. Apoi ceilalți, care au venit de la început spre Europa, așteptând deschiderea porturilor de la Marea Neagră și purtând un nume ce nu mai fusese dat în istorie unor oameni : apatrizi. Adică nu lipsiți de o patrie pe care s-o iubească, dar lipsiți de o patrie care să-i ocrotească. Și ca să aibă, totuși, un nume în dicționare și o țară sub care, pe un petic de hârtie, să li se scrie identitatea, s-a inventat o țară nouă, care se afla pretutindeni și nicăieri. Fii rătăcitori, slujitori ai acestei noi și ciudate patrii, așa cum a propus Fridtjof Nansen, comisar al Ligii Națiunilor pentru refugiați. Pașaportul de apatrid însemna că, din toate drepturile pe care le-ai avut, le poți păstra doar pe cele de la Dumnezeu, numele venind din neam, adică numele de familie, și semnul botezului, adică numele cel mic. Nașterea și botezul. Numele de familie ale armenilor sfârșesc mai toate în „ian“, indicând apartenența la o familie, îndeobște pe linie paternă. Kevorkian, de pildă. Adică al lui Kevork, care în limba armeană înseamnă Gheorghe. Datorită acestui părinte nou, cu ochi albaștri, pielea albă și părul ca neaua, cu totul neobișnuit pentru poporul smead, cu ochi întunecați, armenii și-au spus Nansenian, adică ai nimănu. Aveam în casă fotografia lui Nansen, cu mustața lui

colilie și privirea blândă. Nimeni altcineva, nici măcar norvegienii, nu l-a pomenit pe cutezătorul explorator cât au făcut-o armenii. „Am căpătat cetățenia română abia în 1948, am găsit mai târziu scris în hârtiile bunicului Garabet. Până atunci nu ne-au luat în armată, nu puteam porni o afacere pe numele nostru, puteam pleca oriunde vedeam cu ochii, cu toate că nimeni altcineva nu ne primea. Eram nansenieni.“ Această nouă spiță, a nansenienilor, a coborât în port la Constanța, cu aprobarea guvernului Brătianu, primul guvern din lume dispus să recunoască faptul că pot exista și cetățeni ai unui stat care nu se află pe hartă. Nansenienii, harnici și tăcuți, s-au răspândit la început prin localitățile apropiate: Galați, Brăila, Babadag, Silistra, Balcic. Apoi, căpătând curaj, au urcat spre Focșani, Buzău, Ploiești, București, Pitești ori Craiova. Au umplut străzile cu aromele mirodeniilor orientale, vândute în prăvălii cu firme rotunde, purtând nume ciudate și vorbind o limbă veche, aspră și tânguitoare totodată, cuvinte răspicate și care, încetul cu încetul, în preajma nașterii mele, s-au transformat în șoapte. După război, mulți dintre ei, convinși de propaganda comunistă, au vândut tot ce aveau, și-au adunat iarăși boccelele și au plecat spre Armenia Sovietică. Alții, profitând de faptul că lumea cea nouă, după ce se căznise zadarnic să-i convingă de virtuțile ei, a socotit că e mai bine să-i lase să plece, s-au risipit care încotro. Cei mai mulți spre America. Aceștia s-au așezat în clasorul meu cu timbre, cel din urmă val. Chiar dacă, cine știe, într-o bună zi se va dovedi că nici acesta nu e țărmlul căutat și vor porni iarăși la drum.

Apoi am hotărât să-i așez după singurul hotar pe care-l știam sigur: cel al nașterii mele. I-am rânduie înțâi pe cei pe care i-am cunoscut, mai puțini, și apoi pe cei pe care nu i-am cunoscut. Totul era de-a-ndoaselea. Cei mai tineri o luau

înaintea bătrânilor, viii înaintea morților, cei care nu pribegiseră înaintea celor osteniți de pribegiri. Judecând după rosturile nașterii mele, istoria nu mai avea nicio logică. Altfel spus, nimic din ce se întâmplase înainte nu mă prevestea. Eram o întâmplare și privind prin ferestruica aceasta care era viața mea și prin care abia dacă încăpea o privire sau țeava unei flinte, sensurile istoriei se estompau, ea devenind la rândul ei întâmplătoare.

I-am așezat în ordinea nașterii. Dar oamenii nu se deosebesc prin asta : toți se nasc și fiecare aduce cu sine o nouă numărătoare. Atunci m-am învoit cu bunicul Garabet și i-am așezat în ordinea morții. Oamenii se deosebesc nu după felul cum se nasc, ci după felul cum mor. Cel dintâi a fost Lenin, înconjurat de steaguri roșii. Lenin era vestitorul lui nenea Hrant de la Constanța, care ne scria că a fost eliberat din lagăr, dar, neavând acte și nici puterea de a face drumul înapoi, tocmai din peninsula Taimâr, a hotărât să-și sfârșească zilele în Uniunea Sovietică. Apoi Simon Bolivar, care veghea trupul ostenit al surorii bunicului Garabet, înmormântată la Buenos Aires, nu departe de monumentul ridicat întru slava lui Ohanes Țețian, generalul lui Kossuth, și care după înfrângerea de la 1849, a ajuns din Ardeal tocmai în Argentina unde a înființat Academia Militară. Ordinea celor din familia mea, după timpul morții lor, era ușor de păstrat. Dar a celor vii ? Eu le-am hotărât, cu neînduplecare și candoare de copil, sorocul. Aceasta e, așadar, fotografia lor, după un secol întreg de pribegie, după două războaie mondiale și după atâtea exoduri. Ei trec din cartea istoriei întâmplătoare spre paginile groase ale clasorului de timbre, asemănătoare cu plăcile sepia ale dagherotipului. Semne ale neamului meu pentru care pământul a fost dintotdeauna rotund, fără capăt. Purtând chipuri ciudate,

pe măsura drumurilor pe care le-au întins sub tălpi, ca pe niște covoare groase de Ispahan.

În mijloc se instala mereu George Washington, cu fața lui rotundă și peruca buclată, rezemându-se șațoș în mânerul sabiei. Alături, de o parte și de alta, Napoleon Bonaparte, Simon Bolivar, Gamal Abdel Nasser. Aceștia se retrăgeau cu un pas, poftind-o pe regina Elisabeta a doua, care, stimulată de atâtea personaje cu suflu eroic, își scotea coroana și-și îndesa boneta frigiană peste urechi, nouă șotie a unchiului meu de la Paris, Bergi Hovnanian. În fundal, se zăreau crengile groase de cedru în care foșneau, ca niște frunze, veacurile căzătoare. Mai deoparte, cu ochi pieziși și bănuitori, Lenin și Dimitrov. „Zâmbiți!“ le spun. Ei se supun poruncii aceluia copil și se îmbățoșează, serioși și stângaci, căci, dintre toate lucrurile cu care i-ar putea deprinde istoria, cel mai greu e să-i învețe să zâmbească.

Ce au în comun toți aceștia, regine, împărați, generali, călare ori înfigându-și pintenii în pământuri proaspăt cucerite, deci însângerate? Cum pot ei alcătui fotografia de grup a familiei mele? Ce leagă toate aceste chipuri pudrate, încoronate, crunte sau mulțumite de pe timbre? Care e semnul pe care fotografii de demult, cel care pozase familia mea în satul Zakar din Anatolia, cu doar câteva zile înainte de masacru și risipire, poate că l-ar fi retușat, nedumerit? Semnul acesta e ștampila. Ca o potcoavă răsucită spre cer a cailor morți. Fiecare chip poartă o ștampilă. Întreagă, rotundă sau doar pe un colț de timbru, ca o bucată dintr-o roată de car. Uruind pe drumurile de piatră, afundându-se în nisip, acoperindu-se de brumă ori înnegrindu-se în noroi. Ștampile, precum cercul de foc, clipa suspendată prin care trupurile sar, pe rând, alun-gindu-se.

Zâmbiți. Strămoșii mei, apoi unchii, mătușile se retrag în spatele cortinelor, al faldurilor, al redingotelor și al șeilor nădușite. Ca să încapă în clasorul meu cu timbre, împărații, regii și reginele, generalii și monseniorii, de-a valma, se căznesc să zâmbească. Cele ce aduc aminte de neamul meu armenesc, printre faldurile trenelor regale, printre uniforme și redingote, în sclipirea săbiilor și întunecimea gurilor de tun, sunt doar niște ștampile.

Aceasta e noua fotografie a familiei mele. O istorie ștampilată.

Nu-mi plăceau oglinzile. Ele au simțit asta și m-au pedepsit. O ființă uriașă mă privea, dormitând și ridicând alene câte o pleopă. O ființă lacomă, care se sluzea de oglinzi sau de orice altceva putea să oglindească pentru a-mi lua sufletul înapoi.

De la bunica mea, Arșaluis, am aflat toate astea. Fata cizmarului Ionescu, din colț, a murit tânără. Nu fusese bolnavă, în orice caz nu de vreo boală pământeană. Slăbise, ochii i se duseseră în fundul capului, până când a dispărut dintr-odată de pe lumea asta. Nimeni nu-și amintea de înmormântarea ei, dacă aceasta avusese vreodată loc. Cizmarul îi ținea fotografia în atelier pe o policioară, printre borcanele cu pap și calapoade. Poza era ștearsă și trăsăturile feței nu se mai deslușeau. Cum se retrăsese din lume, tot așa se scursese cu încetul de pe arginturi. Bunica Arșaluis aflase cauza morții : „Somnul i s-a răsrânt în oglindă“. Adică patul fetei era așezat în fața oglinzii. Oamenii pot să se privească în oglindă cât vor, nu însă și visele. Ele rămân, odată răsrânte, țintuite acolo. În loc să se risipească, deodată cu zorii, se adună ca o brumă, ca niște broboane reci pe frunte. De altfel, asta fusese singurul semn al bolii fetei. „Visele i se adunau, reci, pe frunte.“ Doctorul

Zilbermann, devenit după război Argintaru, nu credea asta nici în ruptul capului. Dar a fost și el de acord că e neobișnuit ca o frunte atât de rece, fără umbră de febră, să se îmbrobonească în felul acela. Fata cizmarului Ionescu murise pentru că nu putuse ieși din propriile vise. Intrată tot mai adânc în visele visurilor ei, se destrămase cu încetul.

Bunicul Garabet era, în schimb, fascinat de scurta memorie a oglinzilor. „Nicio urmă“, spunea, mângâind suprafața lucioasă. Nicio tresărire, niciun ecou. Privită în oglindă, istoria e egală cu zero.

Atunci bunicul mi-a propus să biruim oglinzile. Am pornit împreună lupta împotriva lor. „Cea mai teribilă armă împotriva oglinzilor e memoria, a hotărât bunicul. Să dăm, așadar, oglinzilor memorie.“

Adversarul nostru de temut s-a dovedit oglinda cea mare. Nu am fi putut-o birui decât prin șiretenie. Am început prin a folosi trădarea oglinzilor. O altă oglindă așezată în fața celei mari multiplica la nesfârșit imaginile. Nu am rezolvat, însă, nimic. Clipa oglinzii se dovedea infinită ca înfățișare, dar tot atât de lipsită de urme. Clipa avea profunzime, dar nu avea durată.

Trebuia să căutăm altceva. Bunicul a așezat trepiedul în fața oglinzii. „Dacă nu vrea cu niciun chip, îi vom băga memoria pe gât cu de-a sila.“ Fotografiera oglinzii părea cel mai ușor lucru din lume. Nu trebuia s-o pândești, stătea nemișcată oricum. Cum să faci, însă, să ispitești memoria să se apropie, fără să observe șiretlicul? Fotografii și aparatul lui trebuiau să surprindă imaginea, fără ca ei înșiși să fie înăuntru. Oglinda s-a dovedit din cale-afară de hrăpăreață. Arunca, pur și simplu, un năvod de lumină spre noi, prinzându-ne de fiecare dată. Orice zbatere era inutilă. E ca un alt

fel de pescuit, în care năvodul se îndreaptă dinspre ape spre uscat. Ne-am hotărât să fotografiem dintr-o parte, să nu ne vadă. Atunci, însă, oglinda se transforma într-o lamă de cuțit. Pe ea nu mai erau imagini, ci doar sclipiri. Or, fără imagini, memoria ne scăpa printre degete.

Cum să fotografiezi oglinda fără să te vezi tu însuși în ea? Cum să înțelegi lumea, situându-te în afara ei?

Chestiunea e, până la urmă, de natură trigonometrică. Situarea în lume sau în afara ei se exprimă prin sinusuri și cosinusuri. Bunicul s-a pornit pe calculat. Unghiul cel mai bun s-a dovedit a fi cel de douăzeci și trei de grade. „Suntem prea sus, a estimat bunicul. Ar trebui să privim spre miezul pământului de la tropice. E cel mai bun loc din care poți privi lumea, fiind totuși în afara ei. Cu cât urci spre Polul Nord, cu atât viața te înghite mai iute.“ Camera noastră, cu pendulul ei, cu oglinda cea mare, cu dulapul de cărți misterioase, cu ustensilele de fotografiat și borcanele cu vopseluri, mi se părea largă cât lumea. Trebuia, așadar, să credem că oglinda cea mare și lacomă era miezul pământului, pentru ca să aibă și camera noastră tropicele ei. Am măsurat podeaua cu pasul. „Stai!“ Bunicul a însemnat locul cu creta și a așezat trepiedul. Trebuia să fim atenți ca oglinda să nu se năpustească și să-l înghită pe bunicul, cu trepiedul lui cu tot. „S-o ispitim într-un fel. Să-i abatem atenția. Tu ai să fii ispita oglinzii.“ M-am așezat în fața ei. Mi-am întins brațele în lături, ca să-i dau oglinzii cât mai mult de lucru. Imaginea era frumoasă. Dacă nu ar fi fost rama groasă, din lemn negru, încheiată în acoladă, păream chiar cel adevărat. Dar nu eram căci, spre deosebire de imaginea aceea care zâmbea, eu știam că n-o să reușim. Cu coada ochiului vedeam imaginea trepiedului în oglindă. Mi-am dat seama că lupta noastră e zadarnică. Luptam nu

împotriva oglinzii, ci împotriva luminii. Cu atât mai mult cu cât, privită astfel, problema era rezolvată. Lumina, chiar dacă pășește numai pe oglinzi, are memorie.

Oglanda cea mare a știut și s-a răzbunat. Bunicul a ostenit să mai caute unghiuri și să se strecoare pe ascuns cu trepidul. Am încercat și după asfințit, dar oglanda n-avea somn. Bunicul s-a lăsat păgubaș. Se așeza în fața oglinzii și-i vorbea. Imaginii lui care n-avea cum să-i răspundă. Sau poate că răspundea într-un fel anume, căci bunicul, după câteva clipe de tăcere, vorbea mai departe. Amestecând iarăși limbile pe care le știa.

Până într-o zi. Oglanda cea mare era veche, uneori imaginile se coseau strâmb, din ape. M-a chemat lângă el. Colțul meu de oglindă era limpede și imaginea mea netedă și clară. Partea lui de oglindă era mai tulbure și imaginea era ștersă. „Vezi, mi-a spus bunicul Garabet. Până și oglinzile s-au săturat de mine. E timpul să mor.“

Bunicii au fost negustori. Toți călătorii neamului meu au făcut, într-un fel sau altul, negustorie. Aduceau în Europa aerul melancolic al mirodeniilor. Se învăluiau în aburul cafelei și în aroma calupurilor de *lokbum* și de halva. Ajungeau în porturile apusene, la Amsterdam ori la Marsilia. De acolo cei mai curajoși plecau spre America, amestecând boabele de cafea ori de năut cu orez, pentru ca aerul umed al oceanului, atât de lacom de uscăciune, să se lase ispitit de boabele de orez, lăsând cafeaua neatinsă. Drumurile convoaielor erau lungi. Negustorii își așteptau mărfurile în porturi, le rânduiau în depozitele din Alep, Tabriz sau Tiflis, apoi porneau pe drumuri mai ferite, prin Odessa și Lvov. Unii coborau la Suceava, unde erau târguri de vite, și de acolo, peste munți, luau drumul Vienei. Alții ajungeau în ținuturile cețoase de la

Marea Nordului. În vremurile acelea, boabele de piper erau rare și scumpe. Presărate peste carnea pusă la uscat, o ajutau să reziste peste vară și, cu iuțeala lor, înviorau trupul. Negustorii armeni primeau în schimb bani frumoși pe care îi încercau între dinți ori zgâriindu-i cu acul. Sau strângându-i în pumn și închizând ochii în tăcere. Sângele simțea aurul, zvâcnea, încălzindu-le degetele.

Apoi cumpărau unelte, postavuri, vin și miere, lucruri care cu greu se găesc în ținuturile muntoase și uscate ale Anatoliei. Drumul nu se oprea însă aici. În Karabagh ori în Buhara, negustorii își schimbau monedele pe covoare, care în locurile acelea aspre erau groase și moi, ca să țină, sub tălpi, loc de iarbă. Covorul, odată terminat, era întins în fața prăvăliei, pentru ca oamenii, trecând peste el, să-i dea moliciune și să-i fixeze culorile. Drumul covoarelor ducea spre marginile celelalte ale lumii, la Bombay, Calcutta și, mai departe, până în Macao și Shanghai. Acolo, la mările galbene, se sfârșea drumul covoarelor și se întorcea drumul mătăsii. Negustorii nu se opreau niciodată. Despre unii se spunea, când se zărea câte o dungă translucidă la orizont, că nu se mai opriseră de secole, bântuind drumurile pustii ori caravanseriurile părăsite, amestecând banii și timpurile.

Când, totuși, slujitorii și animalele de povară, asinii și cămilele, își cereau dreptul la odihnă, negustorii se roteau într-un cerc mai mic, dar la fel de rodnic. Își umpleau carele cu fructe, de la Erevan sau de la Baku – rodii, pepeni cu miez roșu sau turkeștani de culoarea mierii, caise mari cât pumnul ori struguri cu bobul mic și fără sâmburi, proaspeți vara sau uscați, stafide, iarna. Fructele erau duse pe un drum mai scurt, spre Rostov și Simferopol, unde se schimbau pentru pește sărat sau brânzeturi în butoaie cu saramură. Comerțul

cu hrană era mai scurt, ținea de anotimp și nu avea nimic din măreția singurătății ce stăpânea drumul mirodeniilor, unind oceane și aurore. Negustorii oacheși, cu ochii de culoarea boabelor de piper, mânau caravanele, dormeau călări, cu bărbia în piept, adulmecau văzduhul precum jivinele în așteptarea furtunii, își brăzdau obrajii cu iuțea nisipului mânat de vânt sau a zăpezilor de pe podișurile înalte. Când apele se subțiau și se ascundeau, din cauza arșiței, ca șerpii în pământ, negustorii armeni țineau sub limbă câte un sâmbure de rodie, umplându-și gura de răcoare și înșelându-și setea.

Urmăream împreună mersul caravanelor. Mă amestecam printre caii despovărați, printre focurile în jurul cărora dansau, sărind peste flăcări în ritmul tobelor și al *zurnalelor*, printre făpturile care moțâiau, tresărind în mersul lor care nu adormea niciodată. Apoi îi căutam în orașul copilăriei mele, pe străzi înguste, pietruite, cu garduri de lemn. Priveam prin ferestre prăfuite și intram, căutând în întunecimea din sacii de cânepă aroma cafelei și a mirodeniilor. Focșaniul, oraș de câmpie, aflat la întretăiere de drumuri, se înfiripase ca un popas. Apoi popasul, ca orice loc de odihnă de pe malul unei ape, se îndulcise, se bătătorise. Voievozii așezaseră vămi între Moldova și Muntenia, negustorii care osteniseră chiar în locul acela legaseră caii de căpăstru și construiseră case. Copacii uriași, cum ar fi cedrii Libanului, crescând, trag pământul după ei, îl fixează și îl ridică. Așa s-au ridicat orașele, ancorate de copacul cel mare care e biserica. După ce s-a așezat primul altar, în jurul bisericii au apărut dughenele. Ele au prelungit drumul, fiecare nouă dugheană încercând să fie cea dintâi care întâmpină mușteriii. Strada aceea s-a numit, cum altfel, Strada Mare, iar după ce la Focșani s-a înființat Comisia Principatelor, a căpătat numele care i-a rămas până astăzi:

Strada Mare a Unirii. Negustorii erau amestecați : armeni care coborâseră pe drumul Lвовului, din Botoșani, Iași ori Suceava, greci care aduceau mărfuri din porturile de la Dunăre, albanezi care vindeau zaharicale și meseriași vrânceni care își continuau în orașul de câmpie îndeletnicirile de munteni: țesutul și încrustatul în lemn. Pe la sfârșitul veacului al nouăsprezecelea, împinși dinspre răsărit și încurajați de legi mai primitoare, au venit și negustorii evrei, care au împânzit Strada Mare. Ei au început să vândă o marfă cu totul neobișnuită, pe care până atunci nimeni nu se gândise s-o așeze pe tarabe: timpul. Neguțătorii de timp nu aveau rafturi, vitrinele lor erau neprimitoare, pe jumătate acoperite cu obloane, locul era întunecat și teighelele înguste. Suficiente însă pentru a stivui această marfă imaginară, care își găsisese, într-un oraș aflat până atunci în afara timpului, numeroși mușterii. Neguțătorii aceia aveau priviri iscoditoare, care te sfredeleau. Ședeau ghemuiți, cu umerii încovoiați peste palmele care se frecau, neîncetat, ca niște valțuri. Nu foloseau cântare și greutate, timpul fiecăruia se scria în paginile îngălbenite ale catastifelor. Cel care venea să cumpere timp afla mai târziu prețul. Pe măsură ce consuma ceea ce cumpărase, adică răgazul, liniștea aparentă se preschimba în neliniște, lipsa de griji în îngrijorare. Acesta era primul preț pe care îl plătea. Timpul se dovedea întotdeauna o marfă mai scumpă decât părea la prima vedere. În sinea lui, mușterii îl blestema pe neguțător, blestema legământul pe care îl făcuse, înțelegând prea târziu că timpul cumpărat rămânea prea scurt, nefolositor, netrăit. Și pentru că, numit ca atare, timpul nu e al oamenilor și, așa cum nu poți vinde noapte, vânt ori lumină, nu poți vinde nici timp, negustorii îi dăduseră un alt nume: dobândă. Cu cât îți trebuia mai mult timp, cu atât dobânda era mai mare.

Timpul curge odată cu sângele. O lume lipsită de sânge este o lume lipsită de timp. Mușterii aveau obraji palizi și sângele subțiat de prea puținul timp ce le stătea la îndemână. Negustorii îi cântăreau din priviri. Apoi, pe furiș, pe întuneric și cu ochii lucind, scoteau monedele lustruite. Omul își lua pumnul de bani, câștiga ceva timp, dar ceea ce trebuia să dea înapoi era mereu mai mult, prea mult. De aceea, neguțătorii de timp erau dușmăniți. Preoții îi afuriseau pe cămătari. Ziua, oamenii treceau pe trotuarul celălalt. Spre seară, însă, datornicii, faliții, cartofoarii, femeile pierdute ori negustorii scăpătați băteau la ușa lor și se strecurau înăuntru, privind cu teamă în lungul străzii. Cum acest comerț nu mai putea merge multă vreme fără ca dușmănia să devină primejdioasă pentru ei, evreii au renunțat, încetul cu încetul. S-au făcut băcani, cârciumari, uneori meșteșugari. Au înălțat dughene cu etaj, iar Strada Mare, cu caldarâmul ei de piatră, trotuarele largi și castanii umbroși, a devenit un loc pe care era o bucurie să te plimbi seara și să saluți lumea, cu o plecăciune care nu avea alt rost decât să ceară altă plecăciune în schimb. Strada Mare era închisă pentru circulația mașinilor și căruțelor. În ziua de 10 mai, aniversarea dinastiei, regimentul trecea în pas cadențat, prin fața trecătorilor îngrămădiți pe trotuare, urmat de fanfara militară și de o ciurdă de copii. De câteva ori a trecut regele însuși, în trăsura trasă de cai împodobiți cu ciucuri, în drum spre Cernăuți. Odată cu războiul, magazinele evreilor au început să se închidă. Cutremurul din 1940 a măturat etajele. Timpul nevândut s-a eliberat din cuferele lăcătuite și s-a ridicat deasupra orașului. Praful a plutit peste dărâmături ore în șir.

După război, în timpul foametei, negoțul s-a mutat la lizieră, unde se vindeau cereale, aduse cu trenurile din Oltenia.

Iar odată cu venirea comuniștilor, când tocmeala nu mai era posibilă, locul negustorilor de pe vremuri l-au luat gestionarii comerțului de stat. Negustorii și meseriașii mai încăpățânați – armenii numărându-se printre ei – și-au mutat negoțul și meseriile la ei acasă, unde lucrau după căderea serii. La lumina zilei erau gestionari și cooperatori, primeau să vândă pe puncte, pe cartelă sau la prețuri publicate în ziar și afișate pe perete. Prețuri care, de 1 mai și de 23 August, se micșorau cu cinci bani, pentru a se dovedi astfel superioritatea vremurilor noi, comuniste, față de capitalismul putred. Bunicul Garabet și cumnatul lui, Sahag, și-au închis prăvălia de pe Strada Mare. În timpul războiului bunica Arșaluis făcea păpuși pe care le vindea. Bunicul, cu trepiedul în spate, cutreiera străzile. Uneori, câte un soldat neamț îl oprea să se fotografieze pentru a dovedi celor de acasă că trăiește încă, în războiul acela împotriva rușilor. Mai apoi, i-a fotografiat pe ruși, care voiau să dovedească celor de-acasă că trăiesc încă, în războiul împotriva nemților. Și, în cele din urmă, i-a fotografiat pe cei întorși acasă și care, neavând cui să trimită fotografiile, voiau să-și dovedească lor înșiși că mai trăiesc.

De la călugării din neamul meu am primit puterea de a spune rugăciunea inimii, fără să am nevoie de cuvinte. Și să fac semnul crucii despre care bunicul Garabet mi-a povestit așa : „Copacii poartă semnul crucii unde ramurile se întretaie. Păsările, când își întind aripile și zboară, fac semnul crucii pe cer. Dintre toate câte sunt, numai omul nu are semnul acesta pe trup. De aceea s-a răstignit pentru noi Domnul nostru Iisus Hristos.“

De la războinicii din neamul meu am primit puterea de a fi învins, căci numai cei învinși mor cu adevărat pentru ideile

lor, dar să mă port, tocmai de aceea, ca un învingător. Am învățat să citesc istoria altminteri, după urmele lăsate de potcoavele cailor. Urmele acelea spun că, în liniștea de după sfârșitul bătăliei, rămâne o săgeată care n-a căzut încă, o rană care n-a sângerat destul, se aude un nechezat pe care spumele zăbalei nu l-au sufocat. În gură simt gusturi amestecate. Războinicii neamului meu, călărind, au ținut drumul drept oricât au suit și au coborât vremurile. Astfel, neamul meu s-a încrucișat cu istoria, așa cum nu poți trece de pe un mal pe celălalt fără să te întretai cu apele.

De la păstorie din neamul meu am primit puterea de a cinsti anotimpurile. Iar pe negustori nu am încetat să-i caut. Am simțit, copil fiind, fascinația tejghelei. Ședeam ghemuit pe scările de piatră, mă uitam pe fereastră ori zăboveam înăuntru. Lemnul era întunecat, unsuros sau acoperit cu firimituri, peste care mâinile se întindeau să apuce ghemotoacele de bani, iar mărfurile erau netezite, pipăite, prețăluite. O frontieră care nu se găsește pe nicio hartă. Peste care poftele, nălucile puteau trece, dar oamenii niciodată, ca peste malurile Aheronului.

Am trăit printre oameni săraci. Mărfurile erau pe măsura lor. Zahărul și făina se vindeau direct din saci, orezul îl alegeam, răsfirat pe ziar, de neghină. Marmelada se tăia din calup cu cuțitul, iar brânza, de un singur fel, se vindea din butoaie unde saramura se căznea să înșele lipsa de prosperitate. Scândurile podelelor erau îmbibate cu motorină, ca să nu se subțieze din cauza pașilor, iar de tavane atârna un fel de ventilator ca o elice, pentru a izgoni muștele și a păstra o brumă de răcoare peste cărnurile al căror sânge se încheia în margini înnegrite. Multe altele le preparam în casă. Dulcețurile se făceau din fructele din curte, culese din pom sau strânse

de pe jos, de-a valma. Gogonelele și verzele erau îndesate în butoaie care se deschideau în preajma sărbătorilor. Grăsimile râncezite se adunau în cămară și erau transformate, bolborosind o zi întreagă și lăsate să se închege în săpun. Florile de tei ori cele de romaniță, frunzele de mentă și boabele de măceșe se uscau pentru ceai. În fundul curților se înjghebau cotețe de găini și, uneori, cocini pentru porci. Carnea era pusă în borcan, cu untură. Mulți deprinseseră, din timpul războiului, să facă pâinea în casă și puneau, de cu seară, aluatul la dospit, urmărind, ca pe o minune, drojdiile cum îl cresc. Priveam cu luare-aminte către mâncărurile, puține, care se cumpărau. Ca la niște musafiri. Le mâncam cu stînghereală, cântărind din ochi, după fiecare îmbucătură, partea rămasă.

Și tocmai de aceea, prăvălia, ce minunăție! Mă furișam singur sau de mână cu bunicul și mă bucuram. Sacii de cânepă cu făină, mălai, zahăr sau orez din băcănia lui Bobârcă mi se păreau desăgile cu galbeni ale unei vistierii. Tot ce se găsea de partea cealaltă a tejghelei căpăta strălucirea și aroma mistuitoare a unei lumi interzise. Tejgheaua era un prag prea înalt pentru statura mea de copil.

Bobârcă, vameșul care păzea lucrurile interzise și ademenitoare, era tuciuriu și îmbrăca halate cu mâneci largi. Își purta cuțitul lat la brâu, iar când îl ridica deasupra calupurilor de marmeladă ori de halva mâna lui făcea niște rotocoale de parcă lama sclipitoare cerea o jertfă. Măslinile erau uscate și bunica turna peste ele ulei. Le ținea așa o vreme, pentru ca învelișul să se umfle peste sâmbure și să ai ce mânca din ele. Peștele sărat era fioros, iar pungile din hârtie maronie răsfirau pe la colțuri dăre de făină cenușie. Înăuntru, însă, ce frumos devenea totul! Făina părea pulbere de argint și boabele de

sare sclipeau ca niște cristale de peșteră. Gurile deschise ale sacilor de cânepă priveau ca ochii unor viețuitoare marine, pachetele erau sidefii, iar hălciile și salamurile atârinate de cârlige se roteau ca niște păsări cu aripile întinse. „Și asta, și din asta“, spunea bunicul. Bobârcă plutea peste lucruri, agităndu-și brațele. Prea multe pentru o singură ființă, dar având pentru fiecare un instrument anume de tăiat, de tocat, de legat. „Și ceva pentru băiatul ăsta“, adăuga bunicul. Ieșeam și se făcea zi. Trebuia să mă obișnuiesc cu lumina de afară, punându-mi mâna streășină la ochi.

N-am trecut niciodată dincolo de tejgheaua lui Bobârcă. Iar el nu-mi amintesc să fi trecut dincoace de ea. Bobârcă se uita lung prin ferestre. Stătea pe taburet, cu cotul rezemat pe tejghea, cu ochii spre stradă. Nu părea bucuros, când ne vedea că intrăm. Vorbindu-i despre lumea de afară, îi răpeam ceva din imaginea lui despre lumea aceea. Nici măcar nu știu când a dispărut. S-a scurs printre sacii lui. În aerul umbros, o umezeală în plus, absorbită de pulberile lacome de făină, mălai ori de boabele de orez.

În magazinul celălalt, lumina era răsfrântă, despletindu-se prin bucățile de zahăr candel ori umplând borcanele, groasă ca mierea. Îmi afundam mâinile și mă ungeam cu ea pe față. În lumea lui Bobârcă, lucrurile, văzute doar pe jumătate, mă speriau uneori. Peștii cu burțile spintecate, trași în sare, țevile, pâlniile, cuțitul cu lama groasă, oasele, ca niște capete de cai încremenite cu boturile căscate. Dar în magazinul cu dulciuri al lui Angheluță era mereu frumos. Prin ferestre nu intra prea multă lumină, dar înăuntru sporea. Învelea lucrurile astfel încât nu mai știai dacă ele primesc lumină sau sunt izvor de lumină.

Angheluță era bătrân și adus de spate. Obrajii îi erau uscați și mâinile la fel. Trupul lui era singura formă care nu se împărtășea din lumina din jur. Fusese ales paznicul ei și nu putea să păstreze nimic pentru sine. Doar o râvnea, cu ochii întunecați. Vorbea încet și se mișca în ritmul vorbirii. Pașii lui Bobârcă se auzeau pocnind pe dalele de piatră, de parcă ar fi purtat cizme militarești. În schimb, umbletul lui Angheluță nu se auzea. Cred că umbla desculț. Un amănunt îi apropia pe Angheluță și Bobârcă. Priveau amândoi lung pe fereastră, spre stradă. Tânjeau. Bobârcă tânjea după lumina de pe stradă, mai multă decât în dugheana lui, unde lumina izvora mai ales din sclipirea sării pe carnea uscată. Angheluță tânjea după lumina de pe stradă, care era mai puțină decât în dugheana lui, dar mai caldă.

Apoi, la Angheluță erau dulciurile. Zahărul candel semăna cu bucățile de cristal din candelabru cel mare al bisericii armenesti. Calupurile de rahat își estompau culorile, verde, galben, roz, sub pudra albă care se topea, răcoroasă ca o ninsoare, pe limbă. Pachetele cu napolitane foșneau între degete ca frunzele uscate. În borcanele înalte de sticlă amandinele, drajeurile, caramellele se încheiau. Le mutam dintr-o parte în alta, în gură, aproape fără să respir și fără să înghit, ca gustul să se păstreze cât mai mult. Jeleurile crăntăneau între dinți, cu izul lor de anotimpuri amestecate.

În schimb, comerțul lui Mercan părea să nu aibă nici umbră de mister. El nu-și făcea negustoria în dugheană și nu se uita pe fereastră, tânjind după lumină. Magazinul lui Mercan era în aer liber. În curtea lui, stivele cu sticle și cele mai pătrătoase, cu borcane, alcătuiau un fel de ȋarc care lăsa un întrând, ca poarta unei cetăți întâmplătoare, din nisip. „A venit vremea!“ anunța bunicul, privind rafturile înțesate. Era semnalul

spălării sticlelor de către noi, băieții. Sticlele verzi și galbene de ulei, borcanele de ghiveci, sticlele de lapte. Uneori chiar și câte o sticlă de șampanie, cea mai prețioasă. Cotrobăiam cu pământul prin măruntaiele sticlelor, le limpezeam de petele de ulei, de sosurile lipicioase, de urmele mucegăite. Pentru a fi acceptate, sticlele trebuiau să aibă o inscripție marcată pe fund, cu patru litere mari, în relief, fără de care Mercan le refuza : STAS. Adică standard de stat. Cele fără STAS nu erau bune. Deși păreau, vechi sau străine fiind, cele mai frumoase. În forme mai ciudate și cu modele. În copilăria mea nu era loc decât pentru lucruri stas, asemănătoare unele cu altele. Pe care nu trebuia să le judeci decât prin asemănarea lor. Sticlele și borcanele erau înșirate pe policioară. Bunicul le examina pe rând. Astea erau bune. Fără ciobituri, crăpături, pete de ulei sau urme de etichete. Celelalte, nu. Iar dacă cele fără stas ori ciobite nu aveau gâtul destul de larg pentru a fi folosite la compoturi sau la bulion, le duceam într-un loc sinistru, care se chema DCA, adică depozitul de colectări și achiziții. Acolo se îngărmădeau cioburile, mormanele de țesături ponosite ori cărțile descleiate și îngălbenite, scheletele metalice și ruginite ale mașinilor. Pe câmpurile din jur pășteau caii de la căruțele țiganilor veniți să încarce. Când și când, din mormanele netrebuincioase ieșeau oase mari și plate, de animale de povară. Am văzut odată o căpățână de cal, albită de soare. Caii pășteau, totuși, liniștiți, alături. Câtă vreme exista iarbă, se simțeau apărați. Ori iarbă, ori moarte. Pe câmpul cu grămezi mohorâte și veșnic răscolite de furcile căruțașilor, iarba creștea ațoasă și netulburată.

Mercan cumpăra sticle și borcane. Trăia printre stive care creșteau neîncetat și care, când vântul se întetea, sunau ca o

pădure de argint. În oraș el era primul care simțea vânturile iscându-se. Nu știu dacă era scund sau înalt, căci nu l-am văzut niciodată altfel decât șezând. Cred că era mai degrabă scund, altfel capul lui n-ar fi simțit nevoia să fie atât de mare și de ținut. Avea nările groase și urechile clăpăuge, dinadins alcătuite așa pentru a înfuleca aerul și zgomotele. Stăpân peste un popor de suflări, le pândea freamătul cu pâlniile uriașe și cărnoase care-i atârnavă în locul nasului și urechilor. Încremenea, cu nările fremătând. „Spune-i lui bunică-tu că vine primăvara“, zicea. Fugeam acasă într-un suflet. „Vine primăvara, gâfâiam. Așa a zis Mercan.“ „În sfârșit, slavă Domnului“, se bucura bunicul. Și punea să înfigă răsadurile în curte. Sau altădată : „Ăsta e crivățul. Măine-poi-măine ninge“. Bunicul nu aștepta să i se spună a doua oară, chiar dacă eram abia la mijloc de noiembrie. Învelea repede cioturile trandafirilor în poleială.

Când aerul era tot atât de ușor de o parte și de alta, făcându-se astfel liniște în cer, Mercan cerceta cu atenție fiecare sticlă, fiecare borcan. Le trecea cu degetul peste buză, le ridica în lumină, le mirosea cu nări hulpave. Două-trei mi le înapoia. Pe celelalte le așeza împrejur. „De ce?“ mă împotriveam, știind cât se supără bunicul pentru fiecare sticlă refuzată, în lupta surdă pe care o ducea cu Mercan. Dar el avea legea vămilor lui și nu-și lua vorba înapoi. „Și asta?“ încercam, disperat. Își ridica privirile și își ducea degetul la buze. „Ssst!“ Și după câteva clipe : „Zboară o pasăre“. Ca să-i înmoui inima, îl ajutam să aranjeze sticlele în lăzi. „Asta pune-o la fluturi, zicea, arătând spre stive. Cealaltă, la păsări.“ Priveam nedumerit borcanul gol. „Unde e fluturele?“ Adulmeca prelung deschizătura borcanului, cu ochii închiși, ca degustătorii de vinuri. „În aerul ăsta a zburat un fluture, adăuga netulburat. Așa că fă

cum ți-am zis.“ „De unde știi?“ „În aer urmele nu se șterg, zicea. Nu e iarbă să le acopere.“ Mă supuneam. Care la fluturi. Care la frunze. Care la păsări. Odată a zăbovit, a mai adulmecat o dată, îndelung. Apoi mi-a arătat, într-un colț, o grămăjoară de sticle. „Pe asta pune-o la înger.“

La Mercan mă simțeam în largul meu. Nu exista nicio teighea. Sau, dacă era vreuna, plutea deasupra capetelor noastre.

În schimb, taraba vânzătorului de halviță era peste tot. La fiecare pas e câte o vamă pe care trebuie s-o treci. El venea dinspre apusul orașului. Dis-de-dimineată, de dincolo de bariera spre satul Câmpineanca, peste calea ferată. Ba nu, se jurau alții. Dimineata, vine dinspre bariera Brăilei, unde e răsăritul. În timpul zilei, îl întâlneam te miri unde, mereu în altă parte. Taraba lui era o cutie dreptunghiulară, unde era așezată halvița. Cutia avea două roți și niște brațe lungi. Vânzătorul de halviță ținea de cele două brațe și împingea căruțul. Mergea încet, legănat, pe marginea străzii, întorcând capul după mașinile care îl depășeau. Cel mai des se așeza la răspântii, în locurile unde trecătorii, trebuind să aleagă, zăboveau. Își trăgea două mâneci albe peste cămașă ; le prindea, aproape de cot, cu elastic. Scotea calupul cu halviță și îl tăia cu un cuțit lung. Felia costa un leu. Când leul începuse să-și scadă valoarea, vânzătorul de halviță nu a mărit prețul, dar a subțiat feliile. Astfel încât pentru fiecare felie să primească aceeași monedă în schimb.

Alergam să ne cumpărăm halviță. Dar taraba, ia-o de unde nu-i. Ne lăsam păgubași. Când însă, luați cu joaca, uitam să ne mai gândim la ea, apărea la răspântii. Trebuia să ai pregătită, în orice clipă, moneda. Taraba vânzătorului de halviță era o vamă diferită de celelalte. O căutai și n-o găseai. Venea pe

negândite. Era vama pentru care trebuia să fii pregătit în orice clipă, cu bănuț cu tot.

Bobârcă avea creionul chimic după ureche. Îl muia între buze și socotea în caiet. Îi numărai banii și îți dădea restul, uneori cu urme de creion de pe degete rămase pe bancnote. Angheluță nu socotea cu creionul. Își muia degetul în gură și socotea pe pudra albă de zahăr, răsfirată pe tejghea. Trebuia să-l crezi pe cuvânt, nu puteai verifica, deoarece pudra albă se acoperea la loc, ca niște alcalii prefirate din pereți, pregătită pentru o nouă socoteală.

Vânzătorul de halviță nu trebuia să socotească. Pentru el lucrurile erau simple. Fiecare mușteriu trebuia să-și facă propriile socoteli și să știe, pe cât era de pregătit să-l întâmpine, câte felii tăiate egal i se cuvin.

Ne-am împrăștiat pe la colțuri să-l urmărim. Către seară, la răscrucea aleasă pentru ziua aceea, și-a adunat feliile care mai rămăseseră în fața unei lumi încă nepregătite. Și-a strâns cotierele, a frecat cuțitul de pulpana hainei și a pornit-o agale. Era ușor să te ții după el, căci nu grăbea pasul și nu-și abătea privirile. A trecut prin fața cinematografului și a coborât pe strada Tăbăcarilor. Merge spre apus, am crezut. Deodată l-am văzut că se oprește și se întoarce spre noi. Ne-am ghemuit, așteptându-l să se proțăpească în fața noastră, dojenitor. Dar el se apropia depărtându-se parcă. Venea spre noi și totuși se făcea tot mai mic, până a dispărut cu totul. Încât nu știam, pândindu-l, dacă se apropie ori se depărtează.

Un năvod cu fire subțiri lega orașul să nu se risipească. Negustorimea. Venind pe drumul caravelor și continuând să-și țeasă plasele chiar și în vremurile neîmbelșugate ale comunismului. Domnul Romașcanu, sifonarul. Bătrânul Ardeleanu, care vindea pateuri cu brânză la „Invalidul vesel“.

Tanti Azoii de la Aprozar. Apoi armenii. Dicran Bedrosian, vânzătorul de stilouri. Vrej Papazian, ceasornicarul. Și Arusica, nevasta lui, aplecată deasupra veiozei, într-o îndeletnicire astăzi dispărută : remaieuză de ciorapi de damă. Anton Merzian și Krikor Minasian, cizmarii. Nașul meu, Sahag Șeitanian, cu cofetăria de la gară, pe care o deschidea cu noaptea în cap pentru călătorii care plecau dimineața devreme, cu trenul, la București. Ultimul dintre evrei, domnul Weissmann, care făcea negoțul negoțurilor, cu consignația din piață. Și printre ei un du-te-vino de negustori ambulanți vânzând te miri ce, de la pește ori burți de vacă, răsturnate în havuzul din Hală, până la linguri de lemn, cioplite de călugării de la Sihla.

Într-o lume potrivnică, ce se deprindea să se miște cât mai puțin, unde hainele se vindeau pe puncte și pâinea pe cartelă, iar cele mai multe dintre dughenele vioaie de altădată se umpluseră de obiceiuri noi, de gestionari, revizori, ședințe de sindicat, afișe cu protecția muncii și paza contra incendiilor, inventare și halate, negoțul cel adevărat își strecura lăstarii neastâmpărați, precum pârâiașele de sub zăpezi.

Sângele e viu numai dacă se varsă în sânge. Tot așa negustorii se căutau, uneori, unii pe alții. Angheluță închide obloanele miracolelor sale și coboară, dinspre bariera de apus spre oraș. Mercan lasă zborurile slobode să se adune ca un nor deasupra orașului și îl urmează. Cel mai greu de înduplecat e Bobârcă. El, care nu își poate privi, în întunecimea dughenei, chipul în nicio oglindă, se teme de întâlnirea cu oamenii. E întuneric, deși aerul luminează nefiresc. Dar acolo sus e o altfel de lumină, care se urmează pe sine și nu coboară nicicum pe pământ. Astfel încât Bobârcă, fără să fie nevoit să tragă obloanele, căci vitrinele lui sunt, oricum, întunecate, iese sfios și pășește, deprinzându-se cu încetul,

pe caldarâm. Ceilalți negustori ies din întunecimea zidurilor, curg ca niște zugrăveli de pe pereți, se strecoară prin canaturile ușilor, alunecă de sub pleoapele scorojite ale obloanelor. Își strâng reverele peticite, își îndeasă mâinile în buzunarele cu fund răscusut, își dau binețe pe tăcute, ca și cum s-ar fi regăsit din întâmplare, și totuși merg strânși unii în alții, umăr la umăr și pas după pas, ca în rânduiala neîntreruptă și adâncă a pelerinilor. O făptură ca toate celelalte își ridică abacul și pune alături bile albe și negre, cu vârful degetelor, ca și cum ar cânta la harpă. Altul şuieră, cu nările prea înguste pentru foamea sângelui său. Nu privește nimeni spre cer, căci cer e peste tot. Nu privesc spre caldarâm, spre rigolele mocirloase, spre rădăcinile desțărnate, căci de acolo vin. Degetele caută, printre cusături, galbenii ascunși. Sunt la locul lor. Ori nu sunt. Degetele caută mai departe, prin ascunzătorile hainelor ori ale trupului. Galbenii, cocoșeii, napoleonii, talerii, dublonii zornăie. Slavă Domnului, lumea nu e cu totul pierdută, contururile ei nu sunt cu totul șterse. Slavă Domnului, lumea mai are zimți. Cortegiul înaintează, însoțit de zornăitul de pinteni al buzunarelor. Negustorii curg pe străzi în tăcere, ca un gasteropod. Hainele largi alunecă peste garduri, printre spini, prin crăpăturile ușilor, fără să se agațe. Alunecarea e desăvârșită. Tot astfel murmurul, zornăitul, freamătul unei numărători oarbe, dar nu mai puțin exacte, în fundul buzunarelor. Se mișcă în același fel și, totuși, sunt atât de diferiți. Oieri cu cojoace miștoase și căciuli aduse pe frunte, până la sprâncene. Tarabagiii din obor, vânzătorii de zarzavaturi, de fructe, păzitorii stivelor de pepeni, măcelarii și vânzătorii de pește, cu unghiile înnegrite de sânge uscat. Evreii cu ochii iscoditori, cu bărbile late și împletite, cu umerii strânși și

măinile umede. Grecii cu pantalonii vârați în cizme, aducând de la Brăila și Galați brânzeturi, măsline, pește uscat. Albanezii cu polonicele de bragă și cu acadele. Armenii cu sprâncene groase și nasuri corioate, răspândind mirosul subțire, uneori dulceag, alteori înțepător, al mirodeniilor.

Se opresc la un semn. La poarta noastră e liniște. Încă avem gardul de scânduri bătute în cuie la întâmplare, după cum le-au putrezit ploile și le-au uscat vânturile. Cerul e luminat și pâlpâie ca o candelă. Pământul e întunecat și mișcător ca o apă. Nimic nu mai e cum a fost. E momentul să-ți amintești mai degrabă viitorul decât trecutul. Angheluță trage zăvorul și deschide. Intră unul după altul și umplu curtea. Se apropie cu sfială de fereastră. Văd ceea ce știau că or să vadă. Și totuși privesc, ițindu-se cât mai aproape. De parcă fereastra ar fi un ochi mare și ei vor să se afle în dreptul privirii lui. Primii pășesc în odaie. Ceilalți îi urmează. Locul e strâmt. Nu se bulucesc și totuși încap toți. Unii spuneau mai târziu că priveam cu ochi bătrâni, așa cum spune mama că la nașterea mea nu am plâns, ci am râs. Cei mai mulți spun că eram un prunc liniștit, chiar și atunci. Aveam ochii închiși, așa spun cei mai mulți, deci dormeam sau mă temeam.

Primul se apropie Angheluță. Darul lui e mai alb decât pudra de zahăr de pe degetele sale și mai luminos. E chiar un bulgăre de lumină care stă nemișcat și totuși freamătă, pulsează și se rostogolește. Angheluță se trage îndărăt, în rând cu ceilalți. Cel de-al doilea e Bobârcă. Înaintează cu sfială, nu de-a dreptul, ci urmând cercul de lumină al tăciunelui negustorului de dulciuri. El așază alături bulgărele său umbros. Umbrele nu se revarsă asupra luminii. Astfel fiecare dintre cele două daruri scânteiază în felul lui. Apoi vine în tăcere Mercan. Darul lui urmează să se așeze deasupra celorlalte. Își deschide

palmele căuș și suflă peste ele. Aripile se întind, umplu colțurile odăii, apoi se așază, fără să-i acopere totuși, pe tăciunii de umbră și lumină. Ei privesc aplecați, cu palmele adunate la piept, a închinăciune, ca în tablourile pe care le-am văzut mai târziu. Gaspar, Melchior și Baltazar. Cercul se deschide pentru a face loc vânzătorului de halviță. Taor, cu mersul lui legănat, care se apropie și se depărtează în același timp. Dansul lui Taor e chiar timpul.

În Focșani erau două biserici armenesti. Aproape că nu există oraș în Moldova în care armenii să nu fi construit biserici. În vremurile când nu existau alte locuri de adunare, biserica era dovada existenței unei comunități. Când se strângeau laolaltă vreo douăzeci de familii, capii lor alcătuiau un comitet parohial și alegeau loc de biserică. Dughenele, casele, deschiderea străzilor, cărora și astăzi, în preajma bisericii, li se mai spune, la Suceava, Bacău ori București, strada Armească, se așezau în funcție de biserică. În pronaos care adesea, după obiceiul moldovenesc, nu armenesc, avea ușă laterală, exista o inscripție unde erau înșirați primii binefăcători ai bisericii. Numele armenesti cu care veniseră de departe s-au schimbat între timp. Fie au căpătat terminații rusești, poloneze, fie terminațiile au dispărut cu totul. Sunt nume vechi; multe nu au mai rămas decât pe zidurile bisericilor sau pe crucile cimitirelor. Missir, Alaci, Trancu, Buicliu, Pruncu, Ciuntu, Ciomac, Ferhat, Aburel, Asvadurov, Asachievici, Simonovici, Iacobovici.

Au construit chiar și mănăstiri. Într-o seară, frații Donavak, cum mergeau spre apus cu cirezile lor, au poposit pe un drum din preajma Sucevei. Acolo au avut același vis. Maica Domnului le arăta locul acela. Și-au vândut vitele la târgul de

la Lipsca și la întoarcere au ridicat o mănăstire pe care i-au închinat-o. Pe la 1512. Era una dintre primele mănăstiri armenesti ridicate în Europa. Ea există și astăzi și se numește pe armeneste *Hacigadar*, adică „Împlinirea dorințelor“. De ziua Adormirii Maicii Domnului, femeile pornesc dis-de-dimineață și urcă dealul în genunchi. Înconjoară biserica de trei ori și strecoară în crăpăturile zidului petice de hârtie pe care și-au scris dorințele.

În partea cealaltă a Sucevei, la sfârșitul aceluiași secol al XVI-lea, armenii au ridicat o altă mănăstire, pe nume Zamca, înconjurată cu ziduri de cetate. Și ea există până astăzi. Călugări nu mai sunt. Oameni de neamuri felurite se adună la Zamca și își pomenesc morții. Aici e un altfel de loc de întâlnire. Când pământurile devin prea grele în adâncuri, morții se ridică prin crăpăturile scoarței, fiecare cum nimereste, iarbă, abur sau rădăcină, și culeg firimiturile praznicelor vii.

Și tot așa la Botoșani, la Iași, Roman, Târgu-Neamț, Gura Humorului, Târgu-Ocna, Bacău, Brăila, Galați. Coborând pe drumuri de comerț, îmbiați de domnitorii Moldovei, Alexandru cel Bun ori Ștefan cel Mare, armenii și-au tot răspândit negoțurile, obiceiurile și bisericile.

Biserica noastră a fost construită la 1780. Două-trei străzi mai încolo, mai există încă o biserică armenescă, părăsită, fără turlă și înconjurată de maidane. Erau mulți armeni în vechime. Bisericile, fiind neîncăpătoare, se înconjurau de curți mari, pentru a fi de folos în noaptea Învierii.

Cu timpul, armenii s-au împușinat. Cei care au venit mai târziu, alungați de sărăcia și mai apoi de dușmănia din ținuturile de baștină, purtau nume proaspete, armenesti, și răni la fel de proaspete. Pe unii i-au împins mai departe aceleași drumuri care i-au adus încoace, alții au murit, iar alții au uitat.

S-a hotărât că biserica noastră trebuie reparată. Eu am să vi-i arăt pe toți, în tăcere. Comitetul parohial. Așadar, bunicul meu, Garabet Vosganian. Cumnatul lui, Sahag Șeitanian. Arșag, clopotarul. Krikor Minasian, cizmarul. Anton Merzian, celălalt cizmar, împreună cu fiii lui, Krikor și Dicran. Agop Aslanian, care ținea cheile cancelariei. Apoi ceasornicarii: Vrej Papazian, Dicran Bedrosian, Măgârdici Ceslov. Anton Grigoriu, cel bun la toate. Ștefănuță Ibrăileanu, fumând țigară de la țigară. Dicran Hacedurian, năsosul. Ohanes Krikorian, cu obraji rumeni de băutură. Minas Ohanesian, orbul. Și tatăl meu, Bergi Vosganian, ultimul dintre ei și care încă păstrează lucrurile așa cum au fost, cu îndărătnicie.

Aprindem lumânările în cerc, pe locul unde a stat fiecare. Atunci se găseau încă sfeșnice mari, din argint, pentru vii și pentru morți. Tot mai mult pentru morți, tot mai puțin pentru vii, un colțișor.

Fiecare trage cu sine, ca pe o plapumă până peste cap, lumea în care s-a născut. Lucrurile stau așa: când te naști, lumea ta e cea mai mare cu putință. Orice e posibil. Pe măsuri ce crești, lumea ta se micșorează. Tu crești întruna, la început îți cresc oasele, pe urmă amintirile, oase ceva mai îngălbenite. La un moment dat lumea din jurul tău se face atât de mică, încât pur și simplu nu mai ai unde să crești.

Bunicul Garabet: „Eu aparțin lumii tale, *manciās* – adică băiatul meu – dar tu nu aparții lumii mele. Mai mult chiar. Adugi amintirilor mele, fără să adaugi lumii mele. Într-un fel, îmi grăbești moartea. Mă împingi din urmă“. Eram trist. Dar el râdea. „Oricum ai privi-o, viața nu prea are rost. Dacă măcar moartea are vreun înțeles, să te socotești norocos. Cum s-ar zice, *manciās*, tu dai un înțeles morții mele.“

Într-adevăr, nu aparțineam lumii lui. Fotografiile arătau ciudat pentru mine. Străbunicul Kevork Vosgianian purta fes. Lângă el, în fotografie, bunicul Garabet, un adolescent aproape, cântă la mandolină. E îmbrăcat cu ilic brodat și poartă pantaloni largi. În spate se văd terasele albe, cu țigle semicirculare, ale unui port de la Mediterana, poate Adana. Cerul pare liniștit. Trecuseră, după cum arată data din josul pozei, doi ani de la masacrele ce avuseseră loc în oraș, în 1909. Zeci de mii de armeni au fost uciși atunci, în oraș și în împrejurimi. Într-o altă fotografie, străbunica mea, Mariam Vosgianian, stă turcește, cu picioarele încrucișate sub ea, îmbrăcată în șalvari și bluză petrecută, cum era moda la Constantinopol, la acel sfârșit de secol. Acea fusese, așadar, lumea bunicului meu Garabet. „Cu fes și șalvari?“ întreb. „Pe vremea aia nu știam că șalvarii sunt șalvari și fesul e fes. Erau niște haine ca oricare altele.“

Acum bunicul și ceilalți stau în cerc, sub castani, în curtea mare a bisericii armenesti din Focșani. În spate, pietrele cimitirului vechi, înainte ca morții să se mute în cimitirul cel nou de lângă lizieră, sunt aplecate într-o rână sau căzute cu fața spre cer, învelind morții cei vechi. Ei stau cu picioarele ușor desfăcute și mâinile în șolduri, de parcă s-ar pregăti de ceartă. Bătrânul Minas se reazemă în toiag, dar păstrează aceeași atitudine încordată. În mijloc e focul. Lemnele uscate din anii trecuți dau un foc vioi, portocaliu, și trosnesc, desfăcându-și măruntaiele. Sunt și lemne noi, care se împotrivesc din rășputeri, răspândind aburi groși. Ei stau cu fața la foc, dar eu nu știu dacă privesc focul. Chipurile le sunt acoperite cu măști. Cel dintâi care se mișcă este bunicul. Lovește hotărât cu piciorul drept, apoi cu cel stâng. Se înfige parcă în pământ. Ceilalți, la fel. Par că se rotesc în jurul focului, dar, de fapt, stau pe loc.

Pașii lor nasc un ritm care sună ca un răpăit de tobă pe pământul îngroșat cu pielea întinsă a vechilor morți. Vocea bunicului meu se aude aspru, ca o poruncă. „Omule-pomule.“ Și din nou : „Omule-pomule. De ce răsare și apune soarele?“. Răspund pe rând. Nu-i mai pot ghici, în spatele măștilor. Hainele lor de negustori, de meșteșugari, jiletile îmbătrânite și peticite nu se mai deslușesc. Sunt ca niște tunici, netezite și îngroșate de umbre. La un semn al bunicului se opresc. Cercul se lărgeste. Rămân nemișcați câteva clipe. Întâi cei mai tineri. Aleargă spre foc și, fără să șovăie, sar pe deasupra, ghemuindu-se în partea cealaltă. Buimăcit, focul se împuținează, limbile lui se târăsc, ca tufele răscolite. Acum e rândul celor mai bătrâni. Focul se răzvrătește, dă să li se agațe de mâneci, de pulpane. Săritorii se smulg, scânteii le rămân pe haine, fețele le dogoresc. Vine și rândul orbului. El vede cel mai bine focul, căci simte dogoarea mai de departe. Unul ar vrea să-l ajute, dar bunicul îl oprește. E lupta fiecăruia. Orbul reușește, se înfinge întâi cu bastonul în pământ, apoi cu picioarele. Și brusc, își reia mersul dibuit. Ultimul sare Ohanes Krikorian. Focul își recapătă puterile și i se agață de tălpi. Ohanes se rostogolește să stingă flăcările care-l încolțesc. Reușește și privește în jur, așteptând cuvinte de îmbărbătare. Dar ceilalți știu și își feresc privirile. Într-adevăr, scurt timp după aceea, Ohanes Krikorian a murit. Acum se așază în rând cu ceilalți. Măștile rânjesc către foc. Focul rânjește către ele. Socotelile sunt, deocamdată, încheiate. Odată cu zorile, odată cu un nou soare, întrebările se vor pune iarăși. La noi, în Țara Vrancei, lumea reîncepe în fiecare zi. Măștile se schimbă. Bunicul Garabet și-a scos-o pe a lui și mi-a făcut semn să intrăm în biserică.

În pronaos ard lumânările. La armeni locurile de aprins pentru vii și pentru morți nu se deosebesc. Fiecare, mort sau viu, își ia cât are nevoie. Tablouri mari împodobesc pereții. Au fost aduse de la Viena, la începutul secolului al XIX-lea, din atelierele Mekhitaristilor. Pânzele sclipesc întunecat, figurile sfinților s-au înnegrit din cauza fumului lumânărilor. Aura de pe creștetele lor abia dacă se deosebește. Doar, firește, neobișnuit de albă și de curată, raza Bunei Vestiri. Biserica a fost golită, pentru a putea fi reparată. A rămas doar candelabru cel mare, din cristale de Boemia, dăruit, la începutul secolului, de moșierul Simonovici.

În Focșani, ca și în alte orașe din Moldova, locuiseră multe familii armenesti bogate. Le plăcea, ca tuturor armenilor, să facă fotografii. Cu mustățile răsucite, cu vestele stând să plesnească peste burți, cu privirile severe și puse, iscusit, de fotograf să se îndrepte puțin într-o parte și pe deasupra. Ședeau pe scaune cu spătarul rotund, iar femeile stăteau în spate, în picioare, cu rochiile grele, strânse în corsete dătătoare de leșinuri. Războiul a vânturat lumile, iar comunismul le-a egalizat cu o palmă aspră. În casele lor de pe strada Gării, au năvălit liote zgomotoase, cizmele au sfârtecat covoarele. Apoi în casele din care au fost dați afară s-au instalat instituții ale primăriei și felurite muzee unde mai târziu aveam să fim duși, de mână, cu școala. Strada Gării și-a schimbat numele în Karl Marx, un nume despre care Simonovici, Ferhat, Missir ori Alaci nici nu auziseră. Mulți dintre ei s-au retras în lumea maronie a dagherotipurilor și au dispărut acolo, încă înainte de venirea rușilor. Alții, mai mărunți și care s-au putut strecura printre vremuri, s-au retras în mansarde ori în odăile umede de la demisol, de unde auzeau cu inima cât un purice cum tropăie cizmele rusești în camerele de oaspeți. Și-au înghesuit

în magazii, cum au putut, cutiile cu marfă din magazinele golite în grabă ori și-au îngropat monedele de aur printre cahlele sobelor ori sub cotețul câinelui.

Candelabrul lui Simonovici lumina egal trecerea vremurilor, fie că era pace, război, foamete ori îndeostulare. Îmi plăcea să-l privesc. Dimineața, Arșag clopotarul mă lua de mână și intram amândoi în biserică. „Vino, spunea, să ascultăm candelabrul.“ Aprindea luminile și, pășind cât puteam de ușor, ne așezam pe băncile de lemn. Ședeam în tăcere, ținându-ne respirația. La un moment dat, Arșag se lovea cu palmele peste genunchi, mulțumit. Am scăpat și azi. Candelabrul cel mare era vestitor de cutremure. În Vrancea, locul în care munții făceau o cotitură spre vârfurile mai înalte ale Bucegilor, pământurile se așezaseră unele peste altele cam de mântuială. Din când în când se dezmoșteau. Cutremurele se simțeau până în București. Așa a fost, de pildă, în 1940, când s-a prăbușit blocul Carlton. Zguduiturile nu au încetat câteva zile, iar bătrânii mei și-au încropit culcuș în magazie, încumetându-se abia după o săptămână să intre iar în casă. Și, mai târziu, în 1977, dar asta e de-acum o amintire de-a mea. Arșag spunea că în ziua în care urmează să aibă loc un cutremur, candelabrul foșnește ca o pădure de argint.

De astă dată, candelabrul a rămas nemișcat. Veniserăm fiecare cu scaunul lui. Bunicul s-a așezat în mijloc și eu în fața lui. Mirosea a tencuială crudă; pereții nu se uscaseră încă. Aerul era umed, parcă picura. Pereții trăgeau, cu lăcomie, uscăciunea și căldura. Simțeam cum râvnesc și la căldura trupurilor noastre. A venit timpul, mi-a spus bunicul. Și-a așezat cutia pe genunchi și a deschis-o fără grabă. A scos vioara și i-a verificat corzile. O acordase cu grijă, de-acasă. „Să nu se strecoare vreo disonanță, îmi explicase. Asta poate

să ducă, în timp, la crăpături.“ Și-a prins vioara sub bărbie, și-a potrivit degetele și, cu grijă, arcușul. Când a închis ochii am știut că o să cânte *Dle-iaman*, cântecul rătăcirii. Era o melodie lentă, cu sunete care stăruiau cât toată lungimea arcușului. Se ridicau deasupra noastră și se depărtau în cercuri tot mai largi, ca și cum ar fi picurat dinspre pământ spre cer. Apoi pătrundeau în ziduri.

La sfârșit, am ascultat amândoi. Ecoul nu se auzea. Pereții albi, cu tencuiala crudă, erau atât de lacomi încât absorbiseră totul. Bunicul încuviință și se aplecă să-și pună vioara la loc. Apoi tot așa, cu palmele desfăcute pe genunchi, cântă, de data asta cu vocea. Cântecul cocorului. *Grunk*. Sunetele intrară în tencuială; ea se îngălbeni puțin. Pereții primiră din nou, fără să lase să le scape vreun cuvânt. Nu mai erau atât de palizi, căpătaseră viață.

Ședeam amândoi lângă foc. Bunicul a mai ascultat o dată și liniștea păru să-l mulțumească. Lumânările se stinseseră, a rămas doar candela cu grăuntele ei de lumină. Bunicul a încuiat ușa de lemn a bisericii și a ascuns cheia în locul știut numai de el și de clopotar. Apoi ne-am așezat. „De-acuma o să sune frumos, mi-a explicat. Era momentul cel mai potrivit pentru a ajuta cântecul să intre în tencuială. Ecourile or să se audă cum trebuie.“ Era o poveste veche. Sunetele legau zăgrăvelile. În așa fel încât până și liniștea cântă. Așa făceau, în vechime, trubadurii, chemați nu numai la petreceri, ci și ca să-i însoțească pe meșterii de biserică. Adevărata liniște, mi-a spus bunicul, punându-și masca și vioara deoparte și răscolind focul, e liniștea care cântă.

Uneori îl însoțeam pe Minas orbul până la biserică. Își sprijinea mâna pe umărul meu și mergea la jumătate de pas în

spatele meu. Eram mândru de ceea ce făceam, deși nu făceam mai nimic, căci orbul, din limezimea deprinderilor lui, știa și singur drumul.

Nu l-am cunoscut altfel decât bătrân. Mai toți oamenii în mijlocul cărora mi-am petrecut copilăria erau bătrâni. „Ce caută copilul ăsta printre noi?“, întreba, râzând, Arșag, clopotarul. „Lasă-l, spunea bunicul Garabet. Nu e un copil obișnuit. E un copil bătrân de zile.“ Bunicul mă lua de mână și intram în biserică, dimineata, într-o zi oarecare. Întâi ne așezam și, după pilda lui Arșag, ascultam clopotul cel mare. Pădurea de argint din candelabru tăcea, semn că pământul era domolit. Apoi priveam icoana cea mare din altar. Maica Domnului nu lăcrima, semn că și cerurile erau domolite. „Iisus nu e un copil obișnuit. Vezi?“ „Nu văd, spuneam, decât că e un copil cu trupul mic și capul mare.“ „Păi, tocmai asta e. Era un copil înțelept și cel mai adesea trist. Un copil fără copilărie, născut mare. Cu un trup neîncăpător. De aceea spun că Iisus a fost un copil bătrân de zile.“ Bunicul Garabet își bătea, într-o asemenea comparație, cu siguranță joc de mine. „De fapt, adăuga el, nu e chiar același lucru. El e bătrân de propriile lui zile. Tu ești bătrân din cauza zilelor noastre. Ce n-am trăit noi și ai noștri ți se adaugă ție. Căpițe întregi...“

Bunicul mă îndemna : „Vezi ce mai face Minas“. El locuia într-una dintre cele două clădiri din curtea bisericii, care, cu vreo sută de ani mai înainte, fuseseră construite ca școli armenesti, una de fete și alta de băieți. Acum, cealaltă clădire era cancelaria Epitropiei, mirosind a mobile vechi, cu dușumele roase, cu pereți scorojiți și tablouri uriașe, reprezentând figuri de eroi ori de sfinți. Acolo se afla și un portret al lui Komitas, făcut în creion, cu o uimitoare îndemânare, de Haig, fratele tuberculos, mort la șaisprezece ani, al lui Vrej Papazian.

Bătrânii mai cântau serile cântecele lui Komitas, tata îi acompania la vioară și femeile plângeau. „Chiar a murit nebun?” am întrebat odată și, brusc, în jur s-a lăsat tăcerea. „Cine ți-a spus asta?” s-a răstit nașul meu Sahag Șeitanian. „Am citit...”, am îngăimat. Atunci bunicul a început iar să cânte și ceilalți împreună cu el. Aveam dreptate. Copleșit de tragedia poporului său, Komitas își pierduse mințile de durere. A murit la Paris, într-un sanatoriu, după două decenii, cu mințile rătăcite. Dar și ei aveau dreptate, bătrânii mei. Mai nebun decât toți era veacul.

Tot așa cum nu trebuia să-i spui lui Minas că e orb. „Vezi că am dreptate?” îl întreba bunicul. Sau : „Ai văzut că vremea s-a încălzit?” sau „Precum vezi...”, dacă orbul avusese dreptate. Și Minas încuviința, că, adică, el vede toate astea. Ceea ce alții înțelegeau, auzeau ori simțeau. Urcam treptele și deschideam ușa cea mare, cu clanță de fier. „Armaveni?” îl auzeam strigând. Apoi : „Luiza?”. Numele fetelor lui. Nu răspundeam și atunci știa că sunt eu. „Intră, puștiule.” Altă dată, când era tot mai bolnav, striga nume pe care nu le cunoșteam. Mi se făcea frică. Aflasem că sunt numele morților lui, pe care îi aștepta.

Ochii i se albiseră. Îi ținea deschiși, căutând cu lăcomie. Îi rotea după sunete, încât am crezut că aude cu ochii. Îl duceam la biserică, unde își avea locul lui, în prima bancă. Asculta slujba nemișcat. Apoi ieșeam în curte, unde se așeza pe canapea, sub castani. Când umbra îl ajungea, întindea palma de parcă ar fi simțit picături subțiri de ploaie. Deosebea lumina de umbră, ca uscăciunea de umezeală. Când se întuneca, nu mai avea nevoie de călăuză. Pe întuneric, el era cel care arăta calea.

POVESTEA ORBULUI MINAS. La început a fost lumina. Odată lumina adormi. Visă, și așa se născu din visul ei umbra.

„Când eram de vârsta ta, spunea Minas, am visat că sunt orb. Era frumos în vis. Acum visez că văd...”

În nopțile întunecate, aprindea felinarul și ieșea cu el pe stradă. Minas avea un felinar cum nu mai văzusem. Era învelit cu o sticlă groasă, care sporea lumina și apăra flacăra de vânt. În oraș, din cauza economiei, noaptea nu se aprindeau luminile. Rareori, farurile vreunui camion măturau străzile. Uite, spuneau oamenii, a ieșit orbul cu felinarul în mână.

Atunci Minas, orbul cu felinarul în mână, era cel mai bun și mai de folos dintre toți oamenii. Ceilalți îl urmau până când, unul după altul, se opreau, fiecare în dreptul casei lui, mulțumind. Rămânea singur, cu felinarul, și cutreiera străzile, până când simțea că întunericul se subțiază. În nopțile fără lună, Minas era stăpânul orașului. În zori, se întorcea în odaia lui, ridica sticla și puneu palma deasupra flăcării până când se stîngea. Păstra în palme semnul rotund și înnegrit al flăcării înăbușite. Când se făcea ziuă, redevenea orbul dintotdeauna.

POVESTEA ORBULUI MINAS CITIND. Minas era un orb care citea. Avea un perete plin cu cărți vechi. Atunci când se dădă pe pat mai multă vreme și nu-și ținea ciomagul, lua în palme o carte. Îi mângâia copertile groase în timp ce vorbea ori rămânea cu privirile pierdute. Din când în când răsfoia cartea. Atunci zâmbea. După ce se ridica, în jurul tălpilor lui rămânea o pulbere gălbuie, cernută din paginile vechi, sfărâmicioase.

Bunicul mă trimitea la el cu câte o carte. „Armaveni?” întreba. „Luiza?” Era clipa lui de slăbiciune. Atunci era orb pe de-a-ntregul și ochii îi sclipeau, albi și uscați. Într-o zi a strigat : „Kevork? Tu ești?”. Când l-am întrebat cine-i Kevork, bunicul s-a întristat. „Hei, a spus peste umăr către cumnatul

lui și nașul meu de botez, Sahag Șeitanian. Bietul Minas l-a strigat pe Kevork Ceauș.“

Deschideam cartea la întâmplare. Minas dădea din cap, încuviințând. Citeam. Se mira, se indigna, se amuza. Alteori: „Chiar așa zice?“. Nu-i venea să creadă. „Dă încoace, să văd.“ Lua cartea și pipăia. „Unde?“ Îi arătam cu degetul și stăteam așa până când mâna lui mă atinge. Își trecea degetele peste colțul de pagină. Apoi, dintr-odată, se lămură. „Chiar așa!“ Încercam pe ascuns să pipăi și eu pagina, dar nu pricepeam nimic. Îl suspectam pe Minas că nici el nu înțelege, dar se prefăcea. Doar că uneori lua cartea, îi întorcea foile, pipăind, și se oprea undeva cu degetul. „Mai citește o dată!“ Și erau chiar cuvintele care îl nedumeriseră adineaori. „Cum poți să citești cu degetele pe pagina netedă?“ „Nu poți“, râdea Minas.

Alteori, bătrânii se adunau să citească. Biblia fusese tipărită pe la jumătatea secolului al XIX-lea, la Constantinopol, orașul căruia bătrânii mei, evocându-l, îi spuneau scurt *Bolis*. Iar cei care, precum bunica Arșaluis, se născuseră pe malurile Bosforului, își spuneau cu mândrie *bolsefi*, adică orașeni. Acela era Orașul, centrul lumii, iar genocidul se comemora la 24 aprilie, ziua în care masacrele începuseră în Oraș, în Constantinopol.

Biblia aceea nu avea paginile chiar netede. Literele de început ale capitolelor erau întruchipate prin animale, păsări sau motive florale, ca în vechile manuscrise armenesti. Suprapunerea de vopsele le făcea să fie mai groase decât celelalte litere. Un sfânt aplecat de spate, întinzându-și brațele, era litera *pen*. Un tigru în salt era *re*. Un cocor cu aripile lipite și cu gâtul întors era *to*. Cel mai mult îmi plăcea litera *vo*, două lebede cu gâturi încolăcite. Dragostea frântă, iată litera cu

care începea și numele familiei mele. De obicei, Minas rămânea cu degetele pe foi, le întorcea fără grabă și trecea ușor cu palma peste ele, așa cum mângâi obrazul unui copil. „Chiar citește!“, mă încredința bunicul. „Citește în gând?“, întrebam eu. „Nu în gând. Citește.“ „Dar nu se aude nimic!“ „N-are cum să se audă. Tu citești vorbind, el citește pipăind, adică văzând altfel. Când vrei să nu fii auzit, carevasăzică, vorbești în șoaptă. El vede în șoaptă.“

Altă dată, însă, părea că citește cu adevărat. Duminica, înainte de slujbă, bărbații ședeau în bănci, cu mâinile încrucișate la piept, iar femeile cu palmele adunate în poală. Minas anunța capitolul din Evanghelii, din care făcea parte versetul ce urma să fie comentat în timpul predicii. Apoi citea, cu voce egală, accentuând și lungind vocalele, atunci când se repetau cuvintele Mântuitorului. „Citește!“ șuieram la urechea bunicului. „Nu citește. Își amintește...“ „Dar ține cartea în mână...“ „Cartea e lucrul cel mai important. Fără ea ar lăsa să se înțeleagă că sunt propriile lui amintiri.“ Avea dreptate. N-am mai întâlnit pe nimeni care să citească Evanghelia mai limpede și mai frumos decât orbul.

CUM A MURIT ORBUL MINAS. Jur că l-am auzit, pentru prima oară, strigând de-a dreptul numele meu și m-am bucurat. Dintre toți ceilalți care nu mai erau și pe care Minas părea să-i aștepte, cel mai bine mi-l amintesc pe Kevork. Era vărul lui dinspre tată. Kevork Ceauș luptase în munți, împreună cu generalul Antranig. Bunicul îmi arătase fotografia lui, într-o revistă veche. Cu căciulă de oier, cu bandulieră pe care erau înfipite cartușele. Într-o poziție marțială, cu un picior ridicat pe povârnișul muntelui și cu patul puștii sprijinit pe genunchi. Când, ajuns aproape de capătul întinericului lumii acesteia,

Minas întrezărise lumina celeilalte lumi, cel dintâi pe care îl văzuse, probabil, și, de aceea, îl strigase, fusese Kevork Ceauş.

Acum, Minas m-a strigat doar pe mine. M-am grăbit pe scări, dar m-am oprit în faţa lui tanti Armaveni, fata lui cea mică. Plângea. Orbul murise. Probabil că, de dincolo, privind înapoi, primul pe care l-a zărit eram eu. Dar asta n-am spus-o nimănui. Aşa cum eu, când l-am auzit strigându-l pe Kevork Ceauş, am fost cuprins de nedumerire, tot aşa pesemne că și Kevork Ceauş a fost nedumerit auzindu-l acolo cum strigă numele meu.

În loc de icoană, între mâinile împreunate i-au pus Biblia cea veche, al cărei singur cititor, în ultimii ani, fusese. Au vrut să-i coboare pleoapele, după rânduială. „Lasă, a spus bunicul meu Garabet. A stat destul cu ochii închiși.“

La priveghi, bătrânii s-au ținut departe de căpătâiul lui Minas. Se temeau de mortul cu ochii deschiși, albi și sclipitori ca două pietre de râu.

Trei

„E o mare responsabilitate să trăiești, pe pământul acesta, mai mult decât Iisus Hristos, spunea bunicul. Trebuie să ai argumente temeinice să te încumeți să faci asta.“ „Și dacă nu le ai?“ „Se va vedea într-o zi... Că mulți oameni trăiesc pe lume mai mult decât Iisus, fără să aibă vreun motiv anume, se vede prea bine.“

Eu m-am gândit că de asta a fost împușcat Kennedy. Dacă așa o fi fost, atunci eram singurul de pe lumea asta care știa adevărul.

Așa s-a născut pentru mine cinematograful. De fapt, ne duseserăm să vedem un film cu Stan și Bran. Pentru mine diferența dintre cei trei eroi, Stan, Bran și Kennedy, nu era prea lămurită. Pe vremea aceea oamenii nu aveau televizor. La cinematograful, înaintea filmului, se prezenta un fel de jurnal, pe o peliculă tocită, cu voci hârâite. Începea, invariabil, cu imaginea aeroportului Băneasa și cu figura zâmbitoare a lui Gheorghe Gheorghiu-Dej care, din două una, ori cobora din avion, făcând semn cu mâna și zâmbind la cei care îl așteptau, ori aștepta la avion, făcând semn cu mâna și zâmbind la cei care coborau. Finalul jurnalului era alcătuit din știri externe : manifestații antirăzboinice ori greve muncitorești în țările capitaliste. În timp ce la noi era bine. De 23 August, ziua

națională, untul se ieftinea cu cinci bani. Ce conta că nu prea aveai de unde să-l cumperi...

Manuc Derderian era un bărbat vioi, cu mers repezit. Ce mai faci, Manuc? Nu se oprea să răspundă; își bălângănea palma cu degetele desfăcute, adică așa și-așa, apoi trecea mai departe. Părea mereu ocupat. A avut o bătrânețe nefericită. Avea o familie grea, trei băieți care îi semănau, la fel de repeziți. Din cei trei, doi i-au murit, unul înecat și celălalt într-un accident de mașină. Aproape că și-a pierdut mințile.

Manuc nu prea venea la comunitate. Părinții lui îl aduseseră pe lume într-un așezământ franțuzesc pentru refugiați, prin Siria, și, de aceea, fusese botezat la catolici. La biserică venea o dată la câțiva ani, când Paștele ortodox se nimerea odată cu Paștele catolic. Manuc era directorul cinematografului „Unirea“. Mai exista în oraș un cinematograf, pe nume „Flacăra“, o clădire cam dărăpănată, unde se dădeau filme rusești de război la care nu se îngrămădeau decât cei ce, contra un leu și cincizeci de bani, aveau timp de două ore unde să se încălzească și să moțăie.

Manuc a avut ideea să mergem la film. Așa că într-o dimineață, înfodoliți de bunica Arșaluis, de mână cu fratele meu Melic, care era de-acum în clasa întâi, am luat în piept strada Tăbăcarilor, la capătul căreia, într-o încrucișare de drumuri, chiar vizavi de biserica armenească, era cinematograful. Ne-am întors entuziasmați. „Pe urmă, omul ăla cu mustăți le-a spart geamul. Atunci Stan și Bran i-au spart și lui geamul de la mașină. Țăla s-a uitat urât și le-a spart ușa cu toporul. La fel au făcut și ei praf portiera mașinii.“ Ne maimuțăream, bunicul Garabet și cumnatul lui, Sahag, râdeau de noi. „Încât n-a mai rămas nimic la locul lui. Până la urmă s-a stricat și mașina, s-a dărâmat și casa și l-au împușcat și pe

Kennedy.“ Bunicul s-a oprit din răs. Noi povesteam hli-zindu-ne, ca și cum filmul cu Stan și Bran se derula înainte. Bunicul m-a pus să povestesc din nou. Am luat-o de la capăt, aprobat de fratele meu, povestind cum mașina din film era la început cu niște oameni în ea, dintre care unul a fost nu știu cum împins cu capul înapoi, iar femeia de lângă el a vrut să sară din mașină. Dar ni s-a făcut frică să mai râdem. Căci bunicul s-a întors către Sahag: „Adună comitetul parohial. Peste două ceasuri la cavoul lui Seferian“. Mi-a scris ceva pe un petic de hârtie. „Fugi la Arșag, la clopotar. Nu dai biletul la nimeni.“

Am rămas să păzesc pe alea cimitirului. Era toamnă târzie, pământul se acoperise cu frunze uscate. Căutam, pe sub ele, nuci și castane. Le rostogoleam unele spre altele, biruința era să le nimeresc. Nu-mi era frică printre morminte. Cimitirul, cu copacii, pajiștea și florile lui, era atât de viu, încât, dacă nucile s-ar fi strecurat adânc în crăpăturile pământului, nu m-aș fi mirat ca, de dedesubt, cineva să mi le arunce înapoi.

În cimitir, crucile erau rare. Rămăsese mai mult loc decât puteau ocupa morții cei noi. Unii pusese răuci și pentru morții pe care îi lăsaseră în satele din care fugiseră, dar și așa crucile rămăseseră răsfirate. Obișnuiți din copilăria lor să vadă atâta moarte, armenii copilăriei mele lărgiseră cimitirul spre lizieră. Se vede, însă, că supraevaluasera capacitatea comunității de a muri. „Ne-am împușinat, socotea Arșag, măsurând aleile cu pașii. Nu mai avem puterea de a muri îndeajuns.“ Exodul care a urmat imediat după război, către America, a lăsat cimitirul și mai stingher. Cei foarte bogați au plecat numaidecât, înainte chiar de instaurarea definitivă a comuniștilor la putere, pe vremea când încă nu începuseră naționalizările. Așa au plecat familiile Israelian, Vartbaronian,

Diarbekirian, Varteresian și Seferian tocmai în Argentina, unde socoteau că e îndeajuns de departe ca bolșevismul să nu-i ajungă. Cei care au rămas, Alaci, Missir, Goilav, Frenkian și mulți alții, au fost dați afară din case, norocoși unii dintre ei că nu au ajuns la pușcărie sau că n-au fost aruncați de tot în stradă, lăsându-li-se măcar mansardele sau subsolurile propriilor case. Dar chiar și acolo, sobele de teracotă au fost dărâmate și praful răscolit cu grijă, ca nu cumva să fi ascuns printre cahle ori în cenușa sobei niscaiva monede de aur. Coccoșei, cum se spunea. Eu n-am văzut cocoșei. Din *Cartea șoaptelor* am aflat că bunicul agonisise câțiva, de dinainte de război, din negoțul cu coloniale. Când a început nebunia, chiar în colțul străzii noastre, la Romanoaie, mașinile au năvălit într-o noapte și indivizi în haine de piele au spart ușile cu piciorul, au scos toată familia în curte, în zăpadă, răscolind casa, de la cenușa sobelor și puful saltelelor până la cărțile din bibliotecă, filă cu filă. Pe motiv că Romanoaie făcuse comerț cu grâne, urlau la familia îngrozită să scoată banii de unde i-au ascuns. Bunicul a hotărât atunci că cel mai bun lucru, în ce-i privește pe ai lui, era să-i facă să dispară. Drept care într-o noapte i-a îngropat în locul cel mai bine păzit din curte, adică sub cotețul câinelui. Pe câinele acela, pe numele lui Fidel, alb și atât de lățos încât parcă stătea să se risipească, l-am apucat și eu. Între timp, cotețul i se mutase și încă de câteva ori, astfel că nu mai era clar unde fusese locul inițial. Cu siguranță, pe partea aceea de curte se afla, mai târziu în copilăria mea, grădina de zarzavaturi. Iar cel mai bun prilej să cauți era primăvara, când niciun trecător ajuns din întâmplare pe strada noastră nu s-ar fi întrebat de ce se sapă în curte. Când m-am făcut băietan și am fost în stare să mă opintesc în hârleț, am răsturnat cu grijă fiecare brazdă și am fărâmițat-o, în căutarea

comorii. N-am găsit nimic. N-am reușit niciodată să înfig hârlețul atât de adânc, pe cât i-a îndemnat pe bătrânii mei frica.

Astfel încât primii plecați și-au luat boccelele, au schimbat tot ce s-a putut în aur și, prin portul Constanța, au reușit să fugă nici ei nu știau încotro. Și-au lăsat casele goale, scrinurile cu sertarele răscolite, pianinele vieneze cu claviaturile știrbite, ramele de la tablouri golite de pânzele făcute sul și ascunse cu grijă printre haine. Și tot așa au rămas și mormintele pe pietrele cărora își scriseseră numele, dar nimeni n-a mai știut să le completeze și anul morții, un cimitir cu morți doar pe jumătate. Așa a rămas și cavoul Seferienilor în care nu e înmormântat nimeni. Seferian bătrânul, negustor de coloniale, cu depozite în portul Brăila, a plecat la Buenos Aires înainte să-l ajungă sorocul morții, iar Eduardo, nepotul său, a sporit bănetul cu care plecaseră și a ajuns cel mai de vază reprezentant al comunității armene din Argentina. Până una-alta, nișele cavoului rămăseseră goale, nezidite. Loc bun pentru întâlniri, atunci când nimeni altcineva nu trebuia să vadă ori să audă.

Au venit pe rând. Mai întâi Arșag clopotarul, care a adulmecat locurile. Apoi părintele Varjabedian, scund, cu părul alb și cu bărbuță rotunjită parcă cu mâna. S-au dus la morminte și au început să se roage și să cădelnițeze colo și colo. Au venit apoi ceilalți : bunicul meu, Garabet, nașul meu, Sahag, Anton Merzian, Krikor Minasian, Ohanes Krikorian, și cei mai tineri, Vrej Papazian, Dicran Bedrosian, Agop Aslanian și Măgârdici Ceslov.

— Ce face părintele ? întrebă nedumerit Măgârdici.

— Nu face, îl lămuri bunicul. Se face. Cum că slujește la morminte. De parastas.

— Marțea, parastas ?

— Cine știe, or fi obiceiuri de-ale noastre, armenești. Că dacă nu e zi de parastas, că înmormântare sigur nu e, atunci ce căutăm atâția la cimitir?

Se strecurară unul câte unul. Agop Aslanian :

— Am adus lumânări pentru bătrânul Seferian. Face și ceva lumină.

Flăcăruile lungiră fețele, iar umbrele începură să joace pe obraji, amestecate cu puținul care venea de afară. Sprâncenele li se îngroșau, iar nasurile, și așa mari, păreau că le ȝopăie pe față. Părintele Varjabedian agită cădelnița și se așeză, făcându-i loc lui Minas.

— Ați aflat? întrebă bunicul.

Fiecare aflase câte ceva. Fiecare se temea să spună primul ce aflase.

— A murit Kennedy, continuă bunicul în tăcerea adâncită de fumul de tămâie.

În cavou nu se întâlneau decât atunci când se petreceau lucruri din cale-afară. Lucrurile despre care nu se putea vorbi decât în cavou erau lucruri rele. Prima oară fusese când sosiseră știrile despre repatriați. A doua oară, când abdicase regele. A treia oară, când bunicul adusese vestea că, la București, episcopul Vazken fusese dat afară din Episcopie împreună cu mama lui, la miezul nopții, iar sediul episcopal fusese transformat în depozit de lemne. A patra oară, după revoluția din Ungaria. Se cheamă că acum era a cincea oară. Trecuseră mai mulți ani de când nu se mai întâlniseră, ceea ce nu arăta că vremurile erau mai liniștite, ci mai lipsite de speranță.

— Ce-i de făcut? întrebă Anton Merzian.

Era firesc ca el să fie cel ce întreabă. Anton Merzian nu vorbea decât în întrebări. Nu spunea „e frumos astăzi“, ci

„frumoasă vreme, nu?“. Ori „nu prea mă simt bine azi, ce zici?“. Iar atunci când totul era lămurit și nu mai era loc de nicio întrebare, tot el conchidea : „e clar, nu?“. Și, ca și cum prima întrebare venise prea repede, puse o alta : „Cine o fi de vină?“.

La întrebarea asta fiecare avea răspunsul lui, de altminteri răspicat. După cum urmează :

Sahag Șeitanian : De vină sunt rușii.

Der Varjabedian : De vină sunt cubanezii.

Arșag clopotarul : De vină sunt turcii.

Anton Merzian : De vină sunt kurzii.

Krikor Minasian : De vină sunt camionagiii mafioți.

Ovanes Krikorian : De vină sunt albanezii.

Asta cu albanezii era cu totul neobișnuită.

— Am ascultat Radio Tirana, completă, sigur pe sine, Ovanes Krikorian. I-au jurat răzbunare lui Kennedy.

— Răzbunare pentru ce? se interesă Măgârdici Ceslov.

— Ce știu eu? Răzbunare și gata.

— Albanezii amenință pe toată lumea..., nu se lăsă Măgârdici.

— D-apoi vezi...

Dar ipotezele nu se terminaseră, căci :

Vrej Papazian : Vietnamezii sunt de vină.

Măgârdici Ceslov : Mexicanii sunt de vină.

Dicran Bedrosian : Americanii sunt de vină. Imperialismul. Kennedy era democrat.

— Ba, dacă nu te superi, i-o întoarce Sahag Șeitanian, imperialiștii sunt în partea cealaltă, de unde răsare soarele.

— Bolșevicii luptă pentru pace, se apără Dicran Bedrosian.

— N-ar putea să lupte mai puțin? se îndârji Sahag. De atâta luptă pentru pace o să se aleagă praful de noi. Și tu, ai uitat ce ți-au făcut? Tot nu te înveți minte?

Dicran Bedrosian roși. El fusese singurul dintre ei care se bucurase, în '44, că vin rușii. Ieșise primul la barieră să-i întâmpine. Se repezise asupra primului soldat sovietic pe care-l întâlnise și-l pupase pe amândoi obraji. Soldatul se lăsase îmbrățișat, vag nedumerit, apoi, luminat dintr-odată, îi înfipsese țeava puștii sub bărbie, arătându-i încheietura mâinii. La început, lui Dicran Bedrosian nu-i venise să creadă, dar pocnetul încărcătorului îl înțelepți. Scoase ceasul de la mână și-l întinse. Soldatul sovietic avea de ce să fie mulțumit. Dicran Bedrosian era ceasornicar, știa să aleagă. Soldatul a înșfăcat ceasul și l-a împins pe Dicran cu patul puștii în șanț. Astfel, Dicran Bedrosian, admiratorul înfocat al bolșevismului, ghemuit în noroi și frecându-și când încheietura mâinii, când împunsătura din gât, rămase nemișcat și tremurând, fiind, așadar, cel dintâi care, e drept, într-o poziție cam incomodă, trecu în revistă glorioasa armată sovietică.

— Ce să se învețe minte? mârâi Krikor, cizmarul.

Și către Dicran :

— Du-le și orologiul din biserică. Să-l atârne în turla Kremlinului.

— Așadar, vorbi din nou Anton Merzian, cine-i de vină?

Răspunsul veni de această dată pe mai multe voci, dar unul singur, deci lămuritor :

— Bolturkurbamexalbanamezii...

Bunicul ridică mâna. Se făcu tăcere.

— O să se întetească războiul, spuse.

— Cum să se întetească ? întrebă Arșag. Acuma nu e niciun război.

— Omenirea stă în cumpănă, zise din nou bunicul. E o cumpănă ascunsă. Cuvintele luptă în locul nostru. Iar noi murim în locul lor.

— Noi așteptam să vină americanii, se văită Măgârdici. Și când colo, ei mor...

— Mai încet, interveni Sahag. Mai ieși, părinte, o tură și cădelnițează.

Der Varjabedian se întinse după cădelniță și ieși în prag. M-am îndepărtat repede, cu castanele mele, să nu mă vadă trăgând cu urechea. Părintele mă chemă și îmi dădu o prescură. Intră și agăță cădelnița la loc.

— E careva prin cimitir? întrebă bunicul.

— Numai bunul Dumnezeu și cei pe care i-a iertat deja.

— Puteai să pui mai puțini tăciuni de tămâie în cădelniță, se văită Vrej Papazian. O să ne sufocăm...

— Așa trebuie să fie la parastas, îl lămurii Arșag. Fumul trebuie să iasă gros.

— Atunci, se scărpină Anton Merzian, să-i fie, cum l-o fi chemând, țărâna ușoară, nu? Dar, vorba e, noi ce facem?

— Evreii ce zic? sări Agop Aslanian. Să-l întrebăm pe doctorul Argintaru. Dacă e ceva, ei află primii... Dacă evreii o iau din loc, trebuie să ne mișcăm și noi. Înseamnă că iar începe...

— Eu nu mai plec nicăieri, bine? spuse răspicat Anton Merzian. Am pensie? Am. Loc de veci la cimitir? Slavă Domnului, pentru toți nenăscuții. Mai iese ceva și din cizmărie? Și Zaruhi, nevastă-mea, ce zici, nu-i surdă ca lemnul? Unde să mai plec?

— Nici eu n-aș mai lua-o din loc, spuse Arșag. Fă socoteala : de la Șabin-Karahisar la Alep, de la Alep la Odessa, Chișinău, Brăila, Silistra și acu, după război, aicea, la Focșani. N-am adunat în viața asta a mea nici cât să umpli o căruță.

— Ție ți-e ușor să vorbești, nu? zise Anton Merzian. Dar eu, că mi-am făcut casă? O iau în spinare, ca melcul?

— Ca să nu mai vorbim de locul de la cimitir, nu-i așa? Îl maimuțări Krikor.

Între ei era o veche rivalitate. Părinții lor fuseseră cizmari, la Malatya. Pe aceeași stradă, uitându-se chiondorâș fiecare la firma celui alt și încercând să-și fure clienții. Pe vremea aceea, cizmăria se afla la mare preț și nu era puțin lucru să deprinzi meșteșugul argăsitului, croitului și potrivelii pe cel mai nimerit calapod. Atelierele au fost făcute una cu pământul, prădate de populația săracă, turci și kurzi, în timp ce armenii au fost adunați în convoaie, la marginea orașului. Cu meșteșugul învățat de la părinții lor, băietanii s-au salvat de la foamete. Și luând-o fiecare pe drumul lui, s-au nimerit amândoi, la o mie de kilometri depărtare, la aceeași răscruce. Atelier lângă atelier, cizmărie lângă cizmărie, pe Strada Mare din Focșani, între magazinele evreiești. Evreii au plecat ori s-au lăsat de negoț, prăvăliile celor doi au rămas. De fapt, le-au rămas clienții, căci atelierele funcționau oarecum ilegal, fără firmă și autorizație. Cu atât mai dârză și mai surdă era lupta dintre ei. În ultima vreme, Anton Merzian dobândise un avantaj. Își angajase fiii, pe Cocor și pe Dicran, la Cooperativa meșteșugărească și ei aduceau, pe înserat, piele, cleiuri, pingele și cuie pe care le potriveau în atelierul de acasă. Krikor amenințase că-i toarnă la miliție, la securitate, la financiar, peste tot. „Ești prost? pufnise Anton. Până să mă ia pe mine, nu te arestează mai întâi pe tine? Ție unde ți-e firma?” Krikor înghițise în sec, el n-avea copii să-l ajute și stătea serile cu nevasta lui, Paranțem, adică Paraschiva, să numere în ciudat clienții care băteau la ușa lui Merzian, cu sacoșe doldora de pantofi scâlțiați.

— Poate o să fie război..., căzu pe gânduri Vrej Papazian.

— Dacă e război, interveni Ovanes, or să aibă cu cine să se lupte, unii cu alții, și n-or să mai aibă vreme de noi.

— Războiul e cel mai rău, conchise Dicran, care de la întâmplarea cu soldatul sovietic și le știa pe ale lui și nu mai purta ceas la mână. Dacă nu te omoară dinadins, te omoară din greșeală.

— Dacă rușii se luptă cu americanii, atunci poate că americanii vin până la urmă, spuse Sahag, care rămăsese cu visul neîmplinit.

— Doar ca să ne tragă clopotele, mârâi Ovanes. Toată viața n-am făcut decât să aștept să vină americanii. Prima oară, eram un puști, în 1909, la Adana. Când au început măcelurile, tata a zis să fugim în port, că precis vin americanii și ne scapă. Pe urmă, i-am tot așteptat, la 1918, să ne scape, și de turci, și de ruși, la un loc. La '44, ce să mai vorbim?... Adu-ți aminte, Sahag, cum ai stat o săptămână în turla bisericii, printre lilieci și fluturi cap-de-mort, să fii primul care îi vede pe americani venind. Cu ce ne-am ales? Au venit rușii, cu izmenele plesnind de tânjeala după femei și cu gâtlejul uscat de tânjeala după votcă. Iar nepricopsitul ăsta de Dicran Bedrosian s-a dus ca zăbăucul să-i întâmpine. Ți-au luat prea puțin, ceasul, trebuia să-ți ia și nădragii, să umbli de-adevăratelea în curul gol. Nu ți-au făcut destul, că, uite, nici acum nu ți-a venit mintea la cap.

— Mie, când o fi să mor, zise tânjitor Măgârdici, să chemați un american să-mi tragă clopotele. Măcar atunci să știu c-au venit...

Așa s-a și întâmplat, până la urmă. Nu au venit americanii la el, s-a dus el la americani, a emigrat cu toată familia prin anii '70, nu i-a priit, a murit repede și, de la cel care trăgea clopotele, până la funie, spiță și hamburgerii de parastas, totul s-a dovedit cât se poate de american.

— V-ați ținut de-a binelea, hotărî Arșag. N-or să vină peste noi decât belelele. Așa a fost și cu Sarajevo, și cu moartea lui Armand Călinescu. Mi-i aduc aminte și-acuma pe ăia împușcați, cu cartoanele pe piept.

— Trebuie să ne organizăm, interveni bunicul.

— Să ascundem candelabrul cel mare și odoarele de argint, interveni părintele Varjabedian.

— Să ne ascundem în pivniță, socoti Vrej Papazian.

— Să fugim în munți, adăugă Agop Aslanian. Până se liniștesc lucrurile.

— Să căutăm armele generalului Dro, zise Sahag Șeitanian.

Se așternu tăcerea. Se uitară unii la alții, încurcați.

— Cădelnițează, părinte, îngăimă Anton Merzian, uitându-și, pentru prima oară, întrebarea pe buze.

Tăcură așteptând. Der Varjabedian se întoarse și-și atârănă cădelnița în cuiul pentru icoană.

— Nimic, spuse. Doar ciori. Când și când, se aud nucile și castanele căzând.

— Armele generalului Dro nu mai există, spuse bunicul în șoaptă.

— Trebuie să fie ele pe undeva, îl contrazise Krikor. Știi bine că a fugit în '44, n-avea cum să ia și puștile.

— Ce să faci cu puștile? Întrebă Anton Merzian. Să ieși cu ele pe străzi? Sau să te joci de-a Sumanele Negre? N-ai vrea să-ți atârni și niște salbe de cocoșei de gât, să zornăie la geamparale?

— Degeaba vorbești, le-o tăie Sahag, singurul care făcuse ceva armată, în timpul războiului. Era bine să avem niscaiva puști.

— Nici n-apuci să le folosești că ți le vâără pe gât până vin americanii, îl repezi Agop Aslanian. Și pe urmă, până să se

lupte cu comuniștii noștri, americanii au treabă acum cu comuniștii lor. Și pe deasupra, au de lucru cu negrii, cu vietnamezii...

— Cine mai sunt și vietnamezii ăștia? întrebă Vrej Papazian.

— Tot un fel de negri, îl lămuri Agop, da' galbeni.

— Cât e ceasul? întrebă Garabet, bunicul meu, care de data asta vorbi cu măsură.

Cine altul să răspundă decât Dicran Bedrosian? Deși Vrej și Măgârdici erau și ei ceasornicari, Dicran era socotit ceasornicarul, singurul căruia bunicul îi permitea să ungă, de două ori pe an, în postul Paștelui și al Crăciunului, mecanismele orologiului din biserică.

— Patru fără cinci, răspunse, consultându-și ceasul cu lăntug.

Ceas de mână, cum spuneam, nu mai purta, doar o brățară de piele, la încheietură, adusă de la Ierusalim sau, mai degrabă, închipuită a fi fost adusă de acolo.

— După ora Moscovei, ricană Sahag.

Dicran dădu să răspundă, dar bunicul îl opri.

— N-avem timp de fleacuri. Măgârdici, scoate Telefunkenul. Și mata, părinte, cădelnițează.

Der Varjabedian luă cădelnița și ieși la iscodit. Măgârdici dădu la o parte capacul de pe mormânt, scoase sacul și îl dezlegă. Puse radioul în mijloc. Nu mai era nevoie de acumulatori. Când trăsese rădăcină la capela cimitirului, prelungiseră firul până în cavou. Vrej dădu deoparte coroanele cu flori putrezite, așezate dinadins în fața prizei. Se aplecară amândoi asupra aparatului. Cutia începu să țiuie. Der Varjabedian se întoarse.

— Cum merge? întrebă bunicul.

— Numai Vartuhi a lui Calustian, la părinții ei. E fată cumsecade. Fără noroc.

— Și ce-a zis când te-a văzut cădelnițând de unul singur?

— Bietul Seferian, ce să zică. Frumos din partea matală, părinte, că altfel n-avea cine să-i pună o lumânare.

— Așa-i, părinte, frumos din partea matală. Dar și mai frumos ar fi să nu mai scuturi cădelnița înăuntru, că ne îngroși aerul și ni se lungesc și mai tare nasurile.

Agop avea, într-adevăr, un nas impresionant. Mama lui, Mariam preoteasa, soția răposatului Der Dagead, spunea că atunci când era mic și nu știa ce-i scârboșenia, își ștergea nasul de muci, pe ascuns, cu limba.

— Ia, liniște! ceru Vrej.

— Ce frumos sună..., se extazie Măgârdici la auzul clopotului Big Ben, din turnul Parlamentului de la Londra.

— Clopote, nu glumă, se înduioșă Arșag, ștergându-și o lacrimă moale, de om bătrân, și arătând spre coșul pieptului. Uite, aicea le simt...

Primele cuvinte le erau familiare, *Cuvintele crainicului*, aceleași din timpul războiului, pe care le ascultau, pe sub paturi, prin pivnițe sau în magazii, printre stivele de lemne. Apoi, lucrurile se complicau.

— Tradu, Arșag! ceru bunicul.

El spunea că, dacă vrei să înțelegi sufletul unui neam, trebuie să-i înțelegi bătăile clopotelor. Limbile clopotelor, deși par asemănătoare, nu sunt la fel pentru două neamuri. Cum e și cerul. Când privesc în sus, toți văd același cer, dar fiecare își găsește acolo alți zei ori sfinți. Arșag învățase, pe unde lucrase ca îngrijitor și clopotar, toate limbile. De la catolici deprinsese italiana. De la protestanți, engleza și de la luterani, germana. Le înțelegea, nu le vorbea. Când să vorbească, spunea, în ritmuri și tonuri diferite: Bang – ba – bang – ngabang. Asta a fost în germană. Sau Baganga – agabang.

Asta vine pe italienește. El vorbea limba fiecărui neam pe limba clopotelor lui.

— Nu mișcați! spuse.

Cum ar fi: „nu vorbiți“. Ca să audă, Arșag nu avea nevoie de tăcere, ci de nemișcare. Căci, surd cum era și, firește, neputând citi cuvintele de pe buzele crainicului, îngenunche și-și lipi urechea de capacul de lemn al radioului, ca să simtă vibrațiile.

— Ce zice? Își lungiră gâturile cizmarii, Anton și Krikor.

Arșag își ridică degetul arătător, semn că începe să înțeleagă.

— Unul, Johnson, noul președinte. Că cică să reziste. Poporul american. Greu. Moarte. Justiție. O să vedeți voi. Dumnezeu să binecuvânteze America. ăsta a fost Johnson. Acuma crainicul. Greve și doliu. Criminalul l-au găsit. Li Oswald l-a omorât pe Kennedy. Jac Rubi l-a omorât pe Li. Pe Rubi încă nu l-a omorât nimeni.

Arșag mai ascultă preț de un minut, încuviințând în tăcere. Anton îl înghionti, nerăbdător. Arșag se ridică.

— Asta a fost tot. Revin cu știri peste o oră.

— Nu mai stăm până atunci, zise Agop. Parastase pe întuneric, cine a mai văzut? Or să creadă că suntem niscaiva moroi.

— E clar, zise Sahag. Comuniștii sunt de vină.

— N-au zis asta, se încumetă Arșag.

— Păi, ce, erau proști să zică de-a dreptul? Cine e deștept înțelege. Hai s-o luăm de la capăt. Li ăsta, zici că l-a omorât pe Kennedy?

— Așa zicea. Că a tras de două ori...

— Bun, continuă Sahag. Li e nume de chinez. De acord?

— Numai chinezii au nume așa de scurte... confirmă Krikor.

— Sunt chinezii comuniști? Sunt. Pe Li cine l-a omorât? Rubi. Bine că n-au zis de-a dreptul Rubinstein. Cine a adus

bolșevismul, nu evreii? Că Lenin, Zinoviev, Kamenev și Troțki or fi fost niscaiva pravoslavnici. Iacătă. E o ceartă între comuniști.

— Comuniștii nu se ceartă, spuse Dicran Bedrosian. Internaționalismul proletar...

— Ptiu, drace! făcu părintele Varjabedian.

— Așadar, uite cum stă treaba, reluă nașul meu Sahag, care prinsese curaj. Lumea se învâрте de-a-ndoaselea. Americanii se ceartă cu rușii, rușii se ceartă cu chinezii, chinezii se ceartă cu vietnamezii, vietnamezii se ceartă între ei în Indochina, Indochina se ceartă cu francezii, iar francezii, cu De Gaulle cu tot, se ceartă cu americanii. Se închide cercul. Țsta nu mai e război mondial, e război universal.

— Am mai trecut prin două războaie, nu-i destul? se văicări Anton Merzian.

— Uite că nu e, răspunse Agop Aslanian. A înnebunit omenirea.

— Apocalipsa, spuse părintele Varjabedian, făcându-și trei rânduri de cruci.

— N-o să-i mai lăsăm să ne mâne de colo-colo, hotărî Krikor Minasian. Eu am prins atâtea războaie că am obosit. Dacă socotim și legionarii, și comuniștii, e chiar cu vârf și îndesat.

— Armele generalului Dro, reluă Sahag Șeitanian. Să le căutăm.

Se întuneca. Bunicul socoti că e de ajuns.

— Închide radioul, îi făcu semn lui Arșag, care rămăsese cu urechea lipită de cutia de lemn și încuviința, fără să pară că înțelege mare lucru. Poate să fie război sau poate să nu fie. Rușii au plecat din țară, poate doar ca să aibă de unde să se întoarcă. Când mai aflăm ceva, ne adunăm. Ce-i de făcut, Dumnezeu știe. Acum duceți-vă, fiecare după cum îi este rândul.

Au ieșit, tăcuți, după cum le-a fost sorocul. Cel dintâi Ovanes Krikorian. Apoi Arșag, clopotarul. Părintele Varjabedian. Bunicul meu, Garabet, Anton și Krikor, cizmarii, și Sahag Șeitanian, iar la urmă cei mai tineri : Dicran Bedrosian, Agop Aslanian și Vrej Papazian. Măgârdici s-a dus să moară pe alte meleaguri după ce, totuși, își făcuse și el loc în cimitirul armenesc, lângă mama lui, Macruhi, și mătușa Aghavni, nume care înseamnă porumbiță.

Astfel încât bunicul nu m-a mai trimis să-i chem pe toți laolaltă. Castanii au înflorit din nou în oraș și la lizieră, castanele și nucile s-au amestecat pe alei și în jocurile copilăriei mele. Ușa cavoului bătrânului Seferian a rămas întredeschisă pentru ei. Din când în când răzbate mirosul subțire și dulceag de tămâie. Arșag se agață de frânghiile groase ale clopotului Big Ben, trage, se leagănă și chiuie. Bunicul îi privește cum se ceartă, amestecând statornicia cu pribegia și neputința palmelor goale cu armele legendare ale generalului Dro. Ridică mâna să se facă tăcere. Numele e de fiecare dată altul. Martin Luther King, Kennedy, dar de data asta Robert, Aldo Moro, Anwar Saadat, Olof Palme, Indira Gandhi, Itzak Rabin, Anna Lindt, Benazir Bhutto. Și multe altele, mai puțin cunoscute, dar pe care ei totuși le știu. „Nu mișcați!“, strigă Arșag, silabisind cuvintele țiuite ale Telefunkenului, dar nu mai e nevoie, căci, în lumea dintre rădăcini, ei cunosc toate limbile pământului. „Cine-i de vină?“, întreabă unul. „Lumea se învârte de-a-ndoaselea“, spune altul. Rareori, când e liniște pe pământ, se aud șușotind. Ai zice că nu mai au de ce să se teamă, dar nu este deloc așa. Ei vor să apere viul și au nevoie de el ca și mai înainte. Căci numai o lume care este vie are dreptul la morții ei.

Când se auzea de departe tuba lui Mantu, lumea ieșea buluc de prin curți. Iar când vibrațiilor joase ale tubei li se alăturau tânguirile trompetei și ale fligoarnelor, oamenii erau deja înșirați pe trotuarele străzii Tăbăcarilor, pentru a vedea cortegiul.

Strada Tăbăcari lega centrul de bariera Câmpineanca. Dincolo de barieră era cimitirul. Singurul drum pe care veneau cortegiile funerare. Mortul era luat de acasă ori de la biserică. Omul, până atunci bolnav și adesea ignorat ori în putere și fulgerat de moarte năprasnică, devenea dintr-odată centrul atenției. Se vorbea despre el cu interes, uneori cu duioșie, era spălat, îmbrăcat frumos, purtat de colo-colo și însoțit pretutindeni, ca o mireasă.

În mahalaua noastră, câteva femei mai în vârstă, de obicei văduve și ele, se pricepeau la asta. Apăreau din senin, uneori chiar înainte ca bolnavul să-și dea duhul. Femeile acelea stârneau teamă și lumea le urmărea cu coada ochiului, de după uluci. Aveau un instinct precis, adulmecau dinainte mirosul dulceag al morții, nimic nu le lua pe nepregătite. Noi respiram în ritmul anotimpurilor și adulmecam, astfel, mirosul crud al florilor de primăvară, aromele grele și uscate ale verii, aburii cazanelor de magiun, țuică ori bulion toamna și apoi mirosul metalic al zăpezii. Pentru ele însă, lumea n-avea decât un anotimp, cu mirosuri amestecate și înăbușitoare. Venea câte un zvon: „A trecut madam Stavarache azi pe strada noastră, pe Ghiocilor. Săracu' Temelie, tâmplarul, înseamnă că n-o mai duce mult.“ Și într-adevăr. Bătrânul care ne lustruia săbii de lemn, să ne jucăm de-a haiducii, și care, de ziua eroilor, se îmbrăca frumos, își punea medaliile pe piept și se ducea la Statuia Eroilor din fața Tribunalului să pună o floare, s-a stins puțin după aceea. Altă dată, vecinele

de pe strada noastră o căinau pe Mițu, bătrâna doamnă Rădulescu. Căci văduva Nistor dădea târcoale bisericii celei vechi, Sfântul Dumitru, în curtea căreia locuia familia Rădulescu. Văduva Nistor avea dreptate, simțise mirosul sângelui care se subțiază. Mițu a mai trăit însă vreo zece ani, fumându-și țigările Carpați și tușind bărbătește pe canapeaua de sub tei. Cel care a murit a fost băiatul ei, domnul Rădulescu, pe care îl vedeam zilnic trecând spre serviciu cu bicicleta, cu manșetele pantalonilor prinse în cârlige, ca să nu se agațe de pedale.

Oamenii lăcrimau chiar și atunci când bolnavul zăcuse multă vreme și cu mari suferințe ori era din cale-afară de bătrân. Când nu era moarte năprasnică și nu era om în putere, plânsul celor care privegheau era mai degrabă plânsul de sine.

De Mitică nebunul, care locuia într-o bojdeucă de chirpici pe strada Petru Maior, se temeau toți. Avea fața ridată, ca brăzdată de gheare, iar zgârieturile niciodată pe deplin vindecate. Ochii îi erau apoși, irisul se dizolvase în albul ochilor, nu era orb, ci vedea cu tot ochiul deodată, așa cum se arătau în cărți statuile vechilor greci. Purta aceiași pantaloni kaki, de armată, iarna își puneă și vestonul. Le avea de pe vremea războiului, cu ele se lăsase la vatră și, probabil, dacă nu s-o ascunde ca lupii, în împrejurarea aceea, tot cu ele or să-l îngroape. Măinile îi erau bătucite de la tăiatul lemnului, din asta trăia. Vecinilor le era frică să-l vadă așa, cu toporul în mână. Se tocmeau cu el și, pe urmă, își țineau copiii în casă, cu ușile zăvorâte. Îi lăsau mâncarea pe un butuc, mânca ce i se dădea, nu mai cerea nimic în plus, nici măcar sare, dacă fasolea era prea fără gust, nici ceapă, dacă era prea dulce, nici apă, dacă gustul era prea sărat. Când îl apuca setea, bea de-a dreptul din butoiul pus sub olane, să adune apa de

ploaie pentru spălat rufe. Când era iarnă, strângea zăpada în pumn și mușca din ea ca dintr-un măr. Mergea cu umărul drept adus, râzând de sub greabănul care i se cocoșase în spinare, pe umărul celălalt, și care îl nedumerea. Râdea mereu, gros și hârâit, fără bucurie, de parcă își netezea înecăciunea din gât. Rămăsese așa de la Stalingrad, povestea Temelie. Trecuse un tanc rusesc peste el : fugind, căzuse într-o groapă de zăpadă, iar șenilele uruiseră pe deasupra, strivindu-l doar cu zgomotul lor și cu frica de moarte. Stătuse multă vreme ascuns, îl crezuseră mort și îi făcuseră lucrurile boccea, cu gând să i le trimită acasă. Atunci s-a deprins să mănânce zăpadă, nu s-o lingă, precum sălbăticiunile, ci s-o înfulece de-a dreptul, crănțănind-o, spărgând gheața între măsele, ca pe niște oase subțiri. Mergeau împreună, de Ziua Eroilor, la statuia din fața Tribunalului, Temelie, îmbrăcat îngrijit, cu cămașă albă, călcată, și cravată neagră, cu decorațiile rânduite pe piept și, în spatele lui, ținând și râzând, Mitică, îmbrăcat cu hainele lui tocite, de soldat. Tâmplarul și tăietorul de lemne, eroii de la Stalingrad. Temelie așeza o floare la picioarele statuii și rămânea nemișcat, cu ochii în jos. Mitică striga, îmbucătățindu-și cuvintele cu râsul și repetând textul de pe frontispiciu, care amintea de morții de pe câmpurile de luptă. Dar el nu se oprea aici și continua să citească și rândurile pe care, între timp, comuniștii le acoperiseră cu mortar și pe care el, cu sufletul strivit de tancurile rusești, le știa pe dinafară. „În sfântul război, hohotea Mitică, din vremea anilor de glorioasă domnie a regelui Carol I, întemeietorul, și a regelui Ferdinand, întregitorul de țară.“ Când milițienii vruseseră să-l facă să tacă, se zbătuse în mâinile lor și își amestecase, târât prin piață, răcnetul și hohotele, încât preferaseră să-l lase să citească până la capăt, literele ivite și

literale acoperite. Apoi Mitică își lua Țoiul de Țuică de la bodega Tăbăcari și se oploșea pe sub garduri, bând îndelung și arzându-și pieptul, ca să mai topească ceva din zăpezile dintr-însul. Pornea năuc, icnindu-și hohotele. Se oprea în fața trecătorilor, proptindu-le arătătorul în piept. Răcnea : „Ai să mori !“. Apoi la altul : „Ai să mori ! Ai să mori !“. I-am povestit bunicului. „Are dreptate, mi-a replicat. Dintre noi toți, Mitică nebunul are dreptate până la capăt.“ Așa am înțeles că oamenii se tem de moarte, tocmai pentru că e adevărată.

Atunci, brusc, femeile acelea deveneau folositoare. Știau tot. Cum trebuie așezat ștergarul negru deasupra ușii de la intrare. Cum trebuie lăsate perdelele, să nu pătrundă lumina soarelui până la fața mortului, ca să n-o strice. Cum trebuie acoperite oglinzile cu voal negru și cine dintre rudele mortului privește în oglindă o să-l tragă moartea și pe el în groapa nepecetluită până la șapte ani. Cum nu trebuie să te speli pe mâini ori pe față, să nu treci pieptene prin păr pentru parte femeiască ori brici pe obraz pentru parte bărbătească, să nu lase moartea firimituri pe pământ. Cum trebuie frecat corpul mortului cu cârpe muiate în agheasmă și ulei de nard pe la subsuori, la tâmple, pe frunte și pe pânțe, ca să se dezboteze ceea ce a fost botezat, mormântul să se închidă de-adevăratelea și pe de-a-ntregul, iar sufletul să nu hălăduiască pe pământ. Cum trebuie să i se așeze bănuțul între degete, ca să-și plătească vămile, și mâinile trebuie să se împreuneze pe icoană ca să-și arate smerenia la Marea Judecată. Cum trebuie legate picioarele, ca trupul să stea întins la slujbă, și pe urmă trebuie dezlegate, ca nimic să nu-l țină, cu păreri de rău, de lumea asta, și să fie slobod pe lumea cealaltă. Cum trebuie așezate lumânările de priveghi, cum trebuie tăiat fitilul cu foarfeca, să nu fie nici prea multă lumină, dar nici prea multă

umbră, să nu fie nici prea multă limpezime, dar nici prea mult fum. Cum se închide mormântul, ca un așternut, cum se aruncă bulgării pe sicriu, cum se trece pe deasupra cu vinul, cum se împarte coliva, cum se dăruiesc lucrurile mortului și prosoape curate, cu bănuți înodați la un colț, cum se bocește, dar și cum se urează, chiar și în aceste împrejurări: „Să-ți dea Dumnezeu zilele lui!”. Cele, adică, pe care mortul nu a mai apucat să le trăiască.

E un tâlc în treaba asta. Ceremoniile, tradițiile sunt făcute ca să moaie durerea. Te iei cu treaba, ești atent ca lucrurile să iasă bine, la ce spun alții, devii neatent la propriile dureri. Atunci, văduvele adulmecătoare de moarte sunt de folos, căci ele știu ce se cade. Pentru bărbat, pentru femeie, pentru mortul de moarte năprasnică ori nepregătit, pentru feciorul neînsurat și pentru fata nemăritată. Omul neînsuflețit, purtând până atunci o viață mărunță, neobservată, își are clipa lui de glorie. Văduvele fac astfel încât înmormântarea să fie pentru unii chiar lucrul cel mai important, fie și ultimul, din viața lor. Purtat în dric, pentru cei cu bani mai mulți, ori în camion, cu sicriul așezat frumos pe un covor gros și viu colorat, urmat de un alai de oameni care, văzând buluceala de pe trotuare, se credeau, în straiele lor negre, cel puțin la fel de importanți ca și mortul, iar în urmă însoțitorii de încropeală, gură cască, milogii, sărăntocii și pomanagiii, care primeau ștergere înnodate și colivă pe cartoane de mititei. În față, deschizând convoiul, gravă și vestitoare, fanfara de alămuri a lui Mantu. Instrumente lucind frumos, asurzitoare și tânguitoare totodată, amuțind brusc atunci când convoiul se oprea în fața vreunei biserici și preotul cădelnița în cele patru vânturi.

Mantu era scund și sfrijit. Își căra tuba cu încetineală, lipit de ea ca un melc de cochilie. Se întorcea în timpul mersului

și dirija din sprânceană trompeții, fligoarnele și saxofonul. Frate-său, Mantu cel mic, Budișteanu, Frunză, frații Câlțea și Fofoc. Îmbrăcați cu pantaloni negri și cămașă albă, vara; iarna cu șube și căciuli îndesate pe urechi și lăsând în urmă norișorul albăstrui al respirațiilor îngroșate de obraji umflați și de buzele opintite în muștiucuri.

Înmormântările aveau loc pe la prânz. Cea mai de departe se auzea tuba lui Mantu. Mai întâi, ca o presiune în urechi, de parcă aerul se făcea deodată greu și apăsa pe timpane. Apoi, ca un tunet îndepărtat care se stinge, undeva, dincolo de albia Milcovului. Oamenii priveau pe fereastră, prin geamurile care zăngăneau. Dacă era senin, știau că e tuba lui Mantu. Dacă era înnorat, așteptau semnul celălalt, și anume tânguirea trombonului și strigătul trompeților.

Când trecea prin dreptul casei noastre, aerul împins prin pâlnia lui Mantu apăsa pe tâmple, pe toate lucrurile subțiri și transparente. Iarna, învolbura fumurile din hornuri. De Crăciun treceau colindătorii cu toba mare. În ritmul tobei, colindătorii cu capete de urs ori de capră jucau pe străzi. Nu știu cum arăta capul uriașei făpturi care dansa peste oraș în ritmul tubei lui Mantu. Dar, nevăzută fiind, ea exista totuși, căci la trecerea ei fumurile se căzneau zadarnic să se ridice. Se lăteau peste curți și peste case bâjbâind, căutând vreo crăpătură prin care să se elibereze și să se înalțe. Moartea ținea fumurile înlănțuite pe pământ. Când tuba lui Mantu se depărta și urmele morții, dansând peste oraș, se depărtau, fumurile începeau să se înalțe iar spre cer. Aerul căpăta limpezimea care urmează întotdeauna morții.

Îl vedeam după-amiezile la poarta noastră, ștergându-și fruntea cu prosopul căpătat la înmormântare, pe care apoi și-l îndesa în buzunar, lăsând capătul înnodat să atârne. Rezema

tuba de perete – a obosit și ea, săraca, zicea – apoi se așeza, împruținat și învinețit de atâta suflat. Își aprindea o țigară, trăgea adânc în piept, ca să se împrietenească din nou cu fumurile pe care le ferecase. Bea încet paharul cu vin, își trecea limba albăstrită peste buze și se uita la bunicul, cu o nerăbdare temătoare.

— Trombonul, spunea bunicul Garabet.

Sau altădată :

— Trompeții...

— Ce-i cu trompeții? întreba Mantu, cu vocea dogită și stinsă, ca aerul care trecea, în somn, prin pâlnia tubei.

— La marșul lui Chopin au intrat prea repede. Trebuia să mai lase fligoarنےle o pătrime.

— Ba a fost cât trebuie. Le-am făcut io semn.

Bunicul îi mai punea un pahar, apoi intra în casă. Mantu știa că urmează momentul cel mai greu. Se făcea și mai mic pe scaun, cât o pisică. Știa ce-o să se întâmple și, dacă ar fi putut, ar fi rupt-o la fugă. Dar nu putea. El nu se despărțea niciodată de tubă și cu ea în cârcă n-ar fi putut să alerge. Începuse să cânte la tubă la paisprezece ani, când Mantu cel bătrân socotise că, de vreme ce are deja pieptul lat de două palme, plămânii îi sunt împliniți pentru suflat. Când nu cânta, ținea tuba alături, lustruind-o cu mânăca, până când se făcea ca oglinda. Mergeau mereu împreună, omul și tuba, cu pași înceți și umeri aplecați. De fapt, din ziua în care, măsurându-l cu palma, bătrânul hotărâse că e în stare să sufle în instrument, Mantu nu mai alergase niciodată.

Acum avea, însă, poftă s-o rupă la fugă, dar trecuse deja prea multă vreme și nu știa prea bine cum s-o facă fără să se împletească. Pentru că inevitabilul se petrecu : bunicul se întoarse cu partitura și o deschise pe masă. Apoi arătă cu degetul.

— Aici ! hotărî.

Mantu se aplecă peste foi, privi locul însemnat cu degetul. Nu vedea decât niște semne negre, încâlcite și încălecate.

— Așa o fi, șopti. Dacă zici mata...

Altă dată, nu era în regulă trombonul. Ori fligoarnele. Bunicul întindea partiturile una după alta precum foile de plăcintă. Urmărea cu degetul. *Simfonia fantastică* de Hector Berlioz. *Requiemul* lui Fauré. *Messiah* de Haendel. Ochii lui Mantu se îngustau în fața foilor gândăcite.

— Care-i tuba? întreba.

— Cea de jos, răspundea bunicul, arătându-i spațiul cel mai lipsit de gândaci care să-ți joace prin fața ochilor. Vezi, când și când, un cerc lipsit de coadă, sau, mai jos ori mai sus, un vârf de săgeată.

— Ia te uită! se minuna. Țsta-s eu?

Și privindu-și tuba lucitoare :

— Pare așa ușor! Când colo, tre' să-ți faci și sufletul ghem și să-l îndeși în pâlnie, ca să sune...

Dar bunicul tot era supărat pe trompeți. Mantu îi chema pe toți, frații Câlțea, trompetiștii, apoi Mantu cel mic, Budișteanu, Frunză și Fofoc. Se așezau pe tabureți, în curte, trăgând fiecare, cu buzele vinete și cu degetele roz pe dinăuntru și iarăși vinete pe deasupra, de lingura lui de șербet. Bunicul răsucea discul de ebonită, îl freca ușor cu măneca hainei, apoi îl așeza pe aparat. Ridica brațul pick-upului, atenționa cu degetul, pentru tăcere, și potrivea acul, lăsându-l în jos. Țigani iși lungeau gâturile. Peste ritmul de dixieland fâșnea, despicând aerul, trompeta lui Louis Armstrong. Bunicul dădea din cap și din mână, în ritmul muzicii. Ascultau fascinați. La sfârșit iși trăgeau la loc capul, stingheriți.

— Ați auzit acutele? întreba bunicul Garabet.

Le auziseră, firește. Bunicul continua, nemilos :

— Sunetul, oricât de înalt, e plin și deschis. De ce la el se poate și la voi nu?

— Dacă e bine hrăniți..., îndrăznea Câlțea cel mare.

— Tu nu ești bine hrănit? Uite ce burtă ai...

— Asta e de la supărare..., se căină țiganul. Și de la cocoloașele înghițite pe nemestecate. De-aia crește burta... de la pâine și de la supărare. Da' aicea, cum văd io, e nevoie de bojoci, nu de burtă.

— Ba eu cred că e nevoie de minte, îl contrazise bunicul.

— Cu atât mai rău, se împotrivi țiganul. Pâinea tâmpește.

— Mănâncă mămăligă, i-o întoarse Budișteanu.

— Da' mămăliga nu satură..., se descurajă Câlțea, văzând că nu-l ajută nimeni.

Îi văd, altădată, pe tăpșanul de pe strada Patriei, din țigănie. Așezați în cerc, cu ștergare în jurul gâturilor nădușite, cu burțile supte ori revărsate, după noroc. Doar Mantu stă în picioare, rezemând și rezemându-se totodată cu tuba și trăgând din țigară. În fața lor, bunicul stă la masă și explică. Iar pe masă, împrăștiate și sporind astfel nădușelile unsuroase și sărate ale dubașilor, partiturile.

— Simfonia a noua de Beethoven, anunță bunicul. Partea a treia, Andante.

— E tot de-ăia negri? întrebă, temător, Câlțea.

— Taci, prostule, șuieră, din spate, Budișteanu, care făcuse ceva muzică la Școala populară de artă și era singurul care știa să buchisească notele, citindu-le silabisit, ca pe ziar.

— Dacă nu-i de-ăia negri, îndreptă Câlțea, atunci poate să meargă...

— Tuba o să cânte contrabașii și toba cea mare la un loc. Trombonul, violoncelele și cornii. Fligoarnele – suflătorii. Iar trompeții or să cânte melodia viorilor.

— Cum așa? strigară indignați frații Câlțea. Viorile sunt pentru lăutari. Noi nu suntem lăutari...

— Da' ce-om fi? întrebă Fofoc.

— Lăutarii merge la nunți, explică Budișteanu. Noi cântăm la înmormântări. Se cheamă că suntem muzicanți.

— Ia mai tacă-ți gura, muzicantule! se răsti Mantu, aprinzându-și altă țigară.

Și către bunicul:

— Zi-i, șefu'!

Mantu vorbea puțin. Tot suflând în tubă cu fâlcile umflate, buzele lui articulau mai greu cuvintele, parcă deprinzându-se de fiecare dată. Respirația nu-l ținea să spună o propoziție mai lungă de la început până la sfârșit. Se îneca în tuse, învinețindu-se sau, mai degrabă, înnegrindu-se de-a dreptul.

— Dacă nu te lași de fumat, îl sfătuia bunicul, o să te stingi într-o zi exact ca țigara pe care o arunci. Dacă nu cumva o să-ți pierzi puterile și o să mori cu ea lipită de buze.

Mantu ridica din umeri. Avea o respirație șuierată, ca și cum ar fi suflat într-un muștiuc. Nu era obișnuit să respire pe degeaba.

— Mi-e destul, spunea. Am suflat cât pentru trei vieți.

Mantu vorbea cu nepăsare despre moarte. De treizeci de ani o văzuse în toate chipurile, la toate vârstele și înveșmântată în felurite tânguirii și obiceiuri. „În timpul războiului, își amintea el, a fost, parcă, ceva mai liniște. Moartea lovea departe.“ În rest, nu se temea. Pentru el, acolo unde viața și suflatul din răputeri, din rărunchi, erau totuna și a respira era de-a dreptul o datorie, moartea era mai degrabă îmbietoare.

— Destul suflu, încheia. Lasă-mă să mai și trag din când în când.

— Așadar!

Bunicul bătea tactul cu mâna stângă și întorcea foile, fredonând rar. Apoi, pe rând, trompeții, fligoarnele și trombonul urmau melodia, învățând-o pe dinafară. Din când în când bunicul rostea cuvinte stranie: bemol, diez, tremolo... Dubașii nu pricepeau cu mintea ceea ce nu înțelegeau cu urechile. Și atunci bunicul, spunând diez, arăta cu degetul mare în sus, la bemol bătea cu el în jos, de parcă ar fi făcut semn cuiva să-i umple paharul, iar tremoloul era o fluturare ușoară din degete. Atunci când vocea nu-i mai ajungea, scotea vioara și continua de unde glasul nu mai putea să urce. Apoi îi puneă să cânte, ca un cor pe șapte voci. De fapt șase, căci Mantu își umfla obrazii la răstimpuri, când bunicul îl îndemna cu degetele strânse pumn, apoi pufăia: bum-bum, lovind pământul cu talpa, ca ajutor. Corul lor era mai degrabă un bombănit. „Stăpânește cu vocea, spunea bunicul, și pe urmă cu degetele... Cântă pe dinăuntru, ca să se audă bine pe dinafară.“ Apoi: „Mai tare trompeții!“ Și tii-tiii-taaaa, miorlăiau frații Câlțea. Ba-da-bam, tropăia Budișteanu, închipuind trombonul. Și, dedesubt, bum, bum, tuba lui Mantu.

— Spune ce-ai de făcut! îi cerea bunicul.

— La moartea matală, șefu'..., bâiguia Mantu.

Invariabil țiganul, contrar obiceiului de peste zi, trăgea aerul pe nas, a plâns.

— Lasă prostiile, i-o reteza bunicul. Fii bărbat, nu ți-e rușine de tuba aia pe care o cari în spinare? Zi-i!

— Bat-o vina, șefu'!

— Așa! încuviința bunicul.

L-a pus să repete întruna „bat-o vina“, până când s-a dovedit că e singurul mod în care să-l facă să țină minte numele.

— Beethoven, deci! Și mai departe?

— Andante... Încet, adică...

— Domol, dubașule. Când încet, când tare. Dar domol...

— Da, șefu'!

— Și fără greșală...

— Să moară mama...

— Altfel mă scol din morți.

— Scoală-te, șefu'!

— Martor e băiatul ăsta, spunea bunicul. Ia vino încoa, îmi făcea semn.

Lăsam jocul cu castanele și mă apropiam.

— Uită-te în ochii mei și repetă, să te audă și el.

— Bat-o vina... A noua... domol... fără greșală...

Era deja prea mult pentru Mantu. Se sufoca de atâta vorbit. Și, ca tusea să nu se audă, își punea tuba la buze. Tusea se preschimba în cântecul sacadat al tubei. Bunicul se lăsa păcălit și, luându-mă de mână, se îndepărta, urmărit de sunetele tubei care încercau zadarnic să acopere găurile plămânilor subțiați ai lui Mantu.

Strada Patriei era mahalaua țigănească. Se unea cu strada Tăbăcarilor chiar la barieră, spre satul Câmpineanca, acolo unde se afla dugheana lui Angheluță, iar de partea cealaltă a barierei cimitirul și, ceva mai departe, chiar la lizieră, cimitirul armenesc. Lungă și dreaptă, nepietruită și răscolită de căruțele grele ale căldărarilor care adunau fierul vechi. Cu garduri știrbe, prăvălite sau gata să cadă și proțâpite la repezeală ori lipsind de-a dreptul – „nu e nevoie de garduri pen'că țiganul nu fură de la vecină-su“, zicea Mantu, cu mândrie – cu case de chirpici și ferestre strâmte, să nu intre căldura vara și să nu iasă în timpul iernii. Erau ca vai de ele, unele fără geamuri la ferestre, altele cu pături în loc de uși, fără hornuri, cu burlanele ieșind prin ferestre, acrind aerul și așa iuțit de tot felul de

miasme ce răzbăteau de la grădinile peticite din spatele caselor. Cei care aveau căruțe își făcuseră și șopron, lipit de casă, pentru animale. Astfel încât, iarna, animalele să încălzească peretele casei cu respirațiile lor acolo unde, în partea cealaltă a peretelui de chirpici, se îngrămădeau, claie peste grămadă, oamenii. „Cum n-am vrut la Bug, noi n-am vrut nici la oraș, explica Mantu alcătuirea mahalalei țigănești de pe strada Patriei. Da’ a venit orașul peste noi...” Altminteri, veselie. Femeile vorbeau întruna, strigându-și una alteia peste drum, puradei fără număr se jucau în noroi, amestecați cu găștele, câini de pripas moțăiau, aciuându-se mai degrabă lângă zidurile acestea dărăpănate ale unor oameni pe care sărăcia îi făcea darnici. Vara, nămolul se usca și se scorojea, roțile căruțelor scrâșneau, iar copiii se întreceau, fugărind roți de bicicletă cu cauciucurile sfâșiate. Toamna, noroiul se adâncea, urcând, în același timp, pe case și pe garduri, ca o iederă. Tot așa și primăvara, când dezghețul îl muia. Iarna, în schimb, era frumos ca oriunde pe vremea ninsorilor, ba chiar mai frumos, căci, mai puține focuri fiind decât în alte case, zăpada se topea mai târziu. Când derdelușul de pe strada Patriei începea să se topească, știai cu siguranță că n-a mai rămas altul în oraș.

Dubașii erau vestitorii morții dar, totodată, o luau cu ei, depărtându-se, ca pe un urs în lanț, și aerul se umplea la loc. Cerul cobora până la firul ierbii și fumurile urcau până la cer.

Bunicul iubea cu patimă cărțile. Și de aceea s-a întâmplat tocmai atunci. Așadar :

ZIUA ÎN CARE AU FOST ARSE CĂRȚILE. Lista cărților interzise a adus-o poștașul. Remorca a stat trei zile la colțul străzii. Oamenii au cărat cărțile cu sacii. Nu știau dacă e bine sau nu să arate că ar fi avut cărți interzise. Cărțile sucesc mințile și nasc dușmani ai poporului. Lista de cărți era atât de lungă, până și texte din manualele școlare erau prinse acolo,

încât era imposibil ca cineva să nu aibă în casă măcar o carte interzisă. Oamenii își îndesau stânjeniți cărțile în saci și răsuflau ușurați atunci când le predau omului în salopetă, pe scara remorcii din capul străzii. „E mai bine așa. Decât să vină ei să caute, mai bine să le ducem noi.“ „Bine, dar nu avem nicio carte de pe lista asta. Sau avem una sau două... Cu ce umplem sacul?“ „Ce mai contează? ridică din umeri capul familiei. Le punem de-a valma, ce avem prin casă... Până la urmă or să le interzică pe toate, mai bine scăpăm de ele dintr-odată. La ce-ți mai ajută în ziua de azi cărțile de ieri? Face mai mult rău să-ți aduci aminte.“

Cărțile nu le-a cercetat nimeni, rămăseseră în sacii legați la gură cu frânghie de rufe. Erau mai ușor de descărcat. Ca să încapă în piață, în fața Teatrului „Pastia“, unde rezista, ca prin minune, bustul lui Mitiță Filipescu, excavatoarele împingeau sacii răsturnați. S-au adunat atâtea cărți încât piața s-a umplut; foile desperecheate pluteau ca niște păsări albe, îmbătate de briză. Pașii le răscoleau, cărțile căutau să scape, simțeau că ceva nu e în regulă, nu așa se purtaseră oamenii cu ele până atunci. Cizmele le aduceau înapoi lângă celelalte. Săltau prin aer, cu paginile răscolite, apoi se ghemuiau, așteptând ca, în locul carâmbilor, să vină iarăși o mână care să le răsfoiască. Excavatoarele împingându-le, saci sfâșiați, lăsând să curgă foi și coperti amestecate de-a valma, cu iz de scrin vechi, de năframe nedespăturite. Apoi, mirosul înțepător și sclipirea benzinei turnate peste. Și focul. Eu nu mă născusem pe vremea aceea, tatăl meu era un tânăr de abia douăzeci de ani, subțirel și cu mustăcioară, privea fără să poată măcar lăcrima, căci dogoarea focului îi ardea obrajii și îi usca lacrimile.

Vâlvătaia a durat toată noaptea. Paznicii focului păreau uriași, alungiți de lumina flăcărilor și aruncând umbre enorme asupra oamenilor care priveau în tăcere, asupra caselor și

ferestrelor, asupra orașului. Dis-de-dimineață, din grămezile arzând mocnit s-a înălțat fumul amestecat cu scânteii. Peste liniștea orașului s-a auzit, din tăpșanul de pe strada care abia mai târziu avea să capete un nume, muzica alămurilor lui Mantu. Dubașii au cântat toată ziua, până spre seară, cu bunicul meu Garabet în mijloc, răsfoind partiturile. Astfel încât fumurile nu s-au ridicat, au rămas groase și cenușii, ca o copertă veche. Abia când a ajuns la ei vestea că soldați înarmați au pornit să-i caute, ȕiganii s-au risipit pe la casele lor prăpădite. Dezlegate, fumurile s-au ridicat și s-au risipit. Oamenii priveau nedumeriți fumul gros, atârnat de cer ca o pedeapsă. Abia după căderea nopții cerul s-a înseninat și s-au putut vedea stelele. În ziua când au ars cărțile, trecerea de la o noapte la alta s-a făcut fără răsărit și apus, ci doar străbătând o înserare înecăcioasă. Acea a fost puterea tubei lui Mantu și a celorlalți dubași, putere de care ei înșiși, fără s-o înțeleagă, se temeau.

Ca și de privirile neînduplecate ale bunicului Garabet, agitându-și partiturile. Nădușeau cântând. Cortegiul trecea pe strada Tăbăcarilor până spre cimitir, apoi Mantu bătea la poarta noastră, cerând paharul cu vin și îndurare. Pe care bunicul nu i-o arăta. „Saxofonul!“, spunea, sever. „Ce-i cu saxofonul?“ întreba dubașul, cu glas stins. „A cântat cu un semiton mai sus...“ „Budișteanu-i răcit..., încerca Mantu. Are urechile înfundate.“ „Fără greșală, ți-am spus!“ cerea bunicul și țiganul înghițea în sec.

A fost, într-adevăr și în cele din urmă, fără greșală. Numai că acela care a condus firavul cortegiu a fost bunicul meu Garabet și muzica nu s-a auzit de-a lungul străzii Tăbăcarilor, ci a pornit de pe strada Patriei. Mantu n-a zăcut. S-a culcat pe o rână și s-a stins, tușind. Ca să-și ascundă tusea uscată, și-a dus, cu ultimele puteri, tuba la gură, rezemându-se amândoi, de zid. Pâlnia a scos sunete sacadate, în ritmul stingerii

plămânilor bolnavi. Când sunetul nu s-a mai întrerupt, ci a devenit continuu și egal, ca un aparat care semnalează, la căpătâiul bolnavului, că inima a încetat să bată, ceilalți au înțeles că se terminase. Sunetul continua să se audă. Fofoc s-a aplecat și i-a desprins muștiucul de buze, pentru ca răsuflarea lui Mantu să se poată odihni. Atunci, cerul a putut să coboare, ca o pasăre care, după ce s-a tot rotit, se lasă, în sfârșit, pe pământ. Iar fumurile au putut din nou să se ridice, precum ierburile care se dezmeticesc după trecerea cailor.

Așadar, în curtea noastră erau trei case lipite una de alta. Pe prima, ai mei o construiseră în anii '30, pe un maidan din preajma bisericii Sfântul Dumitru. În copilăria mea, după ce preotul murise, biserica a rămas părăsită. Noi, copiii, ne făcuserăm acolo un strașnic teren de fotbal și organizam meciuri nemaipomenite „pe străzi“. Adică strada 6 Martie contra strada Ghiocilor sau strada Tăbăcari sau Gheorghe Asachi. Cu mic, cu mare. De partea cealaltă era fabrica de gheață numită, cum altfel, „Frigorifer“, și apoi strada Tăbăcarilor, care unea centrul cu bariera dinspre apus și cu cimitirele. În rest, case mai mici, mai mari, după priceperea, răbdarea și chiverniseala proprietarilor, garduri încălecate, spălate de ploi, din spatele cărora lătrau câinii, trotuare de pământ ori pietruite, praf pe vreme uscată, noroi răscolit de roți și pârlăiește întunecate curgând prin rigole, la vreme de ploaie. Acolo și-au făcut case bunicul Garabet și cumnatul lui, Sahag Șeitanian. Iar mai târziu, tata a mai alăturat una, pentru el și pentru noi, copiii. Curtea era largă, plină de flori, de pomi, de cotloane întortocheate și de umbre. În vremurile acelea, oamenii nu erau atât de grăbiți. Timpul era aproximativ. „Vino mai pe seară să bem o cafea sau să jucăm o tablă“, le spunea bunicul Garabet bătrânilor săi prieteni. Nu, adică, la ora cutare, șase

sau șapte. Ori: „Ne vedem dimineața pe Strada Mare. Bem cafeaua la ceasornicăria lui Dicran Bedrosian.“ În felul acesta așteptarea era liniștită și nu întârziiau. Iar de găsit, se găseau întotdeauna. Chiar și mesele durau mai mult. Începeau la prânz, pe îndelete, și când să se termine, spre seară, se așezau din nou, cu brânzeturi și pastramă și sugiuc, feluri din care nu trebuia să iei decât câte puțin, în schimb se mestecau îndelung.

Când locurile sunt noi și nu prea te-ai obișnuit cu ele, timpul curge mai repede. Dar între mobile de mult știute, cotrobăind prin aceleași rafturi, învelindu-te cu aceeași plapumă și tolănindu-te în același fotoliu, orele îți par mai lungi. „Ceasurile s-au inventat din neputința de a stăpâni timpul, spunea nenea Simon, lăsându-se în perne moi, pe canapeaua din curte, și închizând ochii, mulțumit. Ca și armele, care sunt un semn de neputință și nu de putere.“ Stătea ore în șir, privind curtea. Vorbea rar și cu oarecare nemulțumire. Purta în el o oboseală pe care nu reușea să o înlăture, chiar și în după-amiezile pe care le petrecea nemișcat, cu ochii îngustați și sorbind din cafea.

Nenea Simon era fratele mai mare al unchiului Sahag. Plecase în 1946 în Armenia, odată cu primul lot de repatriați. Povestea repatrierilor n-o veți găsi nicăieri, căci nimeni n-a vrut s-o spună până la capăt și cu atât mai puțin s-o scrie, în toată grozăvia ei. Și poate că nici în *Cartea șoaptelor* nu și-ar fi găsit loc, dacă nenea Simon n-ar fi avut năravul de a fuma atât de mult. Nu mai văzusem astfel de țigări. Jumătate erau umplute cu tutun, un miros înțepător, care se lățea printr-un fum gălbui, ca de frunze veștede. Cealaltă jumătate era goală, o țeavă din carton pe care fumul o îngălbenea.

Daidai Simon, nenea, cum îi spuneam noi copiii pe armeneste, fuma întruna și, când nu tăcea, spunea lucruri ciudate. Ca pe toți bătrânii copilăriei mele, pe bunicul Garabet îl

fascinau lucrurile eterice : aerul și lumina. „Ce păcat, spunea bunicul, că oamenii nu sunt în stare să vadă lumina așa cum e de-adevăratelea și să asculte aerul cu melodiile lui, fără să fie nevoiți să le desfacă, să le răsfire, să le iuțească ori să le gătuie. Dacă aerul cântă, suflat prin tuburi, prin pâlnii sau prin găuri, nu înseamnă că se inventează vreun sunet, ci că sunetele se aud mai subțiat și mai tare. Din păcate, oamenii n-au răbdare să înțeleagă aerul în forma lui liniștită.“ Bunicul asculta sunetele care nu se aud. Unchiul Sahag era atras de lucrurile care se întâmplă ori ba. Lui îi plăceau zarurile. Juca table ori *ghiulbahar*, găsea forme sofisticate de a le amesteca, în căușul palmelor, în cești acoperite cu palma sau aruncându-le mai întâi în sus, pentru ca nicio influență omenească să nu fie cu putință. Astfel, unchiul Sahag era neastâmpărat și dispus să imagineze ori să accepte orice fantezie, orice complot, ițe ascunse și încâlcite. Pentru el, orice era posibil. Fiecare om e un zar care se rostogolește. Lumea e alcătuită din milioane și milioane de zaruri care se amestecă și apoi se rostogolesc pe tipsie. Cu numere mai mari, mai mici, potrivite ori desperecheate.

În schimb, pe nenea Simon nu-l atrăgeau nici lucrurile eterice, nici cele îndoielnice. El vorbea despre lucruri așezate și neîndoielnice. Anume, despre pământ și despre pietre. Pământul era partea vie, iar piatra, partea moartă, cel puțin aparent, așa cum sunt oasele în trup. Bunicul privea spre înaltul cerului și râdea de Arșag, clopotarul, care, uitându-se în sus, se oprea la înălțimea păsărilor. Nenea Simon privea în jos. „Azi-noapte am avut o viziune, se trezea spunând. Am privit spre miezul pământului. Era lumină ca-n cer.“

Când era copil, nenea Simon fusese căutător de apă. În Anatolia pământurile erau aride și ploua rar, cu picături mari, repezi. Ploaia abia ajungea să astâmpere setea pământului,

nicidecum și pe a oamenilor. De aceea oamenii, atunci când căutau leacul, priveau nu către cer, ci către pământ. Căutătorii de comori ascunse erau, de fapt, căutătorii de apă. Unii erau vrăjitori și făceau tot felul de lucruri stranii, pentru a dibui izvoarele din adâncuri. Ascundeau focuri de pucioasă, loveau în pielea întinsă a tobelor, bolboroseau cuvinte vechi, amestecate, arameice ori egiptene. Alții erau de-a dreptul niște impostori. Se lăsau ospățați regește, apoi arătau locul și, în timp ce sătenii se apucau de săpat, o ștergeau, lăsând în urmă zgomotul ascuțit al cazmalelor ce izbeau în piatră. Erau și cititorii de semne. După felul în care creșteau ierburile și care anume ierburi creșteau, după cum crăpau sau se închegau pământurile, după culoarea lor, după mersul măgarilor sau al cămilelor. Uneori nimereau, alteori dădeau greș. Uneori apa era dulce, alteori era sărată, folositoare doar pentru leșie.

Unchiul Simon se călăuzea după gustul pământului. Mergea încet, cu capul în jos, de parcă vedea în pământ ca prin apă. Apoi asculta cu urechea lipită. Și în cele din urmă, atunci când văzul și auzul îl îndemnau, zgrepțana cu degetele. Când dădea de pământ moale, îl pune pe vârful limbii și îl plimba prin toată gura, cu ochii închiși. La început, oamenii au privit neîncrezători la acest copil ciudat, care adulmeca pământul ca o lighioană, îl dezmierda, îi vorbea și îl mesteca, de parcă era o turtă de grâu. Apoi, au văzut că rareori dădea greș și veneau de departe să-l ceară părinților lui, să le arate drumul spre apă.

Există locuri bune și locuri rele, spunea nenea Simon. Ca și lumea, ca și oamenii, nici pământul nu e peste tot același. E mai rodnic ori mai searbăd, mai mustos sau uscat, viu sau mort. Există pământ lipicios, bun pentru oale sau pentru clopote, ori nefolositor, care se fărâmă între degete și nu se

leagă. Pământ pentru case, pământ pentru brazde, pământ pentru flori, pământ pentru drum și pământ pentru îngropăciune. Acolo unde pământul este neliniștit și trudit, locul de deasupra e liniștit. Așa se întâmplă, de pildă, în cimitire, unde pământul trudește, aerul de deasupra în schimb e tihnit.

În 1946, nenea Simon, împreună cu nevasta și cele două fete, Arpine și Hermine, s-a repatriat în Armenia Sovietică. Ofta : „E prea multă piatră acolo“. Aici îi era dor de patrie, dar iubea pământul. În Armenia își regăsise patria, dar îi era dor de pământul din România, cu care se obișnuise să vorbească.

POVESTEA REPATRIERII LUI SIMON. Fiecare plătește în felul lui pentru dorurile sale. Locul unde te așezi nu e destul de încăpător pentru tot ce dorești să păstrezi. Ceea ce e al tău e, oarecum, și al locului. Schimbi locul, renunți așadar la unele și capeți altele. Umpli un dor, dar deschizi ușa către un altul. Fiecare rană deschisă e un început de drum sau un drum părăsit. Pe măsură ce te lecuiești te vatămi.

În toamna lui 1945, șefii comunităților armenesti din toată România au fost convocați la București. După ce, zeci de ani, emigranții armeni, purtând prea puțin lămuritoarele pașapoarte Nansen și obținând cu greu autorizații să-și deschidă prăvăliile, preferaseră să fie uitați de autorități și, de aceea, se temuseră de legi și le respectaseră, acum se reuneau într-un mod spectaculos. Uniunea Sovietică se pregătea să invadeze Kars și Ardahan, ținuturi armenesti rămase, ca multe altele, pe teritoriul turcesc. Armenii din România urmau să organizeze un miting de solidaritate cu Uniunea Sovietică. „Șmecherie bolșevică!“ mârâise viitorul meu naș de botez Sahag Șeitanian, dar nu avusese de ales. Se suise, odată cu ceilalți membri ai comitetului parohial și cu încă vreo câțiva în trenul de dimineață, spre București. Același tren în care, un an mai târziu, avea să

se înghesuie, mai mult agăţat de scări şi strivit între cufere şi piepturi late, înveşmântate în mantale de război unsuroase şi fără epoleţi, pentru a ajunge la Craiova, de unde, în Piaţa Veche, pe lângă fântâna Purcicarului, a cumpărat doi saci cu grâu şi un sac cu mălai, cu care avea să se întoarcă, două zile mai târziu, într-un Focşani clătinat de foamete, subţiat de uscăciune şi înnegrit de arşiţă.

Acum era, însă, abia toamna anului 1945. Oamenii aveau alte griji. Unii plângeau după morţii lor, alţii se bucurau pentru pacea care venise. Erau şi dintr-aceia care plângeau şi se bucurau în acelaşi timp, împărţindu-se între fiul cel mort şi celălalt fiu, care se întorsese. Morţii se mutaseră în fotografiile de pe policioară, hainele le fuseseră împăturite şi îndesate în cufere sau rămăseseră să-şi fluture mânecile prea largi pe trupurile firave ale fraţilor mai mici. Ultimele trupe, dintre cele uitate prin garnizoane sau reîntoarse din prizonierat ori de pe frontul de vest, se retrăgeau. Prin această lume pestriţă de soldaţi cu mantalele descheiate, de văduve cernite ori, cele mai tinere, cu priviri lucioase, unii care fugeau, alţii care se reîntorceau, o lume care se reaşeza după ce războiul o vânturase, bătrânii mei, pe atunci bărbaţi în putere, urcaseră în tren, ţinând aproape de bunicul Garabet, care păstra biletele în geanta neagră, de pictor, atârnată pe umăr. Sahag Şeitanean avusese dreptate: nu avea nimic de-a face cu ţinuturile armenesti, era mai degrabă un miting pro-sovietic. Partidele armenesti anticomuniste din România, *daşnacii* şi *ramgavarii*, se dizolvaseră, doar reprezentanţii grupului *bânceanag*, procomunist, activau. Liderii comunităţii, toţi *daşnaci*, fuseseră deja deportaţi în Siberia şi nu se mai ştia nimic despre ei. Procomuniştii înfiinţaseră *Frontul Armeniei*, căruia îi dăduseră numele lui Şahumian, un revoluţionar armean ucis pe vremea ţarismului.

Așezați cuminți și, spre mirarea lor, în coloană, armenii au mășăluit de la sediul Frontului, aflat pe strada Armenească, pe Bulevardul Carol, s-au oprit o clipă în Piața Universității, ca să se „grupeze“, apoi au luat-o la dreapta, până în fața Ambasadei Uniunii Sovietice. Au fost poștiți într-o sală mare, unde un reprezentant venit din Armenia Sovietică le-a pomenit pentru prima oară despre repatriere. Bunicul a ținut minte numele, pentru că era cu totul neobișnuit într-un loc ca acela. Omul se chema Astvadzadurian, cum ar fi, în traducere, „Darul lui Dumnezeu“. El le-a vorbit armenilor despre belșugul de nedescris din Armenia Sovietică, despre cartierele noi, despre bulevardele largi și luminate, despre bucuria frățească a celor care, de același neam cu ei, îi așteaptă la Erevan, la Leninakan și în toate celelalte orașe și sate din Armenia. Oamenii ascultau cu ochii mari, încercând să înțeleagă acea limbă armeană bolovănoasă, răstită și presărată cu vorbe rusești.

— Toate-s minciuni, pufni Sahag Șeitanian, dar nu acolo, căci la Ambasadă tăcuseră toți mîlc, cu ochii la soldații înarmați, ci la întoarcere, în sala pătrată a consiliului parohial.

În curtea bisericii armenesti de pe strada Gării din Focșani, imobilele școlilor armenesti, care funcționaseră până la începutul secolului, fuseseră destinate altor scopuri. În sediul Școlii de băieți, locuiau acum Minas cel orb și vreo doi-trei săraci ai comunității. Dintre aceia care se strângeau pe la înmormântări să primească pomenile învelite în ștergar și se cuibăreau, la slujbă, în jurul sobei Godin, cu rumeguș, ca să se mai dezmorească. În Școala de fete funcționa cancelaria, mirosind a odaie neaerisită, cu mese lungi și grele, de lemn întunecat, cu tablouri pe pereți, înfățișând de-a valma sfinți, generali și împărați. Cum timpul se ascunde cel mai bine pe sub lacăte și printre cărți, erau, în cancelarie și în odăile din spate, și din

unele, și din celelalte. După mai bine de douăzeci de ani, când totul a fost mutat la București, la Muzeul bisericesc, am aflat secretul cuferelor lăcătuite. Conțineau obiecte și haine de cult, odăjdii adunate de mai bine de două veacuri, de la ridicarea bisericii Sfânta Maria. Cărțile, frumos legate în piele, miroseau a sudoare de animal, iar paginile se îngălbeniseră de vreme, de fum de tămâie și din pricina degetelor care le răsfoiseră. Erau scrise în armeană veche, folosită acum numai la slujbă. Bunicul le făcuse inventarul: numeroase Biblii, *Istoria* lui Moise din Khoren, filosofia lui David Invincibilul, *Cartea plângerii* a lui Grigore din Narek, poemele lui Saiat Nova. Cărțile acelea trăiau doar o dată pe an. De ziua Sfinților Traducători Mesrob Maștoț și Sahag Barteve, călugărul și patriarhul care traduseseră Biblia în armenăște, în veacul al cincilea, noi, copiii, scoteam cărțile din rafturi și le ștergeam de praf, cu cârpe moi. Nu aveam voie să le deschidem, paginile erau adesea uscate ca frunza și ni s-ar fi putut fărâmița în palmă. Bunicul le rânduia la loc și dormeau mai departe, încă un an. Pentru cărți, veacul trecea mai repede.

— Toate astea sunt minciuni, repetă Sahag, așezat în capul mesei, mai aproape de cărți, luându-le, parcă, drept martori. Întrebați-l pe Temelie, care a fost până la Stalingrad. Să vă povestească el ce-a văzut în Rusia.

— Atunci era război..., replică Dicran Bedrosian.

— Vin oameni din toată lumea, continua, cu voce aspră, Astvadzadurian, privind, de pe podium, peste capetele participanților, ca la spectacol.

Cei din primele rânduri încuviințau, uitându-se cu coada ochiului către capătul rândului, de unde se dădea semnalul pentru aplauze. Nu se făcea să rămâi în urmă. Iar vorbitorul îi dădea înainte, deschizându-și brațele:

— Din Franța, din Grecia, din Siria, din Liban, de peste tot. Armenia devine centrul lumii. Convoaiele de repatriați se întorc acasă.

— Întâi de toate, reluă firul Sahag Șeitanean, mie nu-mi place cuvântul ăsta : convoi. Un popor liber nu se așază în convoaie. Numai refugiații sau deportații... mânați de la spate.

Consilierii priveau în jos. Nici lor nu le plăcea acest cuvânt.

— Convoaiele pleacă dintr-un anumit loc, dar nimeni nu poate ști încotro se duc.

— Sau dacă or să ajungă vreodată..., șopti bătrânul Nșan Maganian, învățătorul, venit tocmai de la Ploiești și care îi ascultase în tăcere și pe unii, și pe alții.

Dacă ar fi fost să-și spună gândurile cu voce tare, ar fi spus exact același lucru ca și Sahag Șeitanean. Făcuse parte din convoaiele care plecaseră din Zeitun, împreună cu soția lui, Azniv, și cu fetița de un an în brațe, către deșerturile Mesopotamiei. Fetița nu rezistase arșitei. Au vegheat-o, au încercat s-o reînsuflească strângând-o la piept, dar a fost în zadar. Fetița nu mai respira. Au făcut singurul lucru care ar mai fi putut-o apăra, de data asta de sălbăticiunile deșertului, au îngropat-o adânc în nisip. Peste mult timp abia, Azniv a dat glas frământării lor, întrebând, de fapt întrebându-se : „Dar dacă mai trăia și noi am îngropat-o de vie? Ar fi trebuit s-o înțepăm cu acul, ca să vedem...“. De aceea bătrânul Maganian tăcuse la București, atunci când venise vorba de convoaiele de repatriați. Și tocmai de aceea Sahag Șeitanean nu tăcea.

Dar vremurile păreau să-i dea dreptate lui Astvadzadurian, darul unui alt fel de Dumnezeu. Autoritățile cele noi stârneau teamă. Astvadzadurian veni și la Focșani. Bunicul propuse ca întâlnirea să aibă loc în biserică, dar trimișii de la București refuzaseră. Mai mult, părintele Dagead Aslanian fu sfătuit,

pentru binele lui, să nu se arate. Sala Teatrului „Pastia“ era pavoazată cu draperii roșii. Pe fundal, chipul lui Lenin, având de-a stânga și de-a dreapta portretul generalisimului Stalin și pe cel al tânărului rege Mihai. Pe scenă, un prezidiu alcătuit din reprezentanții Armeniei Sovietice, Papken Astvadzadurian, președinte al Comitetului de Repatriere, adjunctul său, Eduard Fabrikov, apoi trimisul Ambasadei URSS, tot un armean, Sava (Sahag) Dongulov, și, din partea Comitetului Român de Repatriere, de la București, Harutiun Baboian. Membrii comunității armenie au fost așezați în primele rânduri. Mai în spate, scaunele au fost completate cu figuri necunoscute și încruntate. Bunicul, toți ceilalți au privit cu neliniște la reprezentanții noilor autorități, care semănau atât de puțin cu fireturile și cu solemnitatea autorităților de până atunci. De o parte și de alta a scenei, bărbați îmbrăcați în haine de piele scrutau sala.

Cineva se apropie, din spate, de primele rânduri și începu să împartă stegulețe roșii; armenii nu știau ce să facă cu ele. Sahag era gata să-l arunce pe al lui, bunicul ridică din sprânceană și-i făcu semn să aștepte. Își puseră stegulețele în poală și priviră nedumeriți când la cei care stăteau în picioare, când, peste umăr, la necunoscuții încruntați din rândurile din spate.

— Citește! spune bunicul, întinzând, în sala cancelariei, către clopotar ziarul „Bahag“, singura publicație în limba armeană autorizată să mai apară în România după ocupația sovietică.

— „Duminică dimineată. La Focșani, pâlcuri de armeni se îndreaptă în grabă spre sala Teatrului «Pastia». La ora anunțată sosește delegația: asistența aclamă în picioare...”

Arșag clopotarul se oprește încurcat, întorcând ziarul spre ceilalți, de parcă ar fi vrut să arate că întocmai așa scrie.

— Citește mai departe, se aude vocea bunicului Garabet, ciocnind cu arătătorul peste pagina lăsată pe masă.

Arșag privește în jur, înghite în sec și continuă, silabisind ca să-și creadă, mai întâi, propriilor urechi.

— „Sala freamătă de emoție. Un murmur nesfârșit peste tot. Și respect la toți. Deodată sala amuțește pentru o clipă ; inimile armenilor bat cu putere. Prietenul dr. Astvadzadurian urcă la tribună. Pe pieptul său lucește un steag roșu. Un entuziasm înflăcărat cuprinde asistența. Sala întreagă scandează. Aplauze, urale, ovații.“

Își lungesc gâturile. Arșag lasă iarăși ziarul jos.

— Țștia eram noi? întreabă, într-un târziu, Anton Merzian.

— Vezi bine, răspunde Krikor Minasian, celălalt cizmar.

Arșag împăturește ziarul și-l pune pe colțul mesei. Bunicul nu-l mai îndeamnă să continue. Și totuși, vocea lui Astvadzadurian se aude, aproape poruncitoare. Pe pereți, tencuiala crește peste portretele sfinților, împăraților și generalilor. Pereții se albesc, tablourile se trag în alcalii, chipurile se topesc, ca un bulgăre de sare cufundat în apă.

Vocea lui Astvadzadurian se aude, egală și puternică. Nimic nu e mai important sau mai puțin important, totul e foarte important.

— În condițiuni libere ne dezvoltăm astăzi, fiindcă totul este în mâinile statului și sprijinit de stat. Să nu uităm că, dacă avem posibilitatea să trăim și să muncim liberi și dacă întreaga lume a scăpat de sclavie, aceasta se datorează Uniunii Sovietice și Armatei Roșii, în frunte cu generalissimul Stalin.

Din spate se aud aplauze frenetice. Cei din primele rânduri tresar. Unii, timid, își apropie palmele, simulând un început de aplauze. Ai fi zis că sunt la închinăciune.

— Colaborați și susțineți organizațiile democratice românești și vă veți servi astfel Patria Sovietică. Soarta poporului armean e strâns legată de marele popor rus, care ne-a sprijinit și

apărat cu părintească grijă. Să demascăm perfidia *daşnagiştilor* armeni care şi-au trădat Patria, aservindu-se ca nişte lachei hitleriştilor !

Revolta cuprinde rândurile din spate. Indignarea se exprimă prin strigăte : „Jos cu ei !“. Astvadzadurian vorbeşte în armeneste. El nu înţelege ce se strigă, în româneşte, în sală. Cei din spate, care strigă, nu înţeleg nimic din discursul lui Astvadzadurian, căci nu înţeleg din limba armeană decât numele proprii, şi nici acelea pe toate. Cu atât mai puţin ştiu cine sunt *daşnagiştii*. Dar văd un braţ la balcon, arătând în sus, şi atunci înţeleg că trebuie să se ridice în picioare şi să aplaude. Văd braţul arătând în jos şi atunci înţeleg că trebuie să fie indignaţi. Iar cel mai la îndemână şi care nu strică în nicio împrejurare, în astfel de vremuri, e să strigi „Jos cu ei !“. Chiar dacă nu e deloc lămurit de unde trebuie coborâţi.

Vorbitorul nu înţelege strigătele din sală. Cei care strigă nu înţeleg nimic din discurs. Cu toate astea, sunt mulţumiţi unii de alţii. Bunicul meu Garabet, Sahag Şeitanian, Krikor Minasian, Anton Merzian, Arşag clopotarul şi ceilalţi simt cum le rămâne tot mai puţin loc între scena drapată în roşu, care se adânceşte spre sală cu noi şi noi trepte, şi strigătele venite din spate, care tropăie, îi înghesuie, îi îmbrâncesc. Bunicul Garabet se gândeşte, cu siguranţă, la prietenii lui arestaţi şi deportaţi în Siberia. Nu ştie încă, dar strigătele erau îndreptăţite. „Jos cu ei !“ La data aceea, început de noiembrie 1945, fraţii Hovnanian erau deja morţi şi aruncaţi în gropi comune de teama căroră multă vreme ţăranii nu au arat câmpurile din preajma lagărelor. Mai jos de atât nu se poate. Jos şi cu alţii. Şi Astvadzadurian nu se opreşte :

— Ținând cadența hotărâtă a marșului triumfal spre progres, poporul sovietic al Armeniei pășește umăr la umăr cu celelalte popoare înfrățite ale URSS spre culmile civilizației umane. Un

efort uriaș. Muncă gigantică. Epopee eroică, ce întrece orice imaginație. Armenii risipiți în cele patru vânturi cer acum reîntoarcerea în patrie. Locul lor este în Armenia Sovietică. Ei vor să fie cetățeni sovietici și să-și aducă tributul de muncă și creație Statului Armean Sovietic.

Asistența se ridică la un semn, ovaționând. Cei din primele rânduri, care nu au înțeles semnul de la balcon, se ridică pe rând, cu încetul. Tăcerea lor nu se aude.

Bunicul Garabet este singurul care rămâne în picioare. Așază palma peste ziar, ca pentru a stinge cadența aplauzelor ce le mai sună încă în urechi. Își rotește privirile peste capetele celorlalți.

— Sahag? întreabă el.

Sahag Șeitanian tace.

— Anton?

Anton Merzian tace și el, coborându-și privirile.

— Krikor?

Cizmarul își freacă palmele butucănoase. Bunicul rostește pe rând numele fiecăruia. Tăcerea își are, ca și aplauzele, cadența ei.

— Simon?

El răspunde, în felul lui :

— Pământul... Pământul nostru.

Sahag Șeitanian a înțeles atunci că fratele lui o să plece. Pentru Simon, care vedea lumea întoarsă către miezul pământului, argumentele celorlalți contau prea puțin. Tot ce se întâmpla deasupra pământului i se părea la fel de neînsemnat ca firele de iarbă. În văzduh, unchiul meu Simon se simțea ca îngropat de viu.

Și-a adunat lucrurile, și-a luat nevasta și pe cele două fete, Arpine și Hermine, și a plecat. Bunicul Garabet și unchiul

Sahag l-au ajutat la tren până la Constanța. În port, imens, gălăgios și emanând încredere, vasul „Rassia“. Era de-acum primăvara lui 1946. Bunicul Garabet, după ce l-a îmbrățișat, nu i-a spus: „Să ne scrii!“, căci unchiul Simon nu era prea îndemânatic la scris. Degetele lui, atât de harnice în a frământa lutul, erau cu totul neîndemânatice în fața colii de hârtie. I-a spus: „Să ne trimiți o fotografie“. Unchiul Simon, băiatul căutător de comori, acum bărbat în putere, a spus așa: „Am să vă trimit o fotografie din care să înțelegeți. Dacă poza mă arată în picioare, atunci e bine. Dacă mă rezem de ceva, un colț de perete, o spetează de scaun, atunci e așa și așa. Dacă o să mă vedeți așezat, atunci e de rău“. Și alții imaginaseră tertipul acesta, pentru a explica mai cu fereală și mai simplu. Ani de zile nu a venit nicio fotografie din Armenia Sovietică. Prima poză a venit abia în 1949 și a primit-o la București familia Andonian. Fotografia a trecut, în biserică, prin mâinile tuturor. Familia se îngrămădise care cum putea în fața obiectivului. Capul familiei, Nerses Andonian, nu era însă nici în picioare, nici rezemat, nici măcar șezând, ci de-a dreptul întins pe iarbă. Era însă prea târziu. Repatrierile încetaseră în 1948. Atunci, în 1949, începuseră deja deportările.

Suntem încă în 1946. Repatriații se îngrămădesc pe puntea vasului „Rassia“, fiecare dorind să vadă cel dintâi țărmurile de dincolo de mare. Vremea era liniștită, din fericire, căci altfel ar fi trebuit să intre în cabine și nu era loc pentru toată lumea. Au dormit noaptea înveliți în păături groase și aspre. Și-au întins să mănânce pe punte, pe foi de ziar, pe capacele de lemn ale cuferelor.

Pe țărmul de dincoace de mare, bunicul Garabet caută în jurnale, armeneste și românești, corespondențe din Armenia Sovietică. Arșag citește, dar bunicul, cel mai bine deprins cu

caracterele latine, plictisit de silabisirile clopotarului, îi ia ziarul din mână și continuă :

„Înainte de intrarea vasului «Rassia» în portul Batumi, o barcă cu motor s-a desprins de pe chei, îndreptându-se spre vasul cu repatriați. Peste câteva minute au urcat pe punte un general armean, însoțit de dr. P. Astvadzaturian, ținând în brațe un copilaș de șase ani. În tot acest timp, o orchestră formată din repatriați cânta la bordul vasului. În aplauzele și uralele mulțimii adunate pe chei, șirurile de repatriați au început să se scurgă spre oraș. Pretutindeni, noii sosiți au fost primiți cu mare căldură. Un martor ocular descrie scenele patetice petrecute în portul Batumi. Îmbrățișări, sărutări, hohote de plâns; un delir general. Repatriații sunt îndreptați apoi spre locuințele special amenajate pentru timpul cât îl vor petrece la Batumi, înainte de plecarea la Erevan.“

— Așa să fie? întreabă Anton Merzian.

Așa era. Căci abia a doua zi, de dimineață, după încă o noapte petrecută pe punte, au văzut în depărtare portul. Unii își trăiseră viața de până atunci la hotarele dintre două porturi, unul îndepărtându-se și celălalt apropiindu-se. Îndepărtându-se : Constantinopol, Izmir, Trabizonda, Antakyia. Ori țărături fără nume, dar deschise pentru vapoare, precum cel de la poalele muntelui Musa, unde au acostat vasele franceze care au preluat refugiații armeni ce rezistaseră atâta timp pe povârnișuri. Apropiindu-se, porturi cu altfel de case decât cele lăsate în urmă, cu ziduri albe, arse de soare și acoperișurile drepte ale ținuturilor lipsite de ploi – Marsilia, Pireu, Constanța și chiar mai departe, New York, Montevideo sau Mar del Plata. Iar pentru unii, din nou îndepărtându-se, Constanța, și, apropiindu-se, Batumi, cu case scunde și negre, cu docuri sărăcăcioase, cu ferestrele sparte, ca niște ochi scurși din găvane ori

acoperite de placaje ținute strâmb în cuie. Apropierea unui port se trăiește întotdeauna cu neliniște. De această dată emoția s-a însoțit de nedumerire.

ÎNMULȚIREA PÂINILOR. Uriașul vapor „Rassia“, în loc să se îndrepte spre port, a încetinit și s-a așezat de-a curmezișul. Comandantul a dat ordin ca toată lumea să vină pe punte, dar nu mai era nevoie, toți pasagerii erau deja acolo. Atunci câțiva marinari, cărând o prelată făcută sul, își croiră drum prin mulțime și se opriră în mijlocul pasagerilor îngrămădiți. Făcură semn oamenilor să lărgască locul. Se strânseră și mai tare unii în alții, care aveau copii mici îi luară pe umeri, să nu-i calce careva ori să-i rățăcească.

— Rusește! se auzi vocea comandantului, încercând să pună laolaltă puținele cuvinte românești pe care le cunoștea. Care știi rusește?

Ieși în față Garabet Daglarian, din lotul de Constanța. Comandantul îl chemă lângă el, pe ridicătura unde stătea. Apoi vorbi răstit. Era un cer destul de limpede pentru o dimineață de primăvară pe mare. Vocea comandantului se auzi puternică, neînțeleasă și repezită. Oamenii priveau cu teamă către Garabet Daglarian, care, înțelegând, firește, privea nedumerit spre comandant. Pe cât de puternic izbucnise, pe atât de neașteptat se opri răstirea comandantului. Îi făcu lui Daglarian semn să traducă. El începu, dar se opri brusc, din cauza ghiontului pe care îl primise. Adică, să vorbească mai tare.

— Comandantul întreabă, reluă Daglarian, strigând fiecare cuvânt, dacă aveți asupra voastră pâine și făină.

Armenii, trecuți prin masacre și pribegii, purtând pecetea de apatrizi și deprinși, mai degrabă, să se strecoare neobservați, să vorbească în șoaptă și să-și ducă traiul în cumințenie,

pierduseră deprinderea de a striga. Nu se mâniau decât rareori. Cu cât alții își aduceau aminte mai rar de ei, cu atât mai bine. Era prea strâmt locul pentru ei pe lumea aceasta. Învățaseră să trăiască înăbușit.

De aceea, Daglarian striga căznit, ascultându-și pentru prima oară propria voce. De aceea ceilalți erau surprinși să-l audă pe unul dintre ei strigând și cu atât mai surprinși de ceea ce i se ceruse să spună :

— Comandantul zice că, dacă mai aveți asupra voastră pâine și făină, să le puneți pe prelată din mijloc. Cine nu face ce i se spune, va fi pedepsit.

După câteva clipe de nedumerire, cineva scoase un coltuc de pâine. Se sfii să-l arunce, îl așeză încet, ca pe o floare pe mormânt. Altul puse pe prelată o pâine întreagă, căutând un loc mai curat. Fie sperând să-și recapete pâinea, fie dintr-o pornire firească, de om cumpătat. O pâine întreagă, rotundă, și un coltuc. Oamenii se uitau în tăcere, strângându-se unii în alții. Comandantul făcu un semn și unul dintre marinari înșfăcă, la întâmplare, o paporniță. Fără să-i desfacă legăturile, o sfâșie cu cuțitul. Răscoli printre lucrurile amestecate și scoase o bucată de pâine, pe care o ridică pe palma lată ca o tipsie și o arătă întâi comandantului, apoi mulțimii, precum capul Sfântului Ioan Botezătorul. O aruncă pe prelată și se întoarse către stăpânul paporniței. Acela crezu că trebuie să spună ceva și bâigui, fără înțeles, arătând spre nevasta și copiii lui. Dar marinarul, care nu-l întrebase nimic, nu se arătă mulțumit de răspunsul lui, oricare ar fi fost acela. În schimb, îi trase o pereche de palme zdrene, încât omul se clătină într-o parte și apoi căzu în cealaltă, acoperindu-și obrajii arzând. Comandantul făcu semn că așteaptă, cu un zâmbet triumfător. Pasagerii începură să-și deschidă bagajele,

cu mișcări încete, și să scoată pâinile și pungile cu făină. Veneau pe rând, căci nu se încumetau să le dea din mână în mână, și își așezau pâinile cu băgare de seamă. Se încurcau unii în alții, împiedicându-se de cel căzut. Câteva pungi cu făină se sparseră. Se ridică un abur cald, alburiu și mângâietor, care, însă, se risipi repede, destrămat și de sunetul sirenei care vestea că aici, pe vapor, treaba se încheiase.

De la mal veni o barcă cu motor. Pe punte urcă un bărbat uscățiv, în uniformă de ofițer sovietic, cu pieptul plin de decorații. După felul în care sprâncenele groase și negre i se întâlneau cu rădăcina nasului coroiat, părea armean. Drept care, privind grămada de pâini și pulberile albe, spuse în armeneste :

— De acum nu va mai trebui să mâncați pâinea străinătății !

Erau, după priceperea și starea fiecăruia, pâini de toate felurile. Rotunde ori lungi, netede ori împodobite cu împletituri, dospite sau foidospite, cărora li se spunea *lavaș* și se așezau toamna în cămară, apoi se stropeau cu apă și se înprospătau pe plită. Presărate cu făină, sclipind în bătaia soarelui, arătau ca într-o pregătire de nuntă. A fost nevoie de opt marinari ca să apuce marginile prelatei și s-o ridice. Pasagerii nu s-au încumentat să-i ajute, s-au dat deoparte, lăsându-i să se îndrepte spre copastie. Acolo marinarii legănară această neobișnuită încărcătură, ca să-și ia avânt și, dintr-un zvâcnet, o aruncară în mare.

Vasul pornise. Pâinile se amestecară în valurile stârnite de elice. Parapetul se lăsă pe chei și oamenii, opintindu-se în bagaje, coborâră, privind înapoi, la întinderea apei care, cu puterea ei de a umfla, desface și mistui, înghițise aluaturile.

Simon povesti apoi despre aspectul jalnic al docurilor, despre clădirile negre, despre lipsa ușilor și a ferestrelor,

despre privirile chiorâșe și întrebările răstite. Când te muți dintr-un loc în altul, cu femeia, copiii, lucrurile tale, când ai nevoie de un acoperiș deasupra capului și de ceva de lucru, indiferent cum te-ai chema : exilat, apatrid, refugiat, repatriat ori altcumva, lumea îți face cu greu loc și tot nepoftit rămâi. Procedurile fură extrem de lungi și de complicate. Toți trecură prin fața unei mese la care stăteau trei bărbați îmbrăcați în haine militare, dintre care doar unul știa armeneste, cei care întrebau și notau fiecare răspuns, ba chiar și ceva în plus, erau ruși. Întâi era chemat bărbatul, cum ar fi Simon. El preda actele întregii familii, care erau reținute și în același timp copiate cu grijă. Urmau să le fie înapoiate abia în clipa când familia se prezenta la autoritățile din localitatea unde era repartizată. De fapt, conta doar certificatul de repatriere, pașaportul Nansen nemaifiindu-le înapoiat vreodată. Veneau apoi întrebări despre locul nașterii, iar în cazul – cel mai frecvent – în care acesta era în Anatolia, se cereau detalii despre felul în care omul ajunsese în România. Apoi despre ce făcuse, din ce trăise, ce profesii avea, ce fel de politică făcuse, dacă îl cunoscuse pe generalul Dro. După care bărbatului i se cerea să-și arate în mulțime femeia și copiii și să-și aducă bagajele. Femeii i se puneau aceleași întrebări, cuferele erau deschise și răscolite. Cei care terminau de răspuns treceau într-o baracă, la ușa căreia păzeau soldați înarmați. Astfel încât nu puteau vorbi cu cei care așteptau, pentru a-i lămuri în legătură cu felul întrebărilor, ca nu cumva aceștia din urmă să-și potrivească dinainte răspunsurile.

Interogatoriul a durat până la căderea serii. Atunci, la lumina unor feștile prinse în perete, li s-a spus că pot, în sfârșit, să mănânce. Nu li s-a dat altceva decât pâine, socotindu-se că mai aveau câte ceva de acasă. Era neagră și sfărâmicioasă.

Nu puteai s-o rupi, trebuia să muști din ea de-a dreptul, căci altfel se făcea, între degete, ca nisipul. Și scrâșnea, tot ca nisipul, între dinți. „De asta ne-au obligat să aruncăm pâinea pe care o aveam cu noi, spuse Simon, în încheierea poveștii. Ca să nu se vadă deosebirea dintre pâinea pe care o lăsam în urmă și cea pe care urma s-o primim de atunci înainte.“

Drumul până la Erevan a durat mai mult de o zi, deși distanța nu era prea mare. În trenul de marfă s-au așezat pe jos, care cum a putut, singura diferență dintre deportați și repatriați, în înghesuiala de bagaje, sudoare și nesomn fiind că vagoanele nu erau sigilate și în timpul mersului ușile au rămas întredeschise pentru a lăsa aerul și lumina să intre altfel decât prin crăpăturile din pereții vagoanelor. Din când în când, trenul oprea în câmp, pentru ca unii, care socoteau că le este imperios necesar, să coboare laolaltă, trecând peste stânjeneala cu care veniseră de acasă.

Să zicem că Simon a avut noroc. A fost repartizat chiar în Erevan. Familia lui, împreună cu alte două familii, în total cincisprezece suflete, a fost cazată temporar într-o casă compusă din trei camere. Casa era dărăpănată și neîncălzită de prea mult timp, pentru ca soarele primăverii s-o poată dezmoți. O vreme Simon n-a găsit de lucru. A vândut tot ce aduseseră : haine, stofe... Într-o bună zi, li s-a dat un teren de o sută de metri pătrați, să-și facă o casă. Au construit-o cu greu, într-un an de zile, căci materiale nu se găseau și banii abia dacă le ajungeau pentru mâncare. Apoi, viața s-a urnit încetul cu încetul. Repatriații erau priviți cu neîncredere ; s-au apropiat unii de alții, cei veniți de aiurea, din Liban, din Bulgaria, România, Grecia ori Franța. Se întâlneau în parc și povesteau despre lumea lăsată în urmă, despre taifasuri și biserici, despre pâinea care nu apucase să fie aruncată în mare. Parcul

acela, care există și astăzi în apropiere de Piața Republicii din Erevan și de locul în care se înălța statuia uriașă a lui Lenin, a purtat multă vreme numele „Lați bardez“, adică „Grădina plângerii“. Alteori, nostalgiile izbucneau te miri cum și te miri unde. În toamna lui 1951, când prima serie de deportări spre Siberia se încheiase și oamenii nu știau la ce să se aștepte mai întâi, la reîntoarcerea celor repatriați sau la deportarea celor rămași, Johnny Răducanu, pe atunci un tinerel tuciuriu și cu vocea încă nedogită de tutun, a fost invitat să cânte la Erevan, în sala Filarmonicii. Nu știa că în sală erau mai ales armeni care trăiseră multă vreme în România, dar o află într-un mod care îl puse în încurcătură. Când primele aplauze politicoase se stinseră și Johnny își pregăti contrabasul, din liniștea care se lăsase, se auzi de la balcon, pe românește, o voce bărbătească, pițigăiată, dar și îngroșată de palmele ținute pâlnie la gură : „Hei, Johnny, zi-i, băiatule, mai sunt curve la Marna?“. Rumoarea dovedi că majoritatea spectatorilor înțelesese despre ce-i vorba, dar Johnny Răducanu înghiți în sec și începu să cânte, neștiind ce altceva să facă într-un loc în care astfel de întâmplări puteau avea urmări neprevăzute. Meditând acum, după mai bine de jumătate de veac la cele întâmplare, am ajuns, eu și Johnny, la următoarele două concluzii, e drept, cu contribuția lui decisivă, având în vedere perioada și tematica. Întâi, că repatriații în Armenia Sovietică se alegeau mai ales dintre armenii săraci, căci curvele din hotelurile din jurul Gării de Nord, cum era și hotelul Marna, erau cam de mâna a doua. Și al doilea că, așa cum armenii rămași în România nu știau mai nimic despre cei plecați în Armenia, nici cei plecați nu știau mare lucru despre ce se petrecea în România. Altfel, o asemenea întrebare ar fi fost de prisos, de vreme ce sărmanele femei fuseseră între timp date afară din hoteluri și în cele din

urmă, după ce soldații reîntorși de pe front și din prizonierat se tot împuținară pe peroanele Gării de Nord, se lăsaseră și ele păgubașe. Iar în lumea cea nouă, a comunismului, a magazinelor pe puncte și a cartelelor, nu prea era loc pentru ele, căci curve pe puncte și pe cartelă nu s-a pomenit nici măcar în cea mai egală dintre lumile posibile, cum se proclama a fi aceea.

ÎNDEMNUL DE A STA PE LOC SAU POVESTEA BUNULUI DOMN STAIPELOCHIAN. Poate că lucrurile nu stăteau tocmai așa, iar vagoanele pentru vite, sălașurile încropite ca niște grajduri, sărăcia și frigul nu existau decât în închipuirea lui Simon Șeitanian. Sau era vorba doar de o parte a realității, cea dinăuntru. Căci realitatea dinafară arăta cu totul altfel. O povestea bunicul meu Garabet, în sala cancelariei bisericii armenesti din Focșani, citind rubrica de corespondențe din Uniunea Sovietică :

— Titlu, anunța bunicul : „Au sosit primele scrisori de la repatriații armeni din România“. Și apoi : „Scrisorile primite până acum arată că cei plecați din România au găsit o bună primire în Patrie, iar cazarea s-a făcut deasemeni în mod rapid și în condiții bune. Autorii scrisorilor subliniază îndeosebi abundența alimentelor și prețurile accesibile oricui, adăugând totodată că și aceste prețuri sunt în continuă scădere. Locuințele în care sunt găzuiți repatriații sunt foarte confortabile, iar tratamentul autorităților este mai presus de orice elogii. Parcurile publice, restaurantele, teatrele, cinematografele și, în general, toate localurile de distracție sunt asaltate de repatriați care au intrarea gratuită peste tot. În onoarea repatriaților au loc zilnic spectacole extraordinare“.

— Ce să mai zici? întrebă Anton Merzian, ca întotdeauna nedumerit. Și se întoarse către Sahag Șeitanian, care încercase

din răspuțeri să-l convingă pe frate-său Simon să nu plece. Acesta ignoră întrebarea, luă ziarul și mai citi o dată, pe îndelete.

— E ceva ciudat aici, spuse. Dacă sunt scrisori trimise acasă, de ce scrie că e corespondență din Uniunea Sovietică?

— A primit careva din voi vreo scrisoare? Ați auzit pe careva să fi primit? nu se lăsă Anton Merzian.

— N-am auzit, e drept, admise Arșag clopotarul. Și ce-i cu asta?

— Adică cineva le citește înainte să ajungă aici. Unde ai pomenit scrisori care să ajungă în ziare, în loc să ajungă în cutia poștală?

— Păi, uite acolo... În Uniunea Sovietică...

Altfel decât în ziare, scrisorile nu ajunseră multă vreme. De mai bine de un an scrisorile către cei rămași în România le scria direct Uniunea Sovietică. Și nu erau citite decât la rubrica de corespondențe. Expeditorul anonim era cum nu se poate mai mulțumit, totul mergea în sus, atunci când era bine să meargă în sus, adică lefurile, producția, mormanele de alimente din magazine, totul mergea în jos atunci când trebuia să meargă în jos, adică prețurile, impozitele, totul mergea înainte, dacă era sarcină să meargă înainte, adică sovietele, munca și entuziasmul, și înapoi, dacă așa se cădea, anume imperialismul și coca-cola. În scrisorile pe care cu sârg le scria Uniunea Sovietică pentru bunicul Garabet, nu erau nume de oameni, nu erau chipuri, nu erau sentimente. Numele e primul cusur al omului, îl face să se deosebească de ceilalți. Interlocutorul bunicului meu, al lui Sahag Șeitanian și al tuturor celorlalți care ascultau veștile despre repatriați era de-a dreptul poporul sovietic.

Atunci când Uniunea Sovietică nu s-a mai preocupat să scrie scrisori, ci doar s-a mulțumit să le citească – e drept, cu băgare de seamă – pe ale altora, au apărut și primele scrisori adevărate. Cei care scriau își cunoșteau, se pare, cititorii și ofereau fiecăruia posibilitatea diferită de a înțelege. Așa cum există coruri de cântăreți pe mai multe voci, există și coruri de cititori. Scrisorile erau scrise în armeneste, pentru cititorul sovietic, și abia lipite, ca să nu-l enerveze prea tare până le desface. Când și când se strecura și câte un cuvânt în românește, pentru ca și cititorul rămas acasă să priceapă ce era de priceput. Scria Simon, pentru succesivii săi cititori, sovietic și român: pentru cititorul sovietic (în armeneste): „Aici e foarte bine. Avem de toate. Vine multă lume pe la noi. De pildă domnul Carne [în românește, pentru cititorul de acasă] vine cam o dată pe lună. Domnul Brânză [așijderea] cam o dată pe săptămână. Neapărat să veniți și voi. Găsiți-i lui Dicranig al lui Anton Merzian o fată drăguță și, cum se însoară, neapărat să veniți încoace, să ne bucurăm cu toții“.

Cum Dicranig al lui Anton Merzian era abia un țănc la vremea aceea, câtă bucurie pentru cititorul sovietic, cu uniforma lui roasă în coate, neștiind și neînțelegând, și câtă tristețe pentru cititorul din România, care înțelegea. Alteori textul era scris mai fără ocolișuri. „Uneori, seara, ne amintim de cei de-acasă. Să treceți neapărat și să transmiteți complice din partea noastră domnului Staipelochian.“

Cu cât alimentele erau mai abundente, prețurile tot mai mici, casele tot mai frumoase, entuziasmul de nestăvilit și concertele în onoarea repatriaților tot mai fastuoase, se înmulțeau și îndemnul la adresa domnului Staipelochian, copleșindu-l.

Într-o bună zi scrisorile, fie trimise direct de către Uniunea Sovietică, fie în numele ei, de către proaspeții cetățeni sovietici, au încetat. Asta se întâmpla în 1949. Atunci au început deportările din rândul repatriaților. Abia atunci au înțeles repatriații întru totul ce li se întâmplase. Uniunea Sovietică n-avea nevoie de ei. O diaspora însemna însă un pericol permanent din afară spre înăuntru și o tentație pentru cei de dinăuntru spre afară. Diaspora trebuia dislocată. În Siberia e destul loc și nicio tentație pentru ceilalți. Mulți dintre repatriați au fost trimiși în Siberia. Și localnicii care avuseseră proasta inspirație să se încuscrească cu ei, așijderea. „Știi, își spuneau ei în casă, pe șoptite : l-au luat și pe cutare.“ Personajul, lipsit de apărare, era dus, luat, ridicat. „L-au.“ Acțiunea avea doar un obiect precis, fugara individualitate a celui care se supune. În timp ce autorul este misterios, pretutindeni, dar nevăzut.

La început a fost pronumele.

Ca un catalog care se citește și se răsfoiește singur în bătaia vântului. Fiecare, când își aude numele, se ridică în tăcere și, cu umerii plecați, părăsește sala. „L“ e o literă care nu se citește singură, are nevoie de supuși. Alte convoaie, alte trenuri, de această dată cu ușile lăcătuite. Din nou spre deșert, de această dată nu de nisip, ci de zăpadă. Numai vântul e același. Iar domnul Staipelochian a rămas cu desăvârșire singur.

Pe Simon Șeitanian l-au ocolit deportările din 1949. S-au oprit, urmând să fie reluate în primăvara anului 1953. Repatriații primeau slujbe vremelnice, fără importanță. Toată lumea știa că cei care rămăseseră vor fi, la rândul lor, deportați. Dintre toate, așteptarea este cel mai greu de suportat. Unii au încercat iarăși să scape. Luând drumul Odessei și încercând să se

strecoare în vapoare, printre baloturi. Ori încercând să ajungă la granița cu România, acolo unde ea se subția, pe Prut ori printre pădurile Bucovinei. Urmau cu siguranță să fie prinși de fiecare dată.

Simon avea familie, nu putea să plece. Și-a cumpărat un fierăstrău și a învățat să taie lemne. Știa că asta îi va folosi în Siberia. Din fericire, însă, în primăvara lui 1953 Stalin a murit. Și odată cu asta s-au oprit și deportările.

Pentru unchiul Simon pământul nu era rotund. Nu era nici plat, ca o farfurie, așa cum părea pe câmpiile întinse de la poalele muntelui Ararat. Pământul era pentru el o linie care pornea din locul în care tălpile sale îl atingeau, până în miezul pământului, unde nimic nu se mai adâncește. De aceea, pentru a înțelege, el nu avea nevoie decât de două tălpi de pământ, lipite de ale sale, fără ca între ele să mai fie altceva, precum între cuțit și pâine.

Pentru Stalin, pământul nu avea adâncimi și ascunzișuri. Era ca tăblia unei mese, astfel încât putea să atingă cu arătătorul oricare dintre marginile lui. Fanteziile sale nu erau adâncimile, ci granițele. Iar când arătătorul se oprea într-un punct de pe tăblia mesei, dacă frontierele nu puteau fi împinse dincolo de ce se petrecea în locul acela, atunci oamenii trebuiau aduși înăuntrul frontierelor. Diaspora e mișcătoare, greu de cuprins cu brațele, prea ostentivă în pribegiile ei ca s-o ademenești și totuși prea nevindecată în traumele ei ca să ostenească. Cu nostalgiile ei, cu visul de a reface Armenia istorică, dispusă să se alieze cu oricine pentru asta, așa cum s-a întâmplat în război cu batalionul generalului Dro, aliat cu Germania împotriva bolșevicilor, diaspora reprezenta o sursă de neliniște pentru Uniunea Sovietică. Pe acel pământ care se netezea ca o

mușama, diaspora se împrăștia, ca niște picățele, până la margine, spre Australia, Argentina, Etiopia ori Canada. Și cum nu puteau fi adunate de pe masă, ca firimiturile, în căușul palmei și apoi aruncate, aceste puncte care pistruiau pământul pe obrajii emisferelor sale trebuiau ademenite să se strângă laolaltă. Atunci Stalin a propus repatrierea armenilor. La scurt timp după capitularea Japoniei, Sovietul Suprem al URSS, dând curs „dorinței armenilor de pretutindeni și solicitărilor RSS Armene“, a autorizat repatrierea armenilor, oferind unele înlesniri, loc de casă, ajutor financiar din partea statului, scutiri de impozite, înlesniri date cu întârziere și doar în mică parte. Cifrele propagandei sovietice apreciază la trei sute de mii numărul repatriaților, dar se poate să fi fost doar jumătate de-atât. Atunci Stalin a hotărât așa : armenii vor fi chemați în țara lor. Procesul trebuie să pornească pe tot globul și să se sfârșească rapid, pentru ca aceia care doresc să se repatrieze să nu aibă timp să afle de la cei care s-au repatriat deja ce teroare și sărăcie îi așteaptă. Repatrierea a durat, totuși, doi ani, timp în care scrisorile au fost oprite la graniță, răscitite de oameni sânguincioși, care le rescriau și le trimiteau în aceleași plicuri, păstrând din textul inițial doar numele proprii. Abia atunci când complimentele la adresa domnului Staipelochian s-au întetit, cei de acasă au început să se îngrijoreze și apoi să se dumirească. Atât de iubit, atât de gratulat și atât de binecunoscut, domnul Staipelochian nu a stârnit, totuși, curiozitatea grămăticilor de serviciu care, ca orice grămătic, își luau treaba în serios și îl socoteau pe domnul Staipelochian o persoană onorabilă, care trebuia numaidecât și cu orice ocazie complimentată. O persoană îndeajuns de respectată, până la pioșenie, căci nimeni nu se încumeta să i se adreseze în mod direct, ci numai prin interpuși, ca unui duhovnic căruia i te adresezi

vinovat, cu ochii plecați și cu capul într-o parte. Iar când repatrierile au încetat, când ceața de deasupra mării, la Batumi și la Poti, nu s-a mai amestecat cu pulberea albă a făinii aruncate peste parapet, au început deportările. Cu încetul, fără grabă, ca o delicată pe care nu dorești să o termini dintr-odată. La început repatriații, gândea Stalin, apoi, strecurați printre ei, localnicii. Până când Republica Sovietică Socialistă Armenia ar fi urmat să-și împrăștie populația sub un milion de locuitori. Iar ceea ce începuse cu Nakhicevanul și cu Karabaghul de Munte urma să se desăvârșească. Rămasă cu o populație de sub un milion de locuitori, Armenia și-ar fi pierdut statutul de republică, iar teritoriul ei s-ar fi putut împărți între Georgia și Azerbaidjan.

La moartea lui Stalin s-au găsit și în Armenia Sovietică destui care să-l plângă. Probabil că și în Siberia, dar, cu siguranță, numai dintre vechii localnici. Cei mai mulți nu l-au plâns. Și printre ei, bineînțeles, Simon Șeitanian. Era firească. Ceea ce îi deosebea, în primul rând, pe Stalin și pe unchiul Simon era viziunea asupra pământului. În ceea ce îl privește pe Stalin, s-a dovedit că viziunea sa era greșită sau că, în orice caz, pământul nu s-a lăsat până ce nu i-a dovedit-o. Astfel încât trupul lui Stalin, golit de măruntaie, impregnat cu chimicale, vopsit cu pensula și îmbujorat cu farduri, a rămas multă vreme neîngropat. În timp ce lui Simon pământul i s-a deschis de la prima invocare.

Era toamna anului 1960. Feriți de pericolul deportării, repatriații au început să se căsătorească și să aibă copii. Astfel, Simon Șeitanian a devenit bunic, după ce și-a măritat fetele, pe Arpine și Hermine. Iar după 1958, când s-au potolit răzmerițele iscate de revoluția din Ungaria, repatriaților veniți din

România li s-a permis să-și viziteze rudele. Astfel încât iată-l pe Simon Șeitanian, după aproape cincisprezece ani, așezat pe canapeaua din mijlocul curții, sub cais, povestind și fumând întruna. Și deodată :

— Armenia merită s-o iubești. Peste tot unde te uiți e numai piatră. În munți pietrele cresc drepte, ca niște copaci. Mi-e frică să mor acolo, să arunce cu pietre peste mine. Aici pământul e bun, merită să mori.

Pământul l-a ascultat și s-a deschis pentru el. În aceeași noapte, pe unchiul Simon l-a cuprins unul din accesele lui de tuse datorate fumatului. A tușit până i-a plesnit inima. L-au îngropat la Focșani. A reintrat astfel în trupul mai mare, din care nu se născuse pe de-a-ntregul niciodată. În cimitirul armenesc din Focșani, Simon Șeitanian a fost primul dintre morții noștri. Lui i-a urmat, la scurt timp, străbunica mea, Heghine Terzian, născută pe malul Bosforului și trecând, la aproape nouăzeci de ani, pe celălalt mal.

În fiecare dimineață, bunicul Garabet alegea câteva culori la întâmplare, le amesteca și apoi le întindea cu pensula pe pânză. Le privea, cercetând intensitatea culorilor sau direcția liniilor și felul în care ele se curmau. Apoi constata : „Ce liniștiți suntem în dimineața asta !“ sau : „Azi m-am trezit cam nervos...“. Alteori, se oprea în mijlocul unei discuții și, dintr-odată, dispărea în atelier. Se întorcea cu pensula ori cuțitul în mână sau cu degetele mânjite de ulei. Își pofta interlocutorul în atelier și îi arăta pânza de pe trepied. „Uite cât de strident e verdele, în comparație cu albul pânzei. Și cât de nepotrivit, cu dunga roșie de dedesubt. Iar liniile se sfârșesc brusc, ca și cum pictorul ar fi dispărut dintr-odată.“ Musafirul privea nedumerit pânza cu linii încrucișate. „Și ce-i cu asta ?“ întreba.

„Este, îl repezea bunicul, că m-ai enervat foarte tare.“ Ori dimpotrivă : „Combinăția asta de albastru și portocaliu pare izbutită. Mai ales că, și de o parte, și de alta, culorile sunt moi, estompate. Iar liniile sunt ușor curbate, de parcă ar fi întinse chiar pe suprafața pământului. Înseamnă că, oricât te-ai străduit, cu toate prostiile tale, n-ai reușit să mă enervezi“.

Ceea ce simplifica mult înțelegerea lumii. Totul e o combinație de linii și culori. Inclusiv sufletul. El se exprimă în fiecare clipă prin culoarea care i se potrivește cel mai bine. Ar fi o greșeală să înțelegi lumea prin formele ei. Un vin, turnat în cană, în amforă ori, cu pâlnia, în sticlele cu gâtul strâmt, are același gust. Cu cât gustul culorii e mai aspru, mai strident, cu atât sufletul e mai furios. Când culorile sunt puternice, dar curate, înseamnă veselie. Estompate, liniște. Nepotrivite între ele, suspiciune, neliniște, iritare.

Bunicul își ținea jurnalul cu însemnări. În colțul din dreapta sus scria data, iar, în rest, doar linii colorate. Îl răsfoia uneori : „În ultima vreme nu m-am simțit prea bine, zicea. Poate că am îmbătrânit“. „Mai schimbă culorile...“, îi spunea Sahag Șeitanian, cumnatul lui, sorbind din cafea. „Nu se poate, se împotrivea bunicul. Nu eu aleg culorile, ele mă aleg pe mine. Aici nu merge cu șmecherii. La ce-ar folosi să te amăgești?“.

Bunicul picta peisaje. Uneori își lua trepidul în spinare și mergeam la lizieră, dincolo de calea ferată. De cele mai multe ori picta după cărți poștale vechi. Împărțea cartonul cu linii subțiri și drepte, trase cu creionul, în pătrate. După care le mărea, pătrat cu pătrat. Alteori, așeza pe policioară câteva obiecte – ulcioare, fructe, năframe. Le privea îndelung, apoi începea să deseneze. Amesteca pe paletă culorile. Cel mai tare îmi plăcea paleta. Mi se părea cea mai reușită dintre picturile lui. Forma era frumoasă, avea conturul rotunjit, ca o

vioară. Apoi era colorată felurit și în tehnici diferite. Se vedea urma pensulelor, uneori apăsate, alteori molate, ca o șuviță de păr de femeie. Urma cuțitului, întinzând culorile ca pe niște felii subțiri de fructe, crude sau coapte. Sau urma unghiei, atunci când culorile erau amestecate de-a dreptul cu degetul. Dar cel mai mult îmi plăcea că paleta era o pictură fără sfârșit. Bunicul picta, dar pictura căreia eu îi dădeam nume era paleta. Culorile de prisos alcătuiau, de fapt, pictura de pe pânză. Bunicul era de acord cu mine. E mai util, spunea, să privești lucrurile de-a-ndoaiele.

Aranjam întâi șervetul, cel mai adesea cu un colț căzut peste marginea policioarei. Apoi ulcica, neapărat plină cu apă, ca să pară folositoare și astfel așezată încât să i se vadă toarta. În jur, fructe după anotimp. Bunicul le privea minute în șir. Închidea câte un ochi, măsura proporțiile cu creionul, plimbându-și vârful degetului mare în sus și în jos. Mă chema, din când în când, să privim împreună ce picta, mai ales când era mulțumit. Mă uitam la obiecte, apoi la pânză. De cele mai multe ori picta cu totul altceva. În locul ulceleii, de pildă, pe pânză era un samovar, în locul merelor, struguri. „N-are importanță, zicea bunicul. Orice alegere este întâmplătoare.“ „Dar atunci de ce-am mai pus obiectele acolo? Și ce rost mai are să te uiți la ele?“ „E bine, spunea, să te întrerupi din când în când. Dacă te uiți întruna la un lucru, la același lucru, nu-l mai vezi. Și pe urmă, samovarul ăsta nu e chiar de nicăieri, și nici strugurii. E modelul pe care l-am pus aici acum o lună.“ „Așa e, recunoșteam. Atunci când ai pictat sticla de vin cu piersici.“ „Se vede că abia acum i-a venit timpul“, zicea.

Când nu picta struguri în loc de mere și piersici în loc de struguri, bunicul picta, cum spuneam, fotografii și cărți poștale. Pe care le mărea cu îndemânare și cărora le respecta cu

minuțiozitate detaliile. Pe vremuri, așternea culorile pastelate de-a dreptul pe fotografii. Aveam albume cu poze colorate de prin anii '20. „De pe vremea când bunică-ta era tânără și frumoasă și merita toate culorile astea.“ Farmecul este să te așezi de-a curmezișul față de curgerea timpului. Pe vremea când nu se inventaseră fotografiile color, era o năstrușnicie să le colorezi. Acum, când poți să le scoți gata colorate, e mai plăcut să descoperi, în spatele culorilor, tonurile de alb și de negru.

Eram copil și înțelegeam cu greutate astfel de lucruri. Ascultam însă și pricepeam cât puteam din ce vorbeau, privind îndelung câte o fotografie, calculând unghiuri, desfăcând lumini și căutând tehnici noi. Aveam după dulap negative imprimate pe sticlă. Dar bunicul se adaptase. Găsise un aparat de mărit cu burduf, în care așeza filmul de celuloid. În dreptul fasciculului de lumină punea un panou cu chenar variabil, în care așeza hârtia sensibilă. Regla raza de lumină, până când contururile deveneau clare. Adică, până când pupila celui fotografiat devenea un punct negru. Apoi, în funcție de calitatea negativului, număra. Uneori, chiar un minut întreg. Trecea, după aceea, hârtia prin tăvițe de plastic în care dizolvase substanțe de developat și de fixat. În fine, atârna fotografia încă udă, după ce o verificase în lumina roșie, pe o sfoară întinsă dintr-un capăt în celălalt al camerei. Stăteam așa, în întunericul roșu și miraculos, aplecându-ne peste cuvele cu miros de chimicale, izolați de restul lumii prin cartoanele vopsite în negru, cu care bunicul astupa ferestrele.

De aceea, nu-mi plăcea când venea pe la noi Arșag Sâvagian. Mă retrăgeam într-un colț. Își acopereau tăvițele cu substanțe și mă trimiteau la bunica, închizând ușa după mine. Atunci știam că se uită iarăși la fotografia aceea.

Armenii creșcuți pe platourile înalte și arse de soare din triungiul format de lacurile Van, Sevan și Urmia, aveau fața smească și, ca alți munteni, erau mici de statură. Fiecărui neam Dumnezeu îi pune degetul pe un anumit loc din trup, în care adună toate înfățișările. Așa cum gospodina face nodul la ață, când termină de cusut, ca să nu se deșire haina. Iată ce-mi amintesc, mai înainte de orice, atunci când bătrânii copilăriei mele îmi trec prin fața ochilor : sprâncenele. Arcuite ori netede, așa cum îi era lăsat fiecăruia, dar groase, adesea împreunate și, de aceea, ușor de încruntat. Și, mai ales, negre, deci încăpățânate, pline de viață. Dacă ar fi existat o lume numai a sprâncenelor, armenii copilăriei mele ar fi fost, cu siguranță, cuceritorii ei. Așadar, pe chipul armenesc urma lui Dumnezeu e locul de la rădăcina nasului unde se îmbină sprâncenele. De acolo, ele pornesc negre, bine conturate, deasupra nasului încovoiat și puternic. Ochii sunt pătrunzători și îți prind privirile în punctul acela de unde chipul pare că se desface ori, totodată, se adună.

Arșag Sâvagian nu semăna cu ceilalți. Era blond și, pentru că încărunțise, părea și mai blond. Avea pielea albă, nasul drept și ochii albaștri. Pe deasupra, avea statura înaltă și-și păstra încă mersul elegant, pe care anii de închisoare nu i-l îngreuiaseră. Părea absent la cele din jur și asta, împreună cu celelalte însușiri ale sale, îi dădea un farmec aparte. Arșag Sâvagian fusese om de lume. Își trăise tinerețea la Constantinopol și deprinsese pe atunci arta de a se face plăcut prin cafenele pentru vioiciunea conversației. Venise în România după războiul din 1922, atunci când mare parte dintre greci, italieni și ce mai rămăsese din armeni, după masacrele din 1915, a fost izgonită din Constantinopol. Cu iscusința dobândită pe malurile Bosforului, lui Arșag nu i-a fost deloc greu să cunoască lumea

Ploieștiului, cea de deasupra, inginerii americani de la rafinării, negustorimea bogată și intelectualitatea care purta eșarfe și haine strâmte, și cea de dedesubt, potlogarii, geambașii, misiții, peștii și cuțitarii. Amestecați printre ei, anarhiști și temători de lege, comuniști, legionari, filogermani și filoruși, de-a valma. „În felul ăsta, socotea Arșag, oricine ar veni la putere, rămân în picioare.“ Se înșela, firește. Oricine ar fi venit la putere avea să-l bage la pușcărie.

Arșag era de toate, dar mai ales ceasornicar și fotograf. Din ceasornicărie își câștiga traiul. Când ceasurile nu erau destule pentru a-și acoperi cheltuielile, care nu erau puține, mai lustruia pe sub tejghea câte un brilliant șterpelit de vreunul dintre chipurile fără trăsături care îi băteau la fereastră după căderea nopții. Iar dacă nu se ivea nimeni, își aranja fotografiile și le privea îndelung. Era fotograf de ocazie, iar ocaziile erau dintre cele mai neașteptate. Oferite mai ales de Chestura care îl solicita acolo unde era nevoie de fotograf, dar nu era nevoie de jurnaliști. În ce-l privește, deși iubitor de conversații cu figurile obișnuite ale cafenelelor sau cu chipuri trecătoare, Chestura nu își făcea griji. Autorizația pentru atelierul de ceasornicărie îi fusese dată ca un gest de bunăvoință, mai mult decât permitea legea unui apatrid, purtător de pașaport Nansen. Cât despre briliantele care-i treceau prin mână, oricât le-ar fi dosit sub tejghea, scânteierile lor treceau, cu siguranță, dincolo de ferestrele înguste. De aceea, Arșag Sâvagian nu prea avea de ales, îndeplinea această îndeletnicire stranie și morbidă, cu totul nepotrivită cu felul lui obișnuit de a fi. „Zâmbiți!“, le spunea ginerilor nădușind în haine negre sau mireselor sufocându-se în corsajele strâmte. Făcea semn celor de pe margini să se apropie, ca să încapă în fotografie. Îi

așeza cum se cuvine, astfel încât lumina să le cadă pe față și pe obraz să nu fie nicio pată de umbră.

Dar Arșag Sâvagian era nevoit să pozeze chipuri – tot mai multe în ultima vreme – care nu zâmbeau. Moartea e doar un alt fel de a fi al luminii, un fel de a fi al luminii care nu se mai întoarce. Ochii sunt goi, obrații sunt palizi. Trupul mort e ca o fântână, oricâtă lumină ai turna înăuntru, nu se umple. Arșag avea două feluri de becuri. Unele obișnuite, pentru a-i fotografia pe cei vii. Altele, mult mai puternice, pentru a compensa paloarea celor morți. Cu atât mai evidentă pentru cei la care moartea nu venea dinăuntru, ci dinafară, adusă de glonte, de cuțit, de otrăvuri sau de frânghii strânse în jurul grumazului. Uneori, când mirosul morții era proaspăt, mai degrabă dulceag decât acru-amărui, fotografiile lui Arșag descopereau câte o pată inexplicabilă de lumină deasupra frunții, pe care el o socotea a fi sufletul. De aceea, pentru a scăpa, în sinea lui, de povara îndeletnicirii pe care era nevoit să o facă, își spunea : „Eu, Arșag Sâvagian, nu sunt fotograf de morți, ci fotograf de suflete“.

A sosit fotograful. De această dată era o margine de pădure. Lucrurile păreau a sta altfel decât de obicei. Chestorul, cu un aer grav, venise cu doi soldați să-l ia de acasă. Altădată stăteau de vorbă pe drum. Flecăreau, cuvintele curgeau peste ei ca o alifie care să-i protejeze de apropierea morții. Încercă și acum, în mașină, dar chestorul se uita pe fereastră, prefăcându-se că nu-l aude. Avea sentimentul că e vinovat, că-l duceau la locul faptei ca să recunoască. Chestorul a luat-o înainte. Era atât de întuneric încât, rememorând faptele, Arșag se gândea, cu groază, că dacă nu s-ar fi oprit la timp, s-ar fi împiedicat de trupul celui mort. Erau, cu totul, trei ofițeri de la Chestură. Stăteau în picioare, privind cu mâinile la spate.

Indicau unghiurile din care trebuia să fotografieze. Lumina tâșni ca o piatră care face țândări oglinda. Frânturi de imagini se repeziră, ascuțite, din toate părțile. Arșag avu senzația că vede peste tot sânge. Ca și mortului, i se prelinse un firicel de sânge între ochi și tâmplă, acolo unde se adunau cele două stări dureroase – întunericul lent și tăcerea.

Nu privi trupul cu luare-aminte. Se mulțumi cu ceea ce oamenii aceia îi spusese să facă. O lumină bruscă, puternică, deasupra unui trup neînsuflețit, învelit în întuneric, e indecentă, ca și cum i-ai smulge acoperământul de pe chip. Pe drumul înapoi cadavrul prinsese viață. Trupul se ridicase greoi, ținându-se de copaci, își scuturase noroiul uscat de pe haine și își curățase de frunze uscate barba rărită. Era înalt și pleșuv, ușor adus de spate. Abia după ce își ștersese sângele de pe față și privise din nou spre obiectivul aparatului de fotografiat, Arșag Săvagian îl recunoscă. Bătrânul îi făcu semn să fotografieze ridicând, într-un fel care îi era propriu, mâna dreaptă. Arșag vru să spună: „Zâmbiți!“ , dar, dintr-odată, i se făcu rușine. Bătrânul simți asta, încetă să se mai prefacă, își lăsă brațele să-i cadă, neputincioase, și din colțul ochiului drept i se prelinse un firicel de sânge. Arșag își scoase batista și se apropie să-l șteargă, dar vocea chestorului îl opri: „Atenție! Să nu faci vreo greșală...“. Ca să-l ajute, bătrânul se reîntoarse în trupul întins ca un trunchi, cu fața în sus și sângele subțire, înghețat între ochi și tâmplă.

Ajunseseră în fața atelierului. Arșag își reveni brusc, chestorul îl urmă înăuntru. Arșag deschise ușa camerei obscure și o trânti după el, trăgând zăvorul. De dincolo se auzeau bătăi în ușă, la început surprinse, apoi nervoase, cu pumnii și cu cizmele. Arșag Săvagian găfâia, ud de transpirație și lipit de lemnul ușii. „Ai înnebunit? Deschide imediat ușa!“ Nu putea.

Trebuia mai întâi să se convingă. Bătrânul continua, cu gesturi lente, să-și smulgă frunzele din barbă, năclăite de sânge. Era încă viu, avea lumină. „Am desfăcut aparatul, strigă spre cei care se opinteau să smulgă ușa din tâțâni. Nu pot deschide. Se strică negativul.“ Reuși să desprindă cu greutate capacul, căci degetele, altminteri obișnuite cu astfel de operațiune, îi tremurau. Bătăile se stinseră într-un potop de înjurături. Abia într-un târziu, Arșag își dădu seama că nu aprinsese lumina roșie. Orbecăia, cu degetele tremurând și cu sudoarea șiroind pe față. „Mi-era frică să aprind lumina. Pentru că era roșie. Nu mai voiam să văd roșu în fața ochilor.“ „Spui prostii, îl liniștea bunicul. Lumina e lumină, sângele e sânge.“ Și totuși, când Arșag desprinsese fotografia de pe negativ, lumina și sângele i se amestecară în fața ochilor. Nu mai avea niciun dubiu. Bătrânul avea din nou ochii închiși, capul ușor într-o parte și un firicel de sânge unindu-i ochiul de tâmplă. Era, într-adevăr, Nicolae Iorga. Stătu pierdut, cu ochii la fotografie. Bătăile în ușă reîncepură. Făcu, la repezeală, o copie, o ascunse, udă încă, sub teancurile de poze vechi și deschise ușa. Chestorul îi smulse fotografiile și negativul.

De atunci, Arșag Sâvagian n-a mai vrut să facă fotografii. Și-a închis atelierul și și-a zăvorât instrumentele în cutii, la un loc cu fotografiile vechi. Păstrase doar două, la care se uita în fiecare noapte. Una făcută cu o vară înainte, la Văleni, unde Nicolae Iorga zâmbea, cu pălăria de pai pe cap, alături de Siruni și de un grup de armeni din Ploiești, care veniseră să-l vadă. În spatele lui se șteau capetele a doi copii. Am publicat acea fotografie în revista „Ararat“, după aproape șaptezeci de ani, cerând, oricui era dispus să le ofere, informații despre copiii care se șteau de după umărul masiv al lui Nicolae Iorga. Răspunsul a venit tocmai de la Paris : Anuș Kârmâzian, născut

la Ploiești și plecat după război în Franța, unde făcea comerț cu textile, se recunoscuse într-unul dintre ei, celălalt era Zadig Muradian, ajuns, tot la Paris, un faimos astronom. Ei ne-au descris scena petrecută cu atâtea decenii în urmă, amintindu-și de aparatul cu trepied al lui Arșag Sâvagian, care îi îndemna, cu mâna ridicată.

Arșag Sâvagian, mai întâi față în față cu Nicolae Iorga, uriaș, zâmbitor, cu ochii larg deschiși, înconjurat de lume, după aceea trecând la celălalt, la fel de uriaș, dar nemișcat ca un trunchi și cu sângele uscat pe obraz. Apoi, timpul a trecut repede. Nici fotografia lui Arșag n-a mai vrut, dar nici nu l-a mai căutat cineva. A fotografia morți în timpul războiului era cel mai inutil lucru cu putință. Moartea se lătea deasupra pământului, luând chipuri nenumărate, ca fațetele unui ochi de albină. Când războiul s-a sfârșit, Arșag Sâvagian, în sertarele căruia nu mai sclipeau briliante și cafenelele nu mai răsunau de glasul lui cald, îngroșat de alcool și tutun, așteptă, cu privirea pierdută pe fotografiile lui, să i se ceară prețul pe care trebuia să-l plătească. Într-adevăr, veniră într-o noapte alți oameni, alte uniforme, dar izbind în ușă cu cizmele în același fel. Nici de data asta Arșag Sâvagian n-a deschis, numai că acum ei nu s-au mai arătat surprinși. S-au opintit și au spart ușa. Arșag, care nu făcuse altceva decât să strecoare fotografiile în crăpătura dintre podea și perete, nici măcar nu se arătă mirat de felul în care intraseră. A stat răbdător, până ce au terminat de răscolit prin cutiile cu poze vechi, au smuls perdelele, au răsfoit filă cu filă cărțile din rafturi și au făcut sul covoarele, ciocnind podeaua. Arșag s-a străduit să-și fixeze ochii pe fereastră, pentru a nu fi ispitit să privească spre colțul în care își strecurase, în teaca subțire dintre lemn și tencuială, fotografiile. Era simplu motivul vinovăției : numele lui se afla, cu siguranță,

pe listele de colaboratori ai Chesturii. Nu a trebuit să explice nimic, căci nimeni nu l-a întrebat. Și nici mai târziu, când a ajuns la Aiud și pe urmă la Poarta Albă, la Canal. Acolo nimeni nu se întreba și nu întreba ce caută între ziduri. Întrebarea era, mai degrabă, cum de a mai rămas cineva dincolo de sârma ghimpată.

Când, după mulți ani, porțile închisorii s-au deschis și pentru el, Arșag Sâvagian a rămas în pragul lor, năuc și singur. Primii pași i-a făcut privind mai degrabă înapoi, către zidurile cenușii. Lumea cea nouă nu l-a primit nici cu prietenie, nici cu ostilitate, ci cu indiferență. Ca la cinematograful, când spectacolul a început, toate locurile sunt ocupate și bâjbâi, orbecăind zadarnic printre scaune, căci toți sunt atenți la ce se petrece pe ecran. Arșag Sâvagian, rătăcitor prin această lume care se închisese de mult în urma lui, a pășit cu teamă. Între el și fotografie nu mai erau acum ziduri care să-l păzească. Moșii prin trenuri înghețate, își scoase de nenumărate ori foaia de eliberare, pentru a stăvili înghiontelile controlorilor, privi câmpurile nesfârșite, coborî neobservat în gara din Ploiești, o luă pe propriile urme, ale fantelui care fusese, neîncăpătoare acum pentru bocancii cu tălpi lățite. Pe strada Gării, casele, altădată proaspete și frumoase, erau cenușii, numai castanii, pe care mâna omenească nu putuse să-i vatăme, rămăseseră neschimbați. Își dorea să nu mai găsească dugheana, în același timp casă și atelier, dar ea îl aștepta, cu lacătul ruginit, care se desfăcu la prima atingere. Îl așteptau și fotografiile ascunse între perete și dușumea. Călcă peste cioburi, se așeză pe maldărul de cărți răscolite, înfoiate deja de umezeală, pe saltelele sfâșiate și subțiate de șoareci, pe maldărele de haine. Bătrânul cu barba năclăită de sânge și cu privirea blândă rămăsese singura lui legătură cu lumea pe

care o lăsase în urmă. Ba nu, mai exista la o sută de kilometri depărtare, un alt bătrân spre care se îndreptă, parcurgând alte câmpii înzăpezite, moțând prin alte trenuri înghețate, mergând zgribulit pe o altă Stradă a Gării, de data asta la Focșani, unde castanii erau, de asemenea, singurii pe care nu putuseră să-i schimbe decât anotimpurile. Celălalt bătrân, bunicul meu Garabet Vosgianian, de la care Arșag Sâvagian deprinsese arta fotografiatului, a fost singurul căruia îi băt看 la ușă.

Bunicul meu a pus poza pe masă și a fotografiat-o din nou. Apoi a mărit negativul. „Trebuia mai multă lumină“, spunea bunicul. „Era prea întuneric, se apăra Arșag Sâvagian. Nici măcar un petic de lună.“ „Ar fi trebuit să fii pregătit.“ „N-am fost. N-am reușit nici până în ziua de azi.“ „Nu mai plânge“, spunea bunicul. „Nu plâng, se oțăra Arșag Sâvagian. Am rămas așa de la închisoare, de la vânt.“

De fapt, mărint fotografia, intrând parcă în lumea ei, Arșag Sâvagian își provoca durere, zgâria coaja cu unghia, ca să nu se închidă rana. „De ce ? îl întreba bunicul. Doar ai fotografiat atâtea morți, de tot felul.“ „Nu știu, tremura Arșag, zgribulit de un frig care nu mai ieșea din el. M-am tot gândit. Cred că îmi aduce aminte de tata. Exact așa arăta când l-am găsit printre morți, la Pera, în incendiul din cartierul armenesc. Îmi amintește de toți morții noștri. Când sunt plini de sânge, morții seamănă între ei, nu-i așa ?“

Ținută sub cămașă, fotografia se îngălbenise și se îndoise la colțuri. Arșag Sâvagian o privea până când, cu lentoarea lor neobișnuită, contururile începeau iarăși să se miște. Bătrânul se ridica și, sprijinindu-se de trunchiuri, venea către el, scuturându-și din barbă frunzișul uscat. Arșag a găsit, într-o dimineață, printre lucrurile învălmășite din odaie, câteva frunze uscate. Îngrozit, n-a mai putut să doarmă decât puțin, în zori,

pe apucate. Dar frunzele uscate se înmulțeau. Ca să și le explice cumva, Arșag Sâvagian începu să adune frunze de pe caldarâm, să le ducă acasă și să le răsfire. Așa l-au și găsit într-o dimineață, nu cei care-l căutau cu tot dinadinsul, ci niște rătăcitori ca și el, care intraseră pe ușa rămasă descuiată, pentru puțină căldură. Ședea cu ochii larg deschiși, privind fotografia și dincolo de ea. Pe piept, pe brațe, se presărau frunze uscate, căzute din castanii de pe strada Gării sau scuturate din mestecenii de la Strejnicu, îngălbenite, înroșite ca și poza aceea, de toate umorile corpului care se pot scurge în firioare subțiri pe tâmpile – sudoarea, sângele și frica.

Și, totuși, cavoul familiei Seferian, unde aveau loc discuțiile de taină ale consiliului parohial, nu era cu totul gol. În sâmbăta Învierii, dimineața, după ce cu o seară înainte, de Paștele Morților, trecuserăm toți, în curtea bisericii, pe sub un cufăr înveșmântat în flori, care întruchipa un fel de mormânt al lui Iisus Hristos, ne duceam la cimitir pentru a ne aminti și de ceilalți morți ai noștri. Familiile se risipeau pe la morminte, în așteptarea preotului care rostea rugăciunea pentru fiecare, împărțeau *belva* făcută din griș amestecat cu nuci prăjite și acoperită cu o pulbere maronie de scorțișoară și turnau câteva picături de vin pe pământul din jurul crucii, nezvântat încă după ieșirea din iarnă. Oamenii, împruinați de la un an la altul, plângeau înfundat. Pe noi, copiii, lucrurile astea ne lăsau indiferenți. Moartea era doar un abur, avea mirosul nucilor prăjite și al grișului răscolit pe plită, al scorțișoarei măcinate și amestecate cu coajă de portocală. Ne aminteam de ea de la o sărbătoare la alta. Alergam pe alei, privind portretele în ceramică de pe cruci ca pe un album cu poze și rostogolind castanele sau nucile găsite, peste iarnă, în

frunzișurile mucedde. Pândeam, nedumeriți, cum părintele, împreună cu Arșag clopotarul, rosteau rugăciunea în fața cavoului lui Seferian. Pe atunci încă nu știam de ce, dar simțeam că cei care se apropie o fac cu oarece stinghereală. Și totuși, până la urmă, bărbații se așezau în semicerc, în spatele preotului, și ascultau în liniște. Nimeni nu împărțea *belva*, nimeni nu vărsa vin roșu pe frunzele mucedde sau, dacă Paștele se nimerea mai devreme, de-a dreptul pe zăpadă. Nimeni nu vorbea, nu plângea, la sfârșitul rugăciunii doar își făceau cruce și se îndepărtau. Dar în scrisoarea lungă pe care o scria surorii lui, la Buenos Aires, și pe care mi-o dădea s-o vâr în plic, bunicul adăuga totdeauna, la sfârșit, următoarele rânduri, aceleași de fiecare dată: „Spune-le, lui Eduard și părinților lui, că am fost și anul ăsta. Dumnezeu să-l odihnească“.

După plecarea preotului și risipirea celorlalți, Arșag clopotarul rămânea la urmă. Intra în cavou, stătea acolo o vreme, apoi ieșea, făcând ochii roată împrejur.

În cavou, așa știam, nu era înmormântat nimeni. Bătrânul Seferian plecase de mult în Argentina, cu toată familia. Arșag nu era iute în mișcări. Picioarele lui se mișcau, în timpul mersului, greu și larg, unul lângă altul și tot așa mâinile pe lângă trup. Erau legate, parcă, de frânghiile unui clopot. Astfel încât, atunci când închidea ușa cavoului după dânsul, aveam timp să zăresc una dintre frânghiile ce-i legau mișcările și i le încetineau : o dâră de lumină.

Lumina mi-a dat curaj. Am intrat și am privit. Aerul era rece și nemișcat. Umbrele jucau pe pereți ca niște ghemotoace. Ar fi trebuit să-mi fie frică. Dar chipul din fotografie, chiar dacă solemn, era blând. Un bărbat înalt, drept, în uniformă albă, cu epoleți și tot felul de fireturi. Fotografia nu era prea mare și, după contururile nu tocmai limpezi, se vedea că

fusesse aleasă în grabă, mai mult pentru ceea ce însemna decât pentru ceea ce arăta.

În *Cartea șoaptelor*, fotografiile țin adesea locul oamenilor vii. Cum secolul XX a rețezat prea multe vieți și prea în grabă, oamenii nu reușeau să pună în orice clipă, cu exactitate, morții cu morții și viii cu viii. În acel secol, moartea a luat omenirea prin surprindere, mai mult decât oricând înainte. Armenii, așezați în cercul lor împuținată, atunci când dispărea câte unul, pentru a nu se destrăma cercul, puneau în locul lui o fotografie. De aceea, în ținuturile de baștină, în triumphiul dintre cele trei lacuri, Van, Sevan și Urmia, sau pe oriunde au rătăcit, pentru ei fotografia era un fel de presimțire a morții.

Pozele erau pentru armenii acelor vremuri ca un testament sau o asigurare de viață. Dacă omul se întorcea, din convoaiele de deportați, din ofelinate, din călătoriile prin calele vapoarelor, poza era pusă din nou la păstrare și cel viu își relua locul printre ceilalți. Dacă nu se mai întorcea, atunci fotografia îl readucea printre ai lui pe cel dispărut când cutiile vechi și frumos încrustate, de sărbători, se deschideau. Fotografia devenea scuza celor care, în acel secol prea grăbit, plecaseră fără să apuce să-și ia rămas-bun.

Armenii copilăriei mele trăiau mai mult printre fotografii decât printre oameni.

Printre ei, și această fotografie din cimitirul armenesc din Focșani, care, în mod ciudat, ținea loc nu numai celui viu, dar și celui mort. Față de care Arșag clopotarul se arăta mai grijuliu decât față de oricare altul dintre pomeniții săi. În timp ce la oricare cruce, în jurul preotului se adunau pentru pomenire mai ales membrii familiei, fotografia aceasta aduna în jurul unui mormânt inexistent pe toți bărbații veniți la cimitir în sâmbăta de după Vinerea Mare.

În cutia noastră cu poze am găsit una la fel, de mai mici dimensiuni. Așa am înțeles că fotografia din cimitir fusese mărită de bunicul după poza cea mică, cu trăsăturile mai limpezi. Pe spate era o semnătură ușor descifrabilă: „Onik Tokatlian“. Iar dedesubt: „pornind spre Odessa, 10 aprilie 1944“.

Pentru a spune, însă, povestea omului a cărui fotografie stătea în cimitirul armenesc, pe o policioară deasupra căreia ardea neîncetat, prin grija lui Arșag sau a oricui se nimerea, candela neadormită, ar trebui să adaug povestea unui alt om, pe care nu-l veți găsi în niciuna dintre cutiile cu poze ale bătrânilor armeni ai copilăriei mele: Mesia Khacerian.

Nu am reușit nici mai târziu să dau peste vreo poză a lui Mesia Khacerian din anii '40, deși am căutat cu îndârjire, căci el nu poate lipsi din *Cartea șoaptelor*. Pentru că datorită lui și altora ca el, această carte s-a trăit înainte de a se fi scris și, mai ales, s-a citit în șoaptă.

Rar un nume mai frumos ca acesta. Mesia înseamnă, în armeneste, ceea ce înseamnă, pentru oricine e dispus să înțeleagă, în românește sau în orice altă limbă creștină. *Khaci* înseamnă, în armeneste, cruce. S-ar cuveni așadar să-l numim pe Mesia Khacerian drept Mesia al crucii. Tragică ironie căci, de fapt, Mesia s-a așezat, încă din tinerețe, de partea Anticristului.

Am găsit de curând o fotografie a lui. Șade la un colț de masă, alături de baritonul David Ohanesian și de graficianul Cik Damadian, privind pieziș spre Martiros Sarian, marele pictor venit în vizită în România. Atent și viclean, cu buzele strânse. Deja bătrân, își spui, căci are părul complet albit.

„Și ce dacă“, mi-ar fi spus bunicul Garabet, ridicând din umeri cu dispreț și rostindu-i numele cu jumătate de gură. N-ai de unde ști după albeața părului, ar fi spus și alții care se

fereau din calea lui, dacă e tânăr ori bătrân. Mesia are părul așa de când îl știm, a albit în pușcărie, așteptându-și moartea. Care n-a venit pentru el, dar, îndrăgindu-l, s-a dovedit răzbu-nătoare față de alții.

Povestea aceasta, despre ce anume îi lega pe Onik Tokatlian și pe Mesia Khacerian, de ce primului i se aprindea candela deasupra fotografiei, spre pomenire, iar celuilalt îi dispăruseră toate urmele din cutiile cu fotografii ale bătrânilor armeni, este una dintre cele fără de care *Cartea șoaptelor* nu poate fi înțeleasă. Rugăciunea tăcută a bărbaților din cimitirul armenesc din Focșani, scrisorile către Argentina, cu finalul lor laconic, privirile roată ale lui Arșag, atunci când ieșea din cavoul lui Seferian, trăgând după el, ca pe o frânghie de clopot, dâra de lumină, nu pot fi înțelese fără imaginea semeață a lui Onik Tokatlian, comandant de cursă lungă, încărcat cu decorații și fireturi, și fără părul alb al lui Mesia Khacerian.

Fiecare dintre ei a ales, în felul său, moartea, iar moartea a ales între ei, iubind, în felul ei, pe fiecare.

S-au întâlnit o singură dată, pe alea pietruită ce urca de la Comenduirea Portului Constanța către Piața Ovidiu. Chiar dacă nu se mai văzuseră până atunci, se recunoscuseră imediat. Mesia Khacerian, pentru că îl pândise și pentru că îl urâse atâta timp pe Onik Tokatlian. Iar Onik Tokatlian, pentru că se ferise atâta vreme de Mesia Khacerian. S-au apropiat unul de celălalt, Onik, cu călcătura lui dreaptă, Mesia, boncănind cu piciorul lui olog. Au schimbat doar câteva vorbe, apoi s-au depărtat unul de celălalt, fără a privi înapoi. Am să pomenesc acele cuvinte deoarece, șoptite fiind, își au rostul lor în *Cartea șoaptelor*.

Onik Tokatlian s-a născut la Brăila. Părinții lui veniseră în România după masacrele din 1895, din vremea sultanului

Abdul Hamid. A căpătat o educație aleasă, dar severă. A terminat Liceul german și Școala de ofițeri de marină. Armenii sunt un popor al pământului. Din vechime ei au privit cu neîncredere spre popoarele mării și nu s-au încumetat să înfrunte marea decât pentru a lega între ele două țărmuri. Cu excepția unei scurte perioade de Ev Mediu, din timpul regatului Ciliciei, când și-au construit corăbii de lemn cu care au străbătut Mediterana, armenii au privit marea mai degrabă ca pe un drum al deznădejdi, al ultimei șanse.

Onik Tokatlian a fost un om al mării. A străbătut Mediterana, pe urmele strămoșilor săi cilicieni, a dus și a încărcat mărfuri de la Constanța spre Constantinopol, Pireu, Triest sau Marsilia. Dar, în clipa în care marea a devenit din nou ultima șansă, Tokatlian a lăsat drumurile comerciale și a preluat o navă care efectua transporturi militare pentru frontul de est. Comandant al navei „Ardealul“, a participat la operațiunea numită „60.000“, evacuarea, adică, a militarilor români încercuiți în Crimeea. A primit numeroase decorații românești, dar și Crucea de fier, semnul de recunoștință al Germaniei.

Dimpotrivă, Mesia Khacerian n-a făcut vreo școală. Era copilul unor armeni săraci care n-au putut să-l dea la învățătură decât două-trei clase primare, prin școlile românești și armenesti din Constanța. A fost apoi ucenic într-un atelier de cizmărie și asta a rămas Mesia, dincolo de toate funcțiile cu care îl împăunase apoi istoria, cizmar. În vreme ce la Constanța, oraș viu și pestriț, lumea amestecată a portului, atâta negustorime, ofițerime, avocați, contabili care țineau registre mari scrise cu roșu și albastru, dascălimea liceului „Mircea cel Bătrân“ și intelectualitatea cafenelelor batjocoreau prin redingotele și uniforme lor, prin buzunarele căptușite pe dinăuntru cu

bancnote ori zornăind de monede de aur, prin fumul trabucelor și prin gestul larg de a-și ridica pălăria în plimbarea de seară de pe faleză și recunoscând, astfel, pe alți purtători de redingote și de buzunare căptușite, ei bine, toți aceștia îl batjocoreau în fiecare clipă pe cizmarul plăpând, ducând desaga cu pantofii proaspăt pingeliți la mușterii care nici nu catadicseau să ridice ochii spre el și să-i mulțumească.

Mesia nu își imagina o lume mai bună. El își imagina o lume răzbunătoare. De aceea, a intrat în Partidul Comunist și a fost, în condiții de ilegalitate, unul dintre activiștii săi harnici. Când a ajuns șeful cadrelor Securității județului Constanța, Mesia Khacerian și-a revărsat cu voluptate setea de răzbunare asupra lumii care, ce-i drept fără s-o știe, îl batjocorise. Ceea ce, cu atât mai mult, merita o pedeapsă, căci, mai rău decât batjocura pe care o simțea usturătoare când ședea ghemuit pe treptele casei de pe faleză a lui Manisalian și privea, pe Mesia îl durea indiferența acelei lumi pentru care el, Mesia, nu valora nici măcar cât o încrețitură care să merite osteneala s-o netezești. S-a răzbunat metodic pe uniforme și pe redingote, a risipit bancnotele și bonurile de tezaur, a smuls podelele, a scos cahlele din sobe și faianțele de pe pereți, a scotocit prin sertare și a răvășit cărțile din biblioteci, a pus salahori să sape prin curți și să golească magaziile de lemne în căutarea monedelor de aur, a golit casele cele mari, aruncându-i pe proprietari în stradă. Și totul, evacuarea caselor, arestările, interogatoriile și torturile, se făcea numai noaptea. Atunci când frica, amestecată cu buimăceala și întunericul, năștea spaime și mai mari. Și, mai ales, văzându-l pe omul acela șchiop, cu părul alb, care altminteri i-ar fi dat un aer de cuvioșenie, dar care, în împrejurările acelea, nu era decât

încă un motiv de spaimă, văzându-l, aşadar, pe Mesia, ştiau că nu mai e scăpare. Se uita pe rând la ei, se bucura de groaza lor, lăsându-i să îngenuncheze şi neîntrerupându-i, oricât de lungi, de penibile şi, bineînţeles, de inutile le-ar fi fost rugăminţile. Îi plăcea mai ales sudoarea spaimei care avea, ca şi sideful, o lumină a ei, căci sclipea, oricât ar fi fost de întuneric. Mesia privea sudoarea cum se adună broboane la rădăcina frunţii, pe tâmpile, cum se prelinge, cum oamenii ghemuiţi, cu copiii la piept sau strângându-şi lucrurile în grabă, căutau s-o şteargă cu mâneca hainei, fără a şti cât de adânci îi sunt rădăcinile. Unii chiar încercau să-l înfrunte cu privirea, să pară nepăsători în faţa odăilor răscolite, în faţa aşternuturilor răvăşite şi a podelelor dislocate. Sudoarea, însă, le izvora prin crăpăturile minţii şi uneori lui Mesia îi venea să ia pe vârful degetelor picăturile acelea şi să le guste. Dulci, cu siguranţă, i s-ar fi părut, ca mierea. Dar nu e timpul pierdut, oamenii care asudă se deosebesc între ei, dar sudoarea e aceeaşi.

Casa lui Manisalian, pe treptele căreia stătea ghemuit, privind plimbările redingotelor şi rochiilor plisate pe faleză, fusese demolată. Oricum, treptele ei i-ar fi fost deja nefolositoare. Acum se plimba el însuşi pe faleză, urmat de doi bărbaţi în haine de piele. Lumea se dădea la o parte, privindu-l cu teamă. Răzbunarea mergea înaintea lui, precum cântăreţii din flaut dinaintea regilor. Unii îl ştiau după înfăţişare, alţii numai îl bănuiau, văzându-i mersul şchiop şi părul alb, ca o aură nemeritată. „E Mesia“, şopteau şi adăugau astfel spaima lor cea nouă în *Cartea şoptelor*, atât de plină de spaime. Mesia, vestitorul unei lumi întunecate.

Spre deosebire de Mesia, Dinar Marcarian absolvise liceul la seral şi era secretarul Şcolii armeneşti din Constanţa. Avea

chipul blând și vocea moale. Deși a ajuns mai târziu general în cadrul Securității și a reprezentat o vreme România comunistă pe lângă instituțiile Națiunilor Unite de la Geneva, și-a păstrat aceeași blândețe neobișnuită pentru oamenii în mijlocul cărora trăia. În *Cartea șoptelor* veți găsi tot felul de personaje; unele trec fără nume și fără chip, personaje anonime și colective, adesea abia târându-se sub povara desăgilor sau a armelor, părând fără început și fără sfârșit, degajând, tocmai de aceea, o anume tristețe resemnată. Personajele colective au purtat pecetea secolului XX. Din cauza războaielor, dictaturilor, deportărilor și masacrelor, partea comună a biografiilor precumpănea asupra deosebirilor. Sunt și personaje care au ieșit din rând, care au dat mai multe ordine decât au primit și, în consecință, au avut parte de mai puțină suferință decât au răspândit în jur. Dacă ar fi să vorbim, însă, doar despre armenii din *Cartea șoptelor*, atunci Dinar Marcarian este deosebit cel puțin în două privințe. Întâi că, odată ajuns ofițer de Securitate, și-a schimbat numele în Ion Moraru – ceea ce armenii nu prea făceau – și, în al doilea rând, pentru că a apucat să trăiască dincolo de secolul lui, până în mileniul cel nou, pe jumătate orb și retras într-o casă de la marginea Bucureștilor, în comuna Pantelimon, dar având, totuși, încă puterea de a se întoarce, înainte să moară, la numele lui armenesc, care i-a și fost săpat pe piatra de mormânt.

Acum suntem însă abia în aprilie 1943. Mesia Khacerian și Dinar Marcarian tocmai fuseseră arestați de Siguranță. În spatele Școlii armenesti, acolo unde Dinar făcea treabă de secretariat, se afla un depozit german de muniții. Dinar cercetase planurile depozitului și, pentru ca totul să sară în

aer, socotise că e locul cel mai nimerit să pună bomba. Mesia s-a dus la București să facă rost de explozibil. Tot ce am putut afla, mergând pe urmele lui Mesia, care avea încă părul negru, picioarele sănătoase și mersul iute, este că s-a întâlnit cu un personaj căruia i-a spus Dușa și care i-a dat o geantă cu toate cele de trebuință pentru a fabrica bomba. Mai târziu, au aflat că totul li s-a tras de la acel Dușa, care fusese arestat la București. Dinar a mărturisit și a fost condamnat la închisoare. În Mesia, ura a fost mai puternică decât durerea. A rezistat la torturi, fără să recunoască nimic. În urma caznelor, părul i-a albit complet și a rămas șchiop pentru tot restul vieții. Prea puțin mai conta atunci pentru el, căci restul vieții i se prevestea a fi foarte scurt. Mesia Khacerian fu găsit vinovat de sabotaj și condamnat la moarte. Și, împreună cu el, Ardaș Torosian, Hacig Kazangian și Garabet Daglarian, același pe care îl vom afla, câțiva ani mai târziu, pe puntea vasului „Rassia“, printre repatriați. Dar, cu puțin înainte de executarea sentinței, armata română întoarse armele, la 23 August 1944, și Armata Roșie, cel puțin pentru Mesia Khacerian, se dovedi eliberatoare. Mesia a ieșit în lume cu această nouă înfățișare, ușor de recunoscut, dar neînduplecat și de aceea imposibil de ocolit. A participat la formarea structurilor Securității Statului în Dobrogea, recrutând oameni asemenea lui, care să urască și să se hrănească din frica răspândită în jur.

În aceleași vremuri, Onik Tokatlian își scotea de pe piept Crucea de Fier, primită cu scurt timp înainte de intrarea rușilor în țară, și o punea în sertar, alături de Coroana României și de Virtutea Militară, dobândite pe frontul de rășărit, unde transportase arme și de unde, în primăvara lui 1944 evacuase, de-a valma, soldați și ofițeri români, slovaci și germani, precum și

material de război din încercuirea armatei sovietice. După încheierea războiului, Onik Tokatlian s-a reîntors în marina comercială, acoperind ruta de la Constanța, prin Mediterana, spre Marsilia. Dar, ca și pentru mulți alții, războiul nu se încheiase și el continua să-i salveze pe încercuiți. Războiul nu se mai purta între națiuni și armate, acela, într-adevăr, se încheiase. Prea scurt, însă, pentru câte motive îl făcuseră să izbucnească. Acolo unde națiunile nu se mai războiau între ele, trăgându-și sufletul după război, începeau să se războiască oamenii aceleiași națiuni. În locul obuzelor ucideau cuvintele. Rece și nemilos, se lăsa peste Europa un alt război, în care cel mai mare ucigaș era cuvântul.

Lumea negustorilor de orice fel s-a văzut lipsită de apărare. Mărfurile se găseau tot mai greu, bursele găfâiau, banii de aur începuseră să se afunde, ascunși în pământ, în tencuială, sub podele, strecurați noaptea și sub jurământ, precum șarpele casei. Banii de hârtie deveneau tot mai mari și mai frumos colorați, dar cu atât mai lipsiți de valoare. La Constanța, oamenii lui Mesia Khacerian amenințau. Puteau fi recunoscuți după hainele de piele, după umflătura din dreptul șoldului, unde purtau teaca pistolului, și după umbrele lor mai lungi decât ale altor oameni. Cu portul tot mai pustiu, cu macaralele nemișcate în așteptarea unor vapoare ce nu mai veneau, cu mărfurile rechiziționate, cu vitrinele deja cenușii, presărate cu o altă cenușă, a unui război care se ducea după alte reguli, dughenele clipeau tot mai rar, până ce storurile li se lăsau pentru totdeauna. În câțiva ani, magazinele s-au închis, au fost radiate din evidențele comerciale, în locul lor au apărut altfel de magazine, triste, sărace și fără nume sau numite, pur și simplu : „Pâine“, „Tutungerie“, „Alimentară“, „Textile“ sau, ca să nu nască vreo obligație pentru vânzător sau vreo speranță

pentru cumpărător, doar atât, „Magazin“. Altfel decât numele grozave ori sprintăre, vanitoase și exotice, cu vitrine frumos colorate și cu caldarâmuri sclipitoare, acoperite adesea cu covoare groase aduse din Karabagh ori Buhara. Firmele adunau mai toată arca lui Noe: „La Curcanul“ a lui Zadig Tațichian, „La Tigru“ a lui Agop Kazazian, „La Elefantul“, firma cea mare cât un cat a lui Piuzant Sahabian, „La leul de aur“ a lui Chircor Siropian, „La Furnica“ a lui Ovanez Daghlarian, „La Papagal“ a Mariei Grigorian, „La Porumbelu“ a lui Krikor Selian, „La Barza“ a lui Levon Horasangian, „La Cămila“ a lui Pilibos Kevorkian, „La Cocos“ a lui Manuc Ovanesian, „La Căprioara“ a lui Agop Apcarian, „La Vulturul“ a Mariei Levonian sau „Zimbrul“ lui Onic Kazazian. Firmele negustorilor armeni însemnau o călătorie fără sfârșit pe drumurile Orientului: „La India“ te pofta dugheana de coloniale a lui Ervant Krikor, „La Egipt“ ispitea, tot printre coloniale, Micael Arichian, „La Bosfor“ aducea aminte Chircor Diarbechirian sau „La Caucaz“, Aram Mariginian. Și, mai apoi, „Arabia“ – Nișan Ovanisian, „La Buhara“ – Nubar Papazian, „La Ceylon“ – Dicran Balian. Călătoria mergea nu doar pe cărările, dar și pe nadirul Orientului: „La Luna“ a lui Mardiros Zacarian, „La Venus“ a lui Nazaret Aramian sau, mai depărtată decât toate, „La Planeta Jupiter“ a lui Mihran Dobagian. Și altele, lăudăroase, cu arome învăluitoare și zâmbete alunecoase: „Ideal“, promisiunea lui Hapet Kasparian, „Ceasornicăria Elvețiană“ a lui Sarchis Boghosian, „Coafor Elita“ a lui Suren Abramian, „La Cavalerul Sic“ a lui Armenac Silvian, „La Potcoava de Aur“ a lui Victoraș Cardașian, „La Lampa Modernă“ a lui Haigazun Pilibosian. „Bon Marché“ promitea Esai Eramian sau, mai pe românește, „La Eftinătate“ a lui Arșag Mardiros, și, mai apoi, „La Ceasornicăria

Americană“, ba chiar și „Spălătoria Americană“, „La Bazarul Concurență“, „Frizeria Internațional“, „La Ceasornicăria Specială“, „La Coroana Specială“, „La Coroana Regală“, „La Cronometrul C.F.R.“, „Pâinea Specială“, „La Umbra Deasă“, „La Modern Șic“, „Miss România“ a doamnei Araxi, „Brutăria Izbânda“, „La Milion“, „Original“. Firme peste firme, pe bulevardul Ștefan cel Mare, pe bulevardul Carol, în Piața Ovidiu, pe străzile drepte și arse de soare ale orașului, albite de vânturile sărate, ca niște păsări multicolore și gălăgioase. Și, în această arcă a lui Noe, cel din urmă a rămas iarăși curcubeul, semn că apele s-au retras, dar că norii, cenușii dar uscați, se adună iarăși. Cea din urmă, radiată în 1948, s-a închis dugheana de încălțăminte și vopseluri purtând numele „Curcubeul“ a fraților Agop și Garabet Kumbetlian. Agop, pentru îndărătnicia de a ține firma vie și de a ridica obloanele, dimineată de dimineată, a fost închis la Poarta Albă, în lagărul de muncă.

Toți aceștia se numărau printre cei care aveau câte un magazin mai mic, manufacturi sau ateliere cu câțiva ucenici. În curtea din spate a dughenei era adesea și casa de locuit. Banii erau băgați în marfă și hotărârea de a închide nu putea fi luată de azi pe mâine, ci prin împuținarea treptată a stocurilor.

Erau, însă, și negustori care apucaseră să pună deoparte bani, preschimbați apoi în aur și nestemate. Aceștia au plecat primii. Dintre ceilalți, unii s-au încumetat abia cincisprezece ani mai târziu să plece prin Liban către America, într-o acțiune a întregii diaspore armene. În 1945 însă, vremurile erau tulburi, ca și zidurile, ca și oamenii. Nu știai în cine să te încrezi. Cei care voiau să plece nu spuneau nimănui. Ba chiar lăsau în urmă vorbe inutile, dar liniștitoare, mâine ne vedem la cafea sau la șerbet, dădeau bani cu împrumut sau făceau

comandă de marfă și plăteau dinainte, ca nimeni să nu-i bănuiască. Apoi își îndesau nestematele în săculeți, săculeții în fundul cuferelor și în zorii zilei porneau cu mașina spre Constanța. De la Galați, de la Brăila, de la Sulina, de la București. Acolo, încercând să se piardă în timpul zilei prin forfota orașului, coborau noaptea spre port, unde îi aștepta un om de încredere de-al lui Onik Tokatlian pentru a-i ascunde în pântecul umed și întunecat al vasului, printre baloții de marfă. Și apoi, la Marsilia, binecuvântându-l pe Onik Tokatlian și încercând zadarnic să-l convingă să primească oarece nestemate ca mulțumire, coborau în oraș și-și căutau adăpost în colonia, numeroasă altminteri, a armenilor din port, ori treceau dintr-un vapor într-altul, spre locuri mai îndepărtate și, de aceea, mai ferite. Așa au ajuns familiile înstărite de negustori armeni, Israelian, Varteresian, Diarbekirian sau Seferian, printre saci de orez, teancuri de postavuri, cutii de mășline ori containere cu grâne, în Buenos Aires, așa a rămas gol cavoul lui Seferian, luminat doar de flăcăruia candeliei ce ardea lângă poza comandantului de cursă lungă Onik Tokatlian.

Suntem încă la începutul lunii ianuarie 1946. Onik Tokatlian a supravegheat, ca de fiecare dată, descărcarea mărfurilor de pe vasul său, a împărțit ceva bani echipajului și, când totul s-a dovedit a fi în regulă, a ieșit din port, pe alea pietruită, în pantă, ce lega Comenduirea de Piața Ovidiu. Pe vremea aceea pâlcurile de copaci erau mai dese. Onik l-a recunoscut chiar înainte să iasă din întuneric, de după copaci. L-a recunoscut după sunetul inegal al mersului. Era ger, dar Mesia Khacerian nu purta căciulă și părul lui strălucea.

Cum nimeni altcineva n-a asistat la discuția aceea, o putem relata fără să greșim. Mai ales că ea se poate bănuî prin urmările sale. A spus Mesia :

— Știu tot, Onik Tokatlian.

Comandantul nu l-a întrebat nimic, nu a negat și nu a încuviințat. Trebuia, pur și simplu, să se întâmple. Mesia a continuat, cu glasul uscat ca o creangă rupându-se :

— La cursa următoare, cobori în port, la Marsilia, și dispari. E tot ce pot să fac pentru tine. Dacă te întorci, te arestez pentru înaltă trădare.

Apoi s-au apropiat unul de altul. Ar fi fost doar un monolog, dacă în clipa în care au ajuns unul în dreptul celuilalt, Onik Tokatlian n-ar fi spus :

— Dumnezeu să te ierte, Mesia.

Iar Mesia n-ar fi răspuns :

— Dumnezeu să te ierte, Onik.

Lumea cea nouă, unde noutățile erau cele mai periculoase, începuse să se obișnuiască, mai degrabă, cu ceea ce spunea cizmarul comunist Mesia Khacerian decât cu vorbele lui Onik Tokatlian, erou în războiul împotriva bolșevismului. Cu siguranță că Onik, decorat cu Crucea de Fier și salvator al trupelor române ce luptaseră în răsărit, ar fi fost arestat oricum, mai târziu, laolaltă cu mulți alți ofițeri ai armatei române, care nu înțelegeau să confunde, în ce privește respectul, uniforma cu salopeta și eroismul cu dezertorii sau prizonierii întorși laolaltă cu tancurile Armatei Roșii.

Putem să ne imaginăm, tot fără să greșim, că această scurtă discuție a avut loc în armeneste. Mesia își iubise mama. Fusese o femeie chinuită și, ca toate celelalte femei care se strâneau duminica la Școala armenească de pe malul mării, transformată în biserică după incendiul din 1942, era convinsă că nimic, nici chiar suferința ei, nu poate exista fără Dumnezeu. Mesia ar fi putut rosti acest cuvânt în amintirea mamei lui sau

pentru că adesea cuvintele învățate de la părinți vin nu din înțelegere, ci din obișnuință.

S-au depărtat fără să privească înapoi. Mesia Khacerian către una dintre incursiunile lui de noapte, iar Onik Tokatlian spre gară, ca să ia trenul de București, spre casă. Mesia Khacerian și-a inspectat, ca de fiecare dată, oamenii. Erau dintre cei care știau cum să caute. Care amușinau mirosul aurului și scoteau monedele ascunse unde nici n-ai fi gândit. Mesia nu căuta niciodată, el privea doar.

Onik Tokatlian, în schimb, nu s-a mai întâlnit cu nimeni după aceea. Căci nimeni nu-și amintește să-l fi văzut. A mers acasă, în singurătatea odăii lui de marinar de cursă lungă. Și-a scos din cufăr uniforma de gală, albă, cu fireturi aurii, aceeași cu care apare îmbrăcat în fotografia din cavoul lui Seferian. S-a bărbierit, probabil că deja nu prea stăpân pe sine, căci i-au observat mai târziu o tăietură subțire, de la brici, sub ureche. Și-a îmbrăcat cu grijă uniforma, de la șosete, curea și până la copca încheiată. Și-a prins toate decorațiile pe piept, probabil că și Crucea de Fier germană. Ea însă n-a mai fost găsită, unul dintre cei care au dat buzna în cameră peste câteva zile și care se număra, cu siguranță, printre prietenii săi, i-a desprins-o de pe piept și a aruncat-o, socotind într-un mod cu totul stupid, dar de înțeles pentru vremurile acelea, că Onik Tokatlian mai trebuie, totuși, apărat și că noii inchiizitori ar mai putea să-i facă rău chiar și așa cum îl găsiseră.

Straniu este faptul că Onik Tokatlian a simțit nevoia, în acele momente, să se privească în oglindă. A refuzat să fie, ca să spunem așa, legat la ochi și a privit moartea în față. Apoi, Onik Tokatlian, îmbrăcat de sărbătoare, privindu-se în oglindă și luându-și astfel rămas-bun de la sine, și-a tras un glonte în tâmplă.

Cimitirul armenesc a fost plin de lume. Rudele celor ce apucaseră să plece, înghesuiți în pânțelele vapoarelor și adăpostiți de comandantul Tokatlian, cei care ar fi vrut, la rândul lor, să plece și nu mai aveau cum și mulți alții, de-a valma. Printre ei chipuri necunoscute, iscoditoare, care nu veniseră să plângă și nici nu se osteneau să se prefacă. Și totuși oamenii ceilalți, chiar știindu-se pândiți, au plâns. În fața constrângerilor de tot felul ale vremurilor care veneau și care urmau să se înstăpânească, lacrima rămase nesupusă.

Patru

Anul 1958 a început într-o zi de miercuri și tot în acea zi a luat naștere Piața Comună Europeană. Și, așa cum se întâmplă întotdeauna cu anii care nu sunt bisecți și care încep și se termină în aceeași zi a săptămânii, anul 1958 s-a sfârșit tot într-o zi de miercuri, în chiar ziua când Fulgencio Batista a părăsit Cuba, alungat de revoluționarii lui Fidel Castro. Astfel încât, sfârșind prin a schimba un dictator cu un alt dictator, anul 1958 s-a retras învins și a lăsat neputincios pe seama vremurilor viitoare să descâlcească binele de rău.

Pământul s-a rotit cu precizie în jurul soarelui, dar și cu băgare de seamă, chiar în vârful picioarelor, așa zice, căci, ocrotind cele de deasupra și domolindu-le pe cele de dedesubt, 1958 a fost un an fără catastrofe naturale. Când, totuși, nu și-a putut stăpâni câte o tresărire, a trimis-o să cutremure locuri cât mai depărtate, precum Alaska, acolo unde a socotit că tresăririle sale, chiar și cutremure de 8 grade pe scara Richter, pot fi mai ușor de suportat. Dacă Pământul s-a dovedit cumpătat și cu băgare de seamă, nu același lucru s-ar putea spune despre locuitorii săi. Ei au fost cât se poate de neliniștiți, ba chiar cât se poate de războinici. Vechile războaie nu s-au încheiat în timpul acelui an 1958, în schimb au început altele.

În Franța a venit din nou la putere Charles de Gaulle, eroul din război, de data asta ca întâiul președinte al celei de-a V-a Republici, după ce, în prealabil, câștigând alegerile parlamentare, fusese prim-ministru. Dacă într-o țară precum Franța un om poate fi numai pe rând prim-ministru și șef de stat, în Uniunea Sovietică nu e nevoie de astfel de precauții. Nichita Hrușciov, prim-secretar al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice, l-a destituit pe Nikolai Bulganin, devenind și prim-ministru, ceea ce nu l-a îndemnat câtuși de puțin să-și completeze dantura pe partea stângă ; râdea nestingherit și știrb cu toată gura între două amenințări cu atacuri nucleare. Cu nimic mai prejos, dar mai atent la înfățișare și, mai ales, la copcile de la gulerul uniformei, Mao Tze Dun a declanșat Marele Salt Înainte, pulverizând așezările Chinei în zeci de mii de comune, în care milioane de chinezi turnau oțelul cu găleata și meștereau carcase de tancuri cu șurubelnița. Purtat în sclavie ca pe vremea construirii Marelui Zid Chinezesc, cu singura diferență în rău că între timp apăruseră ideologiile, munca irosită a poporului chinez n-a făcut decât să transforme marele salt înainte într-un uriaș salt înapoi, spre vremurile bântuite de foamete ale războiului civil. Orientul Mijlociu a continuat să se înfierbânte. Egiptul, Siria și, ceva mai târziu, Yemenul au format Republica Arabă Unită, alegându-l președinte pe Gamal Abdel Nasser.

Israelul se înarmează. Europa are însă de lucru la ea acasă. Războiul rece a intrat într-o nouă fază dramatică, disputa privind Berlinul de Vest riscând să arunce continentul în război. Și ca să arate că nu glumesc, deși în legătură cu asta popoarele, mai ales cele ale Europei răsăritene, erau deja lămurite și jertfa s-a dovedit, ca orice jertfă, inutilă, sovieticii au hotărât, cu largul concurs al autorităților

române, să-l spânzure pe Imre Nagy, conducătorul revoluției ungare din 1956.

Când nu aveau cu cine să se lupte în interior, popoarele începeau să se lupte între ele. China și Taiwanul și-au continuat războiul civil. Libanul și-a pornit propriul război. Franța, câștigătoare în Europa și împărțind această glorie cu Germania lui Konrad Adenauer, pierde în Africa teritoriu după teritoriu : Sudanul, Ciadul, Congo Brazzaville, Gabonul și Republica Centrafricană, în timp ce Algeria e tot mai separată, rămânând cu adevărat franceză doar în scrierile lui Albert Camus. Fidel Castro asediază Havana, Faisal devine prim-ministru al Arabiei Saudite, ca un ecou târziu al politicii britanice de pe vremea lui Lawrence al Arabiei, în timp ce un alt Faisal, tânărul rege al Irakului, este ucis într-un atentat, iar Irakul și Iordania, după modelul Republicii Arabe Unite, se alătură, dar se desfac chiar mai repede decât noul stat condus de Nasser.

Războiul rece de pe pământ înfierbântă cerul. URSS își continuă seria Sputnik, în timp ce SUA își lansează seria de sateliți Explorer și înființează NASA. Sfâșiat în măruntaiele sale de bezmeticeala sateliților, cerul se răzbună pe cine nimerește. Echipa de fotbal Manchester United își pierde două treimi din efectiv într-un tragic accident aerian. Avionul ce transporta membrii echipei s-a prăbușit deasupra Münchenului, venind de la Belgrad, după ce echipa se calificase în finala Cupei Europei, învingând echipa Steaua Roșie. Opt jucători, printre care și căpitanul echipei, Roger Byrne, își găsesc atunci sfârșitul. Scapă cu viață antrenorul, legendarul Matt Busby, și unul dintre idolii copilăriei mele, eroul de la 1966, atacantul Bobby Charlton. Unul dintre rarele momente ale istoriei când oamenii se smeresc în fața tragediilor : finala nu mai are loc și Manchester United, rămasă doar cu câțiva jucători și aceia

traumatizați, este declarată, pentru anul 1958, campioană onorifică a cluburilor europene.

Ca mai întotdeauna când simte că oamenii își uită credința, bunul Dumnezeu a decis să-l cheme la sânul Său pe papă, adică, de această dată, pe Pius al XII-lea, după un pontificat de aproape douăzeci de ani, în care a condus Vaticanul cu abilitate, spun unii, cu concesii de neadmis, spun alții, așa cum se întâmplă întotdeauna când ești silit să-ți treci turma, ca păstor, prin tot felul de războaie reci și fierbinți. El însuși, având dubii cu privire la sensul propriei existențe, a lăsat, înainte de moarte, enciclica *Meminisse Juvat*, în care face apel la reîntoarcerea la valorile creștine pentru ca lumea să se poată, în fine, mântui. Valori pe care le enumeră urmașul său Ioan al XXIII-lea, un an mai târziu, în prima sa enciclică, *Ad Petri Cathedram*: adevărul, unitatea și pacea. Principii care, dacă ne gândim la anii ce-au urmat, au rămas doar în frumoasele biblioteci ale Vaticanului și în enumerările biografiilor pontificali. Revoluțiile și războaiele, presărate, în perioadele de pace, cu atentate, au continuat, subiect inepuizabil pentru enciclicele viitoare.

Dacă rănila războiului s-au închis în ritm de jazz, iar durerile au amorțit în ritm de blues, războaiele reci și fierbinți ale anului 1958, dintre Europa occidentală și cea comunistă, trăgând de Berlinul de Vest precum de o zdreanță disputată pe câmpul de luptă între jefuitorii de morți, dintre o Chină ce mergea înapoi prin salturi înainte și un Taiwan încă stingher, dintre Franța și rebelii nordului Africii, dintre CIA și guvernul indonezian al generalului Sukarno, războaiele civile din Liban ori din Irak, ba chiar și războiul sateliților, revoluțiile, prin care dictatorii oboșiți erau alungați, iar unii mai proaspeți le luau locul, s-au petrecut în ritm de cha-cha sau, mai exact, cha-cha-cha. Trei pași repezi, „cha“, „cha“ și iar „cha“, apoi un

pas înapoi, de parcă lucrurile o luaseră prea grăbit înainte. Jumătatea cealaltă, care nu se istovește în războaie, care, dincolo de hărțile în mișcare, vede copiii Africii, cu burțile umflate și brațele subțiate de foame, și simte frigul ploilor ce vor veni, slobozite din norii negri ridicați din măruntaiele pământului deasupra atolului Bikini sau a Insulelor Christmas – ce ironie pune alături aceste nume ale insulelor și experiențele nucleare – jumătatea cealaltă, așadar, în fața acestui drum prea lung pentru a ajunge la capătul lui, încă visează.

Dmitri Șostakovici este, la Paris, solistul și compozitorul celor două concerte pentru pian. De aceeași parte a zidului, Truman Capote și Jack Kerouac povestesc despre suferința trează și despre rătăcire. De partea cealaltă, Boris Pasternak scrie *Doctor Jivago*, un fel de *Arhipelag Gulag* al oamenilor încă liberi, în care, la toate durerile gulagului, se adaugă suferința din dragoste. Boris Pasternak este silit de autoritățile sovietice să refuze Premiul Nobel, dar el rămâne, la poalele Zidului, marele câștigător al anului 1958. Iar pe metereze, negăsindu-și locul nici de partea apuseană, nici de partea răsăriteană a zidului, Albert Camus, fumând fără încetare.

Vladimir Nabokov scrisese, cu trei ani în urmă, *Lolita* și, cu totul straniu, un fel de tragică Lolita, pe numele ei Marilyn Van Debur, câștigă titlul de Miss America. Ea va destăinui, după mulți ani, violurile la care fusese supusă toată copilăria de către tatăl ei și va lupta pentru alinarea suferințelor tăcute ale dramelor incestuoase.

Nemulțumiți de regii pe care îi ofereau dinastiile, îi adăposteau palatele și îi scoreau revoluțiile biruitoare și, totuși, atât de eșuate, oamenii și-au creat propriii regi, ai îndeletnicirilor aflate mai la îndemână și pe care îi găzduiau spații mai primitoare, cum ar fi stadioanele sau sălile de concert. Regii

cei noi erau tineri și domnia lor avea să fie fără sfârșit. Unul dintre ei, Elvis Presley, deveni regele rockului. Dacă „cha-cha“, dansul de salon al anului 1958, venea din America Latină, născut din mambo și născând, la rândul lui, salsa, rockul nu venise de nicăieri, fusese de secole în același loc, în cartierele mărginașe din Memphis, locuite de negri, și amestecând ritmul bluesurilor lui Robert Johnson sau John Lee Hooker cu gospelul cântat în biserici. În 1958, Elvis a fost luat în armată și trimis în Germania, prilej pentru admiratoarele sale să-și întetească dorul și pentru făuritorii de legende să-l așeze mai trainic, așa cum se întâmplă întotdeauna, tocmai pe temelia absenței lui.

Celălalt rege, născut, iar nu făcut, al anului 1958 a fost Pelé, regele fotbalului. Brazilia deveni în acel an campioană mondială, cu o echipă din care făceau parte Gilmar, frații Santos, Garrincha, cel cu un picior mai scurt, Zagalo și ceilalți, cu nume ca zgomotul picăturilor de ploaie : Didi, Vava, Zito și Pelé. Iată-l pe tânărul de optsprezece ani plângând de bucurie, după ce administrase Franței lui Kopa și Fontaine trei goluri în semifinale și gazdei, Suedia, două goluri în finală, plângând așa cum regii încoronați cu lauri știu să o facă, iar regii încoronați cu nestemate nu vor ști niciodată.

1958 a fost anul stării de confuzie și al stării de luciditate. În ce o privește pe prima, anul 1958 s-a descris pe sine în *Vertigo*, filmul lui Alfred Hitchcock, cu James Stewart și Kim Novak drept protagoniști. Starea de luciditate : descoperirea laserului. Confuzie și precizie : ca o armă cu lunetă care țintește rotindu-se încet deasupra mulțimii și trage la întâmplare. Aceste invenții amestecate ale anului 1958 au anunțat astfel genocidul celei de-a doua jumătăți a secolului, și anume UCIDEREA LA ÎNTÂMPLARE, îndreptată, cum se vede, împotriva aceluiași popor tăcut și nedumerit al celor uciși ori cel puțin

amenințați pe nepregătite. O combinație în care nu poate câștiga decât cel dintâi : unul pune scopul, celălalt sângele.

Iar cei care au pus laolaltă și scop și sânge s-au retras încetul cu încetul, în deșerturi sau în munți. În 1958, România a rămas singura țară unde rezistența anticomunistă continua încă. Ea avea să mai continue până în 1962, ultimul erou al rezistenței fiind un țăran, pe numele lui Ion Banda, ucis de trupele Securității în Munții Banatului.

În 1958 a murit Petru Groza. I s-au organizat funeralii fastuoase. Ion Gheorghe Maurer i-a urmat ca președinte al Prezidiului Marii Adunări Naționale. Pe când, în ce privește trebile din afară, România semna tot felul de tratate, în trebile dinăuntru represiunea se întetea, ca să vadă, așadar, rușii că guvernul stăpânește situația și că Armata Roșie se poate retrage fără îngrijorare de pe teritoriul românesc. Iar represiunea, cum e cel mai la îndemână, s-a îndreptat mai ales împotriva intelectualității. Tinerii anchetați după revoluția ungară au fost dați afară din universități. Constantin Noica, Arșavir Acterian și alții au fost întemnițați. Și tot astfel întemeietorii „Rugului aprins“. Părintele Daniel Tudor a murit, la scurt timp, în închisoare, iar poetul Vasile Voiculescu a supraviețuit doar câteva luni după eliberare. Au fost închiși, de asemenea, Arsene Papacioc, marele duhovnic de mai târziu, și Dumitru Stăniloae. „Ați vrut să dați foc la comunism cu rugul aprins!“ a strigat procurorul. Totuși, focul a mai ars mocnit peste treizeci de ani.

Călăii cei vechi, ai trupului și ai minții, sunt îndepărtați : Iosif Chișinevski sau Mihail Roller care, cu totul inexplicabil pentru acest gen de oameni, se sinucide. Adică nu este *sinucis*, ci chiar se sinucide pe bune. Estimp, călăii cei noi întetesc prigoana. Asupra țăranilor înstăriți, asupra comercianților.

Începu un efort căznit de industrializare. Ca și în China, cu cât economia se dezvoltă mai abitir, cu atât creștea sărăcia. „Ce ne facem?” l-a întrebat Gheorghe Gheorghiu-Dej pe Nichita Hrușciov. Cu rânjetul știrb pe partea stângă, care avea să însoțească bătaia cu pantoful în pupitru la Națiunile Unite, Hrușciov i-a dat o povață înțeleaptă, în stil sovietic : „Vindeți jidani!”. Ceea ce s-a și întâmplat. Prețurile erau stabilite pe cap de evreu. Abia mai târziu, Ceaușescu a adaptat prețurile la cerințele pieței, chiar dacă prețurile fixate astfel nu se potriveau sistemului de valori al dictaturii proletariatului : anume, de câteva ori mai mulți dolari pentru un intelectual decât pentru un muncitor. Cum evreii aveau mulți intelectuali, comerțul mergea strașnic.

Viața curge înainte. Curățate, cu puștile Securității, de orice urmă de rezistență anticomunistă, pădurile din Hațeg sunt repopulate, după mai bine de două secole, cu zimbri. Prima pereche este adusă din Polonia și în cinstea ei se tipărește chiar o emisiune filatelică. În România apare televiziunea. Și câteva noi filme : *Doi vecini* al lui Geo Saizescu și *Alo, ați greșit numărul*, comedii cu actori tineri și frumoși : Iurie Darie, Ștefan Tapalagă, Rodica Tapalagă, Stela Popescu. Are loc, la trei ani după moartea maestrului, primul Festival „George Enescu”. Noua nomenclatură îi aplaudă pe Yehudi Menuhin și pe David Oistrach în dublul concert pentru vioară de Bach, la pupitru cu George Georgescu, căruia cu acest prilej i se iartă sentimentele filogermane. E ovaționat David Ohanesian în primul *Oedipe* românesc, sub bagheta lui Constantin Silvestri. Iolanda Balaș câștigă primul ei titlu de campioană europeană la săritura în înălțime, iar „Petrolul” Ploiești, condus de Pahonțu, câștigă campionatul național de fotbal.

În curtea noastră din Focșani, pe banca de sub cais, bătrânii se adună după-amiaza la cafea și povestesc despre apusurile de pe malul Bosforului și despre gustul strugurilor copilăriei. Tinerii depășesc planul anual și îl vor depăși, cu siguranță, și pe cel cincinal, merg țăntoș în stilul lui Sergiu Malagamba și pleacă sâmbăta la iarbă verde cu IMS-urile întreprinderii. Pe strada noastră apare Carol Spiegel, ieșit din închisoare, dar peste numai trei luni e arestat la loc. Când va ieși de-a binelea, în 1964, nu o va face decât dintr-o încăpățănare, greu de deslușit, de a muri altundeva decât sub privirile indifferente ale temnicerilor săi.

Temelie, tâmplarul, și Mitică, tăietorul de lemne nebun, fiecare cu felul său de a se îmbrăca și de a se purta, trec strada spre Statuia Eroilor, în ziua de 10 mai. Sunt singurii care îi mai cinstesc pe eroi de ziua Dinastiei, căci difuzoarele agățate de perete bâzâie cântece patriotice în tonalități rusești cu o zi înainte, pe 9 mai, ziua biruinței împotriva Germaniei naziste, încolonându-ne astfel eroii în spatele tancurilor rusești și ținându-le pe frunțile livide steaua roșie.

Un an trist care, cuprins de remușcări și încercând astfel să îndulcească vremurile viitoare, naște pe Madonna, pe Sharon Stone și pe blonda păpușă Barbie.

Cât despre mine, mama își amintește că, în clipa în care m-am născut, se auzea trecând, pe sub ferestre, un cortegiu funerar, însoțit de fanfara de alămuri. Era, așadar, pe la ora prânzului. Asistentele s-au îmbulzit să privească de la geamuri, iar mama a strigat cu o voce ostenită și speriată: „Cade copilul!”. N-am căzut. În schimb, am făcut un pipi arcuit, debutând în modul cel mai firesc cu putință în raporturile mele cu lumea. Așa a aflat mama, fără a mai fi nevoită să întrebe, că are băiat. Cine era cel care, în sunetul spart al

alămurilor și sub privirile mai degrabă curioase decât îndurerate, tocmai murise, ca să-mi facă loc pe această lume, n-aveam să aflu niciodată.

Și tot în clipa nașterii mele, la București avea loc recepția oferită de Gheorghiu-Dej, cu ocazia plecării ultimului eșalon al trupelor sovietice din România. Astfel, întâlnindu-mă cu moartea și cu istoria din chiar prima clipă, nașterea mea a fost așezată într-o cumpănă. Odată cu ea, numărul celor vii l-a depășit pe cel al celor uciși din toate vremurile de până atunci.

Trei feluri de întâmplări au trăit bătrânii armeni ai copilăriei mele : întâmplări pe care le-au evitat, întâmplări pe care le-au așteptat și întâmplări ce i-au luat cu totul pe nepregătite. La drept vorbind, până la urmă toate împrejurările prin care au trecut pot fi socotite ca aparținând celei de-a treia categorii, căci lucrurile pe care le-au evitat au sfârșit prin a se întâmpla, iar lucrurile pe care le-au așteptat n-au mai venit. Privite în acest fel, viețile bunicilor mei sunt un fel de cronică a lucrurilor neașteptate.

Așadar, a vorbi despre lucruri neașteptate este tot un fel de a scrie *Cartea șoaptelor*. A înșira lucrurile pe care au dorit să le evite ar însemna să scriem *Cartea șoaptelor* pe dos. Iar în ceea ce privește lucrurile pe care le așteptau să se întâmple, bătrânii copilăriei mele, încă din anii când nu erau chiar așa de bătrâni, s-au împărțit în două tabere : cei care așteptau să vină rușii și cei care așteptau să vină americanii. În cele din urmă, ambele tabere s-au contopit într-una singură, fiindcă cei care așteptau să vină rușii, după ce rușii au venit de-adevăratelea, s-au întrecut în beții, s-au pus pe șterpelit ceasuri, privindu-le precum indienii lui Columb măregelele de sticlă și

fugărind fetișcanele pe maidane, au pus în dregătorii tot felul de muncitori fără meserie și hamali de zarzavaturi, cei care așteptau, așadar, să vină rușii s-au mutat, smeriți, în tabăra cealaltă, așteptând să vină americanii. Tabăra prorusească era alcătuită, de fapt, printre bătrânii mei armeni, dintr-un singur om : Dicran Bedrosian. Smerit, dar suspectat, totuși, cu argumentul că bolșevismul e o boală care, precum reumatismul, te mai lasă uneori, dar de care nu te vindeci niciodată, Dicran Bedrosian a fost primit în comitetul parohial și în tabăra proamericană, ba chiar și la ședințele de taină care se țineau în cavoul lui Seferian.

În tabăra cealaltă erau, așadar, toți ceilalți. Unii dintre ei îi mai așteptaseră și altă dată și tot nu se lecuiseră. Nu numai pe americani, dar și pe francezi sau pe englezi. Își mai aminteau cum părinții lor, în vremea „sultanului roșu“ Abdul Hamid, înspăimântați de grozăviile care se spuneau despre masacrele din 1895, așteptau vasele americane să umple strâmtorile și să-i salveze. Și tot de la părinții lor știau cum Armen Garo și grupul care ocupase Banca Otomană au fost salvați de un vas englez. Iar printre cei încă în viață fuseseră chiar unii care, auzind de navele franceze venite să-i salveze pe luptătorii de pe muntele Musa, au rătăcit, precum bunicul meu Setrak, pe atunci un puști de cincisprezece ani, dormind ziua ghemuiți ca sălbăticiunile și mergând noaptea, la marginea pădurilor sau lipiți de ziduri, ocolind satele și drumurile, îmbrăcați în straie turcești, până spre sud, la țărmurile Mediteranei. Dar alte vase englezești sau franțuzești n-au mai venit, iar după bătălia strâmtorilor, de la Gallipoli, câștigată în 1916 de căpitanul de la Salonic, Kemal Pașa, viitorul Atatürk, nici americanii nu s-au mai arătat. Mai mult chiar, amintea Anton Merzian, cizmarul de pe strada Unirii, americanii au abandonat și mica Republică

Armeană, refuzând protectoratul sugerat de Tratatul de la Sèvres. „N-or să ne lase de izbeliște“, spunea nașul meu de botez Sahag Șeitanian care s-a încăpățânat să repete asta chiar și după ce, în cavoul lui Seferian, traducând cu urechea lipită de cutia de lemn a radioului, Arșag clopotarul le repeta veștile pe care BBC-ul le transmitea despre Conferința de la Ialta. Între timp, rușii au intrat în Focșani, intelectualitatea armeană din București și din Constanța a fost arestată și trimisă la Lubianka, pentru a fi sortată precum legumele și apoi deportată în Siberia, la București s-a înființat Frontul Armeniei care, ca primă măsură, a început să se războiască cu cărțile de la Biblioteca Armeană „Hovsep și Victoria Dudian“ și cu fotografiile de pe pereți, îngheșuindu-le de-a valma în cutii de carton pe cele socotite vătămătoare pentru vremurile noi și, în cele din urmă, arzându-le în curtea Catedralei. În biroul parohial al bisericii armenesti din Focșani s-a renunțat mai întâi la poza lui Roosevelt, apoi la cea a lui Churchill. În cele din urmă au renunțat, cu amărăciune, și la portretul regelui, a cărui declarație de abdicare au ascultat-o la radio, nevenindu-le să-și creadă urechilor. Sahag Șeitanian nu acceptă cu niciun chip să ascundă fotografia generalului Antranik, luptător împotriva ocupației otomane și bolșevice deopotrivă, precum și pe cea a a tovarășului său de arme Kevork Ceauș, argumentând, pe bună dreptate, că așa cum erau înfățișați, în ținută ostășească, încinși cu bandulieră și purtând căciuli de astrahan, puteau fi prezentați oricărui vizitator al parohiei drept Suren Spandarian, colaboratorul lui Lenin, și Stepan Șahumian, luptătorul din Baku, care muriseră prea devreme pentru ca fotografiile lor să fie trecute în panoplia conducătorilor bolșevici. Pe măsură ce pe rafturi cărțile se răreau și pereții se goleau de fotografii, se împuținau și speranțele.

Una singură mai rămăsese, pe care o exprimau tot mai puțini și tot mai rar, mai degrabă ca pe o părere decât ca pe un semn de luciditate. Această poveste devine, dacă se poate spune așa, una dintre cele mai tăcute din *Cartea șoaptelor*.

ARMELE GENERALULUI DRO. Am povestit, deja, despre întâlnirea din cavoul lui Seferian, cea de pe urmă, convocată în urma asasinării președintelui Kennedy. Atunci, la întrebarea „Ce-i de făcut?“, niciunul dintre bătrânii copilăriei mele, înconjurati de tot felul de amenințări imagine, nu a știut ce să răspundă. A făcut-o, totuși, unchiul meu, Sahag Șeitanian, care, cu voce înceată, de parcă i-ar fi fost teamă să nu-l audă careva, a sugerat: „Să căutăm armele generalului Dro“. Toți ceilalți au tăcut brusc, iar părintele Varjabedian și-a făcut cruce, nu pentru că ar fi încercat să alunge vreun gând rău, ci pentru că armele generalului Dro ar fi fost ultimul lucru de căutat, un gest disperat și eroic de care poate că unii dintre ei ar fi fost capabili în 1945, dar mai deloc în 1963, nu atât din cauza anilor care trecuseră peste ei, cât mai ales din cauza întâmplărilor care îi copleșiseră.

Despre armele generalului Dro, bunicul Garabet nu mi-a vorbit niciodată. Mi-a spus multe povești, despre Tadeu și Bartolomeu, apostolii ce i-au creștinat pe armeni, despre sfintele martire Gaiane și Hripsime, despre regele Drtad și viziunile Sfântului Grigore Luminătorul, despre Vartan Mamigonian și David Beg, despre Kevork Ceauș și despre generalul Antranik, povești adevărate sau care deveneau adevărate, tot repetându-se. Povestea despre armele generalului Dro este însă una dintre acelea despre care nimeni nu știa dacă e adevărată, cei care puteau ști fie muriseră, fie fugiseră, iar cei care o cunoșteau nu o repetau altora, știind că nu ar face decât să tulbure mințile și să adâncească deznădejdea. Unul dintre cei care s-a

încăpățânat să creadă în realitatea poveștii sau, mai degrabă, în iluzia ei, a fost Sahag Șeitanian și el mi-a povestit-o cu puțin înainte de a muri. De fapt, frânturi; *Cartea șoaptelor* este o poveste pe care nimeni nu o spunea pe de-a-ntregul, de parcă fiecare se temea să înțeleagă totul, încercând astfel să-și mântuie viața de lipsa de sens.

Începutul poveștii este o fotografie. Sfârșitul poveștii este scurta propoziție pe care mi-a șoptit-o Sahag Șeitanian, cu puțin înainte de a muri, atât cât a socotit necesar să-mi spună din această poveste: „Armele generalului Dro sunt ascunse într-o pădure“. Astfel de povești alcătuite dintr-o singură propoziție, cum este povestea armelor generalului Dro, arată că, de fapt, ele sunt atât de scurte tocmai pentru că sunt fără sfârșit. Astfel de povești vor exista câtă vreme oamenii se vor încăpățâna să creadă că, dincolo de ceea ce li se întâmplă, peste capetele lor, se mai poate petrece ceva care, în culmea disperării, ar putea fi făcut. Ei nu știu exact ce, nu știu cum, dar tocmai în această neclaritate stă invincibilitatea ultimei speranțe.

Fotografia de început îl înfățișează pe generalul Dro călare pe un cal alb, într-un luminiș cu un pâlc de copaci tineri în fundal. Generalul Dro este îmbrăcat în uniformă de campanie, încins cu diagonală ofițerească și curea, de care atârnă toate cele trebuincioase războiului. Pe cap poartă o căciulă albă din blană de oaie, trasă peste urechi, până aproape de sprâncele groase și piezișe. Are un barbișon negru, pe care ulterior, când va începe să se însipice cu fire albe, îl va rade. Privirea semeată și poziția studiată, cu spatele drept și palma odihnindu-se pe picior, arată că e vorba de o fotografie realizată mai degrabă pentru ceilalți decât pentru sine. Este fotografia învingătorului de la Sardarapat. Victoria din 1918 asupra

trupelor turcești a permis existența efemeră a micii Republici Armene. Drastamat Kanayan sau generalul Dro, pe numele său de gherilă, devenit ministru al Apărării, avea să facă, din răspuțeri, eforturi pentru a apăra o independență fragilă, neștiind, între panturcismul agresiv al Turciei și bolșevismul Rusiei, cui să facă concesii și împotriva cui să lupte. Până la urmă istoria a ales, armenii au făcut concesii și unora și altora, Turcia și Rusia împărțindu-și teritoriile armenesci. Iar generalul Dro a decis să lupte, în vremea tumultuoasei sale vieți, atât împotriva unora, cât și împotriva celorlalți. Arestat de ruși și ținut sub supraveghere trei ani, în 1924 generalul a fost lăsat să plece în România, unde a rămas până în 1944.

O a doua fotografie povestește despre generalul Dro, acum mai corpolent, cu părul albit, dar cu aceleași sprâncene negre, arcuite și cu aceeași privire umbroasă. Bunicul a căutat un unghi avantajos, în spate se văd blocurile de pe strada Armenească și o salcie care există și azi. În stânga se întrezărește coroana unui brad. Fotografia e realizată în curtea Catedralei armene din București, cu prilejul dezvelirii bustului generalului Antranik. Statuia este înconjurată cu un brâu de flori de care atârnă panglici. Treptele ei sunt acoperite de covoare multicolore, dintr-acelea de care armenii nu duceau lipsă, și de alte jerbe și panglici de care generalul Antranik, om al cărărilor înguste de munte și al vieții simple și aspre, n-ar fi fost prea încântat. Cu o privire serioasă, cu pieptul plin de medalii și, cum se obișnuiește, cu aerul nefericit al busturilor fără brațe, generalul Antranik se uita de sus la celălalt general, Dro, împreună cu care luptase și care, de astă dată, era îmbrăcat în costum de duminică, cu pălăria în mână, cu barbișon îngrijit și cu o înfățișare oarecum burgheză. Celălalt protagonist de onoare al inaugurării abia se poate zări în fundal. Este Grigore

Trancu-Iași, unul dintre reprezentanții marilor familii armenesti din Moldova, fost ministru averescan și fost președinte al Uniunii Armenilor, autor al primei legislații a muncii din România. Trancu-Iași a vorbit, cu siguranță, în românește, în deschidere, apoi generalul Dro, în armeneste, a îndemnat la luptă mulțimea care, abia înjghebând o negustorie, înfiripându-și o familie sau, cei mai norocoși, readunându-și familiile risipite de masacre și exoduri, părea dispusă să admire elocința și entuziasmul generalului, dar prea puțin dispusă să-l urmeze. Data, dintr-un bun obicei al bunicului, e trecută pe spate, cu creionul chimic: 13 aprilie 1936.

Despre generalul Dro s-a vorbit, după război, foarte puțin în România. Cei care l-au cunoscut îndeaproape fie au fugit din țară, fie au fost arestați și, în cel mai fericit caz pentru ei, au fost duși în Siberia. Cei care nu l-au cunoscut prea bine, deși auziseră de el, au preferat să tacă, pentru a nu fi suspectați. Iar în legătură cu ce a organizat Dro în vremea celui de Al Doilea Război Mondial, tăcerea a fost strașnică. Și tot așa în ce privește armele sale pe care, dacă au existat vreodată, tăcerea le-a îngropat chiar mai adânc decât cazmalele și frunzișurile. Într-o pădure, cum mi-a spus cu limbă de moarte nașul meu de botez, Sahag Șeitanian. Puști și pistoale, gloanțe îngropate ca niște semințe. Imprecizia localizării a fost marea șansă a nașterii legendei. În acest fel, armele generalului Dro vor rămâne pe veci negăsite.

Drastamat Kanayan, generalul Dro, fost luptător în munți, fost ministru al Apărării în timpul scurtei existențe a Republicii Armenia și unul dintre eroii bătăliei de la Sardarapat, izolat în domiciliu forțat la Moscova, a primit în 1924 permisiunea să părăsească teritoriul Uniunii Sovietice. Avea să locuiască la București și Ploiești. Motivul exact pentru care NKVD a decis

să-l elibereze pe generalul Dro a rămas neștiut până astăzi. Cei care cred că generalul a fost cruțat pentru a nu se stârni revolte în Armenia pun pe seama NKVD-ului temeri pe care acesta nu le-a avut niciodată. Se poate ca, dintr-un orgoliu nemăsurat și, totodată, ținându-i ostateci pe membrii familiei generalului, rușii să fi crezut că se pot folosi de Dro. S-au înșelat însă amarnic și aveau să se căiască, dar, ca și în alte situații similare, căința bolșevică nu s-a exprimat prin smerenie ori tristețe, ci prin represalii sângeroase, cărora le-au căzut victime, de la Ploiești și până la Odessa și Rostov pe Don, mii de oameni. Le-au căzut victime chiar soția și unul dintre fiii generalului, care și-au găsit moartea în taigaua siberiană. Cert este că generalul nu s-a mai întors în Armenia decât pe 24 mai 2000, la exact optzeci și doi de ani după bătălia de la Sardarapat și la patruzeci și patru de ani după moartea sa, pentru a fi reînhumat, cu onoruri militare și urmat de o imensă mulțime, la Baș-Abaran. A fost însoțit de Gayane, cea de-a doua soție, cu care se căsătorise în România, în 1935. Așa cum se întâmplă mai ales cu femeile decât cu bărbații, Gayane a fost unul dintre puținii oameni care au reușit să învingă veacul, fără ca măcar să fie nevoită să se ia la luptă cu el. Născută în anul 1900, în localitatea Nukhi, din Karabagh, trăind apoi în Cetatea Albă, într-o Basarabie redevenită românească, Gayane Kanayan a murit la Boston, în vârstă de 105 ani, chiar în ziua de 24 aprilie, când comunitățile armenesti comemorau nouăzeci de ani de la genocidul din 1915.

Istoria armelor generalului Dro începe în 1924, când generalul, în vârstă de patruzeci și unu de ani, a ajuns pe pământ românesc. Casa lui din București, de pe strada Popa Soare la numărul 55, există și astăzi. E construită în stilul vremii, dar pe zidurile ei, cu profiluri stilizate, sunt scrise în limba armeană

literele pseudonimului de războinic al generalului. Dro a devenit administrator al unor firme petroliere, ajutat de prietenii lui din Federația Revoluționară Armeană, partid înființat în 1890 de Cristapor Micaelian, Rostom Zarian și Simon Zavarian și căruia i se spunea pe scurt Federația, ceea ce în armeană se traduce prin *dașnagtutiun*. De unde apelativul de „*dașnac*” pe care, în mitingurile postbelice organizate la Casa de Cultură din Bulevardul Carol I, nr. 43, devenită un fel de al doilea sediu al Ambasadei Sovietice, ori în adunările de la cinematograful „Miorița” de pe Calea Moșilor sau chiar din incinta Ambasadei Sovietice și sub supravegherea atentă a trupelor Securității, noii lideri ai comunității îl rosteau cu oprobriu, iar masele de manevră, care habar n-aveau armeneste, îl huiduiau prompt și copios.

Un deceniu și mai bine, Dro a dus o viață burgheză, ocupându-se de afacerile cu petrol, organizând mica comunitate armeană din Ploiești, strângând rândurile foștilor membri ai guvernului armean refugiați în România și participând, când și când, la Paris, la întâlnirile Biroului Central al Federației Revoluționare Armene, al cărui reprezentant devenise pentru zona Balcanilor. Uciderea familiei sale la Omsk, în taigaua siberiană, i-a reaprins ura împotriva bolșevicilor. Generalul Dro a devenit, astfel, unul dintre militanții cei mai activi ai eliberării Armeniei de sub ocupația bolșevică.

Bunicii mei, Garabet Vosgianian și Setrak Melichian, nu mi-au povestit nimic din toate acestea. Bunicul Garabet mi-a stârnit bucuria de a scrie, sperând că într-o bună zi eu voi fi povestitorul, fără a mă îndemna, însă, vreodată la asta și fără a-mi dezvălui firul poveștii. Ar fi fost prea simplu, m-am gândit. Ar fi fost o greșeală, gândeau bunicii. Iar Setrak Melichian, bunicul dinspre mamă, mi-a mărturisit într-o seară,

pe când jucam *ghiulbahar* sub bolta de struguri de la Craiova și eram deja bărbat în toată firea : „Cine a suferit nu poate spune povestea așa cum a fost, ci doar propria poveste. Cine a suferit nu poate înțelege. Și nici cine dușmănește nu poate înțelege“. Bunicii mei au făcut parte dintre acele călăuze care merg în fața ta, dar nu întorc capul să vadă dacă îi urmezi.

Până la urmă, am descoperit firul legendei armelor generalului Dro, mai puțin capătul ei, adică pădurea sub lăstărișurile căreia armele vor fi fost îngropate. Dar ce legendă poate să dăinuiască dacă e povestită până la capăt...

Grupul din jurul lui Dro a fost alcătuit îndeosebi din prietenii care împărtășiseră aceeași soartă cu el și care se stabiliseră, de asemenea, în România. Se numărau, printre ei, membri ai fostelor guverne ale Armeniei : Hovhannes Kaciaznuni, cel dintâi prim-ministru, Sarkis Araradian, fost ministru al Finanțelor și al Comerțului, Kevork Hazarian, ministru al Educației, Hovhannes Devegian, primul secretar al Consiliului, Abraham Kiulghandarian, ministru al Comunicațiilor și al Justiției și alții. De fapt, de la prim-ministru și până la cancelarie, în România acelor vremuri se putea încropi un adevărat guvern în exil al Armeniei. Dar, poate pentru că Dro socotea – și pe bună dreptate după ce americanii și englezii abandonaseră Tratatul de la Sèvres, care dăduse iluzia unei mari Armenii – că patria lor nu se va elibera decât prin luptă armată, a luat alături de el pe toți membrii grupului „Nemesis“ care se refugiaseră în România : Misak Torlakian, mâna sa dreaptă, apoi Ervant Fândâkian, Aram Yerganian, Măgârdici Măgârian.

Am fost învățat că trebuie să deosebesc binele de rău, îndemnat, firește, să aleg binele, fără să fie foarte limpede ce linie le separă. Aveam să aflu după aceea că, totuși, cel mai adesea trebuie să alegi între două rele și că, mai important

decât ce să alegi, este însăși puterea de a alege. Așa a fost adesea istoria armenilor, înconjurați de tot felul de dușmani care le-au râvnit pământurile, de la asirieni, babilonieni, mezi, persi, parți ori romani și până la arabi, tătari, turci, kurzi, ruși, astfel încât armenii au fost puși să aleagă nu între prieteni și dușmani, ci între dușmanul cu care să se unească și dușmanul împotriva căruia să lupte.

Până la urmă s-a dovedit că răul cel mai bun nu există și alegerea între două rele nu îți lasă, de fapt, nicio șansă. Așa s-a întâmplat și cu generalul Dro în acel sfârșit de deceniu, odată cu începerea războiului. A ales să colaboreze cu Germania nazistă împotriva Rusiei bolșevice, socotind astfel că va reuși două lucruri deodată: să-i protejeze pe armenii din Europa ocupată de nemți și să elibereze Armenia ocupată de bolșevici. Nu a reușit, în fapt, nici una, nici alta.

Astfel a început recrutarea pentru Legiunea armeană. Nu prin atragerea armenilor din Europa ocupată de germani, căci ei erau în cea mai mare parte apatrizi și, în consecință, nu fuseseră chemați sub arme. Din cauza acestei situații, de care totuși armenii erau cel mai puțin responsabili, lucrurile erau cât pe ce să ia în România o întorsătură neplăcută. La nici jumătate de an de la invadarea Uniunii Sovietice, pe când fantasmele generalului Dro vălureau peste întreaga Europă, iar armatele germane și ale aliaților lor nu se împotmoliseră încă în înverșunata rezistență de la Stalingrad și în capcana de la Cotul Donului, crezând, așadar, că totul le este permis, sfătuitoarii mareșalului Antonescu priveau cu nemulțumire către nansenieni, armenii apatrizi care nu fuseseră înrolați, pentru simplul motiv că nu existau în evidențele românești. Simțindu-se sfidați de acești imigranți care, totuși, avuseseră parte de alte încercări cu mult mai sângeroase, sfătuitoarii au

încercat să-l convingă pe mareșal să-i deporteze pe armeni în Transnistria. Ceea ce era cât pe ce să se întâmple. Delegația care se înfățișă, după multe tergiversări, mareșalului, alcătuită din atâția membri cât se permisesse, adică doi, era întocmită anume să-l înduioșeze: un bărbat și o femeie. Bărbatul era arhiepiscopul Husig Zohrabian, capul Bisericii Apostolice Armene din România. I-a vorbit mareșalului despre viețuirea seculară a armenilor pe teritoriile românești, dăruindu-i o copie a hrisovului de la 1401 al lui Alexandru cel Bun, potrivit căruia se înființa, cu binecuvântarea patriarhului Constantinopolului, Episcopia armeană de la Suceava. Cel de-al doilea membru al delegației n-a trebuit să spună prea multe, căci avea, oricum, o anumită înrâurire asupra mareșalului. Era vorba despre grațioasa doamnă Sofia Cihoski, născută Ferhat, soția unui general de neam polonez, fost ministru al Armatei, vajnic comandant al Armatei române în Primul Război Mondial, și care avea să moară întemnițat, câțiva ani mai târziu, la Sighet. În schimbul renunțării definitive la orice intenție de deportare a armenilor nansenieni în Transnistria, ei primiră să fie chemați sub arme. Unii au avut un sfârșit tragic și numele le sunt trecute pe pomelnicul citit de Ziua Eroilor în Cimitirul armenesc din șoseaua Pantelimon. Alții, cum ar fi bătrânii armeni ai copilăriei mele, fură înrolați aproape de sfârșitul războiului și singura spaimă pe care au tras-o a fost cea stârnită de bombardamentul aliat asupra Gării de Nord. Cum, în situația aceea, nimeni n-avea timp de ei, s-au întors acasă, în ciuda zvonurilor tot mai insistente privind apropierea frontului de linia Galați-Focșani. Dar, la vremea aceea, Legiunea armeană, care se alcătuisese prin anii 1941-1942 și ajunsese, prin Crimeea, până la Cotul Donului, era de mult nimicită. Unii dintre soldații legiunii, mai bine instruiți, parașutați dincolo de linia

frontului, dar trădați, au fost mitraliați încă din aer și au căzut în stepă, ca o grindină. Alții au fost vânați cu sălbăticie prin păduri. Cert este că Legiunea armeană nu a ajuns niciodată să îndeplinească scopul pentru care fusese creată, anume să atingă pământul Armeniei, darămite să-l elibereze.

În 1940, însă, astfel de lucruri erau încă departe. Germania era neînvinsă, trupele germane, un an mai târziu, aveau să pătrundă pe teritoriul rusesc, înghițind sute de kilometri pe zi, iar de Stalingrad nu auzise mai nimeni. Generalul Dro a pornit să colinde lagărele germane, în căutare de prizonieri sovietici de origine armeană. Acești oameni păreau fără scăpare. Când începuse războiul, ofițerii Armatei Roșii le puseseră în vedere că pentru ei nu există decât lupta sau moartea, ordonându-le să aleagă : decât să cadă prizonieri, mai bine sinuciderea. Orice soldat sovietic căzut prizonier va fi socotit trădător. Dacă nu poți lupta pentru biruința Sovietelor, ești ca și mort. Ultimul glonte de pe țeavă trebuie să-l păstrezi pentru tine. Cu pericolul exterminării în lagărele germane, sub amenințarea împușcării pentru trădare de către Armata Roșie, neavând, așadar, vreo soluție a izbăvirii, prizonierii de război fură ușor de convinși de către Drastamat Kanayan, dăruit, altminteri, cu o mare putere de persuasiune.

În toamna anului 1941, Legiunea armeană a ajuns la aproape opt mii de voluntari. Unii dintre prizonierii armeni risipiți prin România și care, în lipsa unor lagăre de concentrare, fuseseră puși la diferite munci, au fost trimiși în Germania, pentru a reîncepe instrucția și a îngroșa rândurile Legiunii.

Legiunea a fost alcătuită așadar în Germania și, pentru a se pune ordine în această armată de încropeală, în care se amestecau de-a valma voluntari îndârjiți și prizonieri cu spaima morții în suflet, luptători încercați și soldați neinstruiți, patrioți

și fricoși, fiecare căutând izbăvirea în felul său și ferindu-se de moarte în același fel, ofițerii au fost aleși cu precădere din rândurile armatei germane. Generalul Dro, organizator al Legiunii sau, cum spuneau unii pe care cuvântul legiune îi speria, al Batalionului armean, a bătut continentul în lung și în lat pentru a recruta voluntari și mai puțin voluntari, întorcându-se în răstimpuri la Ploiești, unde se găsea un alt fel de comandament al Legiunii armene, iluzoriu, dacă socotim că mai toată ofițerimea aparținea Wehrmachtului. Ceea ce nu împiedică acest comandament închipuit să imagineze biruințe răsunătoare și neîntrerupte, din stepele Crimeii și până la câmpia de la poalele muntelui Ararat, acolo unde unii dintre actualii soldați ai Legiunii dăduseră bătălia biruitoare de la Sardarapat.

POVESTEA ÎNCĂPĂȚĂNĂRII LUI HARUTIUN KHÂNTIRIAN. Primul drum pe care, ajuns în București, l-a făcut generalul Drastamat Kanayan, ca fiu credincios al patriei sale, a fost la Consulatul Republicii Armenia. Pentru mine, povestitorul, este destul de greu să păstrez firul poveștii. Ea pare întretăiată, ca o carte citită la lumina fulgerelor. Poate că în loc de *Cartea șoaptelor*, această poveste s-ar putea numi *Cartea lecuirii*. Căci ea povestește despre oameni trecuți printr-o suferință de neînchipuit, de care fiecare a căutat să se vindece în felul său. Și cum realitatea este rareori leacul realității, buncii mei și buncii bunicilor mei păreau că se învârt în cerc, reîntâlnind aceleași dureri și vedenii. Lăsând în urmă lucrurile reale, poporul bunicilor mei s-a călăuzit după lucrurile imaginare și după lucrurile imaginate, anume cele care nu existau și cele pe care, existând, ei se încăpățâneau să le vadă altfel de cum sunt.

Consulatul s-a înființat în anul 1918, cu entuziasmul armenilor din București, care l-au deschis imediat ce a luat ființă Republica de la 28 mai. Autoritățile române l-au recunoscut, gândind că

o țară nouă, născută dintr-un imperiu în destrămare, putea fi o bună pildă pentru popoarele și provinciile din Imperiul austro-ungar. Consul general a fost desemnat Harutiun Khântirian, unul dintre fondatorii Uniunii Armenilor din România și primul ei președinte.

În decembrie 1920, armatele bolșevice ale lui Anastas Mikoian și Alexandr Miasnikian au ocupat o Armenie secătuită de foamete și de tifos, cu oameni înspăimântați, strângându-se unii într-alții, precum locuitorii unei case cu două uși, una la răsărit și alta la apus, în care bubuiau lovituri dușmănoase în același timp: de la apus, armatele turcești, de la răsărit, armatele bolșevice. Cea dintâi care s-a deschis, mai degrabă smulsă din țătâni, a fost poarta de la răsărit. Armenia a fost ocupată de o armată pestriță, condusă de armeni, dar alcătuită din ruși, georgieni, azeri și tătari de-a valma. O tresărire de revoltă a populației din Erevan, condusă de rămășițe ale ultimului guvern independent, a fost înecată în sânge în februarie 1921.

În acest timp, Harutiun Khântirian trăia stări contradictorii. Tulburat, tot citind depeșele despre soarta guvernelor care se succedau, se întrețeseau ori se dușmăneau. Netulburat, tot deschizând birourile Consulatului, oferite de către Uniunea Armenilor din România, și așezându-se, cu spinarea dreaptă și bărbia ridicată, sub drapelul Armeniei, colorat în roșu-albastru-portocaliu.

În 1922, Armenia a devenit parte a Republicii Sovietice Transcaucaziene. Ultimii fugari, membri ai guvernului, diverși alți demnitari, generali și partizani, veniseră în România sau trecuseră mai departe spre Occident. Khântirian îi primea, afla noutăți, fără a le mai putea însă oferi nimic în schimb, nici măcar o ștampilă pe actele de călătorie. Căci, din păcate,

după anul 1921, autoritățile române n-au mai recunoscut existența Consulatului. Oricât de pedant ar fi fost domnul Khântirian, cu surtucul său în carouri, cu papionul strâns sub gulerile răsfrânte și cu sprâncenele groase coborând peste ramele negre ale ochelarilor, oricât de lăudabilă ar fi fost conștiinciozitatea lui și oricât de multe însușiri diplomatice ar fi avut, îi lipsea o însușire de bază pentru un consul, și anume aceea de a avea o țară pe care s-o reprezinte. În ceea ce privește raporturile lui Harutiun Khântirian cu Armenia Sovietică, lucrurile erau cât se poate de clare : nici Khântirian nu avea vreo dorință de a reprezenta bolșevismul în România, cu atât mai puțin unul înglobat în Uniunea Sovietică, nici guvernului vag independent al Armeniei nu-i trecea prin cap să se lase reprezentat de mărunțelul, sprintenul, dar prea nărăvașul Harutiun Khântirian. Ca să nu mai vorbim de faptul că, dincolo de acest dispreț mutual, situația era fără echivoc. Armenia bolșevică nu putea fi reprezentată în România pentru că nici guvernul lui Averescu și nici cel al lui Brătianu nu recunoscuseră Uniunea Sovietică.

În ciuda tuturor acestor evidențe, Khântirian și-a păstrat ștampila, pentru simplul motiv că nimeni nu i-o ceruse și, oricum, n-avea cui s-o predea. Și-a păstrat, de asemenea, plicurile și hârtiile cu antet care, cu anii, începură să se îngălbenească. Steagul, mai întâi arborat la fereastră, l-a mutat deasupra biroului, întins pe perete, lângă portretul ultimului prim-ministru, Simon Vrațian, în locul căruia a atârnat apoi portretul lui Vartan Mamigonian care, conducător al oștirii armene fiind cu aproape o mie și cinci sute de ani în urmă, se potrivea pe orice perete armenesc. Iar Aram Vdaranti, credinciosul său secretar, după ce făcea curat pe birouri și trăgea storurile, se putea adânci netulburat în traducerea rubaiatelor

lui Omar Khayyam din persană în armeană, îndeletnicire care explică oarecum cerbicia cu care Aram își continua activitatea de funcționar al unui Consulat ce reprezenta mai degrabă melancolii decât realități. Mai practici, ca toți locuitorii porturilor de pretutindeni, care preferau să-și cultive altminteri nostalgiile, armenii din Constanța au închis viceconsulatul, condus de Givan Altunian, și tot astfel au făcut armenii din Galați, dând onorurile convenite foștilor viceconsuli Simion Kehiaian și Harutiun Sbengian.

La București, Khântirian a semnat plin de râvnă felurite depeșe, pe care le-a trimis la Erevan cu informări despre mersul lucrurilor în România încă nedezmățită după război. A primit, la rândul său, alte depeșe, e drept, mai puține, despre apelurile guvernului Armeniei, la început ritoase, apoi tot mai disperate, privind recunoașterea Tratatului de la Sèvres. După terminarea războiului, a continuat să trimită depeșe despre refugiații armeni, despre gloria și, apoi, despre decăderea guvernului averescan, despre Brătianu, despre refugiații care îngroșau rândurile comunității armene, despre generalul Dro. În schimb, depeșele primite s-au împuținat, până când n-a mai primit nimic din patrie, doar câte o scrisoare sfărâtoare de la diverse guverne din exil pe care mai toți miniștrii fugiți le înjghebau peste noapte te miri unde, la Paris, la New York sau la Beirut. Asemenea depeșe, Khântirian încetă să le clasifice în dosarele lui șnuruite și încuiate în dulapuri grele, sub sigiliu, căci nu aveau nimic secret într-însele, poate doar ceva înduioșător, și, oricum, apăreau la scurt timp în ziarele care soseau din străinătate. Apoi, văzând că nimeni nu-i mai răspundea, Harutiun Khântirian continuă să-și scrie depeșele, frumos caligrafiat de mâna secretarului său, Aram, dar le puse în dosare, fără a le mai trimite nicăieri. O dată pe lună,

o bătaie familiară în uşă, de altfel singura care se mai auzea la Consulat, aşteptată cu un amestec de bucurie şi de ruşine, aducea un plic. Înăuntru erau banii pentru luna următoare, împreună cu o scrisoare care atesta că Uniunea Armenilor şi-a făcut datoria, colectând banii, şi salutând pe distinşii funcţionari ai Consulatului ca reprezentanţi ai patriei. Textul era mereu acelaşi, doar semnătura se schimba, în funcţie de numele celui care se întâmpla să fie preşedinte în anii de funcţionare a Consulatului: Grigore Trancu-Iaşi, Armenag Manisalian sau Terenig Danelian.

Acolo unde, în ciuda scurtei sale existenţe, Republica Armenia avusese, totuşi, prilejul să fie inclusă pe hărţile lumii, mica ţară fusese ştersă de mult, guvernele din exil îşi încetaseră activitatea, cu proclamaţiile lor bombastice cu tot, iar apatriziile emigranţi din Anatolia îşi găsiseră refugiu în cele patru colţuri ale lumii, strângându-şi rămăşiţele familiilor şi începând să încropească vreun negoţ pentru a-şi duce traiul. Doar Consulatul de la Bucureşti al lui Harutiun Khântirian şi al secretarului său Aram, cu storurile lui ridicate, cu drapelul roş-albastru-portocaliu ţintuit pe perete şi cu dosarele îngroşându-se cu depeşe spre nicăieri, rămânea, ca vestigiu al unei republici care nu mai exista decât în nostalgiile armenesti şi în ştampila oficială. În ziua de 7 octombrie 1929, bătaia în uşă a adus un plic asemănător cu celelalte, doar că de data asta, în locul banilor, Harutiun Khântirian a găsit o scrisoare, semnată, ca şi celelalte, de preşedintele Uniunii Armenilor. Numai că scrisoarea găsită pe masă atunci când, în cele din urmă, în faţa tăcerii încăpăţănate dinăuntru a fost nevoie să fie spartă uşa, nu mai vorbea de patrie şi de ilustra reprezentare consulară, ci de aceeaşi patrie, dar imposibil de reprezentat, căci dispăruse de pe hartă. În consecinţă: „Comitetul Director al Uniunii Armenilor

hotărăște: închiderea birourilor puse la dispoziție de UAR pentru Consulat, valabil pentru întreaga Românie“.

Presupunerile au fost luate pe rând în dezbateri și niciuna nu s-a dovedit multumitoare. Ceea ce aveau în comun toate variantele era faptul că, după primirea scrisorii, consulul Armeniei, Harutiun Khântirian, a lăsat storurile și a zăvorât ușile. Pe dinăuntru, se jurau unii. Pe dinafară, insistau alții. Și adăugau: „Cum pe dinăuntru, dacă pe dinafară fusese pus lacătul?“.

Ușa a fost spartă în prezența unei comisii formate din Înalț Prea Sfințitul Arhiepiscop Husig Zohrabian și Terenig Danelian, președintele Uniunii Armenilor, însoțiți de tot felul de gură-cască adunați în curtea bisericii. Au intrat cu sfiială, pregătiți să dea peste orice, inclusiv peste trupul țeapăn al lui Harutiun Khântirian. Pe care nu-l găsiră însă. Nu avură destulă răbdare să-l caute prin cotloane, prin dulapuri, printre dosare unde, dintre ștampile violete și sigilii portocalii cu stema bicefală, Harutiun Khântirian s-ar fi putut strecura dincolo de această lume, ca un scorpion de cărți. Găsiră doar, scrisă cu o cerneală de care puteai să juri că e proaspătă de parcă fusese așternută pe hârtie chiar atunci, o traducere în limba armeană a poeziei *Mortua est!* de Mihai Eminescu.

Dar ce mai contează un lacăt în plus sau în minus? Important este că nimeni nu l-a mai văzut de atunci pe Harutiun Khântirian. Se zvonea că s-a sinucis, așezat la biroul său, muindu-și într-un ultim gest ștampila în sângele subțire, scurs de pe tâmplă și pregătită, astfel, să se întipărească pe pașapoartele cetățenilor unei republici imaginare. Se mai zvonea că-și luase lumea în cap, mergând spre răsărit, către țara care îl lăsase de izbeliște. Alții, în decursul vremii, povesteau că Harutiun Khântirian a reapărut totuși, cu mințile oarecum aiurea, din

cale-afară de vesel și pus pe glume, semănând prea puțin cu funcționarul conștiincios al Consulatului real și imaginar. Devenise autor de fabule, schițe satirice și de tot felul de comedioare și murise, ca orice om cu simțul umorului, la aproape o sută de ani. Singurul lucru din toate astea ce poate fi probat ca fiind legat de moartea lui Harutiun Khântirian este poemul lui Mihai Eminescu, *Mortua est!*, care a și fost publicat în 1941, în „Almanahul armenilor“ din diaspora.

Acum suntem, însă, în 1924. Când și când, Harutiun Khântirian, citind cu înfrigurare despre negocierile privind Tratatul de la Lausanne și căutând zadarnic vreun semn că puterile participante își aduc aminte și de țara lui pierdută, puneu ștampila pe câte un pașaport aparținând vreunui nansenian ajuns în România în al doilea val de refugiați, după războiul greco-turc din 1922. Cum pentru dreptul de ședere în România apatrizii aveau nevoie de un atestat de etnie, acordat de Uniunea Armenilor, iar Consulatul era găzduit în același sediu cu Uniunea, Khântirian se iluziona că solicitantul nu greșise de fapt adresa și își puneu ștampila tot mai inutilă, tot mai tocită și tot mai violetă, pe actele aceluia.

În ceea ce-l privește însă pe Drastamat Kanayan, generalul Dro, el n-a greșit, căci voia să vină chiar la Consulat. Însă, spre dezamăgirea lui Khântirian, singurul om care venise de-a dreptul spre el nu avea nevoie, de fapt, de nicio ștampilă. Și, totuși, spre încântarea sa, se dovedi că nu era singurul pe această lume care se încăpățâna să creadă că, în ciuda ocupației, a granițelor sfărâmate, a guvernelor exilate și a revoltelor înecate în sânge, Republica armeană continua să existe.

Și, mai mult decât atât, după ce Harutiun Khântirian a dispărut fără urmă, subțindu-se printre foi sau risipindu-se printre cotloanele întunecate ale pereților biroului său, așa

cum se scurge încet și fără nicio urmă apa din chiuvetă, generalul Dro i-a supraviețuit în convingerea că Republica Armeană trebuie să existe undeva și ea poate fi găsită dacă știi cum s-o cauți. Iar dacă în lupta sa pentru Armenia pierdută, Harutiun Khântirian se folosea de ștampilă, de drapelul ținut pe perete și de dosare șnuruite, însoțit doar de secretarul Aram, generalul Dro întrebuința arme adevărate, în consecință înființă Legiunea armeană și desprins de pe peretele Consulatului steagul captiv, lăsându-l să fluture în bătaia vântului, în fruntea noilor sale armate.

Între două asemenea incursiuni de-a lungul și de-a latul Europei, generalul Dro se reîntorcea la Ploiești pentru a menține în formă războinicul său comandament. După ce le relata despre Legiunea armeană ca despre noua armată a mântuirii, generalul organiza expedițiile din pădurea Strejnicu. Expedițiile erau, neîndoielnic, și prilej de distracție, cu coșuri pline de merinde și sticle îmbrăcate în rafie împletită, umplute cu țuică sau vin, dar și incursiuni războinice, în care generalul Dro, călare și agitându-și flinta, comanda asaltul spre pădure, pe care membrii grupului său, de la justițiarii Misak Torlakian, Ervant Fândâkian și Simon Pilibossian, tovarășul de luptă al lui Kevork Ceauș, până la ploieșteanul Atam Altocaian, îl executau, răcnind către un adversar necunoscut, trăgând în copaci, stârnind roiuri căzătoare de frunze. După aceste raiduri victorioase împotriva tuturor dușmanilor posibili, de la osmanlâi până la bolșevici, și fără a lua prizonieri, corpul expediționar se întorcea la coșurile cu mâncare și la sticlele cu rachiu, pe care în timpul incursiunilor le păzea cu strășnicie Nșan Maganian, învățătorul Școlii armenesti, care nu punea mâna pe armă, dar participa emoționat cu gândul la rebelii de la Zeitun, din propria sa copilărie.

Faptul că oamenii aceia, care înfruntaseră moartea pe câmpurile de luptă ori în acțiuni de gherilă, puneau la fel de multă îndârjire în ciuruirea copacilor, luptându-se cu năluci ascunse în spatele trunchiurilor, nu le micșora cu nimic avântul și bucuria victoriei în pădurea de la Strejnicu, rămasă astăzi ca amintire pentru martiriul lui Nicolae Iorga, nicidecum drept loc al unui șir neîntrerupt de izbânzi ale membrilor ploieșteni ai Legiunii armene. Odată cu terminarea războiului și cu deznodământul adus de Armata Roșie, grupul s-a risipit. Generalul Dro și camarazii lui mai apropiați au părăsit România în primăvara anului 1944. Ba chiar și puștii, Anuș și Agop Kârmâzian, scutierii vajnicilor purtători de flinte, au fost duși de către părinții lor departe, mai întâi la Constantinopol, într-o Turcie încă prietenă cu Germania, de unde și-au luat lumea în cap, imbarcându-se pe un vapor spre Marsilia. Nșan Maganian, învățătorul, a murit retras în sine, prea discret în viața lui de dascăl de duminică pentru a atrage atenția noilor autorități, dar consolându-se că și-a botezat pe singurul băiat între patru fete Setin, după numele orașului său de baștină, Zeitun. Printre cei care au plătit cu viața s-a numărat și Atam Altocaian, într-un mod care arată încă o dată că istoria își râde de noi cu gura până la urechi. Atam Altocaian a ajuns pe front, dar pesemne că instrucția căpătată în pădurea de la Strejnicu nu fusese suficientă, căci a căzut curând prizonier la ruși. Din lagăr a fost recrutat de-a-ndoaselea, în divizia „Tudor Vladimirescu“, și s-a întors, după 23 august 1944, să lupte cu rușii împotriva nemților. Dar la un moment dat, până și istoria s-a oprit din râsul ei și a zis că e destul, curmând peregrinările războinice ale lui Atam Altocaian de-a lungul și de-a latul Europei răsăritene, când împotriva bolșevicilor cu nemții, când împotriva nemților cu bolșevicii. Din păcate pentru el,

în acest război mereu de-a-ndoaselea, Atam Altocaian n-a mai putut fi oprit decât cu un glonte în frunte, în tranșeele dimprejurul Bucureștilor. Numele lui este pomenit de preoții noștri la *Vartanank*, ziua mucenicilor, laolaltă cu cele ale membrilor comunității armenе căzuți pentru independența României în cele două războaie mondiale. Iar toți ceilalți sfătuitori și companioni ai generalului Dro din toate vremurile, aflați în România, au fost strânși grămadă și duși în Siberia. Cei care nu și-au lăsat oasele pe-acolo, prea tineri ca să aibă înțelepciunea de-a muri, s-au întors șubrezi, cu gingiile moi și pe jumătate orbi.

Bunicul Garabet, păstrător, cu strășnicie, al secretului despre armele generalului Dro, nu s-a numărat printre eroii acestor povești. Și a reușit să-i convingă și pe ceilalți să nu se lase îndemnați să plece. Nu i-a fost ușor, mai ales în ce-l privește pe cumnatul lui, Sahag Șeitanian, crescut la Constantinopol de o bunică ce ducea noaptea, pe sub fustă, arme pentru atacarea Băncii Otomane. Bunicul ascundea cu grijă ziarele armenesti ce publicau chemări la înrolare. „Prea mult sânge“, spunea, amintindu-și, probabil, de obsesiile mamei lui, străbunica Mariam, care, cu cât cataracta îi acoperea mai tare ochii, cu atât vedea mai mult sânge, așa cum îi rămăsese întipărit pe retină de la masacrele din tinerețe, de-a latul Anatoliei, de la Trabizonda și până la Adana. Încât, atunci când s-a tăiat la o mână, din șovăiala bătrâneții, n-a știut, din tot sângele din jur, care era al ei și care vedenie. Au găsit-o cu ochii sticloși, încovrigată și golită de sânge, dar cu o expresie de liniște întipărită pe față. Se cufundase între propriile fantasme, ca într-o apă de scăldat. „Prea mult sânge“, a spus bunicul. Era abia în vara lui 1941 și nu știa câtă dreptate avea.

Într-o zi, netam-nesam, a picat în orașul nostru, de la Constanța, Măgârdici Musaian. S-au adunat la consiliul parohial. Plin de însuflețire, Măgârdici le-a adus mesajul generalului Dro. Bunicul s-a arătat rezervat și a reușit să-i convingă și pe ceilalți să se stăpânească. Musaian n-a adăugat nimic, a părut chiar că îi înțelege. L-au condus la tren pe drumul drept de la biserică spre clădirea impozantă a gării, străjuit de castani și de casele mari ale familiilor bogate armenesti și evreiesti, ocupate acum de comenduirea germană. Și-au luat rămas-bun și cu asta credeau că s-a terminat. Dar, în duminica următoare, chiar de Sfânta Maria, când se adunase multă lume la biserică, pentru a se ruga, dar și pentru a mânca, după aceea, la praznicul cu pilaf și carne de vită, în curte a pătruns o camionetă militară din care au coborât opt soldați în uniformă germană. Au intrat în biserică, iar cel care purta grad ofițeresc s-a proțăpît cu un pas înaintea lor, aproape de altar. Oamenii s-au tras speriați înapoi, iar preotul Dagead Aslanian s-a oprit din predică. Atunci soldații și-au scos chipiele, iar ofițerul s-a retras în rând cu ceilalți. Crezând că militarii nu vor înțelege, Der Dagead și-a continuat predica, dar nu de unde o lăsase, ci îndemnând oamenii, în armeneste desigur, să-și țină cumpătul și să-și pună nădejdea în bunul Dumnezeu. Fără a ști ce altceva să mai spună și repetând *Tatăl nostru*, a privit spre soldați cu mai mare atenție. Aceștia purtau pe piept vulturul german cu aripile întinse, dar la braț aveau legate panglici în culorile tricolorului armenesc. Iar cel care îi conducea, în uniformă de ofițer, nu era altul decât Tatevos Bedrosian, profesor de istorie și directorul Școlii armenesti din Constanța. Și care s-a apropiat să sărute mâna preotului, rămas înmărmurit în fața altarului. Apoi, Tatevos Bedrosian s-a întors către oamenii din biserică, a terminat rugăciunea de

unde rămăsese între buzele încleștate ale preotului și a vorbit despre patrie, despre pământurile ocupate de bolșevici, despre sfânta datorie de a le elibera, îndemnând bărbații, după pilda fedainilor din munții Caucazului, să se înroleze ca voluntari în Legiunea armeană. Îi dădu exemplu pe ceilalți șapte, armeni cu toții, foști prizonieri și acum soldați ai unei armate ciudate, cu simboluri amestecate. Oamenii priveau uluiți când la neamțul care vorbea armeneste, când la vulturul german de pe pieptul său, când la banderola cu tricolorul armenesc, neînțelegând și, de aceea, temându-se. La sfârșit, Tatevos Bedrosian s-a întors spre Der Dagead, din care nu mișca decât fumul cădelniței, și spre bunicul meu, a clătinat scurt din cap, și-a așezat la loc chipiul, a salutat militărește, evitând, totuși, salutul nazist, și, urmat cu mers țeapăn de ceilalți soldați, a ieșit, nu înainte de a promite că avea să se întoarcă. Bucuria săracilor, adunați în cimitirul vechi din curtea bisericii, căci nimeni altcineva n-a mai avut chef să se atingă de bucatele praznicului.

Tatevos Bedrosian, profesorul devenit ofițer german, n-a mai revenit în Focșani, căci Legiunea armeană a sunat adunarea tocmai în Olanda, unde fusese încartiruită. Tatevos s-a întors la Constanța, unde pe vremea aceea locuiau cam zece mii de armeni și unde șansele de a recruta voluntari erau mai mari. A continuat să organizeze întâlniri, iar la unele dintre ele a participat și generalul Dro. Ne-a rămas o însemnare de la o asemenea întâlnire, căreia îi cunoaștem și participanții : Tatevos Bedrosian, director al Școlii armenesti din Constanța, profesor de istorie ; Garo Zartarian, industriaș, politician influent în rândul comunității armenice ; Măgârdici Musaian, legumicultor, colaborator apropiat al lui Dro ; Hapet Kasparian și Vazken Kasparian, tată și fiu, comercianți de cafea ; Hosrov Bedrosian,

cerealist ; Aram Sarchisian, comerciant ; Hovhannes Sahaghian, învățător la Școala armenească. Cei care, spre deosebire de Tatevos Bedrosian, nu au apucat să fugă înainte de venirea rușilor, au fost pe rând arestați și, dacă nu au fost executați pe loc, așa cum s-a întâmplat la Rostov sau Harkov, au fost condamnați la ani lungi de muncă silnică și deportați în Siberia.

Despre soldații lui Tatevos Bedrosian nu s-a mai știut nimic, au murit, probabil, în încercuirea de la Stalingrad. Despre Tatevos s-a zvonit că a reușit să scape și s-a întors în Germania, zvon întărit de faptul că nevasta și cele două fiice, Emma și Seta, au plecat, în cele din urmă, tot într-acolo. Măgârdici Musaian a fost arestat și trimis în Siberia. Era un om credincios. Trupul lui a murit printre ghețurile Siberiei de răsărit. A mai avut, totuși, puterea să supraviețuiască, cu o bucată de suflet agățată de încheieturile uscate, ca un colț de haină prins în chepeng, până când a primit ultima împărtășanie de la preotul Hamazasp Bedikian din Constanța. Care, în locul cuvintelor ce însoțeau înșiruirea morților din război și din exilul siberian, și anume „mort nepregătit de moarte năprasnică“, zise, punând într-una singură cele două morți ale lui Măgârdici Musaian : „răpus de moarte năprasnică, dar pregătit“.

Arachel, fiul lui, a încercat să afle apoi ce se întâmplase cu tatăl lui, ca să-i poată înțelege suferința, mai apoi tăcerea și, odată reîntors, graba de a muri. Cum niciunul dintre ceilalți deportați ai lotului constănțean nu s-a mai întors pentru a povesti, Arachel Musaian, atunci când vremurile s-au schimbat și orice altă posibilitate de a afla ceva despre destinul tatălui său în deceniul postbelic pe care îl mai apucase fusese epuizată, s-a încumetat să scrie autorităților. Răspunsul Serviciului

Român de Informații încheie povestea noastră despre Legiunea armeană într-un mod în care printre canaturile nu mai poate răzbate nicio rază de lumină : *România – Serviciul Român de Informații, Biroul de Relații cu Publicul, nr. 70865 din 16.09.2005, Domnului Musaian Arachel, Constanța, Bd. Ferdinand nr. 93, jud. Constanța. Referitor la cererea dvs. adresată SRI – Secția Județeană de Informații Constanța și înregistrată cu nr. 3546158 din 31.08.2005 vă comunicăm că, în urma verificărilor efectuate în materialele de arhivă preluate de la fostele organe de securitate au rezultat următoarele : Musaian Măgârdici, fiul lui Mesrop și Chiuvaș, născut la 25.01.1891 în Turcia, a fost reținut și arestat de un ofițer și doi civili sovietici la data de 6 iunie 1945, fiind suspect de activitate naționalist-armeană în cadrul organizației „Dașnag”. După arestare, a fost deportat în URSS și condamnat la 5 (cinci) ani de închisoare și 5 (cinci) ani domiciliu obligatoriu în Siberia. La data de 15 mai 1956 s-a repatriat, stabilindu-se la vechiul domiciliu din Constanța. Din documentele pe care le deținem nu rezultă numărul sentinței și instanța care a pronunțat condamnarea. Semnătura de la sfârșitul scrisorii e un fel de linie ondulată care poate fi citită oricum și care sugerează că cel care semnează dorește să rămână la fel de necunoscut ca ofițerul și civilii care au organizat arestarea ori ca instanța care l-a condamnat.*

Legiunea s-a pornit la finele lui 1941. Numele recruților nu se cunoaște cu exactitate. Cifrele privind numărul soldaților variază de la opt mii până la douăzeci de mii. Diferența constă, de fapt, în a ști câți morți trebuie să adăugăm celor căzuți în războaie și care, spre deosebire de morții obișnuiți, au avut neșansa de a fi îngropați de două ori și sunt deci mai neodihniți : sub pământ și sub statistici. În patima sa îndreptată

împotriva bolșevicilor, generalul Dro a ignorat trei lucruri. Întâi că nemții nu vor accepta să înarmeze o divizie întreagă fără să tragă foloase din asta și că pe ei soarta armenilor și a Armeniei oriunde va fi fost ea, îi interesa la fel de puțin cât interesase puterile aliate după Primul Război Mondial. Ofițerii armeni recrutați dintre prizonierii sovietici și-au pierdut din grade, iar ofițerimea Legiunii armene a fost recrutată dintre cadrele Wehrmachtului. În al doilea rând, că Hitler n-avea de gând nici în ruptul capului să lase o Armenie independentă, tot așa cum n-avea de gând să lase vreun alt petic de pământ liber în Europa. Armata germană intenționa să elibereze Armenia prin intermediul Legiunii armene tot așa cum, câțiva ani mai târziu, Armata Roșie avea să elibereze, cu ajutorul diviziei „Tudor Vladimirescu“, România, adică transformându-se în armată de ocupație. Și în al treilea rând, Dro ignora că, vrând-nevrând, drumul spre Armenia trecea pe la Stalingrad și pe la Cotelul Donului și, mai ales, nu știa ce avea să însemne asta pentru armata germană.

Când n-au fost mitraliați în văzduh, în tentativa lor de a se infiltra în spatele liniilor sovietice, ori vânați, unul câte unul, rătăcind prin păduri ori înfometati și zgribuliți prin stepele înzăpezite, soldații Legiunii armene, atunci când n-au murit de frig și de foame în încercuirea de la Stalingrad, au fost împușcați de ruși, care se dovediră neiertători cu ei. Represiunea a urmat pe tot traseul pe care înaintaseră soldații Legiunii, cei suspectați a-i fi adăpostit, hrănit ori măcar ovaționat fiind împușcați fără judecată. Pe generalul Drastamat Kanayan rușii nu l-au găsit, deși au răscolit Bucureștiul și Ploieștiul cu tot zelul. Bănuiau că se ascunde în munți, până când generalul însuși, ca să le mai cruțe din strădanii, a dat un comunicat de la Beirut, unde se afla nevătămat și la fel de neastâmpărat. Și

de acolo a plecat în Statele Unite, unde a murit, în 1956. De unde, cum spuneam, s-a întors în Armenia, după mai bine de patruzeci de ani, pentru a fi înmormântat, în prezența a zeci de mii de oameni, pe câmpul de la Baș-Abaran.

Despre Legiunea armeană, despre comandamentul de la Ploiești al generalului Dro ori despre expedițiile din pădurea Strejnicu nu a mai scos nimeni vreo vorbă. Acum, când scriu *Cartea șoaptelor* și întreb pe câte unii despre ce s-a întâmplat atunci, îmi răspund că nu știu, pentru că niciodată bunicii sau părinții nu le-au vorbit despre asta. În pădurea Strejnicu, iarba a acoperit urmele cailor generalului, iar mierea sălbatică a astupat urmele de gloanțe din trunchiuri. Cât despre armele generalului Dro, dacă vor fi fost sau unde vor fi fost ele îngropate, s-au dovedit folositoare măcar pentru a hrăni iluziile celor pentru care nu mai exista nicio altă speranță. Ceea ce, pentru acele vremuri, nu era deloc puțin.

Cinci

Povestea aceasta, pe care noi o numim *Cartea șoaptelor*, nu este povestea mea. Ea a început cu mult înainte de vremea copilăriei mele, pe când se vorbea în șoaptă. A început chiar cu mult înainte de a deveni o carte. Și nu a început în Focșaniul copilăriei mele, ci în Sivas, în Diarbekir, în Biltis, în Adana și în regiunea Ciliciei, în Van, în Trabizonda, în toate vilaietele Anatoliei răsăritene unde s-au născut armenii copilăriei mele și care se numără printre eroii acestei cărți. Ba chiar a început cu mult înainte, odată cu legendele și cu spaimile pe care bătrânii copilăriei mele le-au ascultat și le-au simțit în copilăria lor. Pe când nu erau decât foi răscolite și mai degrabă însângerate decât citite, paginile cărții au continuat cu masacrele anilor 1894-1895 și cu rezistența dârză a muntenilor din Sasun, a locuitorilor din Zeitun, conduși de Partidul Hâncean, și a fedainilor din Van. Cu ocuparea Băncii Otomane de către un grup de 25 de armeni înarmați, conduși de Armen Garo, care a luat vreo sută patruzeci de ostateci din rândurile personalului băncii, amenințând că vor arunca în aer tot tezaurul Imperiului dacă puterile străine nu vor interveni pentru a opri uciderea armenilor, act pe care dușmanii armenilor l-au socotit a fi primul atac terorist din istorie, dar pe care cei care l-au comis l-au socotit un gest justițiar, merit să atragă atenția lumii

întregi asupra unei tragedii care, din păcate, nu era decât la începuturile ei.

Sau poate că, în partea ei cea mai profundă, *Cartea șoaptelor* începe cu o altă carte – căci, așa cum oamenii se nasc din oameni, cărțile se nasc din cărți și cresc apoi singure – o carte scrisă cu o mie de ani mai înainte, care se numește *Cartea plângerii*, scrisă de Grigore din Narek. Că o carte era îndreptar de închinare și că plânsul era socotit un leac împotriva vremurilor, adeseori singurul, o dovedește și faptul că ea, o carte a plângerii, era folosită împotriva bolilor, fiind așezată, atunci când nu mai era nimic altceva de făcut, la căpătâiul bolnavilor, pentru a-i vindeca. Faptul că ea se numea *Cartea plângerii*, iar cea de față se numește *Cartea șoaptelor* nu înseamnă că drumul de la plâns la șoaptă a fost unul al vindecărilor. Înseamnă că, pe vremea aceea, oamenii nu pierduseră încă libertatea de a plânge și, în acel elogiu adus de Grigore din Narek divinității, Dumnezeu era încă la îndemână. Între plânsul acela și șoaptele acestea nu înseamnă că se înlocuiește o suferință cu alta, ci e doar diferența dintre plâns și plânsul înăbușit. În secolul nașterii mele, pentru o lacrimă s-a vărsat tot atâta sânge cât, în vremurile acelea, pentru un veac de război.

Atunci, însă, când lucrurile devin limpezi în ce privește cronologiile, atunci când oamenii încep să poarte nume și chipuri și putem deja să găsim casele unde au locuit, străzile pe unde au umblat, să parcurgem cărțile pe care le-au citit, căutând să înțelegem, din colțurile îndoite ale foilor ori din însemnările de pe margini, gândurile lor, ei bine, atunci începe și povestea noastră, în anul 1890, când s-a născut Misak Torlakian, într-un sătuc armenesc, Ghiușana, care nu număra mai mult de două sute de suflete, din vilaietul

Trabizondei. Trei ani mai târziu, s-a născut la Afion Karahisar bunicul meu, tatăl tatălui meu, Garabet Vosganian. Nu au avut cum să se cunoască în copilăria lor, căci, dacă sătucul lui Misak Torlakian era așezat în nord, la câțiva kilometri de mare, Afion Karahisar se afla spre centrul Anatoliei, or, pe vremea aceea, armenii nu prea călătoreau. Iar copiii cu atât mai puțin, doar arareori, în orașul cel mai apropiat, așa cum se întâmplase cu bunicul meu după mamă, Setrak Melichian, împreună cu bunica lui, în călătoria mântuitoare la Erzerum. Călătoreau totuși mai departe tinerii care plecau în Europa, să deprindă o meserie, să învețe limbi străine, să-și dezmoștească mințile și să aducă ceva bani acasă, într-o lume încă săracă și biblică, în care munteanul cobora spre câmpie pentru a schimba lâna și brânza oilor și caprelor pe făină, fructe sau legume de la lucrătorii câmpului. Așa au ajuns la Craiova Melichienii, verii mai mari ai bunicului Setrak. Neavând unde să se mai întoarcă, după ce satul lor a fost trecut prin foc și sabie, au rămas la Craiova, l-au găsit, cum am mai povestit, pe bunicul Setrak, ucenic de frizer la Odessa, apoi el a găsit-o într-un orfelinat din Alep pe sora lui, Satenig, și a deschis un magazin de coloniale, ale cărui cutii de măslină, de cacao ori de cafea, ce mai rămăsese după ce comuniștii i-au confiscat magazinul, le-am mai văzut și eu, înghesuite prin cămări și dându-i iluzia că într-o bună zi își va putea reînsofleteți afacerea. Bunicul Setrak a cunoscut-o pe bunica mea Sofia, cu care s-a însoțit când ea avea doar șaisprezece ani, s-a născut apoi mătușa Maro, botezată după numele surorii mai mari a bunicului, care se sinucisese aruncându-se în apele Eufratului, și, mai târziu, Elisabeta, mama mea, care apoi l-a născut pe fratele meu Melic, după numele strămoșului legendar al familiei, prințul din Urmia, și, mai apoi, pe mine, Varujan, ceea ce în

armeană veche e numele unei păsări care nu există anume, dar, precum zborul, se găsește în fiecare pasăre, iar eu am o fetiță, pe Armine, care înseamnă „armencuța“, și care se va adăuga strămoșilor mei așa cum bunica mea Arșaluis, soția celui alt bunic, Garabet, însemna pe copertile dinăuntru ale Bibliei lucrurile cele mai importante care i se întâmplaseră. Anume incendierea caselor din Pera, fuga pe vapor, peste Bosfor, moartea tatălui ei, Baghdasar Terzian, pe punte, căsătoria mijlocită de părintele Ignadios, nașterea tatălui meu, Bergi. Apoi n-a mai scris nimic, socotind că nu va mai trăi de ajuns ca să aibă timp să mai uite din ce i se întâmplase. Despre bunica Arșaluis e destul să evoc două lucruri: blândețea cu care așeza pe masă pâinea și *vospabur*, ciorba de linte, precum și liniștea și lumina pe care le răspândea în jur atunci când se pieptăna.

Străbunicul meu, Krikor Vosganian, părea în poze un om sever, cu mustăți groase și răsucite și ochelari rotunzi, cu ramă neagră. Fusesse funcționar, avea un scris frumos și, socotind după înfățișare și după lăntugul care îi atârna din buzunar, ducea o viață rânduită. Uneori purta fes, așa cum eu, strănepotul lui, port în Europa pălărie. Pe bunicul meu Garabet nu l-am văzut niciodată, nici măcar în poze, cu fes. Purta pălărie, destul de modernă pentru anii '20, pardesiu lung cu gulerul ridicat. E hazliu să te gândești la bunicii tăi ca la doi tinerei, bunica, o mignonă plinuță, cu ochii verzi, luminoși și părul lung, ondulat, lăsat pe spate într-o mișcare gingașă, cu mâini pufoase și gropițe la rădăcina degetelor, atunci când le arcuia pentru a-și arăta inelele. Iar bunicul, pe jumătate grav, pe jumătate romantic, un june-prim de care bunica s-a îndrăgostit fără leac pentru toți cei patruzeci și

cinci de ani pe care aveau să-i trăiască împreună. Bunicul s-a dus la părintele Ignadios din Galați, acesta a scos lista reactualizată cu grijă la fiecare început de an, din care tăia cu o linie groasă numele deja rezolvate, adăugându-le pe cele noi, dar nu la coada listei, ci, după criterii doar de el știute, cam pe acolo unde socotea el nimerit. Astfel încât bunica se afla în capul listei de fete de măritat alcătuită de părintele Ignadios. Iar bunicul, care credea, ca orice bărbat în puterea vârstei, că i se cuvine totul, adică să înfrunte lista încă de la primul loc, l-a luat ca pețitor pe fratele lui mai mare, David, și au pornit amândoi spre casa lui Heghine Terzian, unde erau două fete, amândouă frumoase, dar numai una, bunica Arșaluis, la vârsta măritişului. Bunicul a cumpărat o cutie de bomboane, legată cu fundă, și un buchet mare de flori pe care îl ducea fratele lui mai mare, David. Văzându-i pe fereastră și crezând că mirele este David, iar nu Garabet, care i-a plăcut la înfățișare, viitoarea mea bunică Arșaluis s-a ascuns în cămară și n-a mai vrut să iasă de acolo. Decât după îndelungi rugăminți și după ce au încredințat-o că pretendentul e chiar Garabet. Care a plăcut-o la rândul său încât totul părea să se petreacă după placul părintelui Ignadios. Numai că la scurt timp după aceea, bunicul meu a dispărut și zvonurile spuneau că plecase peste Dunăre, la Silistra, unde avea o iubită. Ceea ce s-a dovedit adevărat. Bunica Arșaluis, pe cât de nemăritată, pe atât de neconsolată, a căzut bolnavă și nici sărurile, nici frecțiile cu odicolon pe la tâmpile nu-i fură de vreun folos. Atâta doar că bunicul, trecând iute peste Dunărea înghețată, se dusesese la Silistra ca să-și vadă iubita bulgăroaică, dar și ca să-și ia pentru totdeauna rămas-bun de la ea. Când s-a întors, bunica mea, cu nările roșii de la săruri și răspândind în jur un puternic miros de odicolon, și-a venit în fire numaidecât, și-a

aranjat părul în fugă pe scări și a sărit de gâtul logodnicului ei. Iar preotul Ignadios, prezent la nuntă, și-a scos lista și, după o observare atentă, a inclus-o, pe tăcute și plin de mulțumire, în șirul candidatelor la pirostrie, pe mătușa Armenuhi, sora bunicii mele.

Când privesc acum, de la vârsta pe care o avea bunica mea când m-am născut, amintirea bunicilor la vârsta bătrâneții începe să se estompeze. Și asta mai ales pentru că bunicul Garabet a fost cât se poate de priceput în a-și păstra amintirile despre sine. Înțelegând, cu firea lui de artist, că povestea vieții oricărui om e alcătuită doar în parte din ceea ce trăiește în timp real, restul, în părți egale, fiind alcătuit din lucrurile de care îți amintești, din lucrurile pe care le speri și din cele de care te temi, bunicul și-a alcătuit o viață paralelă, compusă din fotografii, numeroase la vârsta tinereții, mai puține la vârsta maturității și mai deloc la bătrânețe. Nu vă lăsați înșelați de faptul că în *Cartea șoaptelor* se vorbește de bătrânii copilăriei mele. Garabet Vosganian, unul dintre eroii acestei cărți nu este, în ciuda vârstei sale, un om bătrân. Pe măsură ce eu am crescut, bunicii au început să întinerească. Acum, bunica e o adolescentă frumoasă, cu degetele lipicioase de la zeama strugurilor și cu ochii pierduți în apusul oferit de malul asiatic al Bosforului, iar bunicul este tânărul care traversează călare Dunărea înghețată, venind de la Silistra, pentru a o cere pe bunica în căsătorie, cu mama ei Heghine și sora Armenuhi, cea din urmă lipsind încă din lista părintelui Ignadios, strâmtorate în căsuța lor de la Galați unde, pe lângă lipsa strugurilor și alunelor prăjite de acasă, mai era deosebit și faptul că peste ape, ale fluviului și nu ale mării, soarele nu cobora, ci se ridica.

Iar câteva rânduri mai încolo, bunicul meu Garabet va fi doar un copil. Astfel, pe măsură ce paginile acestei cărți se scriu, se răsfoiesc, iar eu înaintez în vârstă, bunicii mei întineresc, iar eu voi fi bătrân și îi voi legăna, ne vom naște și vom muri împreună.

Misak Torlakian, în schimb, nu s-a preocupat de propria viață, ba chiar a disprețuit-o. A fost mai credincios viselor sale decât stărilor de luciditate. Era lipsit de farmec, un om scund și robust, cu ochii negri și părul așijderea, pe deasupra și creț, ceea ce nu ajuta deloc figurii sale coroiate să se deschidă. Era stângaci și, de aceea, chiar și în momentele cele mai însuflețitoare, rămânea tăcut. Nici nu se putea găsi un însoțitor mai diferit și de aceea mai nimerit pentru generalul Dro. Mai diferit, e limpede de ce. Nimerit, căci viața lui Misak Torlakian, aspră și fără întoarcere, era dispusă să meargă până în pânzele albe pe urma fantasmelor lui Drastamat Kanayan. Greoi și exaltat în tăcerea sa, Misak Torlakian avea, așadar, îndârjirea și neînduplecarea unui justițiar sau, cum se va scrie în biografiile sale din motive pe care le vom afla, neînduplecarea unui armean „Nemesis“.

Misak Torlakian avea cinci ani atunci când, în timpul domniei lui Abdul Hamid, au fost declanșate primele masacre din Imperiul Otoman. Începute în Trabizonda, au continuat în vilaietele locuite de armeni, atingând apogeul în sud, către Adana. Trabizonda era pe atunci un oraș de câteva zeci de mii de locuitori de diverse origini, de la turci, circazieni, kurzi și azeri, până la greci, georgieni și armeni. Orașul pulsa în jurul portului de unde se răsfireau spre cartierele mărginașe, inclusiv cele locuite de creștini, străzi drepte, case fără curți, cu pereți drepți, albi și acoperișuri plate. Veștile umblau repede și de cele mai multe ori erau legate de viața portului,

de cei care veneau ori plecau pe mare. Așa cum s-a întâmplat atunci când Bahri Pașa, valiul din Van, a poposit în Trabizonda, în drum spre Constantinopol, fiind rechemat din post la insistențele puterilor străine ce reclamaseră în numeroase rânduri atrocitățile comise împotriva armenilor. Se socotea cam la o mie numărul celor uciși din ordinul său și la peste cinci mii numărul celor care își lăsaseră casele și avutul și fugiseră, de frica represaliilor, unde văzuseră cu ochii. Vestit, așadar, pentru cruzimea revărsată asupra armenilor, valiul a fost primit în portul Trabizondei de populația musulmană ca un adevărat erou și purtat în aclamații până în centrul orașului. Poate că micul Misak, de mână cu unchiul său, Manuk Aslanian, era atunci pe străzi, amestecat în mulțimea tăcută a armenilor care priveau cu îngrijorare trecerea triumfală a lui Bahri Pașa.

Între ei, bătrânii copilăriei mele își povesteau întâmplările acelea. Întâlnirile, la care femeile și copiii nu participau, aveau loc după-amiază la băutul cafelei. Trebuie să fi fost la fel peste tot, la București, la Constanța, la Ploiești, Pitești ori Craiova, în curtea lui Nșan Hazarian, negustorul de la Buzău, ori în casele cu pridvor, din Moldova. Conversații molcome, precum cele la care asistasem în copilăria mea, în curtea casei noastre din Focșani, de pe strada 6 martie 1945, la numărul 9, cu băncile de lemn și jilțurile muiate cu perne, așezate în cerc la umbra caisului. Iar atunci când musafirul era din alt oraș, întâlnirea avea loc în curtea bisericii armenesti. Peste tot bisericile armenesti aveau, tocmai de aceea, curți largi și copaci care, locul de zidire fiind deja, peste tot, vechi de cel puțin două-trei sute de ani, erau îndeajuns de umbroși și de primitori. Fiecare își spunea povestea lui sau povestea altora, socotindu-se răspunzător și pentru cei care nu mai trăiau.

Povestea lui Misak Torlakian a început la 2 octombrie 1895, pe la cinci după-amiază, atunci când Bahri Paşa, însoţit de Hamdi Paşa, comandantul militar al Trabizondei, a ajuns în centru, pe aleea de promenadă. Zgomotul împuşcăturii nu s-a auzit în ovaţiile din jur şi ar fi trecut cu totul neobservat dacă Hamdi Paşa nu ar fi zărit braţul lui Bahri Paşa sângerând. A fost o prostie, avea să povestească Misak Torlakian, dar nu cu spaima de atunci a copilului tras de mână pentru a nu fi strivit de mulţimea care începuse să strige şi să alerge care încotro, în timp ce Bahri Paşa, înconjurat de soldaţi, era dus la adăpost într-o cafenea din apropiere, ci cu răceala şi înţelepciunea fedainului. A fost o prostie să crezi că de la o asemenea depărtare poţi omorî pe cineva cu revolverul. Doar să-l nimereşti, dar în cazul ăsta, cum de altfel s-a şi văzut, faci mai mult rău decât bine. *Daidai* Manuk habar n-avea cine ar fi putut să facă una ca asta şi nici vreunul dintre fedainii lui care, dacă şi-ar fi pus în cap să-l omoare pe Bahri Paşa, ar fi ţintit cu o carabină de pe una din clădirile înconjurătoare. Dar, indiferent cine a făcut-o, dinadins ori din întâmplare, de vină au fost socotiţi armenii şi valiul Kadri Bey al vilaietului Trabizondei le-a cerut, ameninţător, să-l predea pe atacator. Chiar să fi ştiut cine e acela, cum să facă armenii una ca asta? Oricum, atentatorul n-a fost găsit niciodată, deşi autorităţile s-au lăudat după aceea cu prinderea şi pedepsirea lui.

Urmarea nu mai aparţine poveştii lui Misak Torlakian, despre aceste noi fapte s-a scris în cărţi, în acte oficiale şi singura secvenţă pe care Misak ar mai putea-o adăuga este imaginea satului său incendiat de către cei care nu s-au mulţumit numai cu măcelurile şi jafurile din Trabizonda.

Era un port plin de vioiciune, Trabizonda, de unde mărfurile venite din Orient porneau spre Europa. De aceea mai toate

puterile lumii își deschiseseră consulatelor în clădirile albite de briza mării. Trebuie să fi fost surprinzător pentru Kadri Bey, valiul Trabizondei, să vadă în biroul său, în dimineața zilei de 5 octombrie 1895, acea delegație, unică în felul ei, cu o atât de largă reprezentare de națiuni cum n-avea să se mai întâlnească decât poate la semnarea Tratatului de la Versailles. Pe atunci însă niciun război nu bântuia prin Europa spre a asmuți puterile continentului una împotriva alteia și, în consecință, reprezentanții diplomatici din Trabizonda ai Angliei, Austro-Ungariei, Belgiei, Spaniei, Franței, Greciei, Italiei, Persiei și Rusiei i-au cerut, într-un singur glas, valiului Trabizondei să ia măsuri pentru protejarea populației armenilor. Tot ce a putut să le promită valiul a fost ca, în virtutea obligațiilor sale, să asigure protecția corpului diplomatic, ceea ce era un fel de a spune consulilor să-și vadă de treabă. Cu arme distribuite de autorități și sub oblăduirea soldaților și agenților de poliție, asmuțind sărăcimea orașelor, masacrele au început, spun mărturiile, pe 8 octombrie, la orele unsprezece, în sunetul trâmbițelor. De altfel, în toate mărturiile ce descriu masacrele anului 1895, de-a lungul și de-a latul întregii Anatolii, de la Trabizonda și până la Adana, apare acest amănunt neobișnuit pentru vremuri de pace: sunetul trâmbițelor care anunțau asaltul asupra cartierelor armenilor.

Potrivit comunicatului oficial al guvernului de la Constantinopol, au fost uciși în ziua aceea o sută optzeci și doi de armeni și unsprezece turci. Estimările consulatelor europene variază între șase sute și opt sute de armeni uciși, dar sunt de acord asupra unui lucru: nu a fost ucis niciun turc. Episcopii armeni, cel ortodox și cel catolic, au păstrat cifrele precise, cu lista nominală a victimelor. Ei au numărat cinci sute nouăzeci și unu de armeni uciși. Căroră li s-au

adăugat încă optzeci și unu, victime din satele din împrejurimi. Obişnuţi cu buna rânduială, episcopii ne-au lăsat şi lista pagubelor: o sută treizeci şi cinci de magazine jefuite, o mie o sută şaizeci şi şapte de case devastate şi pagube de o sută treizeci şi patru de mii şase sute opt lire turceşti. În acest punct al poveştii, Misak Torlakian sau oricine altcineva povesteşte, ridică din umeri. De parcă, nu-i așa, asta ar mai avea vreo importanță, câte blestamate de lire turceşti au păgubit locuitorii armeni! Față de cei peste două sute de mii de morți care aveau să urmeze până la sfârșitul anului 1895.

La vârsta la care alți copii își apleacă privirile asupra cărților de școală, Misak Torlakian asista la primele execuții hotărâte de justiția revoluționarilor armeni. Puțin după aceea, a primit propriul său pistol cu care, când l-a curățat prima oară, s-a și rănit. Asta nu l-a speriat cine știe ce. Obişnuit deja cu sângele, nu a făcut diferența dintre sângele său și al altora, ba chiar, spre deosebire de bunicul Setrak, care avea un cult duios al sângelui, Misak Torlakian cultiva un dispreț al sângelui, până la disprețul față de propriul sânge. Pe bunicul Setrak care, și el, de pe celălalt mal al Anatoliei, văzuse în copilărie atâta sânge vărsat, propriul sânge îl încălzea și îl liniștea. Pe Misak Torlakian propriul sânge îl împovăra. Își înțepa cu vârful cuțitului picioarele îngroșate de varice, consecință a zilelor lungi de pândă în munți, și privea, legănându-se și ținându-și fruntea în palmă, cum i se scurg firișoarele de sânge pe glezne, cum îi încălță talpa piciorului ca niște ciorapi negri. „Vezi, spunea. E prea gros și prea greu. Trebuie să icnesc ca să iasă.“ De asta generalul Dro avea atâta putere asupra lui, căci, spre deosebire de ceilalți care, în astfel de clipe, se îndepărtau, socotindu-l cu mințile duse, generalul, altminteri greu de domolit, se așeza, privindu-l tăcut, copleșit de aceeași

fascinație a sângelui. Atunci când sângele, ajungând la scobiturile degetelor, se usca și se înnegrea, generalul Dro spunea : „E destul, Misak“. Torlakian tresărea, privea nedumerit în jur, de parcă atunci s-ar fi trezit din somn și, odată dumirit, cu oarecare tristețe, apuca fâșiile de pânză pe care i le întindea generalul și se lega strâns sub genunchi. Apoi se ridica, cu o vioiciune nouă și inexplicabilă, lovea cu tălpile pline de sânge închegat podeaua, așa cum îți scuturi, când intri în casă, noroiul înghețat de pe cizme.

Disprețul față de sânge se însoți, explicabil, cu o atracție față de cele aducătoare de moarte. Cum spuneam, la doisprezece ani, Misak primi de la unchiul său, Manuk Aslanian, primul pistol. Fu singura armă primită în dar, pe celelalte le dobândi el însuși, oferind drept preț propria viață și socotind, cu nepăsare, că prețul plătit e mai mic decât ceea ce a primit în schimb. Pentru a putea schimba pistolul pe carabină și banduliera cu gloanțe, a devenit, la paisprezece ani, curier pentru trupele de partizani din munți. Misak călăuzea transporturile de arme cumpărate la Tiflis sau Baku și trecute peste granițele muntoase.

Apoi, lui Misak i se mai împlini un vis, pentru care și-a oferit din nou viața în schimb, punând-o, nepăsător, într-o primejdie de moarte. Anume acela de a învăța să tragă cu tunul și, mai ales, de a avea sub comandă măcar o gură de tun. Dar, pe cărările înguste unde nici nu aveau loc alături, om și catâr, fedainii nu dispuneau de așa ceva. Își făcu rost de acte false, cu nume turcesc, și se angajă, la nouăsprezece ani, în artileria otomană. Comandanții se minunară de priceperea lui în a mânui armele, fără să se întrebe, totuși, de unde putuse un tânăr de nici douăzeci de ani să capete asemenea deprinderi. Și așa Misak Torlakian, un fel de Gavroche al

luptelor de gherilă antiotomane, a ajuns sergent în armata otomană, conducând garnizoana de douăzeci de artileriști a fortului dinspre apus al orașului Erzerum.

Odată cu începerea războiului, jocul de-a armata al lui Misak Torlakian a încetat. Situațiile tragice au îndepărtat orice mască de pe chipurile oamenilor și, în toamna lui 1914, Misak Torlakian nu s-a mai putut preface. Armenii chemați sub arme, în trupele otomane, au fost dezarmați și trimiși la muncă, la terasamentele căilor ferate. Mulți dintre ei au fost uciși, până să ajungă la locul de destinație. Ceilalți au fost supuși unui regim de exterminare. Misak și-a îndesat gloanțe în raniță, câte putea duce, și, cu pușca în spinare, a părăsit după căderea nopții fortul din Erzerum, întorcându-se, pe drumuri numai de el știute, în locurile natale. *Dezertare* nu este, probabil, cuvântul cel mai potrivit pentru fapta sa, căci Misak nu a fugit, n-avea să facă asta niciodată, chiar în momente limită, ci pur și simplu a redevenit el însuși, rupându-și galoanele militare și îmbrăcând scurta îmblănită, de oaie, a partizanilor din munți.

Suntem în ianuarie 1915. Misak Torlakian, crescut în mijlocul justițiarilor, decide să devină el însuși un justițiar. Își face culcuș într-o gură de peșteră din strâmtorile munților, și așteaptă, la adăpostul creștelor înzăpezite, retragerea armatelor turcești, învinse de ruși. După care ia o hotărâre de o îndrăzneală și o nesăbuintă pe care numai singurătatea și tinerețea le pot da : să-l ucidă pe Enver Pașa, comandantul armatei otomane înfrânte și ministrul Apărării în guvernul Junilor Turci. Aproape de satul său, socotind că Enver Pașa va traversa trecătorile pentru a ajunge la Trabizonda și, de acolo, pe mare, până la Constantinopol, Misak Torlakian așteaptă, scrutând nemișcat depărtările. Îndărătnicia minții lui mergea mai departe decât

puterea trupului, căci picioarele, cum spuneam, înghețate și nemișcate, aveau să se șubrezească, fără putință de lecuire, chiar dacă au fost chinuite, cu tăișul, în fel și chip.

Nu putem ști cum s-ar fi schimbat istoria veacului dacă Enver Pașa ar fi ordonat armatei sale ostenite și demoralizate să ia drumul prin trecători, spre Trabizonda, și s-ar fi aflat, măcar o clipă, în bătaia armei lui Misak Torlakian. Probabil însă că Enver Pașa, mărunțelul comandant care se visa Napoleon sau Frederic cel Mare, dar care, după înfrângerea de la Sarikamiș unde, din cei aproape o sută de mii de soldați ai armatei sale, mai bine de patru cincimi fuseseră, ca și cele ale idolului său împărătesc, cu peste un secol în urmă, nimicite de tifos și de frig, nu mai era la fel de trufaș și de nesăbuit și, adulmecând creștele înzăpezite simțise pericolul. Așa că decise să renunțe la drumul pe mare, coborî prin Sivas în centrul Anatoliei și țină drumurile pietruite, mai incomode pentru armata vlăguită și pentru cizmele lui cu tocuri înalte, de-a dreptul femeiești, dar având în jur platouri întinse, deci mai sigure. Odată reîntors în capitală, stânjenit de propria slăbiciune și, ca și ceilalți membri ai triumviratului, Talaat și Djemal, din cale-afară de răzbunător, primul său ordin a fost acela de a se desăvârși acțiunea de dezarmare și trimitere a soldaților de origine armeană din întreaga armată a Imperiului în batalioane de muncă.

Misak Torlakian a rămas în ascunzătorile din munți până la venirea primăverii. Înțelese în cele din urmă că așteptarea sa e zadarnică și coborî spre câmpie. Atunci află de ordinele de deportare și de execuțiile ale căror victime erau bărbații armeni trimiși în batalioanele de muncă. Trecu iarăși munții, coborî în portul Trabizondei, se angajă marinar pe un vapor ce traversa Marea Neagră, ducând cereale la Batumi. De acolo,

Misak Torlakian străbătu drumul Tiflisului, unde întâlnește grupurile politice ale Federației Revoluționare Armene, care îl îndrumară spre Erevan și îi sugerară să adune voluntari cu care, însoțind armata țaristă, să ajute la eliberarea armenilor din Imperiul otoman. Și asta cât mai urgent, ca nu cumva intențiile Junilor Turci, de deportare și exterminare în masă a armenilor din vilaietele răsăritene, să fie puse în aplicare. Misak Torlakian se afla într-o stare de surescitare față de care nebunia părea vecină cu liniștea, și pe care o va simți mereu de atunci încolo, ca și generalul Dro, mai ales atunci când va trebui să-i convingă pe alții să meargă alături de el la moarte. Recrută vreo cincizeci de voluntari, încropi un pluton și se așează în avangarda trupelor rusești. Călăuzind armatele și aruncându-se cu smintire în luptă, Misak intră cel dintâi, la începutul lunii decembrie 1915, în orașul Trabizonda, abandonat de armata otomană, incapabilă să facă față tăvălugului rusc. Merse în cartierul armenesc, intră în cafenele, căută bisericile. Totul era pustiit, părăsit, casele răscolite, tejghelele răsturnate, ușile bisericilor smulse din țâțâni și altarele incendiate. Dar nu din cauza războiului, căci restul celor zece mii de case ale Trabizondei erau întregi. De la doi-trei rătăcitori în zdrențe, care se strecurau cu priviri lunatice pe lângă pereții înnegriți și însingurați ai carterului armenesc, Misak află că cele vreo mie două sute de familii armenesti ale Trabizondei fuseseră izgonite din oraș. Au fost înștiințate cu anunțuri strigate de crainici, însoțiți de tobe mari, pentru ca mulțimea să audă de departe și să se adune la încrucișările de drumuri, cum că, din ordinul Înaltei Porți, toată populația de origine armeană trebuie să iasă, cu merinde de drum și cu tot ce poate lua asupra sa, în fața caselor proprii, pentru a fi îndrumată spre marginea de sud a orașului, unde urmau să se formeze convoaiele. Cine nu se

supune ordinului și va fi găsit în casă după răsăritul soarelui sau în afara locului de unde se pornesc convoaiele va fi pedepsit pe loc cu moartea prin împușcare sau, pentru a servi drept pildă și altora, prin spânzurare în piețe publice. Cei ce doresc să-și încredințeze copiii unor familii turcești o pot face, dar copiii vor fi dați mai întâi armatei, care îi va repartiza după aceea, pentru ca noile familii să nu fie cunoscute de părinți.

Convoaiele porniseră la sfârșitul lui iunie 1915. Pentru ca trupele regulate ale armatei turcești să nu-și irosească vremea în acțiunile de formare și de însoțire, convoaiele au fost însoțite de trupe speciale. Ideea de a alcătui o forță suplimentară, din trupe neregulate, adăugată armatelor imperiului, i-a venit doctorului Nazîm, unul dintre liderii *İttihadului* și, ironia sorții, tocmai ministru al Educației. Forțele acestea speciale urmau să aibă consecințe devastatoare pentru mulțimile supuse deportărilor. Căci recrutările pentru aceste forțe speciale, de fapt niște hoarde puse pe jafuri, violuri și omoruri, s-au făcut din rândurile deținuților, cărora în schimbul înrolării în trupele speciale li s-a promis eliberarea din pușcărie. Ei au acceptat numaidecât și, așa cum aveau s-o dovedească apoi apele însângerate ale Eufratului și carnagiile de la marginea drumurilor ori gropile comune de la Deir-ez-Zor, s-au achitat cu sânguință de sarcinile primite. Iar atunci când până și ei osteneau de atâta ucis și violat și nu mai aveau ce jefui, părăseau pur și simplu convoaiele, lăsându-le pradă bandelor kurde care le urmau tăcute și răbdătoare, de la distanță, așteptând clipa în care puteau să se năpustească asupra mulțimilor abandonate. Aceleași bande care, laolaltă cu pânditorii din mahalalele sărace, jefuiau locuințele armenesti părăsite, profanau bisericile, smulgând ramele aurite ale icoanelor ori

sfeșnicele de argint, iar la urmă, fără să știe nici ele prea bine de ce sau probabil tocmai de aceea, dădeau foc.

Despre toate astea Misak Torlakian avea să afle din mărturiile adunate în timpul procesului în care instanța specială a Curții marțiale a Imperiului avea să se pronunțe în 1919, cu privire la masacrele din Trabizonda. Despre felul cum, la ieșirea din oraș, bărbații au fost separați de femei și de copii, iar femeile au fost supuse apoi jafurilor și violurilor. Despre felul cum o parte dintre femei au fost îmbarcate pe barje, apoi au fost sugrumate și aruncate în mare. Despre cum, până a ajunge la Erzândjan, majoritatea celor mârșiați în convoaie a murit pe drum de oboseală și de foame. Sentința Curții Marțiale din 22 mai 1919 a fost pronunțată în unanimitate: conducătorii masacrelor au fost condamnați la moarte. Dar această sentință, ca multe altele date după război de Curtea marțială, n-a fost pusă niciodată în aplicare. Cei care aveau să fie condamnați fuseseră ajutați să părăsească Imperiul pe mare, în ambarcațiuni puse la dispoziție chiar de ambasadori ai țărilor europene. Sentința avea, totuși, să fie executată într-un mod pe care istoria îl va judeca în feluri diferite, dar pe care cei strânși în jurul lui Misak Torlakian și ascultând povestirile despre masacrele Trabizondei nu-l puteau socoti decât un act de dreptate.

În avangarda trupelor rusești, Misak Torlakian a ajuns primul, dar totuși prea târziu. În Trabizonda, afară de a se căina sau de a se răzbuna orbește pe oricine îi ieșea în cale, nu mai avea nimic de făcut. Și cum nu alese dintre acestea nici una, nici alta, nu i-a rămas decât să caute supraviețuitori prin împrejurimi. Convoaiele plecaseră pe 25 iunie, deci nu le mai putea ajunge din urmă. Primul lucru ce i-a venit în minte, în fața străzilor tăcute, a caselor cu ferestre oarbe și a mirosului de ars pe care vântul nu reușise să-l împrăștie, a

carelor răsturnate și a duhorii de hoit, a fost să-și caute familia. Îl însoțim pe Misak Torlakian, călărind spre satul său, aflat la vreo zece kilometri spre sud, mai aproape de poalele munților. Ca și sunetul trâmbițelor pe care, în copilăria lor, bătrânii copilăriei mele l-au auzit în locuri diferite, dar vestind aceleași pericole, ceea ce i-a urmărit toată viața a fost căutarea. Nu a propriului noroc ori a salvării propriei vieți, ci căutarea unora de către alții. De la nimicirile și risipirile anului 1895, dar, mai ales, ale anului 1915, iată, a trecut un secol dar tot mai există dintre aceia, nepoți ori strănepoți, care se caută unii pe alții. Tații și frații își căutau fiicele și surorile prin haremuri, părinții își căutau copiii prin orfeline, soții întrebau de nevestele lor prin țesătoriile din Alep ori Damasc, unde sute de femei erau folosite la muncă forțată, scrisorile brăzdau lumea, întrebări gătuite de teamă erau murmurate pe punțile vapoarelor, în lagărele cu supraviețuitori, anunțuri disperate ori resemnate apăreau în paginile ziarelor armenesti de pe toate continentele. În familia mea mulți s-au căutat unii pe alții, uneori s-au regăsit, chiar la mii de kilometri depărtare, alteori nu. Sute de mii de familii au avut de căutat pe câte cineva; un popor căutându-se, unii pe alții, după atâtea nenorociri, și de aceea rareori având tihna de a se regăsi pe sine.

Imaginea celui care se oprește la intrarea în satul distrus este comună multora dintre poveștile spuse la ora cafelei de aceia dintre bătrânii copilăriei mele care se retrăseseră în munți și se întorseseră în ținuturile natale în cea de-a doua jumătate a anului 1915. De altfel, afară de unele amănunte, poveștile seamănă atât de mult unele cu altele încât iată, relatând acum reîntoarcerea lui Misak Torlakian e ca și cum am spune toate poveștile deodată. Atâta doar, cum spuneam,

detaliul. Povestea lui Misak Torlakian are ceva în plus, pe care cele mai multe povești nu-l au ori nu-l cuprind cu o asemenea intensitate : ura. Povestea lui Misak Torlakian nu este povestea unei existențe, ci, mai degrabă, povestea unui sentiment. Setea de răzbunare. Ignorarea oricărei precauții, gesturile nesăbuite. Ca de pildă, cel din după amiaza zilei de 14 decembrie 1915. Misak a mers împleticindu-se pe ulițele satului, voia să se oprească la porți și să strige, dar simțea că e de prisos. Casa lor fusese răvășită, ușile smulse din țățâni, pernele spintecate, dușumelele scoase, teracotele sparte. Cei care căutaseră avuseseră timp de ajuns, nu se temeau, deoarece proprietarii n-aveau cum să se întoarcă. Probabil că momentul în care ura rupse zăbala fu atunci când intră în camera fratelui său mai mic și a surorii sale și văzu paturile sfărâmate, așternuturile învâlmășite și jucăriile sparte. Misak sări pe cal și galopă fără întrerupere două zile și două nopți, până ajuns, la trecători, armata turcă ce se retrăgea. Erau locurile pe care le cunoștea cel mai bine. Merse în urma trupelor, cu pas de jivină. Când prinse momentul prielnic, la adăpostul întunericului, Misak sări din locul lui de pândă în spinarea ultimului dintre călăreți, îl lovi în moalele capului cu patul puștii și îl trase după sine în ascunzătoarea din peșteră unde îl așteptase zadarnic pe Enver Pașa. Nimeni nu s-a întors să-l caute pe turcul acela care se dovedi a nu fi, prin rangul său, un oarecare. Istoria consemnează și numele lui : Ismail Bey. De la el a aflat Misak că răspunzător pentru masacrele din Trabizonda era valiul, Djemal Azmi. Atunci a auzit pentru prima oară Misak pomenit și numele azerului Bahbud Khan Djivanșir. Apoi săptămâni în șir, mânându-l de la spate pe Ismail și legându-l seara, ca să fie sigur că nu va fugi în timpul nopții, Misak a trecut munții în căutarea partizanilor săi.

Curând, grupul lui Misak Torlakian ajunse să numere câteva sute de partizani. Ei s-au alăturat armatei rusești în încercarea iluzorie de a elibera ținuturile locuite de armeni. Armata țaristă, slăbită de frământările din interiorul imperiului, de lipsa de muniție și hrană, precum și de starea de spirit tot mai revoluționară a soldaților, încetă să mai fie un aliat de nădejde până când, odată cu instalarea guvernului lui Kerenski, începu retragerea de pe toate fronturile. Misak îi urmă, împreună cu oamenii lui, și, din același port al Trabizondei pe care armatele turcești nu vor întârzia să-l reocupe, traversă marea până la Batumi și apoi, pe un drum pe care-l mai făcuse, până la Tiflis. Aici organizează o adevărată divizie de vreo mie de soldați cu care se alătură, la Erevan, armatei tinerei republici. Luptă iarăși împotriva armatei otomane, de această dată sub comanda generalului Dro, la Kars, la Alexandropol, la Ecimiadzin. Căzu într-o ambuscadă, împreună cu șapte dintre soldații săi, și rezistă, rănit, până ce trupele generalului își recâștigă pozițiile.

Dro îi ceru să rămână mai departe în rândurile armatei armenie. Dar războiul mondial se încheiase și Misak Torlakian socoti că în Armenia e nevoie acum mai ales de administratori, de diplomați pricepuți și mai puțin de războinici. Că tocmai de administratori ducea lipsă tânăra Armenie stă dovadă modul în care a fost organizată țara. Cât despre diplomație, e destul să descriem felul în care armenii, divizați în două tabere, s-au prezentat la discuțiile privind Tratatul de Pace, precum și pretențiile lor de a reface o Armenie Mare, cam cât cea din vremea regatului Bagratizilor, cu un mileniu în urmă, pentru a înțelege de ce Republica s-a bucurat de așa puțină susținere din partea cancelariilor aliatare. Războinicii armeni au făcut de ajuns ca numele lor să rămână faimoase, dar s-au

dovedit prea puțin numeroși pentru a opri valțurile celor două imperii, țarist și otoman, revigorate de mișcările socialiste și republicane, și care, rotindu-se, au măcinat trupul, și așa firav, al Armeniei.

Misak Torlakian făcuse, în curtea răvășită a casei sale, un jurământ al răzbunării. Între ai lui, jurământul nu avea cum să fie îndeplinit. Astfel încât, abia întremat după rănille căpătate în bătăliile din primăvara anului 1918, a pornit spre Constantinopol. A făcut un popas de câteva luni prin porturile Crimei unde, de la comerțul cu tutun până la traficul cu devize, s-a ocupat de tot ce i-a stat în putință pentru a câștiga bani.

Între timp, războiul se terminase. Pe străzile Constantinopolului circulau patrulle ale armatelor străine. Sub presiunea aliaților, noile autorități turcești au inițiat, în anul 1919, în fața Curții Marțiale, procesul celor acuzați de masacrarea armenilor. Nu înainte, însă, ca acuzații să fie scoși din țară, în taină, puțin înaintea procesului. În noaptea de 1 spre 2 noiembrie a anului 1918, la bordul vasului „Lorelei“, aflat sub pavilion german, conducătorii *ittihadiști* s-au îndreptat spre Malta. Iar de acolo spre diverse orașe ale Europei, cu precădere în Germania, Austria ori Italia.

La 5 iulie 1919, cei cinci judecători ai Curții Marțiale i-au găsit, în unanimitate, vinovați de uciderea în masă a armenilor pe conducătorii *Ittihadului*, Comitetul „Unire și Progres“. Au fost condamnați la moarte : Talaat Pașa, fost mare vizir, Enver Pașa, fost ministru de Război, Djemal Pașa, fost ministru al Marinei, și dr. Nazîm, fost ministru al Educației și creatorul Organizațiilor speciale. Lor li s-au adăugat, în două procese separate, privind masacrele din vilaietele Trabizonda și Kharput, Djemal Azmi, valiul Trabizondei, și Behaeddin Șakir. Odată cu declanșarea revoluției lui Kemal Pașa Atatürk și reapriinderea

naționalismului turcesc, greu lovit de înfrângerea în război, zelul judecătorilor Curții Marțiale a scăzut. Pe 9 februarie 1920, Curtea Marțială din Constantinopol nu a condamnat decât la cinci ani de închisoare pe Oghuz Bey, cel care la 24 aprilie 1915 a condus operațiunea de răpire a unui mare număr de intelectuali armeni din capitala Imperiului, ucigându-i apoi pe mulți dintre ei, printre care și pe Daniel Varujan, cel mai mare poet al armenilor, în vârstă de numai 31 de ani. Apoi, procesele au încetat cu totul. Pe fundalul Tratatului de pace de la Sèvres, care cerea anexarea provinciilor răsăritene ale Imperiului otoman la tânăra republică armeană, sentimentele antiarmenești din rândurile liderilor politici și ale vârfurilor armatei turce s-au reaprins.

Niciuna dintre condamnările la moarte pronunțate împotriva acestor conducători ai *Ittihadului* nu a fost executată de noile autorități. Guvernul turc nu a cerut niciodată extrădarea condamnaților din țările în care se aflau și, cu atât mai puțin, autoritățile acestor țări, îndeobște foste aliante ale Turciei, nu au avut inițiativa de a-i trimite la Constantinopol, spre a-și ispăși pedeapsa.

Când am frunzărit prima oară însemnările bunicului meu, asupra cărora el și cumnatul lui, Sahag Șeitanian, nașul meu de botez și vecinul nostru de curte, se aplecau uneori noaptea, n-am înțeles mare lucru. Erau câteva coli îngălbenite, prinse între coperti de carton și cusute pe margini cu sfoară. Se vedea limpede că învelitorile și paginile erau îmbinate în așa fel încât să reziste multă vreme. Tot caietul era scris cu litere armenești, mai puțin anii, care nu erau transcriși în caractere armenești, ci cu cifre romane. Pe copertă era scris, cu peniță groasă și litere de tipar, un singur cuvânt: „Nemesis“. Nu știam pe nimeni cu acest nume sau vreun lucru care să se

numească în felul acesta. Și pentru că am răsfoit caietul pe fugă, într-un moment în care bunicul își uitase deschis dulapul de la capul patului, mi-a fost frică să întreb. Poate că era chiar un nume, dar nu suna armeneste. Am găsit răspunsul în ediția Larousse, trimisă de unchiul Kevork tocmai din Los Angeles : „Nemesis – zeița răzbunării la vechii greci...”.

Caietul conținea câteva coli scrise cu penița, nume înșirate unul sub altul, pe două coloane, iar între ele, unind numele două câte două, erau trecuți anii. Numele nu-mi spuneau nimic, iar cele din prima coloană aveau rezonanțe stranii și toate se terminau cu apelativul „pașa”. Apoi săgeți, peste cifrele care indicau anii, către alte nume, de astă dată armeneste : Talaat Pașa – 15 martie 1921, Berlin – Soghomon Tehlirian. Said Halim Pașa – 6 decembrie 1921, Berlin – Arșavir Șiraghian. Djemal Pașa – 25 iunie 1922, Tiflis – Stepan Dzaghigian. Behaeddin Șakir – 17 aprilie 1922, Berlin – Aram Yerganian/ Arșavir Șiraghian. Djemal Azmi – 17 aprilie 1922, Berlin – Aram Yerganian/Arșavir Șiraghian. Fath Ali Khan Khoiski – 19 iunie 1920 – Aram Yerganian. Bahbud Khan Djivanșir – 18 iulie 1921, Constantinopol – Misak Torlakian.

Au trebuit să treacă mai multe decenii, până să pot pricepe legătura dintre numele acelea. Într-un anume fel, caietul cu coperți de carton a fost unul dintre personajele copilăriei mele. Bunicul îl scotea din dulapul lăcățuit numai noaptea, atunci când eu ar fi trebuit să dorm de mult. Cei mari uită adesea de spaimile și curiozitățile copiilor. De faptul că ei scotocesc prin toate sertarele, răscolesc hârtiile, înțeleg după mintea lor, neîndrăznind să întrebe, și, mai ales, pândesc și trag cu urechea. Așa cum făceam eu, lipindu-mi ochiul de crăpătura ușii, fascinat de șușotelile bunicului meu și ale cumnatului său, Sahag Șeitania, aplecați asupra caietului cu

foi îngălbenite ca să adauge câte o tăietură de ziar ori un fragment de scrisoare, venită de departe.

În dreptul numelor străine nu era niciun semn, am înțeles mai târziu că nici nu era nevoie, căci toți aceia muriseră. În dreptul celor mai multe dintre numele armenesci erau trecute semne care aduceau cu o cruce. Câteva doar nu aveau trecut încă nimic în dreptul lor. Printre ele și numele lui Misak Torlakian, pe care l-am întâlnit astfel, în copilăria mea, prin intermediul acelei coli îngălbenite și al cărui nume nu l-am auzit rostit decât o singură dată, în împrejurări pe care le vom afla. Nu l-am văzut însă niciodată. El a venit în *Cartea șoaptelor* cu deprinderea ciudată de a muri mai degrabă decât de a trăi. Și, de fapt, mult mai prezent decât s-ar fi putut crede, căci niciunul dintre noi nu știa cât de legată era, de fapt, viața bunicului meu de cea a lui Misak Torlakian.

Suntem, așadar, în 1965, la Focșani, un orașel din sudul Moldovei, cu treizeci și nouă de mii de locuitori, cu industrie textilă și alimentară, atunci când copilul care eram răsfoia caietul legat cu sfoară, nedumerit în fața numelor, cronologiilor și orașelor amestecate. Suntem, în același timp, în 1895, în Trabizonda albită de vânturile sărate ale mării, unde se aud trâmbițele, ca în preajma prăbușirii zidurilor Ierihonului, vestind declanșarea masacrelor împotriva armenilor, iar masacrele n-aveau să se oprească decât trei luni mai târziu, în aceleași sunete apocaliptice ale trâmbițelor, la Adana, pe celălalt mal, cel sudic, al Anatoliei, la Marea Mediterană, ștergând de pe hartă două mii de sate, adunând ca într-un jgheab, între țărmurile celor două mări, sângele a peste două sute de mii de oameni. Suntem, în același timp, în 1915, în satul Ghiușana de la poalele munților, devastat, duhnind a moarte și a lemn ars, ca peste tot în răsăritul Anatoliei, pe

drumurile nisipoase ale deșerturilor, spre Deir-ez-Zor. Și suntem în 1920, atunci când Armen Garo, conducătorul, cu două decenii și jumătate mai înainte, al atacatorilor Băncii Otomane, organizează, împreună cu Șahan Natali, prima misiune justițiară din istorie, numită Misiunea Specială (*Hadug Kordz*), pentru îndeplinirea căreia a fost înființat un corp special (*Hadug Marmin*). Faptul că suntem simultan în patru timpuri diferite, ascultând trâmbițele Trabizondei, tobele crainicilor care anunțau, douăzeci de ani mai târziu, adunarea populației armene în zorii zilei, în fața caselor, cu boccelele pregătite de drum, apoi discursurile congreselor Dașnac ale anilor '20, ce proclamau necesitatea plății unei „datorii de sânge“ și faptul că toate acestea au în fundal șoaptele copilăriei mele, nu trebuie să ne mire. Timpul este o jivină care aleargă arcuită și labele ei lasă urme pe rând, dar timpul poate să alerge cu toate deodată. Cât de caraghios, de ȝopăit și de neadevărat ar fi să-ți imaginezi timpul numai prin clipa pe care o trăiești. Am simplificat, cu siguranță, asemuind timpul cu o făptură pe patru picioare, el e ceva cu totul neobișnuit, un fel de miriapod cu cap de leu, cu cioc de pasăre, dar zâmbind omenește, disprețuitor, fie acoperind sângele cu praful vindecător al urmelor sale, fie răscolindu-l, pentru a nu-l lăsa să se usuce.

Acțiunea lui Armen Garo din 1920 poate fi asemuită, prin neînduplecarea și amplexarea ei, cu ceea ce Simon Wiesenthal avea să facă, peste decenii, în dorința de a nu lăsa nepedepsite crimele îndreptate împotriva poporului evreu din timpul celui de-al Doilea Război Mondial. Atâta doar că, în vreme ce Simon Wiesenthal a acționat la lumina zilei, operațiunea „Nemesis“ a rămas cu totul necunoscută încă jumătate de veac după aceea, adică dincolo de moartea lui Misak Torlakian și a bunicului meu, Garabet Vosganian.

Dacă Simon Wiesenthal, deținutul de la Auschwitz, avea în acest fel o legitimitate în plus pentru a construi rețeaua de urmărire a criminalilor de război naziști, atunci Armen Garo a fost, cu siguranță, cel mai nimerit să conducă Misiunea Specială. Pe numele său adevărat Karekin Pastermadjian, diplomat în agronomie la Nancy, Armen Garo avea doar douăzeci și trei de ani când, la 26 august 1896, în fruntea unui comando de douăzeci și cinci de oameni, a ocupat Banca Otomană, cerând oprirea masacrelor îndreptate împotriva armenilor. În proclamația adresată ambasadelor din Constantinopol, Armen Garo avea să rostească istoricele cuvinte ce vor marca nu doar sfârșitul de secol XIX, dar tot secolul ce va urma : „Noi nu suntem criminali. Dar indiferența criminală a umanității ne-a împins la acest gest“. Disperat că tot tezaurul său va sări în aer și îndemnat de puterile străine care își aveau propriile depozite în seifurile Băncii Otomane, Abdul Hamid, sultanul sângeros, a acceptat oprirea atrocităților antiarmenești și a permis evacuarea grupului de comando spre Marsilia, chiar cu iahtul personal al directorului Băncii Otomane, sir Edgar Vincent, și asta numai după ce, încredințându-i pe cei trei morți și pe cei șase răniți comunității armenie, ceilalți șaptesprezece, păstrându-și revolverele, au lăsat, la țarm cele patruzeci și cinci de bombe și cele unsprezece kilograme de dinamită, prea destul să se aleagă praful și pulberea din tezaurul Sublimei Porți.

Armen Garo a stabilit o primă listă de peste șase sute de nume de persoane pe care le socotea vinovate de masacre și deportări. Cum numărul vinovaților depășea cu mult resursele lor justițiare, Armen Garo, împreună cu Șahan Natali, a redus lista la patruzeci și unu de nume. Apoi a micșorat-o din nou, păstrându-i pe listă doar pe cei șapte principali criminali care,

de altminteri, fuseseră deja condamnați la moarte de Curtea Marțială. A făcut rost de fotografiile lor și ale familiilor lor, pe care le-a încredințat grupului însărcinat cu punerea în aplicare a sentinței.

Grupul a luat numele de „Nemesis“. Zeița răzbunării.

Pe parcursul următorilor doi ani, toți cei șapte criminali aflați pe lista lui Armen Garo au fost executați prin împușcare de către membrii corpului special „Nemesis“. Cu excepția lui Enver Pașa, ministrul de Război care, scăpat o dată din bătaia puștii lui Misak Torlakian, nu va scăpa și a doua oară, ținut tot de o pușcă cu trăgaciul apăsător de un armean, dar nu din grupul „Nemesis“, ci soldat al armatei bolșevice.

Cel cu care începea orice listă, indiferent de lungimea ei, era Talaat Pașa, ministrul de Interne. El a redactat și a trimis chiar cu propria mână, deprins cu asta de pe vremea când era doar un simplu telegrafist de poștă, către valii din vilaietele locuite de armeni, telegrama care a declanșat deportările. Pentru pedepsirea lui a fost ales Solomon Tehlirian, un student care se distinsese în luptele de partizani, dar, mai ales, începuse seria justițiară din proprie inițiativă încă din 1919, ucigându-l cu un glonț în inimă pe Harutiun Măgârdician, agent al lui Talaat. Acela alcătuiuse prima listă cu trei sute de intelectuali armeni care aveau să fie arestați în 24 aprilie 1915 și, în mare parte, uciși. Astfel, 24 aprilie, ziua în care a fost pusă la cale uciderea celui mai mare poet al armenilor, Daniel Varujan, așadar Ziua morții Poetului, a devenit aceea în care armenii de pretutindeni comemorează genocidul din 1915, început în 1895 și continuat sub diverse forme până în 1922.

Tehlirian și-a dus misiunea la bun sfârșit după o căutare de aproape șase luni. La Berlin, aproape de locuința sa de pe strada Uhlanstrasse, Talaat a fost împușcat cu un glonț în

ceafă, după ce Solomon Tehlirian trecuse pe lângă el pentru a-i desluși fără greș trăsăturile și întorcându-se apoi fulgerător cu pistolul ațintit. S-a spus că l-ar fi strigat mai întâi, pentru ca acela să se întoarcă, să-l privească în ochi și, astfel, să știe exact ce i se întâmplă. Asta este doar o poveste, Tehlirian avea un singur gând, să nu rateze. Atât de preocupat, încât s-a dovedit neîndemânatic în intenția de a dispărea de la locul faptei. A fost imediat imobilizat de către trecătorii care se precipitaseră spre cel căzut. Tehlirian nu se apăra, șoptea doar, fără încetare: „Eu armean, el turc. Lăsați-mă, nu vă privește...”.

În timp ce la Berlin se declanșa procesul lui Solomon Tehlirian și armeni din toată lumea veneau spre capitala germană, cerând să fie martori la proces sau, cel puțin, să fie lăsați să asiste, Armen Garo îi pregătea pe ceilalți membri ai grupului. Deși a cerut să fie desemnat pentru pedepsirea lui Djemal Azmi, principalul vinovat de masacrele din Trabizonda, Misak Torlakian a primit însărcinarea de a-l ucide pe Bahbud Khan Djivanșir, răspunzător, în calitate sa de ministru de Interne al Azerbaidjanului, pentru masacrele din septembrie 1918, din Baku, soldate cu moartea a peste douăzeci de mii de armeni.

Misak Torlakian, după modelul lui Armen Garo, și-a alcătuit propria echipă care, pentru a nu atrage atenția, nu trebuia să fie mai mare de doi-trei oameni. I-a ales pe Harutiun Harutiunian, un camarad de arme cu care luptase sub comanda generalului Dro și cu care împărțise același salon de spital după ce căzuseră răniți în bătălia de la poalele Araratului, apoi pe Yervant Fândâkian, originar, ca și Misak, din împrejurimile Trabizondei și, de asemenea, luptător în armata lui Dro. Cei trei au desfășurat timp de trei luni o intensă acțiune de căutare

a lui Bahbud Khan. Găsirea lui a fost, totuși, un rod al întâmplării : un militant *daşnac* l-a recunoscut pe o stradă din Constantinopol. Se dovedi apoi că Bahbud Khan se afla acolo în calitate de reprezentant comercial al guvernului bolşevic.

Au tras la sorţi : Harutiun Harutiunian şi Yervant Fândâkian îl vor urmări, pentru a identifica cel mai potrivit loc, iar Misak Torlakian va executa sentinţa. După o săptămână, membrii comandoului au decis că cel mai nimerit este ca Bahbud Khan să fie împuşcat în faţa hotelului „Pera Palace“, unde era găzduit. Cum la intrarea în hotel era mereu aşteptat de două limuzine, şi cum nu venea şi nu pleca la ore fixe, cei trei membri ai grupului au hotărât să-l pândească, jucând nesfârşite partide de table ori de *ghiulbahar* într-o cafenea de vizavi.

VISUL LUI MISAK. În seara zilei de 18 iulie 1921, cele două limuzine au tras, ca de obicei, la intrarea hotelului „Pera Palace“. Bahbud Khan a coborât, însoţit de cinci persoane care purtau şepci bolşevice. Dar în loc să intre în holul hotelului, grupul s-a hotărât să facă o plimbare într-o grădină publică din apropiere, pe malul Bosforului, aşezându-se la o masă de lângă un chioşc de răcoritoare. Cei trei armeni au ieşit din cafenea, pierzându-se în mulţime şi pândind ore în şir, cu sufletul la gură. Abia spre seară, cei şase s-au ridicat şi s-au îndreptat spre hotel. Alergând de-a curmezişul străzii, printre maşini, Misak Torlakian i-a ajuns din urmă pe trotuarul lat din faţa hotelului.

Bahbud Khan Givanşir s-a întors şi l-a privit. Această secvenţă este comună tuturor istorisirilor membrilor grupului „Nemesis“. Clipa în care cei doi, cel ce urmează să ucidă şi cel ce va fi ucis, se privesc. Nimic nu pare mai lămuritor sau mai ucigător decât privirea. Cel care va muri simte pericolul şi privirea sa se aţinteşte asupra celuilalt. Iar omul cu arma, în

ciuda determinării neostenite din lunile de pândă, are un moment de ezitare.

Istoria oamenilor este o istorie a faptelor, a cuvintelor memorabile, dar este, mai ales, o istorie a privirilor. Greu de descris, greu de descifrat, dar mai intensă și mai reală. Din privirile bătrânilor mei nu cunosc decât ceea ce au lăsat fotografiile, priviri adânci, rareori zâmbitoare. Din privirile morților mei, atât cât ne-au lăsat mărturiile, știu numai că ele au supraviețuit trupurilor, mulți dintre ei murind cu ochii mari și deschiși. Iar fotografiile morților subțiați, cu privirile căscate, sunt cu atât mai tulburătoare cu cât, împuținându-se de foame, de oboseală sau de boli, ochii le rămâneau întregi, părând, pe chipurile împuținate, uriași și lacomi.

Trebuie că, de fiecare dată, Solomon Tehlirian ori Arșavir Șiraghian ori Aram Yerganian ori Stepan Dzaghghian au avut, când s-au apropiat cu degetele albite de strânsoare pe revolverul *Mauser*, priviri de-a dreptul smintite, încât atrăgeau atenția celui urmărit. La fel trebuie să fi fost și Misak Torlakian, apropiindu-se și întinzând pistolul spre Bahbud Khan și, apoi, trăgându-i două gloanțe în piept.

Pe trotuarul larg din fața hotelului „Pera Palace“ se aflau, ademeniți de briza Bosforului, mulți trecători. La auzul împușcăturilor au făcut ceea ce li s-a părut mai degrabă și mai de folos pentru a scăpa cu viață. Unii s-au lungit pe caldarâm, alții s-au adăpostit în spatele copacilor din parc ori al mașinilor parcate. Profitând de panică, Misak Torlakian a luat-o la fugă, dând, nestingherit, colțul clădirii și pierzându-se pe ulițele din spatele palatului.

Îl urmărim doar noi. Ceilalți, probabil rușinați de spaima care îi copleșise, se ridică, ies din ascunzători și se apropie de cel împușcat, despre care nu știm dacă e doar rănit sau e mort

de-a binelea. Misak Torlakian aleargă, strângând în continuare revolverul în mână, până când se simte adăpostit de întunericul străzilor. Se oprește să-și tragă sufletul, lipindu-se de zid și închizând ochii. În acest moment și-a reamintit Visul. Se făcea că aleargă desculț pe o câmpie care era chiar cea de la poalele munților. Satul lui se vede fumegând, dar, pentru a ajunge acolo, Misak Torlakian ar trebui să schimbe direcția, căci satul se află întotdeauna în partea opusă, deși e greu de spus unde, pentru că îl vede, fumegând, și dacă întoarce privirile spre stânga, și dacă le întoarce spre dreapta. Dar nu se poate abate din drum, pentru a se apropia de satul său ca să-și ajute părinții și frații și surorile, deoarece aude întruna apropiindu-se galopul unui cal. Este armăsarul alb al lui Bahbud Khan Djivanșir, crescând amenințător. Vine în goană și, totuși, parcă n-ar vrea să-l ajungă, îl hăituește doar fără încetare. Azerul e rănit, are hainele îmbibate de sânge, dar asta, în loc să-l slăbească, îl face și mai fioros. Misak ține pistolul în mână și se întoarce din alergare, pentru a trage din nou. Numai că pistolul i se preschimbă în bici și nu poate trage niciun glonț cu el. Se împiedică și cade, se ridică și continuă să alerge, inima îi bubuie în ritmul galopului armăsarului alb, mânjit cu sângele lui Bahbud Khan.

În clipa în care Misak a deschis ochii, a înțeles grozăvenia visului. Nu l-am omorât! strigă ceva într-însul. Vede că are revolverul în mână și faptul că nu-l aruncase fugind, l-a înțeles ca pe un al doilea semn. Astfel încât, pe jumătate cufundat în vis, pe jumătate zguduit de această revelație, a socotit, în acea clipă, că singurul mod de a se elibera din vis era să se întoarcă pe esplanada hotelului „Pera Palace“, în căutarea lui Bahbud Khan Djivanșir. De aici înainte, pesemne că a reintrat în visul său, căci nesăbuiința lui nu ar putea fi bănuită de vreo

brumă de luciditate. Misak Torlakian s-a reîntoars alergând. Mulțimea a crezut că e unul dintre cei care se precipită spre locul în care căzuse azerul, chiar și atunci când începu să-i îmbrâncească pe cei strânși în jurul celui căzut. Misak Torlakian trase mai întâi un glonț în aer și oamenii se dădură deoparte, surprinși și speriați. Astfel că Misak rămase față în față cu cel căzut, asupra căruia trase din nou. În acea clipă țeava armei nu se mai prefăcu în bici, împușcăturile detunară simultan în vis și în realitate, iar galopul armăsarului, care se auzea în urmă și care îi bubuia în inimă și în timpane, se curmă. Revenit la realitate, Misak Torlakian mai trase un glonț în aer pentru a preveni orice tentativă a martorilor stupefiați de a se năpusti asupra lui. Lucid acum și, în consecință, încercând să-și salveze pielea, o luă la fugă printre mașini, călcând peste trupurile celor aruncați la pământ. Numai unul dintre cei cu șapcă bolșevică vru să-l apuce de picior ; Misak Torlakian trase asupra lui, răbindu-l. Se adăposti în spatele unei mașini și rămase cu pistolul ațintit până când văzu printre cei care îl înconjurau câțiva soldați ai poliției militare franceze. Atunci puse Mauserul pe capotă și ieși din spatele mașinii, cu mâinile ridicate. Primi cătușele și loviturile celor care, rușinați de spaima de până atunci, îl pedepseau astfel pe cel care le-o provocase. În învălmășeala aceea, francezul pierdu cheile de la cătușe. A doua zi, de dimineață, pentru a putea scrie declarația la primul interogatoriu, trebuiă să-i taie cătușele cu fierăstrăul.

Şase

Cartea şoaptelor a avut şi o parte tăcută, pe care oamenii nu o ascundeau doar de mine sau de cei care pândeau, o ascundeau şi unii faţă de ceilalţi şi uneori chiar faţă de ei înşişi. Partea tăcută a *Cărţii şoaptelor*, pe care o simţeam fără să o pot descrie, am descoperit-o mult mai târziu, când oamenii păreau că nu se mai tem. Nu pentru că vremurile noi n-ar fi avut pândarii lor, ci pentru că încă nu ne-am deprins cu dâşşii.

Aurel Dimofte a murit pe 4 decembrie 1957, cu aproape un an înaintea naşterii mele. Nevasta lui, Anica, ne aducea lapte şi brânză de vaci, o dată pe săptămână, miercurea, de la Vadu Roşca. Într-o zi, ne-a adus o farfurie cu colivă, învelită în nucă şi scorţişoară, împodobită cu bomboane colorate. Nu mai mâncasem grâu fiert preparat în felul acela. Armenii nu se prea întrec în pomeni. Totuşi, când se face pomenirea morţilor, femeile prepară un fel de halva din griş prăjit în tigaie, în care se amestecă nuci coapte pe plită şi stafide. Ceva asemănător colivei se pregăteşte doar de Crăciun şi de Paşti. Se cheamă *anuş-abur* şi se face tot din grâu decorticat, dar e mai zemos şi amestecat cu fructe uscate. Este un semn al naşterii şi al învierii şi mai puţin al morţii, dar, în fine, toate astea se leagă între ele. *Anuş-abur*-ul se fierbea în cazane mari, se întindea în tăvi, la răcit, şi se servea apoi în castronele, ca

desert. Probabil că având atâtea sute de mii de morți de pomenit deodată, bătrânii copilăriei mele au fost nevoiți să-și mai împruțineze îndatoririle către cei morți.

Am mâncat colivă pentru sufletul lui Aurel Dimofte. Era dulce și bună. Bunica a întrebat-o pe tanti Anica dacă a venit multă lume la parastas. Pe Anica a podidit-o plânsul și ne-a spus că n-a fost niciun parastas. Au pus coliva pe masă, au așezat un tacâm și pentru domnul nostru Iisus Hristos, au spus ei singuri *Tatăl nostru* și au cântat *Veșnica pomenire*, ridicând farfuriile și legănându-le în mâinile împreunate. Pentru că Aurel Dimofte n-are mormânt cu cruce și preotul se teme să-i pomenească numele în altar, de față cu toți. După ce tanti Anica a plecat, legănându-și cobilițele, bunicul i-a spus bunicii în șoaptă: „N-o mai întreba de bărbatu-său. E dintre cei de la răscoală... Cine știe pe unde îi putrezesc oasele“.

Fără s-o înțeleg prea bine, această propoziție o mai auzisem rostită de bunicul. Ședeau sub caisul din curte, bându-și cafeaua și povestind, răsfoiau fotografiile vechi sau citeau din gazete. Rosteau câte un nume, apoi tăceau și, așa cum preotul zicea „Amin“, după cântecul corului, bunicul spunea, oftând: „Cine știe pe unde îi putrezesc oasele“. Eu îmi imaginam oase albite, fărâmițându-se pe marginea drumului, dar am aflat încetul cu încetul că, așa cum apele ieșite din albie se scurg până la urmă tot în pământ, la fel și morții mai au în ei atâta viață cât să scurme pământul și să se strecoare prin crăpăturile lui, ca un om care întinde în somn mâinile după cergă, să se învelească. Pământul nu se împotrivește, el e bun și tămăduitor, pe toate le acoperă.

Ca să pot limpezi acest crâmpei din copilărie, în care singurul sentiment limpede era gustul dulce al colivei, am pornit în căutarea lui Aurel Dimofte.

Suntem în 1949. Suntem, în același timp, în noiembrie 1957, când peste câmpiile din lunca Siretului se și pornise crivățul, într-o iarnă timpurie. Suntem și în 1964, de data asta eu împreună cu celelalte personaje ale *Cărții șoaptelor*, apucând cu degetele din coliva păstoasă. Și suntem în noiembrie 2005, când vremurile par să se fi schimbat, doar pentru că povara de a fi hăituit și de a vorbi în șoaptă se transformase în povara de a fi liber și de a nu ști ce să spui, tocmai pentru că nu știi ce să spui mai întâi.

În 1949, personajele nu sunt ale *Cărții șoaptelor*, trăiesc în afara ei. Ba mai mult, sunt dintre acelea care asmut împotriva cărților și îndeamnă mulțimile să le arunce în foc. În *Cartea șoaptelor* se povestește despre ziua în care au ars cărțile. Așa cum ziua tăierii pruncilor nu i-a putut ucide pe toți pruncii, tot așa ziua arderii cărților nu a putut distruge toate cărțile. În războiul dintre stăpâniri și cărți, deși numai cărțile mor, stăpânirile nu câștigă niciodată. Pentru că oamenii au scris mai mult decât au putere să uite.

Văzând cât de anevoioasă este lupta lor cu cărțile, noile autorități au descoperit o nouă cale de a izbândi, nemaifolosită până atunci: au asmuțit cărțile unele împotriva altora. Dar, așa cum păsările au nevoie, când zboară peste mări, de câte un petic de pământ să se așeze, tot astfel cărțile, pentru a supraviețui, au nevoie de oameni care să le citească, să le deschidă copertile și să le răsfoiască, pentru a putea respira. Altminteri, așa cum s-a întâmplat cu cărțile noi și zgomotoase, scrise pe vremea când oamenii vorbeau în șoaptă, ele mor ostenite și sufocate. Dar în vremurile acelea fumul rugurilor încă nu se risipise, cărțile cele noi abia începeau să fie scrise și autoritățile comuniste se agățau de capătul veșniciei ca de funia clopotniței, îmbujorându-se și plesnind de mândrie la

auzul dangătelor asurzitoare. Căroră le adăugau, de parcă asta n-ar fi fost destul, aplauzele lor către sine, neistovite și sacadate.

Așa trebuie să fi fost Plenara Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român din 3-5 martie 1949, unde s-a hotărât colectivizarea agriculturii. După ce țărănimea înstărită a fost subrezită prin sistemul cotelor obligatorii, refuzul de a le plăti însemnând sabotaj și activitate împotriva ordinii de stat, deci confiscarea averii și trimiterea la închisoare, aceeași țărănime trebuia convinsă acum să se întovărășească, cedând pământul și parte din acareturi la colectiv. Țăranii au fost împărțiți în trei categorii: săraci, mijlocași și înstăriți, adică chiaburi. Țărănimea săracă a fost o pradă ușoară, în schimb împotriva mijlocașilor și a chiaburilor a început o adevărată prigoană. Regiunea Constanța a fost cea dintâi care a raportat colectivizarea încheiată, apoi sudul Bărăganului, lunca Siretului. Despre cei ce se împotriveau umblau tot felul de zvonuri, nu fără temei și răspândite anume ca să bage spaima în oameni.

În regiunea Galați, ținuturile din sudul Focșaniului, Suraia și Vadu Roșca, au fost lăsate mai la urmă. Oamenii locului erau îndărătnici, sărăcimea puțină, iar Suraia reprezenta una dintre cele mai populate așezări ale Bărăganului.

Erau două feluri de vestitori: agitatorii și îndrumătorii. Câțiva erau din sat, cei mai mulți veneau din afara satului. Țărani săraci, fără pământ și obișnuiți să muncească din greu, cu spinarea, sau să se înghesuie pe la pomeni, țiğănime mărghinașă ori salahori cu ziua la strânsul recoltei au primit haine, căciuli și ciomege din trunchiuri de răchită bătrână. Atunci când au ajuns la Suraia primele camioane cu mâncare, adică pâine neagră, rotundă și mezel gros, sărat, butii de vin din care se împărțea în căni de tablă, unii s-au bucurat,

îmbulzindu-se să bea și să mănânce chiar acolo, în jurul camionului. Alții s-au întristat. Nimic nu e pe degeaba, au gândit ei și, într-adevăr, cei care gândeau așa, chiar dacă nu se buluciseră la pâine cu mezel, aveau să plătească pentru ce nu mâncaseră, cu vârf și îndesat.

Stăm de vorbă ; e tot noiembrie, dar 2005. Vasile Niculiță, Gheorghe Porumboiu, Damian Pătrașcu, Sterian Răducanu, Gheorghe Mocanu. Gazda, fata lui Damian Pătrașcu, a adus o cană cu vin și cozonac tăiat în felii groase. Ei închină la început, își moaie buzele în vin, apoi nici nu beau și nici nu mănâncă. Îl privesc cu neîncredere, dar și curiozitate pe străinul acesta, bărbat în toată firea, aproape că nu le vine să creadă că a venit cineva de la București până aici ca să le asculte povestea. Dar eu nu sunt un bărbat în toată firea, deși înalt de peste un metru optzeci, cu părul albit și rărit, nici nu sunt din București, ci de colea, de la doisprezece kilometri mai spre nord, de la Focșani adică, și sunt copilul mâncând colivă spre pomenirea lui Aurel Dimofte.

Dintr-odată Vasile Niculiță se întoarce spre cel din dreapta, Gheorghe Mocanu, și spune : „Tu să ieși afară!”. Apoi către mine : „Nu spun nimic până nu-l dați afară pe ăsta!”. Iar „ăsta“, adică Gheorghe Mocanu, privea stânjenit, pregătit de orice, să rămână sau să fie îmbrâncit afară, eu nu-i deosebeam pe unul de celălalt, așa bătrâni și împutinați la trup cum erau, și nu știam de ce, dintre supraviețuitorii de atunci, unii trebuiau să rămână și alții nu. Ei știau însă. „Pentru că a fost dintre îndrumători“, mă lămuri Porumboiu. „Adică dintre ăia care intrau în curți, peste oameni, și-i amenințau cu pușcăria și le strângeau degetele în canatul ușii, dacă nu se înscriu la colectivă.“

Au venit mulți agitatori și îndrumători, povestesc ei, încăle-
cându-și vorbele. A început în fața casei lui Culae Focșa, la
Suraia. Erau ca la opt sute de îndrumători și agitatori, spune
Sterian Răducanu ; ba nu, zice Ghiță Porumboiu, nu erau mai
mult de două sute. Erau mulți, în orice caz, hotărâsc până la
urmă. După ce au terminat de împărțit mâncarea și băutura și
au înfierbântat mințile oamenilor, au început să intre prin
curți. Pe cei care nu voiau să semneze îi suiau în camioane și
îi învârteau pe uliți până la marginea satului, să bage spaima
în ei.

Așa s-a proptit Vasile Niculiță în fața casei lui Culae Focșa,
așinând calea lui Gheorghe Mocanu, care era învățător, „ăsta
de-l vedeți aici, și nu vreo lichea adusă din altă parte, era
de-ai noștri, surăian, și îi ducea pe ăia ba la unul, ba la altul,
«Ăsta-i cumsecade, luați-l cu binișorul, ăsta-i îndărătnic, intrați
mai mulți deodată, să-i speriați muiera și copiii, și păziți-vă»,
așa le spunea. Adicătelea cum, păziți-vă? Păi, când intri în
ograda mea, de ce să te păzești dacă vii ca om bun? Zi-i,
mă!». Gheorghe Mocanu, bătrân și puținel, la fel ca și ceilalți,
nu zicea nimic și, în timpul în care ei își agitau mâinile, stătea
cu umerii strânși și cu palmele adunate în poală. „Așa l-am și
întrebat : «De ce intri, mă, în casele oamenilor și dai buzna?». Zice el : «Ca să-ți dau cererea să intri la colectivă». Atuncia,
lămuri Vasile Niculiță, nu stătea ca acuma, ca mutu' avea glas,
că mai erau vreo zece în urma lui, tot cu ciomege. Și io zic :
«Dă-mi o cerere, ca s-o citesc!». «Păi, hai la tine acasă», zice
ăsta, Mocanu, «s-o citești pe îndelete». Da' io știam ce știam,
că numai de la mine de acasă nu mai puteam fugi. «Nu, dă-mi
aicea, pe uliță, că n-are ce să știe muiera și copiii.» Și mi-a
dat. Și zice : «Semnezi aicea, sub rândurile astea». Da' io zic :
«Păi, să le citim. I-auzi : 'Mă trec de bună voie la Ceape'». Și

ăsta a' lui Mocanu dă din cap, adică da, că e clar. Da io zic: «Dacă e de bunăvoie, atunci de ce vii forțat?». N-am mai așteptat să zică nimica, i-am dat doi pari în țeastă și-am fugit în tufișurile din lunca Siretului. Și, de-acolo, la niște rude, la Galați.“

Parcă s-a mai răcorit Vasile Niculiță după ce și-a amintit de parii îndesați în capul lui Gheorghe Mocanu și nu a mai cerut să fie dat afară, ba chiar a uitat de-a binelea de el. Dar el nu uitase, mai ales rușinea că a trebuit să se adune de pe jos, cu mințile vuind, chiar în fața ținărilor din echipa lui de agitatori de pripas. A doua zi, îndrumători și agitatori au început să umble în grupuri mai mari. Iar când s-au văzut, în vatra satului, față în față, sătenii cu ciomege, topoare și hârlețe, de o parte, veneticii de cealaltă, aceia, pentru că nu erau la fel de îndârjiți, neavând de apărat nici pământ, nici casă, nici femeie și copii, au dat pasul înapoi. Sătenii nu s-au luat după ei, au privit doar pe tăcute cum o iau la sănătoasa și dispar dincolo de pod.

Dar bucuria le-a fost scurtă. În seara de 27 noiembrie au apărut ZIL-urile Miliției, mergând prin sat, la îndemnul lui Dumitru Arbănaș, primarul pus dintre cei nevoznici, care arăta casele capilor răzvrătirii. Acolo unde nu avuseseră bunul gând să fugă, țăranii au fost arestați, sub amenințarea pistoalelor-mitralieră pe care cei care făcuseră războiul le recunoscuseră, amintindu-și cât sunt de neiertătoare, au fost legați fedeleș și aruncați în camioane, ca oile, unul peste altul. Cei care fugiseră fură și ei prinși, din răchitișuri, din crânguri, de pe la neamuri, scoși la iveală de foame, de frig, de frica lor sau de frica neamurilor care auziseră de la alții c-or să pățească la fel ca fugarii, ba chiar mai rău, dacă-i ascund prin șoproane ori beciuri.

„Întotdeauna, când veneam acasă de la Galați, zice Sterian Răducanu, opream la Piscu, la un cumătru. Avea lampa aprinsă și mă omenea cu ceva pâine și slănină și un cofer cu vin. De data asta, când m-am întors, nu era niciun fel de lumină și poarta era încuiată. M-am lipit de garduri, că la capul ulițelor era câte un camion cu prelată, un ZIL, și la fiecare mașină erau ca la douăzeci-treizeci. Oamenii se uitau speriați de după uluci, nimeni n-avea curaj să deschidă poarta. Abia am scăpat să nu mă vadă careva din camioanele alea. Dar îndărăt, la Vadu Roșca, cerul era roșu, ca de vâlvătaie. Să știi că arde satul, mi-am zis, au pus foc la sat.“

Așadar, îndrumătorii se învățaseră minte și nu se mai despărțeau unii de alții. Umblau împreună, cu zecile. La două-trei zile după cele petrecute la Suraia, au lăsat timp ca să alerge zvonurile înaintea lor și să sperie oamenii, apoi au venit ca la patruzeci în Vadu Roșca, cu două mașini, să înnopteze la școală. Dar greșiseră cumva, oamenii de la Vadu Roșca nu erau speriați, ci mai degrabă înrăiți. Vestea s-a dus repede și țăranii s-au adunat cu topoare și făclii, silindu-i să se adăpostească în școală. Asta i-a și izbăvit, că oamenii s-au sfiit să arunce cu bolovani în geamurile școlii, necum să pună paie la încheietori, ca agitatorii să iasă înăbușiți sau, dacă nu și nu, să ardă înăuntru ca șobolanii. Dacă ar fi fost primăria, nu s-ar fi rușinat, le era totuna, dar, pentru că era vorba de școală ori dacă ar fi fost biserica, oamenii s-au ținut deoparte și s-au mulțumit numai să-i dea cerc, cu făclii aprinse, încât, dacă n-ai fi știut ce se întâmplă, ai fi putut crede că e o noapte de sărbătoare, noaptea de Ignat, când se aprind focuri ca să ajute lumina să învingă beznele.

Chiar dacă a fost vreo sărbătoare, aceea, cu focurile ei cu tot, s-a îndrăcit. Iar mașinile cu care străinii veniseră, roșcănenii

s-au opintit să le răstoarne și să le rostogolească, să le arunce în Siret. Focurile îi împingeau pe oameni la nesăbuiță. Iosandru Areaua a tăiat prelata cu cuțitul, de parcă ar fi înfipt ascuțișul într-înșii, și a ridicat tăișul în lumina făcliilor, așteptând parcă să curgă sânge gros de pe fier.

„Era frumos, povestește Damian Pătrașcu, Doamne, ce frumos mai era! N-am mai văzut așa multe făclii de când eram mic, de Înălțare, când tocmai se terminase războiul. Era foamete, dar oamenii au găsit destulă făină să facă turte, să înfigă în ele lumânări aprinse și să le dea drumul pe apa Siretului. Și fiecare zicea numele morților lui și plângeau oamenii amestecat, pentru unii de durere că nu mai sunt, pentru alții de bucurie că au rămas, numai eu plângeam pe de-a-ntregul, pentru că eram încă un băietan și nu prea deosebeam bine una de cealaltă. Mie îmi place să mă uit la fețele oamenilor în bătaia focului, sunt mai frumoase decât în lumina soarelui, mai vii. Asta mi-aduc aminte cel mai bine din noaptea aia, fețele oamenilor, luminate ascuțit, de parcă erau săpate în lemn. Dar cea mai frumoasă era Dana lui Radu, cu basmaua căzută pe umeri și cu părul despletit, ce frumoasă era și râdea cu capul dat pe spate. Ce-or fi gândit netrebnicii ăia strânși în școală și privind înspăimântați prin ferestre, cine poate ști. Și mai ales când au auzit vioara și toba cea mare, ca de Ajun. Aurel Dimofte și-a aruncat primul căciula de pământ și a strigat: «Să jucăm, fraților!» și a lovit marginea înghețată a uliței cu bocancul și cu el s-a luat și Ionuț Cristea. «Că ai dreptate», a zis Stan Dumitru, ne smintise focul, ne luase frica. Și după ei toți ceilalți, Ion Areaua, și Dumitru al lui Crăciun, și Toader al lui Crăciun, și Stroe, și Marinică Mihai. Era dansul lor cu moartea, nu știau, dar poate că simțeau. Ne-am prins în horă, am jucat hora ca de sărbătoare. Dansam și chiuiam,

dogoriți. A doua zi, jumate dintre noi se târau în țărână, plini de sânge, asurziți de răpăielile mitralierelor, acolo unde moartea nu ne priponise deja.“

Oamenii au desfăcut hora după miezul nopții și au plecat către casele lor, lăsându-i pe agitatori în plata Domnului și socotind că au băgat destulă spaimă într-înșii. Când au văzut hora destrămându-se, focurile stingându-se și au auzit bătaia tobei tot mai departe, veneticii au ieșit buluc, mulțumind Dumnezeuului lor că le rămăseseră întregi cauciucurile de la unul dintre camioane. S-au înghesuit toți în el, uitându-și în grabă ciomegele, dar neuitând de spaima pe care au trăit-o de a fi arși de vii și răzbunându-se cumplit după aceea.

Nițu Stan făcuse războiul până la Stalingrad. El simți că liniștea de a doua zi dimineăta nu e tocmai bună. Mai ales că Sterică Răducanu venise când încă nu se luminase de ziuă să-i povestească. „La Suraia sunt mașini cu ofițeri care stau la pândă. Și, când m-am întors de la Piscu, să povestesc alor noștri care au mai rămas prin sat că se pregătește altă năpastă, un civil mărunțel, cu palton bleumarin, iese din întuneric, în capul satului. «De unde vii?», mă oprește. «De la Vadu Roșca.» Avea o voce răstită, dar scotea vorbele stricat.“ Avea să i-o recunoască mai târziu, chiar mai repede decât figura, pe care n-o văzuse prea bine pe întuneric. Avea s-o audă până la obsesie, retrăind de mii de ori acea noapte, cu spaimile ei, asociate cu vocea aceea a tuturor stricăciunilor, rârâită, sâsăită și bâlbăită, care era a lui Nicolae Ceaușescu, trimis de la București să termine o dată pentru totdeauna cu răzmerițele țăranilor din lunca Siretului. „Ce treabă ai pe aici la ora asta?“ „Vin să-mi iau femeia!“ A zis-o fără să-și dea seama dacă celălalt îl crede ori ba. Dar aceluia, lui Nicolae Ceaușescu, îi păsa prea puțin de asta. „Ce-i pe la Vadu Roșca? Sunt oameni

cu furci și topoare?“ Sterică Răducanu și-a întors puțin privirea ca să vadă dacă se deslușește pe cer vreo umbră roșiatică de la hora cu torțe. Dar cerul stătea ca un clopot smolit și nemișcat. Așa că se întoarse și zise : „N-am văzut.“ „Fumezi?“ „Fumez.“ Ceașescu i-a dat o țigară și i-a întins și chibritul aprins, ținând îndelung flacăra în dreptul chipului lui. „Te privea ca să te țină minte“, zice Damian Pătrașcu. „Așa am crezut și io, că d-aia, da' nu numai de aia. Io nu mai puteam, că mi se muiaseră picioarele. «Pot să plec?», i-am zis. «Poți.» Am plecat, împleticindu-mă. S-a uitat lung după mine și d-aia n-am început să alerg decât după ce m-am îndepărtat binișor. Da' nu m-a crezut, știa că-l minșisem. Cât se uitase la mine cu chibritul în dreptul ochilor, el nu s-a uitat drept în ochii mei, s-a uitat la mâna în care țineam țigara și a văzut cum îmi tremură. Că adică mi-e frică, pentru că minșeam. A știut că-l minșisem.“ „Și de ce nu te-a arestat atunci?“ „Ce să piardă timpul cu mine ? Știa că mă arestează oricum a doua zi sau în săptămâna următoare și că n-am unde să fug. Niciunul n-a avut unde să fugă, ne-au prins și ne-au arestat pe toți, ba chiar pe mai mulți de-atât.“

Nițu Stan i-a ascultat povestea și a presimțit c-or să vină și că nu mai e cale de întoarcere. S-a dus să-i adune pe ceilalți. În uliță l-a ajuns băiatul care nu avea mai mult de șase ani și care i-a întins cuțitul cel mare pentru tăiatul porcului : „Tata, ia cuțitul, să nu te omoare...“. S-au adunat la marginea dinspre Focșani a satului. A adus fiecare câte ceva, căruțe vechi, scânduri groase, bolovani, mese din stejar negeluit, butuci. „Tu, i-a spus Stan Nițu lui Ionuț Cristea, urcă-te în clopotniță. Dacă-i vezi că vin, trage clopotul.“ „I-am zis lui, mai bine nu-i ziceam, că și-acuma mi se rupe sufletul că l-am trimis la moarte. Și s-a luat și Vasile Haralambie după el, un băietan,

n-avea nici douăzeci ani. Săracu' băiat, când l-au găsit sub scara clopotniței, l-au bătut până l-au înnegrit, a dărdăit în friguri până la Bobotează.“ Era liniște, așadar mai era încă vreme. Au așezat de-a curmezișul camionul rămas de la ciomăgarii din ajun. Au pus pe lângă el tot ce-au găsit, căruțe, pietre, ceaune de topit grăsime, butuci, au proptit scânduri, au înfundat cu câlți găurile, să țină. Dana lui Radu s-a cocoțat pe capota mașinii și-și agita zăbăucă basmaua, ca pe un steag. Numai Nițu Stan avea pușca lui veche, din război, care însă n-avea gloanțe, și o ținea de țeavă, agitându-i patul ca pe o ghioagă. Ceilalți luaseră ce apucaseră din bătătură, topoare, furci, hârlețe, ciomege de alungat lupii, cosoare pentru rafie. Bătrânii stăteau în pridvorul bisericii și se închinau, femeile se smiorcăiau pe după garduri, iar bărbații, toată suflarea, rezemau baricada, tăind depărtările cu privirile îngustate.

Se opri vântul, nu lătra un câine, nu se auzea fâlfâit de aripi ori concănit de ciori. Nu vorbea nimeni. Deodată, s-a auzit un murmur ce furnica pământul și pe care l-au simțit mai întâi cu tălpile decât l-au auzit cu urechile. Crengile au început să tremure, deși vântul nu se pornise. „Vin tancurile“, își spuse Nițu Stan, el crezu că strigase, dar, privind în jur la ceilalți, care erau doar nedumeriți, văzu că ei n-au înțeles și dintr-odată îi fu milă de ei și vru să le strige să fugă, ce-o să facem, adică, noi cu baricadele noastre de câlți și de scânduri în fața tancurilor și unde o să ne ascundem de obuzele lor și de focul rotitor al mitralierelor, dar vocea nu i s-a mai auzit, deoarece între timp a început să bată clopotul cel mare. Oamenii priviră înfiorați către clopotniță, femeile își opriră plânsul în gât, a lui Dimofte, care era cu burta mare, se ridică și ea cu mâna la gură, bătrânii își îndesiră crucile și clopotul bătea și tremurul văzduhului de la bătaia clopotului se unea

cu tremurul pământului, încât nu mai știai care e tremurul care blestemă și care e tremurul care binecuvântează.

Dana lui Radu i-a văzut prima, erau ca o dungă verzuie, pe muchia zării, care tot creștea. Nițu Stan înțeluse dintr-o privire că patul puștii lui și topoarele și uneltele câmpului, bune să răstoarne pământul și să despice pădurea, erau cu totul nefolositoare împotriva celor două tancuri care se apropiau de marginea podului, înconjurat de camioane care, din câte putea el să-și aducă aminte, foloseau la căratul mitralierelor.

Tancurile se opriă și odată cu ele camioanele, care făcură un viraj și se proptiră cu spatele spre baricadă, ridicând prelatele și scoțând la iveală, într-adevăr, țevile lungi și perforate ale mitralierelor. Din camioane coborâră câțiva ofițeri în uniforme Securității, iar în fruntea lor același bărbat scund, cu căciulă militară și scurtă bleumarin. Ei se opriă în dreptul tancurilor. Atunci unii dintre oameni ieșiră în fața baricadei. Bărbatul mărunțel ridică mâna dreaptă și ei crezură că vrea să le vorbească. Clopotele amuțiră.

Oamenii făcură un pas înapoi. Lângă Nițu Stan, Costică Arbănaș căzu în genunchi și-și desfăcu la piept, rupând-o, cămașa. Lângă el Aurică Dimofte, Stroie Crăciun și, strângând în mână toporul, Ionică Areaua. Apoi ceilalți veniră unul câte unul. Cocoțată pe cabina mașinii răsturnate, Dana lui Radu rămase încremenită, strângându-și basmaua la piept.

Atunci, se întâmplară câteva lucruri dintr-odată. Bărbatul acela, Ceaușescu, își lăsă brațul în jos cu o mișcare iute. Clopotul porni să bată din nou, acoperind șuierul gloanțelor, dar rămaseră focul stârnit de țevi și plumbii care umplură aerul. Primul căzu Aurel Dimofte, întâi în genunchi, privindu-și nedumerit palmele lipite de pieptul din care țâșnea sângele,

și apoi prăvălit, tot cu genunchii îndoiți, pe spate, împins de gloanțele ce continuau să i se îndese în trup. Dana lui Radu fu secerată cu atâta putere, încât țâșni în sus, ca o păpușă de câlți, și rămase câteva clipe în aer, proptită de gloanțe, înainte de a se prăbuși pe capotă, cu brațele desfăcute. Pe Costică Arbănaș, în genunchi, gloanțele îl feriră ca printr-o minune, dar rămase așa, neclintit, cu găvanele golite, într-un plâns pe care nici măcar nu și-l simțea. Nițu Stan se aruncă în țărână și se rostogoli spre margine, dar se întoarse să-l tragă pe Stroie Crăciun, care gemea întruna: „Stane, nu mă lăsa...“, până când sângele îi țâșni pe gură, sufocându-l. Clopotul continua să bată, de parcă clopotnița cursese, ca o vâruială, peste pereții bisericii și biserica întregă era o clopotniță cu pereții de aramă. Dangătul deveni atât de asurzitor, încât biserica se ridică, uriașă, își așează temeliile pe marginea zării și cerul deveni o cupolă arămie, iar un clopot mult mai mare lovea în pereții cerului. Mitralierele răpăiră clopotnița, dar clopotul continua să bată. Tancurile porniră încet, continuând să răpăie, și spulberară baricada ca pe un mușuroi, scuturând peste blindajul lor laolaltă scânduri și trupuri. Răniții se târau din calea lor, ca să nu-i strivească șenilele. Mitralierele măturau acum doar clopotnița, se dădea o luptă gigantică între dangătul clopotului și şuierul gloanțelor în care clopotul, chiar dacă turla, cu tencuiala mușcată de gloanțe, sfârtecătă și înăbușită în fumul alb al vâruiei, rămăsese doar ca o scurtelcă zdrențuită, ieșea biruitor. Până când țeava unuia dintre tancuri se ridică încet și slobozi un obuz care ținti chiar în miezul clopotniței. Ionuț Cristea murise cu siguranță mai demult și clopotul luptase singur mai departe. Obuzul ucise și clopotul.

Când dangătul tăcu, atunci tăcură și gloanțele. „Nu se mai termina, își amintea unii, credeam că or să ne omoare pe

toți.“ „A ținut doar ca la zece minute, spuneau alții, a fost ca o grindină, ca o răpăială de vară.“

Când toate celelalte au tăcut, s-au auzit și vaietele răniților. Fuseseră până atunci un fel de țințe mișcătoare, trupuri de pâslă dezarticulate care se răsuceau cu brațele în lături sau îngenuncheau, apăsându-se, după cum îi nimeriseră gloanțele, se târau, agățându-se cu unghiile și căutând cu tălpile pe pământul înghețat trepte de care să se proptească, ca și cum ar fi mers pe o scară, se adăposteau cei mai slabi în brațele celor mai mari, cei însângerați în brațele altor însângerați, căci sângele începuse să se amestece, încât nu mai știai a cui rană e aceea.

„Stăteam ghemuit sub scara clopotniței, îmi amintește Vasile Haralambie. Clopotul bătea de-acum singur, parcă era viu. Ionuț era mort, cu mâinile prinse de frânghie, cu fața și hainele amestecate cu sânge și cu văruială. Cu fața așa albă, era ca un sfânt din aceia pictați pe perețele bisericii. Pe urmă s-a auzit un zgomot mare și s-a făcut o lumină ca de fulger. Clopotul a tăcut. Au venit soldații. Unul dintre ei a scos baioneta și i-a descleștat degetele cu tăișul, ca să nu se mai scuture frânghia.“

„Atunci am auzit ca prin vis bătaia clopotului, îmi amintește Ioniță Haralambie. Credeam că am murit și am ajuns în Biserica Raiului, dar am deschis ochii și i-am văzut cum coboară din camioane și merg printre noi, cei răniți, cu puștile ațintite în jos, spre frunțile noastre.“

„Pe noi, cei vii, îmi amintește Marin Crăciun, ne propteau cu țeava puștii în gât, ca să ne sperie de moarte, dacă nu ne fusese de ajuns. Pe cei morți îi răsuceau cu pușca și, dacă nu se putea, cu bocancii, ca să fie cu fața în sus. Dar nu se

osteneau să le închidă și ochii, că ei, de moarte năprasnică, muriseră cu ochii deschiși.“

„Am rămas în genunchi și nu mă puteam opri din plâns, își amintește Costică Arbănaș. Așa cum alții, de frică, se scapă în nădragi, eu mă scăpasem pe obraji. Respiram plâns, gâfâiam, nu alta. Era fierbinte și curgea șuvoaie, că ziceai că parcă plângeam sânge. S-au oprit doi și unul mi-a proptit pușca în frunte și ălălalt a zis: «Lasă-l, nu vezi că s-a smintit?». Și am rămas așa până la nămiaz, nimica nu-mi aduc aminte. Decât că m-am prăvălit ca un buștean pe uliță și nici atunci nu m-am oprit din plâns. Când m-am trezit, se făcea seară și nu mai era nimic în jur, decât un miros dulce, de sânge năclăit. La școală era lumină. M-am apropiat și m-am uitat pe fereastră, îi bătea pe oameni, în altă odaie erau ăia morți, aruncați unul peste altul. Abia atunci, de atâta grozăvenie, mi-a stat plânsul...”

„L-au tras pe Cristea din clopotniță, își amintește Lazăr Sandu, și l-au aruncat de pe acoperiș. A căzut cu bufnitură, ca o pasăre moartă. P-ormă l-au tras de mâini până către mijlocul uliței. În urma lui a rămas locul în care căzuse, ca o ciupercă roșie, și o altă linie roșie, întreruptă acolo unde capul i se hurducase pe bolovani, de parcă însemnau cu el hotarul dintre pământuri.”

„Marinică Mihai a murit ghemuit, își amintește Ioniță Haralambie. Ai fi zis că e un prunc care doarme, dacă n-ar fi fost sângele scurs băltoacă sub el. A venit câinele lui și l-a lins pe obraz, dar l-a simțit rece și nemișcat. Atuncea, câinele a adulmecat sângele și a început să-l lipăie. N-avea vină, câinele, săracul, sângele era mai cald și câinele, cine știe, simțea că sângele e viu și că, în locul mortului, îl recunoscuse. A lipăit pe îndelete, nu l-a gonit nimeni de acolo...”

„Maică-mea se ținea cu mâinile de burtă, își aminti Ionică Dimofte, să nu mă lepede. Așa că eu știu lucrurile astea numai din auzite și pe apucate, că nimeni nu a vrut să povestească de la început și până la sfârșit. Ziceau câteva vorbe și pe urmă încremeneau, de parcă acum s-ar fi întâmplat din nou. Nu mai voiau să-și amintească și așa am început eu, care atuncea eram în pântecul maică-mii, să-mi amintesc în locul lor. Mai ales despre cei morți, dintre care tatăl meu, Aurică Dimofte, a fost primul. I-au luat și i-au aruncat ca pe niște saci aduși de la moară, unul peste altul. Pe urmă i-au îngrămădit într-o sală de clasă și i-au lăsat acolo, până a căzut întunericul. I-au încărcat într-un camion și i-au dus, nimenea nu știa unde. Ca să nu-i jelească lumea la vedere. I-au îngropat prin alte părți, la marginea cimitirelor, fără cruce, fără popă și fără lumânare. Niște oameni cu frica lui Dumnezeu au pus mai târziu cruci din scânduri bătute una peste alta, la repezeală, una la mai mulți, cum au fost ei îngropați, mai mulți odată. Mormântul lui tata l-am găsit abia peste treiszeci de ani, după Revoluție, tocmai la Florești. Am vorbit cu groparii bătrâni, l-am cunoscut după haine. Avea un chimir frumos, lat, de piele, în care ținea actele de proprietate pe pământ. S-a îngropat cu acte cu tot. Când am luat pământul înapoi, am făcut proba cu martori, hârtiile putreziseră. Și l-am mai recunoscut după urma glonțului din frunte.“

„Au crezut că am murit, își amintește Marin Crăciun. Când să mă ia, am mișcat. Atuncea omul acela mic, în scurtă albastră, mi-a tras un bocanc în burtă și m-a înjurat. Da' io n-am zis nimica și numai am gemut și l-am blestemat în gând. L-am blestemat greu, tare de tot, cu tot neamul lui și pentru toți morții noștri. Și așa s-a și întâmplat. Zic unii că a fost de la revoluție, de la Iliescu, trebuia să-l împuște ca să-l facă să

tacă, da' nu-i adevărat. I s-a tras de-atuncea, de la iarna aia și de la blestemul nostru, al roșcănenilor de la Vadu. Uite și dovada. A murit tot așa cum l-a omorât el, cu batalionul de Securitate de la Tecuci, pe Aurel al lui Dimofte. La fel și la fel. Tot așa a căzut în genunchi și atât au tras în el, că a căzut pe spate, tot în genunchi și tot ca Aurică Dimofte. Numai că Ceaușescu a avut moarte blestemată, cu mâinile legate la spate, n-a putut nici măcar să-și ducă mâinile la piept, ca Aurică, să încerce să-și îndese înapoi sângele care-i curgea. Mai multe nu mă întrebați că nu mai aud, atâta m-au bătut numai în cap, că nu mai aud decât un țuiuit. Ultimul lucru de care mi-aduc aminte că l-am auzit pe pământul ăsta e înjurătura lu' Ceaușescu.“

„Ne-au anchetat două zile. Ne întrebau și p-ormă ne băteau, își amintește Damian Pătrașcu. Cădea unul lat, se apucau de altul. Că cine a pus la cale răzmerița. Că dacă a venit vreunul din altă parte. Că dacă știm ceva de grupurile din munți. Că cine au fost capii, care a avut ideea cu baricada. Și pe urmă iar, de la început. Pe ăștia care am luat asupra noastră și pe încă unii ne-au dus la Galați. Acolo m-au bătut numai cu bocancii peste gură, că mi-au rupt toți dinții. La jumatea lui ianuarie a început procesul, la Tribunalul Militar din Constanța. Pe urmă ne-au dus la Gherla. Am luat toți de la cinșpe la douășcinci de ani închisoare pentru crimă de terorism împotriva puterii de stat, articol 199, Cod penal. Doi ani n-am avut voie la pachet și la scrisori. Ai noștri ne plâneau ca pe morți. Și, dacă nu eram ca și morți, atunci ce eram?“

„Ne-au dat drumul în toamna lui 1964, își amintește Gheorghe Porumboiu. Când am ajuns în sat, nu a sărit nimeni să ne dea binețe. Lumea se uita la noi de după gard. Numai câinii au venit la noi să ne lingă picioarele. Tremuram de atâta frig și

foame și bătaie. Da' câinii ne-au cunoscut, nu ne-au lătrat. Pe urmă, s-au deprins și oamenii cu noi. Da', de povestit, n-am povestit și nu ne-a întrebat nimeni. Acuma e prima oară."

„Când au venit apele, astă-vară, își amintește Marin Crăciun, a zis lumea că o fi vrut bunul Dumnezeu să spele sângele care a mai rămas uscat printre pietre, de-acu' cincizeci de ani, că se împlinesc acuma. Da' nu e, că sângele se moaie întâi tot cu sânge și după aia se spală cu apă. D-aia au luat apele pe Marin Dobre, pe Ionel Crăciun și pe Neculai Dimofte și pe încă vreo câțiva care au fost la baricadă și care au scăpat atuncea, la '57, de gloanțe, da' n-au mai scăpat acuma de viitură, că erau bătrâni și n-au putut să se ție. Da' io zic așa, că nu putea Dumnezeu să zică una ca asta, că El știe că sângele ăla e întâi în mințile noastre. Poate atuncea să se vindece, când ne-o lua pe toți, unul câte unul, dar poate că nici atuncea..."

La Vadu Roșca au fost optsprezece condamnați, la Suraia cincisprezece, la Răstoaca patruzeci și la Cudalbi cincizeci. Erau tineri, n-au murit prin pușcării. Dar nici viață nu s-a numit cea pe care au trăit-o după aceea. La Vadu Roșca au fost în dimineața zilei de 4 decembrie 1957 patruzeci și opt de răniți. Peste asta s-au numărat zece morți: opt bărbați, o femeie, Dana lui Radu, și un clopot.

Toți, cu mormânt fără nume, ca și ceilalți morți ai noștri pe care îi pomeneam de 24 aprilie, ziua masacrelor. Dar și fără pomenire, deci cu atât mai singuri. Eram copil, mormintele lor erau risipite fără să știe cineva unde să plângă la căpătâiul lor, cei condamnați erau încă în pușcărie, la Gherla și la Aiud, Ana lui Dimofte și alte câteva văduve se înhămaseră la muncă, să-și crească pruncii rămași orfani, care încă multă vreme aveau să fie socotiți odrasle de bandiți. Dar ceea ce conta

pentru mine atunci, ghemuit sub zidul din spate al casei, la umbra nukului, era coliva, atât de bună și de dulce, cu atât mai dulce cu cât morții rămăseseră fără pomenire, deci tânjind după lumea asta.

„Și, dacă sunt morți fără pomenire, a spus bunicul Garabet, și dacă mormintele lor sunt morminte fără cruce și neștiute, atunci o să-i pomenim laolaltă cu morții noștri fără cruce.“ Și, pentru că Ana lui Dimofte știa mai bine cifrele, de la socotelile negoțului ei cu brânzeturi, decât literele, i-a înșirat bunicului numele lor, pe care el le-a scris pe un colț de hârtie: Dana Radu, Aurel Dimofte, Ionuț Cristea, Dumitru Marin, Ion Arcan, Dumitru Crăciun, Toader Crăciun, Stroie Crăciun, Marin Mihai.

Apoi, bunicul a amestecat numele acestea printre ale noastre, înghesuindu-le pe foile de hârtie, dar încăpând totuși, căci morții, mai ales cei fără cruce și fără pomenire, cu trupurile lor subțiate, ocupă mai puțin loc pe lumea aceasta decât cei vii.

Am săvârșit o nedreptate atunci când, pomenindu-i pe magii nașterii mele, am numit numai pe Angheluță, care lumina cu degetele lui albite de pudră de zahăr, ca niște lumânări, pe Bobârcă, înconjurat de umbrele lui fremătătoare ca niște saci cu măslina, lucioase și negre, care se golesc și se umplu, unele dintr-altele, fără încetare, pe Mercan, negustorul de aer, și, enigmatic, pe vânzătorul de halviță care se apropie, îndepărtându-se, și care taie porții egale, ca și timpul.

Printre ofrandele magilor se numără și nucile sărate și prăjite ale lui Harutiun Fringhian. Dintre toți, el a respectat cu cea mai mare strășnicie taina magilor. Despre el nu-mi amintesc nimic altceva decât de darurile sale.

În *Cartea șoaptelor* eu mi-am păstrat locul pe care îndeobște trebuie să-l aibă povestitorul, acela de a fi o prezență

întâmplătoare. Nu sunt un personaj al *Cărții șoptelor* și, chiar fără mine, lucrurile s-ar fi petrecut întocmai. Singura diferență dintre mine și ceilalți care citesc această carte este că eu sunt întâiul ei cititor, ipostază care, cum spuneam, nu e decât întâmplătoare.

Sau poate că menirea de a fi povestitorul, adică întâiul cititor, mi-a fost hărăzită de cei patru magi, al luminii, al umbrei, al aerului și al timpului, dar și de cel de-al cincilea, despre care aflăm acum, Harutiun Fringhian, magul fructelor.

Acestea sunt fructele datinilor noastre, spunea bunicul Garabet. Întâi de toate caisa. Livezile de caiși au înflorit totdeauna pe câmpiile de la poalele muntelui Ararat și abia în Evul Mediu timpuriu primii călători au adus sâmburi și ramuri în restul Europei, neuitând totuși, atunci când toate viețuitoarele au căpătat nume într-o limbă neschimbătoare, să-i spună caisei *Prunus armeniaca*. Culoarea ei a fost pusă pe steagul armenesc, ca fundal pe care se așază, în relief, celelalte simboluri naționale. Firește, nu de aceea în mijlocul curții noastre din Focșani se înălța un cais bătrân, dar sigur este că tocmai de aceea îl iubeam cel mai mult dintre toți pomii, iar canapelele moi pentru taifasul de la ora cafelei erau așezate tocmai sub coroana lui rotundă. Bunicul spunea că portocaliul de nuanța caisei e culoarea care se vede de la cea mai mare depărtare și că alegerea s-a dovedit înțeleaptă pentru un popor risipit ca al nostru.

Al doilea fruct este rodia. Fructul fructelor. Rotundă ca un măr, mare cât o gutuie, acrișoară precum fructele Ierusalimului, cu coajă groasă precum fructele tropicale, cu boabe multe ca un ciorchine de strugure ghemuit în palmă, și lăsând, strivită în pumn, să i se scurgă zeama de culoarea sângeului. Suntem înrudiți prin sânge cu rodia. Caisa e fructul celor ce stau

laolaltă. Rodia, în schimb, este fructul singurătății și al exodului. Având sânge ca și omul, ea poate avea și sentimente. Rodiei i se face dor. Poate aștepta mult timp neatinsă. Este, dintre toate fructele, cu tot sângele ei, expresia cea mai sugestivă a jertfei. Și, dintre toate fructele pământului, ea a ales să-i însoțească pe bătrânii bătrânilor mei pe drumurile morții, spre Deir-ez-Zor, în deșerturile Mesopotamiei. Povestea Sahag Șeitanian, soțul surorii buncii mele și nașul meu de botez, despre rodiile pe care și le treceau din mână în mână nălucile descărnate ale convoaielor, luând, fiecare, câte un sâmbure și păstrându-l pe limbă, enigmatic de răcoros în arșița nisipurilor. Tocmai de aceea, slujind drept hrană pentru convoaiele deșertului, rodia are exact trei sute șazeci și cinci de sâmburi, un sâmbure pentru fiecare zi a anului. Dacă nu ar fi ales, dintre ființele vii, mielul ca simbol al jertfei, Dumnezeu ar fi ales cu siguranță rodia. Din care nu poți să muști, ca dintr-un măr, căreia nu poți să-i rupi boabele cu degetele, precum din ciorchinele de strugure, pe care nu poți s-o mănânci dintr-odată, ca pe o căpșună, dar poți să-i bei sângele, așa cum încă mai fac în deșert tuaregii, pentru a supraviețui, cu sângele mieilor. Rodia, mielul tăcut al Domnului.

Și, apoi, fructele-case. Nucile, alunele, migdalele, fisticul. Nucul a fost cel dintâi învățător al meu. Mă cățăram pe crengile lui groase și citeam împreună. Dădeam paginile pentru amândoi și de aceea iodul îmi rămânea pe degete, sângele lui verde-gălbui, care se întuneca, lipicios. Voiam să mă fac nuc când o să fiu mare, nu credeam că a fi mare poate să însemne și altceva decât să fii nuc. Nu era adevărat, am știut mai târziu. Copacul care se născuse în aceeași clipă cu mine era, de fapt, un mesteacăn.

Magii nu erau descoperitorii ambrei, ai smirnei și nici ai aurului sau ai bulgărelui de sare. Nici Harutiun Fringhian, magul fructelor, nu a fost descoperitor al fructelor-case, al fructelor ascunse. Ele veneau împreună cu bătrânii mei și cu izurile orientale care îi însoțeau, strecurându-se printre canaturile ușii. Totul, în locurile de baștină, pilaful, *imam-baiıldiurile* cu carne tocată între vinete coapte, sarailiile, dulcețurile, halvaua și baclavalele aveau gustul alunelor ori al nucilor prăjite, peste care se vălătucea aroma cafelei măcinată și fierte la foc mic, în ibricul de cupru cu gura strâmtă. Nisipul scrâșnea în dinți ca alunele prăjite și pisate, își amintea Sahag Șeitanian, din drumul convoaielor spre Deir-ez-Zor. „Când amețeam de foame, spunea el, ni se părea că dunele de nisip sunt mormane de nuci sau alune măcinată ori de-a dreptul halva de griș în care scânteiau, arămii, bucățile de alune prăjite. Nu ne era de folos vedenia aceea, nu ținea de foame și ne făcea și mai tare sete.“ Avem o fotografie cu bunicul Garabet, cu unchiul Sahag, cu bunica mea, Arșaluis, și cu sora ei, Armenuhi, grăsuțe, în costume de baie cu pantalonași, care le acopereau pulpele, dar le lăsau la iveală umerii plini. Pe spate scrie: „Noi la Carmen Sylva, 1932“. „Abia te-am convins, Sahag, râdea bunicul, să calci pe nisip, mergeai pe vîrfuri, ca pe jăratec.“ „Era ca o halva de griș, repeta Sahag. Eram mulți și era nevoie de multă halva pentru pomenirea noastră. Până și arșița mirosea tot a nuci prăjite.“

Astfel încât aroma nucilor prăjite însoțea, pretutindeni, sudoarea, sângele, nădușeala palmelor ori a tâmpelilor cuprinse de febră. Moartea, când venea, avea miros de nuci prăjite și, când îi pomeneam pe morții noștri, amintirea lor mirosea iarăși a nuci prăjite, pisate și amestecate în halvaua de griș.

Din darul pe care îl promisem la naștere, bolul cu nuci, în fiecare an, în mai, *Irițchin Mairig*, adică maica preoteasă, văduva preotului Dagead Aslanian, lua câteva pentru halvaua de parastas. Până în 1968, anul când a murit bunicul, dacă punem la socoteală și înmormântarea și parastasil de patruzeci de zile, nucile au ajuns de zece ori pentru halvaua de pomenire. Iar bunicul a hotărât că așa e bine, ca preoteasa, văduva lui Der Dagead, să pregătească halvaua, dat fiind că ea a fost cea din urmă trecută în testamentul lui *daidai* – adică nenea – Harutian sau Hartin, cum se trecuse în actele românești, pentru a fi mai ușor de pronunțat.

POVESTEA TESTAMENTULUI LUI HARTIN FRINGHIAN. Îndeobște testamentele își încep povestea după moartea celui care le redactează, fiind ascunse chiar de legatar, ca o glumă la adresa urmașilor, ori învelite în tot felul de formule criptice, pentru ca recompensa să revină celui mai perseverent sau mai isteț, ca să nu mai vorbim de disputele succesoriale. Ei bine, nimic din toate astea în privința testamentului lui *daidai* Hartin Fringhian. Mai bine de două decenii, Hartin Fringhian și testamentul său au trăit împreună. Când a fost redactat, în august 1938, Hartin Fringhian nu avea de unde să știe că testamentul lui avea să moară odată cu el și că testamentul cel mai generos care s-a conceput în secolul XX, în spațiul românesc, avea să se dovedească nu doar mai generos decât ar fi putut ceilalți oameni să-l urmeze, ci chiar mai generos decât ar fi putut să-l încapă vremurile. Testamentul lui Hartin Fringhian se numără, laolaltă cu armele generalului Dro, cu tuba lui Mantu, cu Mauserul lui Misak Torlakian ori cu clopotul cel mare de la Vadu Roșca, printre eroii *Cărții șoaptelor*.

Harutiun Fringhian s-a născut, ca, de altfel, mai multe dintre personajele acestei cărți, în Anatolia. Mai precis, în orașul Erzerum, în anul 1873. Anul nașterii sale nu are alt rost decât cel de a ne ajuta să socotim că, atunci când s-a înfățișat, la nașterea mea, ca magul fructelor, nea Hartin avea deja optzeci și cinci de ani, fiind astfel nu numai cel mai darnic, ci și cel mai bătrân dintre magi.

În toamna lui 1914, în armata otomană au început înrolările pentru război. Dacă pornim de la răscrucea în care Hartin Fringhian a decis să aleagă o cale aparent necugetată, și anume fuga de înrolare și traversarea mării, cu un nume grecesc, de împrumut, în locul celeilalte, a bărbaților armeni duși la război, e lesne de înțeles că a ales varianta cea mai potrivită. Pornind pe urmele celorlalți bărbați din Erzerum, care nu au văzut răscrucea, iată ce aflăm. Cum turcii erau aliații Puterilor Centrale, bărbații înrolați în Erzerum au fost trimiși pe frontul caucazian, împotriva armatelor rusești. În decembrie 1914, soldații armeni au fost retrași de pe front, sub bănuiala că vor pactiza cu rușii ; împotriva armatei turcești luptau deja trupe de partizani armeni. Soldații armeni din armata turcă au fost dezarmați și trimiși în ianuarie 1915 în tabere de muncă. La începutul lui februarie, nu mai exista niciun soldat armean în trupele otomane de pe frontul caucazian. Astfel, dezarmați, în uniforme zdrențuite și cu epoleții smulși, sub paza soldaților turci, bărbații aceia s-au întors la Erzerum. Soarta celor mai mulți este descrisă de diplomații ori călătorii străini aflați în oraș : optzeci până la o sută de oameni erau scoși din tabără, izolați, înconjurați de soldați și ofițeri turci și uciși cu focuri de armă sau cu lovituri de baionetă. Supraviețuitorii au fost încorporați în lagărul de la Sebastia, alături de alți două mii din alte lagăre de muncă. Iar

de acolo, legați unul de altul, au fost trimiși peste munți, spre terasamentele din regiunea Bozanti. În munți, cu o sălbăticie greu de închipuit, au fost uciși și aruncați în prăpăstii. Nu există, printre armeni, mărturia niciunui supraviețuitor, pentru că nu a existat așa ceva, doar manuscrisul rămas de la părintele Knel, episcopul Sebastiei, stă mărturie. Așadar, dintre bărbații înrolați la Erzerum în septembrie 1914, niciunul nu a scăpat cu viață. Nu au fost semnalate tentative de sinucidere, de aceea putem socoti că toți au murit pentru că au fost uciși. Moartea era pretutindeni. A te sinucide devenea un gest inutil.

Hartin Fringhian, care, mai întâi ca armean și apoi ca armean din Erzerum, nu avea de gând să-și riște viața pentru Imperiu, și-a strâns într-o noapte de septembrie a anului 1914 bocceaua, s-a suit în tren până la Constantinopol și, de acolo, s-a angajat pe un vas comercial care l-a adus la Constanța. Cum singura afacere pe care poți s-o începi cu bani puțini și din care să scoți cât mai rapid câștig, mai ales când vii de pe alte meleaguri și ai avantajul de a cunoaște diferențele de preț dintre mărfuri și meșteșugul vorbirii ademenitoare, pe care se întemeiază negoțul, Hartin Fringhian și-a încropit la Constanța o dugheană, unde vindea cafea, mirodenii și zaharicale. Despre cei rămași acasă, Hartin Fringhian n-a mai știut nimic. Nu am auzit niciodată, în copilăria mea, vorbindu-se despre cei rămași acasă. În colecția mea de timbre, desprinse de pe scrisori, care ținea loc de album de familie, nu aveam niciun timbru din Turcia. În țara aceea nu aveam cui scrie, căci acolo nu mai era, oricum, cine să ne răspundă. Din cei paisprezece mii de locuitori armeni ai Trabizondei, Misak Torlakian nu a mai găsit în viață, intrând în oraș în fruntea armatelor rusești, în iarna lui 1915, decât două familii, și acelea răscolind cu priviri năuce prin ruinele propriilor case.

Dintre cei patruzeci de mii de locuitori ai satelor armenesti din jurul Trabizondei nu mai trăiau decât o mie, ascunși în păduri. Veneau, spre seară, să răscolească după mâncare în satele pustiite, încumetându-se să se arate doar câteva luni mai târziu, la vederea avangardei armenice a trupelor rusești. Cât despre vilaietul Erzerum al bunicului meu Setrak Melichian și al lui Hartin Fringhian, din cei peste două sute de mii de locuitori armeni ai celor trei orașe, Erzerum, Erzânga și Bayburt, și ai împrejurimilor armenesti, printre care și satul Zakar, al familiei mamei mele, avangarda condusă de Misak Torlakian, având în spate trupele rusești, nu mai găsi decât douăzeci și doi de armeni, refugiați într-o biserică și rugându-se lui Dumnezeu să nu li se întâmple ca la Urfa, unde armenii care căutau ocrotirea altarului au fost ferecați înăuntru și arși de vii. Cei douăzeci și doi de armeni, în zdrențe, slăbiți de foame și aproape orbiți de întunericul criptelor, au fost luați de voluntarii lui Misak și duși peste graniță, la Erevan.

Așa că Hartin Fringhian, în primăvara anului 1916, nu ar mai fi găsit, din cei peste două sute de mii de armeni locuitori ai vilaietului de baștină, Erzerum, pe nimeni, rudă, vecin sau cunoscut, căruia să-i scrie. Autoritățile otomane prevăzuseră o atare situație încă de la începutul anului 1915, așadar la câteva luni după ce Fringhian fugise de teama înrolării. Spunea programul de lichidare a armenilor, conceput de Talaat, Behaeddin și Nazîm: „Familiiile ai căror membri vor fi reușit să fugă vor fi suprimate; măsurile vor fi luate pentru a împiedica orice relație cu țara noastră“. Depunem mărturie, iată, după aproape un secol, că, în această privință, valiul din Erzerum și-a făcut cu strășnicie datoria.

Rupt de lumea în care crescuse, Hartin Fringhian a trudit în mijlocul lumii care-l primise, ajungând după război un

negustor de vază în Constanța, ba chiar vicepreședinte al Camerei de Comerț și Industrie din oraș. Și-a lărgit dugheana de coloniale, apoi a înființat un lanț de magazine, cărora le-a adăugat câteva depozite angro, în apropierea portului. Iar când se vesteau semnele mării crize, Hartin Fringhian a dat lovitura vieții sale. A importat din America zahăr nerafinat, pe care a hotărât să-l prelucreze pe cont propriu. A cumpărat, pe rând și la prețuri de nimic, fabrici de zahăr. Mai întâi, pe cea de la Chitila, pe care o alesese și pentru că erau de-o vârstă, fiind înființată la 1873 de către Nicolae Bibescu, apoi fabricile de la Timișoara și de la Arad. Lipsit de propria familie, trăia printre registrele lui cu paginile împărțite la mijloc printr-o linie verticală, la stânga ei fiind scrise cu cerneală albastră veniturile, la dreapta cu cerneală roșie cheltuielile, iar în josul fiecărei pagini totalul, cu cerneală albastră sau roșie, după cum îi era norocul. A fost un patron bun. A construit case meseriașilor, i-a ajutat cu salarii în avans și cu bani pe datorie, mai ales pe cei cu copii, a muncit cot la cot cu ei. La Chitila a plantat, în spatele fabricii, livezi de nuci și de meri, printre care se plimba cu plăcere și din care, cu aceeași plăcere a copilăriei, culegea fructele și le mânca, chiar acolo, sub pomi.

A ajuns foarte bogat. O parte din averea lui a rămas mai departe în fabricile de zahăr, în lanurile de sfeclă, în antrepozitele de zahăr nerafinat, în comerțul cu melasă către fabricile de alcool și către crescătorii de animale, în magazinele de coloniale din București și din Constanța. Pentru cealaltă parte, Hartin Fringhian se dovedi credincios educației dobândite în Anatolia, care îi spunea că adevăratele averi se numără în aur și în nestemate, singurele ferite de toceala vremurilor. Așa au făcut mai toți armenii veniți din acele ținuturi sărace, în care

chiar și banii, puțini, câți se aflau, erau mai prețioși atunci când se numărau în galbeni. Și nu au greșit, căci, atunci când s-au văzut cu Armata Roșie în bătătură, nu le-a fost deloc greu să-și strângă bijuteriile în boccele și să fugă cu noaptea în cap spre Constanța, pentru a se strecura în pântecul întunecos al navei „Transilvania“ a lui Onik Tokatlian. Stând ascunși tot drumul pe mare între sacii cu marfă care tănuiau sclipirea nestematelor, au coborât la Marsilia, de unde, cu ceea ce aveau asupra lor, au mers spre nordul și spre sudul Americilor. Pe armenii cei vechi, ai căror strămoși veniseră în vremea lui Alexandru cel Bun, a lui Ștefan cel Mare sau chiar mai dinainte, când în Moldova nu descălecaser încă niciun voievod de la care să ceară încuviințare să-și ducă negoțul, pe ei, care își băgaseră banii în case și moșii, vremurile noi îi lovira fără cruțare.

Bijuteriile lui Hartin Fringhian erau bine păzite în seiful numărul 78 al Băncii Comerciale Române. În 1945, îndemnurile lui Onik Tokatlian, care avea față de Hartin Fringhian avantajul că văzuse, în timpul războiului, la Odessa, la Sevastopol și la Poti, comunismul la el acasă, cu toată sărăcia și cruzimile lui, au rămas fără rezultat. Hartin Fringhian a refuzat să părăsească România. Se socotea prea bătrân să ia viața de la început. „Și pe urmă, îi spusese lui Onik Tokatlian, e prea mult, într-o viață, să fugi de două ori.“ Astfel că Hartin Fringhian a ales să rămână credincios testamentului său.

Pe care îl redactase pe îndelete în vara anului 1938. Scrisese cu penița, pe o hârtie liniată, pentru ca propozițiile, cu litere rotunde și stângace, de om nedeprins încă, după atâția ani, cu scrierea literelor latine, să rămână drepte. Uita uneori să înceapă paragrafele de la capăt și cu literă mare, dar fără

greșeli de ortografie în limba română, dovedindu-și corectitudinea chiar și în detalii cum sunt regulile gramaticale.

În testament, Hartin Fringhian cerea ca bunurile sale, cu destinații fixate cu precizie, să fie administrate de o fundație care să-i poarte numele. Cum însă armenii sunt longevivi și moartea întârzia să vină, a constituit el însuși fundația, în 1943, înzestrând-o cu cele trebuincioase.

Pentru a fi aplicat, testamentul lui Hartin Fringhian pretindea două condiții : cea dintâi era ca el să moară, iar cea de-a doua ca legile pe care își întemeiase averea și dorințele să rămână neschimbate. Din păcate, niciuna dintre ele nu a fost îndeplinită la timpul potrivit.

Hartin Fringhian a înțeles pentru întâia oară în 1948 că moartea poate fi la fel de rea și când vine prea devreme, așa cum s-a întâmplat cu familia rămasă la Erzerum, dar și când vine prea târziu. La 11 iunie 1948 a fost adoptată Legea naționalizării, prin care statul comunist devenea proprietarul fabricilor lui Fringhian. Era ceva nou pentru el. Și-a îmbrăcat smochingul și s-a dus la Bursă, sperând să înțeleagă acolo ce se întâmplă. Dar sediul Bursei era încercuit și brokerii năvăliseră afară, aruncându-și banii din buzunare, de teama percheziției. Pe pavajul din strada Doamnei rămăsese un covor sclipitor de monede de aur, păzit de soldați, la care trecătorii se uitau uluiți. Tulburat, Hartin Fringhian s-a întors pe Calea Victoriei, spre casa lui cu trei etaje de la numărul 72, din fața Palatului Regal, acolo unde acum e un spațiu larg, populat cu felurite statui. Trecătorii priveau nedumeriți la acest bărbat înalt, cu umerii drepți, în ciuda vârstei, și îmbrăcat în smoching, contrastând cu ceea ce, în acel an, începea să se vadă pe Calea Victoriei – haine cenușii, vestoane militare fără epoleți, mersuri dezordonate și pantofi scâlțiați, mai puține mașini și birje,

oameni mai grăbiți și mai iscoditori. În acel moment, Hartin Fringhian a început să-și trăiască testamentul. L-a oprit un tânăr, agitându-și brațele în fața lui și aducându-l, pesemne pentru ultima oară, la realitate. „De ce nu ești la fabrică?“, a întrebat Fringhian, de parcă asta ar mai fi avut pentru el vreo importanță. „Viu de la fabrică, păru să se dezvinovățească omul. M-au trimis să vă spun să nu mai veniți. Au trimis să vă aresteze. Vă așteaptă și acasă... Vă caută peste tot...“ „Tu ești...?“, întreabă liniștit, bătrânul. „Sunt Ștefan Niculescu, domnu’ Fringhian. Fochistul...“ Hartin Fringhian a dat din cap lămurit. „Te știi. Ești un băiat muncitor. Te-am trecut în testament cu o sumă frumușică. Să fii chivernisit, să-ți deschizi un atelier...“

Tânărul l-a luat de braț și l-a abătut din drumul spre casă. Apoi, și-a scos salopeta și i-a dat-o, ajutându-l s-o îmbrace peste haina elegantă, cu revere de mătase. După ce l-a însoțit până la Piața Matache și mai departe, la hotelurile de lângă Gara de Nord, omul l-a rugat încă o dată să nu se mai întoarcă și s-a făcut nevăzut. Iar Hartin Fringhian, rămas pe o bancă, în parcul din fața intrării cu coloane a Gării de Nord, își tot privea manșetele hainei de bogdaproste, soioase și albastre, și strângea la piept servieta în care își ținea testamentul, unde erau înșirate, în bună rânduială, toate numerele seifurilor cu bijuterii, acțiuni și titluri de trezorerie.

Chiar și pentru un om de șaptezeci și cinci de ani sau poate tocmai pentru unul ca el, dorința de a trăi se dovedi mai puternică decât nedumerirea. Așa că Hartin Fringhian, privind cu băgare de seamă în jur și strângând haina muncitoarească peste smoching, intră în gară și ceru un bilet până la Focșani. Se ghemui într-un colț, pe canapeaua de lemn a unui vagon de clasa a treia, tresărind la fiecare ușă deschisă și la fiecare oprire a trenului prin gări, privind temător de-a lungul

peroanelor către patrurile militare și răsuflând ușurat când trenul o lua din loc. Fringhian nu știa că nu avea de ce să se teamă și asta nu pentru că zvonul că umblau să-l aresteze nu ar fi fost adevărat, ci pentru că Securitatea avea o listă atât de lungă de arestări de făcut la de-a gata, încât nu-și mai bătea capul să cotrobăie prin vagoanele urât mirositoare, în căutarea lui. Prima lui pornire fusese aceea de a se preda și de a explica, arătând testamentul, cum că, iată, el nu se numără printre exploataatori, căci a hotărât, la punctul zece din testament, ca după moartea sa fabricile să fie vândute și banii să fie împărțiți muncitorilor, fiecăruia după salariul pe care îl avusese și după anii pe care îi lucrase. Dar, cum aceia voiau să-l aresteze pentru ceea ce făcuse în viață, și nu pentru ce avea să facă după moarte și, mai ales, cum în testament erau trecute și toate celelalte avuții, numerele de seif și băncile în care se aflau, Hartin Fringhian se lăsa păgubaș și bine a făcut, deoarece, fiind cât se poate de viu, testamentul său nu valora nici două parale, iar fabricile fuseseră oricum luate de stat, așa că generozitatea lui de a le împărți muncitorilor putea fi socotită o tentativă de a jefui avuția statului.

După o călătorie de mai bine de cinci ore cu trenul, într-o mulțime forfotitoare, gălăgioasă, necunoscută lui până atunci, Hartin Fringhian ajunsese la Focșani, coborî pe partea opusă gării și merse pe jos până la cimitirul armenesc, unde se așeză pe o bancă, sub castanii din fața capelei. Nu se poate ca, în clipele cât a stat așteptând să cadă întunericul, să nu fi zărit și cavoul lui Seferian și să nu se fi gândit la faptul că, dacă ar fi urmat sfatul lui Tokatlian și ar fi plecat încă din 1945, ar fi fost acum împreună cu Seferian la Buenos Aires, și-ar fi putut asigura din vânzarea bijuteriilor o bătrânețe liniștită sau ar fi putut începe – de ce nu? – un nou negoț, căci nicăieri pe

lumea aceasta pământul nu e destul de îmbelșugat încât să nu mai fie loc pentru mirodeniile Orientului. Ne-am înșela însă dacă am crede că îl încerca vreun regret. Am simțit în sufletele bătrânilor mei durere, melancolie, viață netrăită îndeajuns, dar nu i-am auzit regretând asta sau ailaltă. Și-au primit viața așa cum a fost, au făcut ce credeau că trebuia făcut și, cu asta, basta. Astfel încât Hartin Fringhian trebuie ca, la cei șaptezeci și cinci de ani ai lui, în loc să mediteze la cum e când vine moartea, să se fi gândit la ce ar trebui pus în loc atunci când moartea întârzie să vină. S-a gândit poate și la bătrânul Seferian, fără să-l invidieze că trupul îi umblă viu în partea cealaltă a lumii, în timp ce mormântul îi șade gol în ceastălaltă, și, cu siguranță, fără a ști că înăuntru, în chip de candelă, este așezat portretul, în uniformă de gală, al lui Onik Tokatlian. Când se făcu întuneric, Hartin Fringhian coborî pe strada Câmpineanca, apoi, peste barieră, pe strada Tăbăcarilor, trecu pe lângă biserică, o coti pe ulița Ghiocilor și, apoi, pe micuța stradă care își purta numele cel nou și grăitor pentru povestirea noastră : 6 martie 1945, instaurarea primului guvern democrat.

„Ce-i cu tine, *baron* Harutiun?“, trebuie că l-a întrebat bunicul, surprins de asemenea apariție. Iar răspunsul lui Fringhian trebuie să fi fost pe măsura surprizei : „Am venit să-mi refac testamentul...“. Cum Fringhian era cu douăzeci de ani mai în vârstă, bunicul putea considera, pe bună dreptate, că bătrânul își pierduse mințile. „Ai bătut două sute de kilometri până aici ca să-ți refaci testamentul...“ În ciuda situației neobișnuite, Fringhian părea foarte liniștit. „Toc și cerneală am, dar îmi trebuie o masă la care să scriu... și un scaun pe care să mă așez...“ „Și la București n-ai găsit masă și scaun?“ „Vezi bine că nu...“

Bunicul Garabet a dat să-l mai întrebe ceva, dar bătrânul l-a oprit cu un gest, s-a așezat, și-a scos testamentul din servietă, a deșurubat capacul de la călimară și a cerut să fie lăsat singur. Ceea ce nici nu era greu, căci la ora aceea toți ceilalți ai casei dormeau. Apoi, a potrivit câteva coli albe, liniate pe masă, a muiat tocul în călimară și a scris: „Codicil“. A rămas o vreme cu ochii pierduți în lumina lămpii cu gaz, după care și-a coborât privirile pe testament, recitindu-l în întregime și fără grabă. În cele din urmă, a luat tocul și a scris: „Subsemnatul Hartin B. Fringhian, mențin total testamentul mistic depus de mine la Tribunalul Ilfov, secția notariat, cu petiția înregistrată la nr. 75075 din 31 august 1938, cu următoarele modificări și completări“. Se întoarse la punctul zece din testament și citi cu glas tare: „Eu, deținând totalitatea acțiunilor societăților mele, dispun ca, după încetarea mea din viață, legatară universală să convoace adunarea generală care va decide lichidarea societăților. Suma ce va rezulta din lichidarea societăților se va împărți între toți funcționarii aflați în serviciu la încetarea mea din viață în proporție cu salariul lunar brut“. După care scrisese în codicil: „Dispozițiunile prevăzute la punctul zece din testament privitoare la societățile mele, fabricile de zahăr din Chitila, Timișoara și Arad, se revocă“. Apoi bătu la ușă: „Scoală, îi spuse bunicului meu Garabet. Am nevoie de un martor“. „Să-l chem și pe Sahag?“, întrebă bunicul, măcar ca să aibă cu cine să se dumirească mai târziu. „Nu, Sahag are gura mare. Deci uită-te aici: scris și semnat de mine astăzi, 31 iulie 1948, la București.“ Bunicul nu obiectă asupra datei și locului, care nu corespundeau, dar, oricum, în noaptea aceea nimic nu părea să fie la locul său. „Ca să-i încurc, explică Hartin Fringhian. Lasă-i să creadă că atunci o să fiu la București.“ „Bine, conveni bunicul. Și dumneata

unde o să fii?“ „Mai sus de Vidra. La stâna lui Nicolae Filimon. Mă fac cioban la oi. Sunt sigur că n-o să le treacă prin cap să mă caute tocmai acolo.“ Își așează cu grijă hârtiile una peste alta, în servietă. Bunicul își luă un scaun și se așează în fața lui. „Care ei, nea Hartin?“ Fringhian se aplecă peste masă și, dacă până atunci vorbise în șoaptă, acum spuse aproape pe tăcute : „Securitatea... Adevărul e că vor să pună mâna pe mine, să mă aresteze... Nu le ajunge că mi-au furat fabricile...“. „Dumneata, cioban?“ Hartin Fringhian ridică din umeri. „La urma urmei, ce suntem noi, Garbis? Ce-au fost bunică-miu și bunică-tu? Sau bunicul lui bunică-tu – dacă nu un popor de păstori? Poate că era mai bine să fi rămas acolo, în munți ; nu trebuia să coborâm la câmpie, în oraș. Uite cu ce ne-am ales... Până una, alta, o să stau sus, dincolo de Vidra, până ce s-or mai aranja lucrurile. Cât poate să dureze nebunia asta?... Or să vină americanii și or să-i gonească pe ruși, cu comuniștii lor cu tot.“ „Era mai bine să-l aduc și pe Sahag, zise bunicul. S-ar fi bucurat să audă chestia asta cu americanii.“ „Acuma am plecat, mai spuse Hartin Fringhian. Până nu se scoală lumea. Te pomenești că te trezești mâine cu Securitatea la ușă. Aur ai?“ „Da' de unde? ridică bunicul din umeri. Am dat tot ca să cumpăr locul ăsta de casă și ce mi-a mai rămas am schimbat pe mâncare. A dat Sahag la Craiova câte doi napoleoni pe un sac de grâu...“ Hartin, cu jumătate de cap mai înalt, chiar dacă bunicul avea aproape un metru optzeci, drept, cu părul alb și sprâncenele stufoase, râse și îl bătu, din prag, pe umăr. „Mie poți să-mi spui, Garbis, băiatule. Eu am grămezi de galbeni și de nestemate, bagi mâinile în ele până la umăr. Totul e scris aici... și bătu cu palma peste încheutoarea servietei. De asta mă caută. Și tocmai de asta n-or să mă găsească.“ Ieși când încă nu se luminase de ziuă, cu bunicul Garabet pe urmele

lui. Luară primul tren spre Odobești și apoi mocănița ce ducea tăietorii de lemne prin Panciu, spre Vidra. Acolo Fringhian se întoarce spre bunicul. „Tu mergi înapoi acasă. Mă descurc. Și, oricum, e mai bine să nu știi, dacă te întreabă careva. Pe mine Filimon mă cunoaște, i-am vândut melasă pentru animale. În tine n-o să aibă încredere.“ Bunicul îl privi cum se depărtează, cu aerul acela nefiresc pentru drumurile de țară, în smochingul care începuse să se ponosească și ghetrele noroite, strângând la piept, ca un perceptor, servieta.

Acum, povestitorul se află într-o oarecare încurcătură. Nu-l poate urmări pe Hartin Fringhian pe drumurile sale în munți, de la Vidra spre Tulnici, apoi spre Lepșa, la Cascada Putnei. Potecile sunt strâmte, greu de străbătut pentru cine nu le cunoaște, oamenii sunt singuratici și neîncrezători, verile sunt scurte și umbroase, iar iernile lungi și reci. Despre stâna lui Nicolae Filimon aflăm doar că ciobanii lui își duceau oile pe dealuri spre munte, când la Țifești, când la Străoane sau Fitionești, când la Cucea de Sus, urcând chiar până la Nereju și așezându-se la poalele mănăstirii Moșinoaia. Hartin Fringhian îl găsi, în cele din urmă, pe Nicolae Filimon, mai degrabă stăpânul oilor îl găsi pe el, aflând că un bătrân îmbrăcat în haine ciudate întreabă de stână și, în căutările lui, bate pe la ușile oamenilor, cere odaie de dormit, dar preferă să doarmă pe prispă, nu înăuntru, atunci când trebuie să împartă odaia cu alții. Și are legată de mână cu sfoară groasă o servietă ușoară, nu pare a avea într-însa bani, mai degrabă omul e nebun. Dar, dacă e nebun cineva, atunci nu e unul, ci sunt doi, căci Filimon, văzându-l la crășma lui Anghel Chiorul, îl îmbrățișă cu tot respectul pe care mușteriii ceilalți îl pricepură când au văzut că Filimon nu s-a așezat decât după bătrân, iar la plecare i-a deschis ușa și a ieșit în urma lui. Obișnuit, în

sângele neamului său armenesc, cu cărările pieptișe, Hartin Fringhian răzbi să ajungă la stână și apoi o urmă în toate drumurile ei, prin munții și dealurile de la curbura Carpaților. Îmbracă un cojoc peste smochingul de care nu acceptă nici în ruptul capului să se despartă. Pantalonii îi strânse în obiele, lepădă doar pantofii de lac, care se găuriseră, și primi bocanci militărești, cu talpă zimțată, iar haina, cu mătasea reverelor destrămată și începând să se lățească pe la coate, încăpu sub cojocul larg pe care și-l legă sub bărbie. Obișnuia să poarte un chimir lat sub care testamentul, lipit de piele, stătea mai bine păzit ca nicăieri, îngălbenindu-se doar, pe margini, de sudoarea tot mai ostentivă și mai împrăștiată a trupului său bătrân. Iar când, într-o seară, frații Paragină și Vasile Sava veniră să ia mâncarea pentru oamenii lor, Nicolae Filimon nu se sfii să-l păstreze alături pe Hartin Fringhian. Ion Paragină îi dădu ocol, își scoase pistolul și arătă cu țeava spre bătrân : „Ăsta cine mai e?”. Baciul, care era de-o înălțime cu bătrânul, se apropie de el și împinse cu degetul țeava pistolului într-o parte. „Bagă-l la loc, Ioane. Bătrânul e de-al nostru. Se ascunde de Securitate...” Ion Paragină se întoarse spre frate-său Cristea, arătând hainele care se vedeau sub cojocul deschis : „Te pomenești c-o fi vreun ministru...”. „E mai mult de-atât, a zis Nicolae Filimon. E un fel de rege. E regele zahărului din România.” Frații luară brânza în burdufuri și untul în ciubere de lemn, apoi se făcură nevăzuți, nu înainte de a-l trimite pe Vasile Sava să cerceteze împrejurimile. A doua oară veni numai Cristea Paragină. „E în regulă, domnule, îi spuse lui Hartin Fringhian. L-am întrebat pe Timaru și mi-a zis că a auzit de numele dumitale. Și mi-a mai zis să-ți spun să mai stai, că Securitatea îi arestează pe capete pe cei ca dumneata.” Apoi, pentru că era seară și făcuseră focul și pentru că nea

Hartin, după ce terminase socotelile din catastiful lui Niculae Filimon și, mai ales, auzise pe celălalt spunându-i „domnule“, ceea ce în lumea aceea a țăpinarilor și a oierilor era neobișnuit, se încumetă și el să întrebe : „Dar voi cine sunteți?“.

Astfel încât, paradoxal, în mijlocul gerurilor, dormind pe prici, între oamenii aceia necunoscuți și aspri, învățând îndeletniciri noi și deprinzându-se cu traiul de deasupra pădurii, Hartin Fringhian petrecu, în iarna aceea dintre 1948 și 1949, una dintre perioadele cele mai împăcate din viața sa. Din lumea din afară nu veni niciun semn, doar el trimise către bunicul, printr-o familie de la Vidra, unde bunicii mei stătuseră o vreme în timpul războiului, un petic de hârtie pe care nu scrisese decât inițialele numelui său, cu litere armeneste, pentru ca bunicul să știe că e în viață.

Ședeau în jurul focului, uneori fără să vorbească, alteori povestind sau făcând planuri pentru un viitor care numai acolo, între zăpezi și mai aproape de cer, părea cu putință. Frații Paragină, Vasile Sava, căpitanul Mihai Timaru, Gheorghită Barbu, uneori călugărul Filimon Tudose, de la mănăstirea Moșinoiaia. Dar cel mai adesea cu Cristea Paragină, care venea după mâncare și-l punea pe Amăriuței, un flăcău de la Crucea de Sus, să stea cu desăgile la marginea drumului, pentru a da de veste dacă din vale, pieptiș, apare careva. Cristea Paragină prinse drag de bătrân. Hartin Fringhian îi povestea despre locurile pe unde a trecut, despre podișurile și munții Anatoliei, despre furnicarul Constantinopolului, despre porturile Mediteranei. Cristea asculta fermecat, desenând cu vârful baionetei pe pământul înghețat. Află despre saloanele bucureștene, despre Balul Oriental de la Cercul Militar, despre familia regelui, care deschidea balul, despre cum se poartă miniștrii, despre bursă și despre marii industriași ai Camerei de Comerț.

Iar el povestea despre bordeiele lor ascunse, bordeiul „bătrânilor“ și bordeiul „tinerilor“, despre cum adunaseră arme pentru răzmeriță, despre celelalte pâlcuri de partizani din munții Rodnei, din Făgăraș, din Vâlcea și din Banat, care așteptau semnul să coboare la câmpie toți deodată, atunci când or să vină americanii. Truman a câștigat alegerile, aduse vestea Cristea într-o seară de noiembrie. El e împotriva rușilor... Churchill era cu adevărat împotriva comuniștilor, zise și Fringhian. Fără Churchill nu se poate. Astfel, în jurul focului, în pădurile de deasupra Vidrei, la iernat, Hartin Fringhian și Cristea Paragină făceau politică înaltă, desenând cu baioneta lui Cristea și cu vârful ciomagului de oier al bătrânului hărți noi din care rușii și Armata Roșie se retrăgeau în stepe și aliații ocupau Europa de Răsărit și Balcanii.

Cel mai mult îi plăcea lui Hartin Fringhian povestea hrisovului lui Ștefan cel Mare. „Pământurile sunt ale noastre, ale urmașilor Vrâncioaiei“, spunea Cristea Paragină și ceilalți, oricare va fi fost cel care îl însoțea, încuviințau. „Toate pădurile până pe vârful muntelui, dincolo de Soveja, la Lăcăuți, sunt ale noastre de cinci sute de ani. Vrâncenii nu trebuie să se lase speriați și nu trebuie să intre la colectiv. Tot pământul e al lor și n-are de ce să încapă pe mâinile veneticilor.“ O dată, când au venit amândoi frații și Timaru, i-au arătat hrisovul; Fringhian l-a privit fermecat. A simțit, arzându-l pe piele, propriul testament, hrisovul lui, și fu cât pe ce să li-l arate, dar se stăpâni, bucurându-se în sinea lui că întâlnise astfel de oameni care aveau pentru moșteniri și testamente atâta smerenie.

Dar bucuria serilor în jurul focului și poveștile despre lumi îndepărtate încetară brusc. Trecuse aproape un an. Într-o seară de la mijlocul lui octombrie, Cristea Paragină veni singur, împleticindu-se, și se prăbuși lângă foc. Fuseseră

trădați de unii, strecurați printre ei. Trupele Securității înconjuraseră tot locul, știau de bordeie, știau de ieșirile tainice, știau tot. Ion Paragină fusese rănit și arestat, la fel și Vasile Sava. Pe Timaru îl legaseră cu cătușe și cu lanțuri de picioare. Erau două camioane. Cristea și Gheorghiuță Barbu scăpaseră, lipiți, pe întuneric, de buza acoperișului, coborâseră pe scurtătură și așteptaseră camioanele la cotul șoselei, dar s-au ferit să tragă, de frică să nu-i omoare tot pe-ai lor. Cristea Paragină a zăcut două zile, baciul Filimon și Hartin Fringhian l-au oblojit cum au putut, apoi omul a dispărut. În Vrancea începuse prigoana. Cincizeci de bărbați fură arestați și duși în lanțuri la Galați. Amăriuței fu împușcat și trupul lui, legat de bara din spate a camionului, fu târât prin tot satul, până ajunsese în capătul celălalt o halcă de carne zdrențuită, pe care măcar atâta pomană își făcură că o apărare de câini și o îngropară, aruncând-o într-un șanț și acoperind-o cu pământ.

Când, într-o seară, Cristea Paragină, ca înviat din morți, s-a întors la stână, după aproape un an, cu ochii duși în fundul capului, cu obrazul năpădit de tuleie și vocea stinsă, Hartin Fringhian, după ce l-a îndestulat cu bucate ciobănești, s-a hotărât, în sfârșit, să-i arate testamentul.

Răzmerița fusese înăbușită, camioanele Securității patrulau pe ulițele satelor, cu farurile aprinse și oprind orice trecător întârziat. Cine ducea în desagă mai multă mâncare decât pe o zi, pentru el și familia lui, era luat la întrebări. Cine mai avea arme prin casă, de orice fel, pușcă sau baionetă, trebuia să le predea, altminteri urma să fie împușcat. Și nu glumeau, chiar făcuseră asta în câteva rânduri. „Dar hrisoavele nu le-au găsit, adăugă Cristea Paragină. Și nici n-or să le găsească... Măcar atâta.“ De frate-su și de Mihai Timaru nu știa decât că trăiau și că fuseseră condamnați la închisoare pe viață. „Prea mult

i-au dușmănit ca să-i omoare și să se mântuiască“, zicea el, amărât. Se ascundea, împreună cu un prieten, Gheorghiuță Bălan, la o moară părăsită, în Gura Lepșei, mai sus de Cascada Putnei. Se priveau, cei doi bărbați, unul cu barbă albă și înfățișare de patriarh, celălalt cu tuleie întoarse de flăcău. Atunci Hartin Fringhian și-a descheiat cojocul și haina care odată fusese neagră și lucitoare, apoi a ridicat, ținând cu palmele, cămeșoiul de in, arătând chimirul. „Te trec în testament, spuse. Ești un băiat bun. Îți dau un milion de lei, dar nu de-ăștia, care nu fac două parale, lei adevărați, de dinainte de război... Un milion de lei, bancnote, bonuri de tezaur, acțiuni, cum preferi...“ „Ce să fac cu atâta bănet, domnule? clipi Cristea Paragină. Mata nu vezi cum trăim noi aici? Și banii de dinainte de război cine să mi-i mai primească?“ Hartin Fringhian se gândi câteva clipe. „Uite cum facem, hotărî. Nu te trec cu titluri de valoare, deși, o să vezi, or să se întoarcă vremurile. Îți dau aur. Și nestemate.“ „Cred că ne-am pierdut cu totul mințile, domnule“, suspină Cristea Paragină, deși îi plăcea bătrânul, ba chiar îl iubea, așa, nebun, mai mult decât înainte. La urma urmei, și vremurile înnebuniseră, și vântul șuiera printre copaci, vestind zăpada. „Te întorci mâine, către seară, chibzui Fringhian. Până atunci rog pe careva să-mi aducă toc și cerneală, din vale. Și-ți scriu pe un petic de hârtie numerele de seif de la Banca Națională. Când auzi că am murit, te duci și iei aurul. E bun la orice vreme. Îl schimbi pe puști și aștepti să vină americanii. Ești băiat tânăr, ai timp.“ Și, înainte ca Paragină cel mic să se piardă în pădure, spuse, cu ușurare: „Mâine seară. Să nu uiți...“.

A fost unul dintre lucrurile pe care Cristea Paragină nu le-a uitat, cu siguranță, căci, oricum, nu a mai avut răgaz să-l uite. În zori, moara părăsită a fost înconjurată de soldați. Cristea

încercă să scape, fugind prin spate, unde se întindea un gard de sârmă ghimpată. Nu reuși să treacă dincolo de împrejurimi. Gloanțele îl ciuruiră de partea dinăuntru a gardului, rămase atârnat, cu mâinile înfipite în țepii de fier. Gheorghită Bălan fu dus în lanțuri la Galați și chinuit cu sălbăticie să mărturisească în ce loc erau tănuite hrisoavele. Dar a te mânia este omenește chiar și pentru brutele care-l supuneau la cazne. Una dintre ele își ieși din fire în fața îndărătniciei lui Gheorghită Bălan, scoase pistolul și îi zbură creierii. Se spune că îl chema Varlaam, dar poate că nici asta nu e adevărat. Nu l-a cercetat nimeni, ca să afle. Și, oricum, prea semănau între ei pricinuitoarii de cazne.

Hartin Fringhian și-a pregătit călimara și tocul, și-a scos din chimir o foaie albă și liniată și a scris pe ea: „Codicil. Subsemnatul Hartin B. Fringhian mențin în totul testamentul mistic depus de mine la tribunalul Ilfov, secția notariat, cu petiția înregistrată de mine la no. 75075 din 31 august 1938, cu următoarele modificări și completări :“. Apoi, a pus tocul deoparte, a înșurubat capacul la călimară și a așteptat. Între timp, vântul s-a întetit, cocoșii-de-munte s-au tras în găurile scoarțelor, au venit zăpezile, au sticlit gerurile și apoi s-au înmuiat, ghețurile s-au rupt, zăpezile s-au desfăcut și au curs de pe munte. Când a venit primăvara și cerbii au coborât la râu, amestecându-se cu oile, Hartin Fringhian a înțeles că așteptarea lui era zadarnică. Și-a strâns foile la loc în chimir, a îndesat călimara în buzunar. A rămas să socotească mai departe anotimpurile, numărul oilor și burdufurile de brânză duse la târg, la Focșani. Când, învelind pachetele cu afumături, făcute ghem în cutii, printre sticle, ori rătăcite de vânturi, ajungeau până la el pagini de ziar, le netezea și le citea pe îndelete, încercând să închipuie realitatea dindărătul lor. Știrile

ajungeau cu întârziere, dar una a venit la timp, și anume, peste încă două primăveri, vestea morții lui Stalin. Hartin Fringhian urma să împlinească în primăvara aceea optzeci de ani. „E timpul“, hotărî. Și-a ras barba cu briciul într-un ciob de oglindă, a lepădat cojocul, periindu-și, cum putea mai bine, haina neagră, albită de frecat, umflată la coate de atâta purtat și scorțoasă la subțiori de sudoare, și-a luat rămas-bun de la baciul Nicolae Filimon și a făcut drumul întors, spre Vidra, Panciu și Odobești, până la Focșani.

„Precum vezi, Garbis, mai trăiesc“, spuse, intrând în curtea casei noastre din Focșani și preîntâmpinând, astfel, orice altă întrebare. Căuta să se țină tot drept, dar mai îmbătrânise, cărările pieptișe de munte te obligă să mergi aplecat și e greu la asemenea vârstă să te îndrepti din șale, mai ales dacă trebuie să pândești tot timpul în jur. Fața i se mai brăzdase, asprită de frig, și, cu toate că își ținea mâinile una într-alta, să nu se vadă, mâna stângă avea un ușor tremur, pe care nu-l putea stăpâni. „Am nevoie de o cameră“, spuse. „În casele bisericii, propuse bunicul. Mai e o cameră, la fosta școală, lângă Minas, orbul. Dacă nu te superi...“ Hartin Fringhian nu se supără, ceru doar ca ușa să fie bine închisă pe timpul nopții, iar odaia să aibă o masă și un scaun. „Așa o să fie“, acceptă bunicul. Vru să-l întrebe dacă masa îi trebuie ca să mai scrie la testament, dar se răzgândi. Văzuse, oricum, că mâinile îi stăteau împreunate în dreptul chimirului și înțelese de ce. „Din ce o să trăiești, *baron* Hartin?“ „Tu din ce trăiești, Garabet?“ „Eu sunt pensionar. Iau pensie de la stat... Mai nimica... La drept vorbind, la cât ți-a luat, statul ar putea să-ți dea și ție ceva.“ „Statul... nu e bine“, clătina din cap Hartin Fringhian, care, de altfel, foarte rar clătina din cap, cel mai adesea încuviința, nu atât spusele celorlalți, cât propriile

gânduri. „De la stat la ce poți să te aștepți? Eu cred că o să mă apuc iar de negoț.“ „Negoț? se miră bunicul. Pe ce lume trăiești, *baron* Hartin? Magazinele de pe vremuri s-au închis, negoțul nu mai e cum îl știi, comerțul e de stat.“ Hartin Fringhian se aplecă puțin în față și spuse cu glas scăzut, intrând iarăși în paginile *Cărții șoaptelor*: „Tu ai murit, Garabet? N-ai murit. Eu am murit? N-am murit, slavă lui Dumnezeu. Atunci, nici negoțul n-a murit încă. Iar mușterii se găsesc întotdeauna.“

După o vreme, când bunicul meu merse la el, dis-de-dimineață, să-i țină de urât, îl găsi înviorat, frecându-și cu peria udă umerii smochingului. „Mă duc la București, după marfă“, spuse bătrânul Hartin și bunicul Garabet renunță să-l întrebe ce nouă nebulie mai e și asta. „Atâta vreau, să-mi dai bani de un bilet de tren de clasa a treia. Îți dau banii îndărăt într-o lună.“ Crezând că bătrânul vorbise într-o doară despre aprovizionarea pe care trebuia s-o facă la București, bunicul nu reacționează imediat, încât celălalt, după viața năprasnică trăită în ultimii ani, își închipui că ezitarea lui era un refuz. Îl prinse de guler pe bunicul, care abia atunci simți cât de tare îi tremura mâna. „Așază-te, îi spuse Hartin Fringhian. Dacă nu mă crezi în stare să-ți dau banii înapoi, uite cum facem. Tu îmi dai zece lei de-ăștia de-acum și eu te trec în testament cu un milion de lei de-ășia buni, de dinainte de război. Chiar acum scriem codicilul. Zece lei, Garbis, gândește-te, după moartea mea ai să fii un om bogat!“ „N-am zis că nu-ți dau bani, răspunse bunicul Garabet. Și nu mai vorbi de moarte, om trăi și om vedea.“

Trăiră și văzură. Hartin Fringhian luă iarăși trenul, acum mai puțin aglomerat, căci lipseau demobilizații, invalizii de război cerșind, moldovenii cu saci de pânză făcuți sul, pentru

a aduce grâu din Oltenia, ori refugiații de tot felul. Liniștit de această dată, Hartin ajunsese în Gara de Nord și, de acolo, cu mărunțișul care-i mai rămăsese, luă din Gara Basarab un alt tren, care îl duse până în Chitila. Se înserase. Hartin Fringhian merse până la fabrica de zahăr. Nu se încumetă să se apropie, o privi de departe, umplându-și nările cu mirosul de sfeclă arsă și de melasă, apoi ocoli prin spate, acolo unde, neîngrijită, dar rodnică, dăduse în pârg livada de nuci și de meri. Își puse sub cap sacii de pâslă și dormi până în zori. Atunci se trezi, se dezmoști după frigul nopții, scutură sacii și începu să adune nucile căzute, alegându-le pe cele sănătoase.

Splendoarea neglijată și liniștea unei livezi părăsite, dar roditoare sunt, ca orice splendoare, doar aparente. Paznicul care veghea ca muncitorii să nu șterpelească zahăr și să nu-l scoată din fabrică peste gardul din spate arunca din când în când o privire și către livadă, măcar că, în locul țevelor de cupru care începuseră să înverzească și al acoperișurilor cenușii, vedea coroanele mari și frumos rotunjite ale nucilor ori pe cele aplecate, ca un pod de palmă, ale merilor. De această dată însă, cu un colț de privire îl observă pe Hartin Fringhian, ceea ce nici nu era greu, fiindcă bătrânul căuta, concentrat, prin iarbă, fără să se ascundă cu tot dinadinsul, iar hainele lui negre se vedeau de departe. „Hei, strigă paznicul, care, ca orice îmbătrânit în post, căuta să obțină maximum de rezultat cu minimum de efort. Șterge-o de acolo!” Dar, vârstnic el, vârstnic cel care culegea, nici el nu putu să strige destul de tare, nici celălalt nu mai avea auzul destul de ascuțit. Una peste alta, paznicul rămase cu palmele pâlnie la gură, în timp ce Fringhian continuă, netulburat, să dibuiască nucile prin frunzișul reavăn. Atunci paznicul, tot ca să-și cruțe osteneala, luă de pe jos o bucată de lemn și o azvârli în direcția în care

strigase, cu mai mult succes de data asta, căci culegătorul de nuci se opri și privi în jur, căutând pricina zgomotului și îndreptându-se, tocmai de aceea, din șale. Privind acea siluetă arcuindu-și umerii într-un fel care le era atât de cunoscut lucrătorilor de la fabrica de zahăr, paznicul încremeni cu mâna pe cealaltă surcea. Apoi, se petrecu un lucru care pentru orice privitor ar fi fost de neînțeles. În loc s-o ia la fugă hoțul surprins asupra faptului, adică Hartin Fringhian, cel care o rupse la fugă fu paznicul, uitând chiar să arunce bucata de lemn. Și, cum se poate bănuî, n-a luat-o la fugă spre hoțul de nuci, ci spre clădirea administrației. Fringhian privi după dânsul și, când socoti că paznicul s-a îndepărtat binișor, scutură buza sacului, ca s-o lărgească, și se adânci iar în căutarea nucilor prin buruieni. Așa că nu observă, peste alte câteva minute, un grup de oameni care se apropia, cu unul mergând mai în față ce părea a fi șeful celorlalți, în costum bleumarin și cu șapcă, așadar, cum s-ar fi spus în vremurile acelea, directorul. Se opriră la câțiva pași și îl priviră în tăcere. Întinzându-se după o nucă mai depărtată, Harutiun Fringhian îi văzu. Tresări, se îndreptă din șale, dar nu într-atât încât să stea drept, ci mai degrabă pieziș, pregătit s-o ia din loc. Se priviră, recunoscându-se unii pe alții, dar sfiindu-se fiecare să i se adreseze celuilalt. Cel care părea a fi directorul se aplecă și ridică ceva din iarbă. Lui Hartin Fringhian, după tăcerea aceea lungă și stânjenită, gestul brusc i se păru o amenințare, or să înceapă să arunce cu pietre, nici măcar nu-și vor murdări mâinile cu el, mai văzuse așa ceva în copilărie, atunci loviseră cu pietre până la moarte, acum putea fi izgonit astfel, până la marginea rușinii. Vru să fugă, trăgând sacul după el. Celălalt întinse, într-adevăr, mâna, dar nu deasupra umărului, ca să arunce, ci drept înainte și deschise

pumnul. În căușul palmei nu erau pietre, cum se temuse bătrânul, ci nuci. Și, pentru că, în fața acestui gest neașteptat, bătrânul, privindu-i roată și apoi privind nucile, rămase descum-pănit, bărbatul cu șapcă făcu doi pași înainte, cu palma întinsă. Fringhian se îndreptă din șale, redeveni cel mai înalt dintre toți și se priviră încă. Apoi, cu o mișcare bruscă, bătrânul luă nucile din palma bărbatului, de teamă ca celălalt să nu se răzgândească. „Te știi, spuse, ești Ștefan Niculescu. Fochist, meseriaș bun... Te-am trecut în testament, încă de-atunci...” Privi în jur: „Și pe voi, ceilalți... Dacă mor, fabrica rămâne a voastră. Numai să aveți curajul s-o cereți. Și, dacă vreți, după aia puteți s-o vindeți, am scris în testament cum s-o împărțiți... Dar e păcat, e fabrică bună, atâta că s-aveți mai multă grijă de ea...”. Bărbatul cu șapcă le făcu semn celorlalți, care, urmându-i pilda, se aplecară să culeagă. Cei mai înalți scuturară nucii, să meargă mai ușor. Erau multe brațe, săculeții se umplură. Niculescu, fochist sau director sau și una, și alta, își scutură palmele, își scoase șapca și schiță un fel de zâmbet. Apoi ceru paznicului să ia desagii cu nuci în spinare și să-l conducă pe bătrân la gară. Nu-i întinse mâna, mai ales că rămăsese cu șapca strânsă între degete. Dar spuse, ca un fel de rămas-bun sau de scuză: „Să nu mai veniți... domnule...”.

Fringhian nu mai veni. Dar se înțelese cu paznicul ca, atunci când cobora din tren, să se oprească dincolo de lizieră și să-i dea săculeții pe care, adunând nucile și punându-le deoparte, paznicul, împreună cu muncitorii, să-i umple și să-l ajute până la gară. Hartin Fringhian îi întrebă pe toți de nume, făcu un codicil și îi trecu în testament. Paznicii se bucurară de atâta bănet scris pe hârtie, mulțumiră frumos, dar ar fi fost mai mulțumiți dacă bătrânul, în schimbul muncii lor,

ar fi renunțat la zecile de mii de lei din testament și le-ar fi dat doi-trei lei să-și cumpere câte o cinzeacă de ȕuică de la bufetul gării. Hartin Fringhian însă, pe cât era de generos după moarte, pe atât era de cumpătat pe timpul vieții sale.

Mai ales că afacerea abia se încropea. Stătu câteva zile închis în cămăruța lui din curtea bisericii armenesti Sfânta Maria din Focșani, molfăind pâine uscată cu ceai de tei, apoi se plimbă cu pas mărunț pe străzi, privi vitrinele, colindă zahanalele și birturile, intră în magazine și întrebă vânzătorii de una, de alta, se sfătui cu Sahag Șeitanian și cu alții care fie mai practicau negustoria, așa căznită cum era în vremurile acelea, fie o practicaseră și, cu toate că își pierduseră dughenele și tejghelele, nu-și irosiseră și deprinderile.

„E cazul să mă reprofilez, hotărî. Nu e timpul cel mai potrivit pentru dulciuri. În astfel de vremuri tulburi, oamenii preferă să-și bea necazurile decât să sugă zaharicale pe la sărbători. Mai degrabă cumpără sărături, care îndeamnă la băutură, decât dulciuri, care taie setea.“

Așa s-a făcut că, din regele zahărului, Hartin Fringhian a devenit neguțator al lucrurilor sărate. Alese de la Mercan, magul aerului, câteva borcane pântecoase, cu buza ciobită, ca să le poată lua pe gratis. Puse în ele câte un pumn de sare grunjoasă, turnă apă fiartă în care lăsă să plutească miejii de nucă și îi ținu câte două zile, să se îmbibe cum trebuie. După care prăji pe plită miejii de nucă scoși din saramură și porni să colinde birturile, vânzând nuci prăjite și sărate, care mergeau de minune la o halbă de bere sau la un șpriț subțire. Cum, între timp, dughenele de coloniale dispăruseră și, odată cu ele, arahidele în coajă sau prăjite în sare, alunele turcești, fisticurile ori migdalele, neavând așadar concurență, iar birtașii

uitându-se chiorâș la cei care vindeau, ca și la cei care ronțăiau semințe de dovleac ori de floarea-soarelui și scuipau cojile primprejur, negoțul cu nuci sărate al lui Hartin Fringhian merse destul de bine. Dimineața, atunci când birturile erau închise, cârciumarii își lustruiau tejghelele și descleiau de pe mese resturile lipicioase, iar bețivii dormeau, ca să-și limpezească sângele, Hartin Fringhian se așeza pe trotuarul din fața bisericii armenesti ori pe peronul gării și vindea, cu cana, mieji de nucă. Iar de sărbători, mergea pe la casele armenilor și vindea, cu măsura mai mică, cu ceașca adică, pentru ca prețul să nu pară prea mare, nuci pisate pentru sarailie, baclavale și *anuș-abur*. Cum investiția inițială a fost neglijabilă, comerțul cu nuci merse destul de bine, atât de bine, încât, odată cu căderea iernii, Hartin Fringhian își permise chiar să-și cumpere un palton ponosit, de la consignația lui Weissmann de lângă hala de carne, un palton ros pe la cusături, dar călduros, lăsat evreului de niscaiva rubedenii îndoliate. Astfel încotoșmănat, Hartin Fringhian se încumetă să-și extindă aria negoțului. De sărbătorile mari, se ghemuia în trenul de noapte spre București, primind, în schimbul unui pumn de nuci, un loc în vagoanele friguroase de clasa a treia. Mergea drept la Catedrala armenescă, de pe Bulevardul Carol I, care se chema acum Bulevardul Republicii, unde vindea miejii. „E mai mult dever“, le explica celor care nu înțelegeau prea bine rostul călătoriilor sale. Pentru armenii din București, mai pretențioși, alegea marfa cea mai bună și într-o prezentare mai ispititoare. Spărgea nucile cu băgare de seamă, cu un ciocan mic, de cizmărie, împrumutat de la Anton Merzian, apoi scotea miejii întregi, lipiți strâns unul de altul. Acum, când scriu *Cartea șoaptelor*, la jumătate de veac de la sărbătorile acelea armenesti și de la taifasurile de după slujbă, pe care

armenii le lungeau în curtea bisericii, nu sunt puțini bucureștenii care își amintesc de Hartin Fringhian, intrând în biserică, scoțând din buzunarul paltonului câteva mucuri de lumânare, luate, probabil, de la Arșag, clopotarul din Focșani, aprinzându-le și ieșind apoi pentru a rămâne neclintit, la intrarea în curtea bisericii, dar pe partea dinăuntru, ca să nu-l alunge vreun milițian. Își vindea acolo mieji nemaivăzuți, rotunzi ca niște ouă de porumbel. Bărbații aflați acum, când citim *Cartea șoaptelor*, la început de bătrânețe și care erau atunci niște puștani știu că părinții lor, trecând pe lângă bătrânul Hartin Fringhian, cu paltonul lui ponosit și cu sacoșa de nuci alături, abia dacă îl salutau. Se rușinau să-i întindă mărunțișul pentru cana cu mieji tocmai celui pe care îl cunoșteau atât de bine de pe vremea când smochingul zdrențuit era o haină lucitoare ; sfiindu-se așadar, trimiteau copiii să cumpere nucile. Hartin Fringhian ajunsese să cunoască pe copii pe numele lor mic, le mai dădea câte un miez pe deasupra, ca să-l ronțăie până acasă. Și, pe urmă, drumul până la gară, ocolind pe cât se putea centrul, pentru a-i evita pe cei care ar fi putut, alții decât armenii, să-l recunoască. Se întorcea cu trenul de noapte și, dacă nu întârzia prea mult, dădea o raită prin birturile de lângă gară. Dar cu pași tot mai mărunți, sprijinindu-se de ziduri pentru a-și trage suflarea, îmbrăcându-și paltonul tot mai devreme toamna și lepădându-l tot mai târziu primăvara. Încerca, pe unde putea, să se așeze, auzea tot mai greu și învăța să deosebească monedele cu buricele degetelor, căci vederea îi slăbise. Din când în când, pe mușteriii ceva mai darnici, pe cârciumarii mai prietenoși care, uneori, din ce le rămăsese, îi mai puneau în față câte o zeamă caldă cu pâine ori pe cei pe care îi simțea ceva mai necăjiți decât el, îi întreba de nume și seara, cu nasul lipit de hârtie și cu tocul

muiat în cerneala îndoită cu apă, ca să nu se termine, încropea câte un codicil prin care îi trecea în testament. Singurul lucru cu adevărat viu într-însul rămăsese testamentul. Ultima schimbare datează din 1958, când mușterii mai cumsecade ori sărăcimea armeană au fost adăugați, iar cea din urmă, Mariam Aslanian, văduva preotului Dagead, cu 40 000 de lei, la valoarea din 1938, adică mai mult decât toată pensia ei până la moarte. Într-o seară, prin februarie 1959, Hartin Fringhian a intrat în curtea noastră, probabil că m-a văzut și pe mine, mi-a vorbit, în armeană lui bolovănoasă din Erzerum, poate că a controbăit prin buzunare după vreun miez de nucă, nu știu. Dintre toți magii, cum spuneam, el este singurul pe care nu mi-l amintesc decât prin darurile sale.

Ca de fiecare dată când, în clipe fundamentale din existența lor, armenii copilăriei mele au simțit nevoia să reziste, să păstreze ori să explice, Hartin Fringhian a avut prilejul lui de a se întâlni cu fotografia. Ca toți armenii care, în preajma despărțirilor, a luptelor, a masacrelor, a plecărilor în convoaie, așadar la întâlnirea cu moartea, simțeau nevoia să se pună la adăpost, fotografiind partea vie din ei, Hartin Fringhian i-a cerut bunicului să-l pozeze. Cum însă partea vie a trupului său era testamentul, a vrut să-i fotocopieze testamentul. Și, în noaptea aceea de iarnă din 1959, bunicul a fotografiat, filă cu filă, testamentul lui Hartin Fringhian, codicilele, înștiințările din *Monitorul Oficial*, totul. Apoi, au adunat foile încă umede și lipicioase, pe care bunicul le dezvoltase cu grijă, într-un alt dosar pe care bătrânul i l-a dat spre păstrare, iar bunicul i-a promis să facă totul așa cum îi ceruse.

A fost o iarnă grea, mai ales după gerul Bobotezei. Nu atât de înzăpezită ca aceea din 1954, când pâinea era adusă cu camionul și aruncată de pe stradă direct pe acoperiș, unde

oamenii urcau dinăuntru, dând la o parte, cu osteneală, chepengul podului, căci pe dinafară casele erau acoperite de omăt până la streșini. Dar negoțul e negoț și, chiar dacă în suieratul acela mușterii cereau mai degrabă vinars și țuică decât bere și șpriț, Hartin Fringhian continuă să colinde nopțile prin birturi, iar ziua să privească, în gară, vălătucii de abur ai trenurilor, moțâind mai degrabă decât negustorind. Seara, cu creionul chimic muat în gură, făcea socotelile în registrul cu foile împărțite în două, câștiguri și pierderi, apoi compara rezultatul cu monedele așezate în batiste înnodate la colțuri, ca niște săculeți cu galbeni. Dacă socotim că bătrânul purta aceleași haine, mânca pe unde apuca și-și încălzea plita cu vreascuri adunate din cimitir, iar cheltuielile lui erau foarte mici, negoțul cu nuci al regelui zahărului se făcea în câștig. Nu într-atât, destul totuși, ca atunci când, după câteva zile, se hotărâra în sfârșit să spargă ușa și-l găsiră, cu ochii sticlind și încovrigat ca o pasăre degerată, bănuții înnodeați să ajungă pentru coșciug și pentru cruce. Și, pentru ca Anton Merzian și Krikor Minasian, care, de când își puseseră atelierele de cizmărie alături, pe Strada Mare, se certau tot timpul, să nu mai găsească vreun sâmbure de zaveră tocmai acolo, la căpătâiul lui Hartin Fringhian, primul lucru pe care îl făcură, fără să închidă ochii mortului – „Lasă-l să vadă și el că numărăm cinstit, spuse Agop Aslanian, contabilul parohiei, că nu suntem furi de morți“ –, a fost să desfacă batistele, să numere monedele și să verifice rezultatul cu ceea ce scria în registru. „Totul e în regulă, Hartin, spuse Der Varjabedian, Dumnezeu să-ți lumineze sufletul.“ La capătul acelei numărători fără cusur, care încheie socotelile lui Hartin Fringhian cu lumea, preotul îi închise ochii. Mariam Aslanian, preoteasa văduvă, se oferi să-i caute alte veșminte, mai arătoase, de-ale

bărbatului ei. Bunicul o opri. Așa că Hartin Fringhian, după dorința lui, a fost înmormântat în costumul negru care fusese odată smoching, dar care, de atâta purtat, se fărâma între degete ca hârtia veche. Cum nu-l puteau petici, au găsit un cearșaf alb, un fel de giulgiu pe care i l-au tras până sub bărbie, peste costumul negru și peste mâinile împreunate deasupra testamentului.

Apoi, bunicul, la căpătâiul mortului, despături teancul de foi și parcurse cu glas rar toate rândurile pe care Hartin Fringhian le subliniasse, dorind a fi citite la moartea sa. „Subsemnatul Hartin Fringhian, neavând ascendenți și descendenți, dispun ca la încetarea mea din viață să se urmeze cu averea mea în modul următor : Constitui Fundațiunea «Hartin Fringhian», lăsându-i în deplină proprietate imobilul meu din București, Calea Victoriei nr. 72, bijuteriile aflate în seiful nr. 78 la Banca Comercială Română, 178 000 de acțiuni societatea Arad-Chitila, 72 000 de acțiuni la Societatea «Banat» depozitate în seifurile 1392, 1398, 1400 la BCR, 2231 și 2361 la Banca Națională a României, precum și totalitatea acțiunilor Romcolind, zece milioane de lei scrisuri funciare Iași aflate în casa mea de bani și orice altă avere mobilă, imobilă, creanțe, acțiuni, efecte de stat oriunde se află sau se vor afla în țară sau în străinătate ce mai posed sau voi poseda la încetarea mea din viață. Scopul Fundațiunii este : a se construi și întreține la București un spital cu minimum 80 de paturi, înzestrându-l cu tot mobilierul, inventarul, aparatele și instrumentele moderne ; a se construi și întreține în București un cămin pentru elevi români ortodocși săraci, copii de plugari. Las Academiei Române suma de 15 milioane de lei cu care se vor cumpăra imobile de raport. Din veniturile acestor imobile se vor aloca burse elevilor români creștini ortodocși săraci și merituoși. Las Ministerului

Instrucțiunii Publice fonduri pentru a se construi în fiecare an câte o școală primară cu tot mobilierul necesar în comunele rurale. Las Uniunii Generale Armene de Binefacere din Paris cincizeci de milioane de lei...” Bunicul citi în continuare, preț de un sfert de ceas, toată lista de imobile, terenuri, bani lăsați bisericilor, universităților, diferitelor instituții publice, salariaților precum și lunga listă de beneficiari, de la colaboratorii mai vechi, epitropi, notari și administratori, până la cei mai noi, birtași, mușterii, sărăntoci și buni samariteni. Apoi, închise testamentul și își făcu o cruce largă, de om care și-a ținut promisiunea. Iar pentru Anton Merzian, cel care nu vorbea decât în întrebări, a fost cât se poate de firesc să mai adauge una : „Cam câți bani să fie în total?”. Bunicul a clătinat din cap și a cântărit foile, de parcă în greutatea lor stătea mărimea sumei. „Cred că vreun miliard de lei buni...” „Un miliard, zici?”, îi păru lui Merzian de neimaginat. „Adică de o mie de ori un milion”, explică Agop Aslanian, contabilul, fiul preotesei Mariam. „Un milion, zici?”, continuă să se nedumerească cizmarul. „Adică de un milion de ori o mie.” „Aha, o mie, da?”, se lămură Anton Merzian. „Un miliard”... repetă Krikor Minasian, nepricepând, căci acest cuvânt nu-l mai rostise vreodată, și privi uimit la chipul liniștit al bătrânului, întins în coșciugul atât de îngust, încât semăna mai degrabă cu lăzile de ambalaje ale lui Mercan, vânzătorul de sticle goale.

Spălat în grabă și, tocmai de aceea, rămas cu urme de creion chimic pe degete și la colțul buzelor, îmbrăcat în costumul subțiat și fărâmicios ca un pergament, așezat într-un coșciug făcut din scândură subțire și crudă, negeluită, a fost înmormântat, în primăvara anului 1959, Hartin Fringhian. Preotul Varjabedian a mormăit pe nas cântecul de pomenire *I veri Ierusalem*. Cei câțiva adunați în jurul sicriului s-au purtat

mai degrabă ca la o treabă care trebuie încheiată, n-au vărsat vreo lacrimă și n-au suspinat. Mariam doar, preoteasa, plânse, dar nu pentru bătrân ori pentru moștenirea de care nu se putea bucura, ci pentru că, după moartea bărbatului ei, așa făcea ea la toate înmormântările.

Șapte

— Nu vă atingeți de femeile lor, spuse Armen Garo. Și nici de copii.

Se strânseseră, unul câte unul, în sediul ziarului *Djagadamard* din Constantinopol toți membrii Misiunii speciale. Fuseseră selecționați cu băgare de seamă. Apoi, din grup fuseseră păstrați doar cei care mai participaseră, fie pe cont propriu, fie în ambuscade, la astfel de acțiuni. „Nu am încredere decât în cineva care a mai ucis“, hotărâse Armen Garo. Primiră fotografiile celor pe care trebuiau să-i găsească în ascunzătorile lor. Ascunzători ce puteau fi oriunde, de la Berlin și Roma până în stepele din Asia Centrală. Talaat Pașa, ministrul de Interne, cu umerii lați și gâtul gros, avea un trup vânjos, al cărui cap, cu bărbia pătrată și fălcile pregătite să sfâșie, era mai degrabă o prelungire a pieptului puternic. Iar în partea de jos a fotografiei, pumnii, de două ori mai mari decât ai unui om obișnuit, îi trădau agresivitatea. Lângă el, fragilă și cu trăsături delicate, soția lui, într-o rochie albă și cu pălărie de dantelă, după moda europeană, atât de deosebită de fesul pașalei. Apoi Enver, mărunț, înălțat de tocurile cizmelor. Privire semeață și degete subțiri apucând vârfurile mustății, mândru de fireturile sale de comandant al armatei și care, căzându-i din abundență pe umeri și acoperindu-i pieptul îngust, căutau să-i mascheze obârșia modestă de fiu al unei

mame care, pentru a-l crește, se îndeletnicise cu o meserie dintre cele mai disprețuite în Imperiu, aceea de spălătoareasă de morți. Într-una dintre fotografii, brațul lui subțire, posesiv și totuși timid, înlănțuia mijlocul delicat al soției sale, Nadjeh, prințesă din haremul imperial, așadar fiică a sultanului. Iar în altă fotografie, Enver, fiul spălătoresei de morți și ginerele sultanului, făcea efortul de a părea semeț, cu trăsăturile încremenite, între portretele idolilor săi, Napoleon și Frederic cel Mare. Djemal Pașa era un fel de Lepidus în acest triumvirat războinic. Cu înfățișarea lui comună, dacă nu ar fi purtat epoleții de ministru al Marinei, ar fi putut trece cu totul neobservat, deși se căznea să țină pasul cu brutalitatea lui Talaat și cu semeția lui Enver. Apoi dr. Nazîm și Behaeddin Șakir, ideologii Partidului Unire și Progres, cei care au avut ideea slobozirii din închisori a criminalilor care, înrolați în unități înarmate, aveau să supravegheze convoaiele de armeni și să le măcelărească pe la răspântii. Despre nevestele lor nu știm cât erau de frumoase, erau plinuțe și cu părul negru, dar trăsăturile nu li se deosebesc bine, căci singurele fotografii care ni s-au păstrat din vremea tinereții lor le înfățișează cu chipul acoperit de voaluri, plângând la căpătâiul soților puși în sicriu, după ce grupul justițiar și-a îndeplinit misiunea. Și ceilalți, Djemal Azmi, prefectul Trabizondei, Bahbud Khan Djivanșir... Armen Garo ridică fotografiile lui Talaat și Enver, împreună cu soțiile lor. Privi pe rând la fiecare: Solomon Tehlirian, Aram Yerkanian, Arșavir Șiraghian, Hraci Papazian, Misak Torlakian.

— Nu ucideți femeile, repetă. Și nici pe copiii lor.

Nu are importanță pentru noi data la care a avut loc această întâlnire. *Cartea șoaptelor* nu este o carte de istorie, ci una a stărilor de conștiință. De aceea ea devine translucidă și

paginile ei sunt transparente. E drept că în *Cartea șoaptelor* sunt multe date precise menționând chiar ziua, ora și locul. Condeiu umblă prea repede, dar, uneori, se hotărăște să mai zăbovească în așteptarea mea și a cititorului, iar atunci detaliază mai mult, poate, decât e necesar. Fiecare cuvânt în plus lămurește, dar, tocmai de aceea, împuținează.

Așadar, chiar dacă am șterge din ea orice înșiruire de ani și orice socoteală a zilelor, *Cartea șoaptelor* și-ar păstra toate înțelesurile. Lucruri de acest fel s-au întâmplat întotdeauna oamenilor de pretutindeni. De fapt, *Cartea șoaptelor*, în miezul ei, rămâne aceeași pentru orice timp, ca un coral de Johann Sebastian Bach, ca o poartă îngustă prin care oamenii trec, aplecându-se ori strângându-se unii într-alții.

— Întâi de toate, ne-au ucis poetul, spuse Șavarș Misakian.

Sediul ziarului scăpase ca prin minune de dezastru. De altfel, pentru toți armenii din capitală, după măcelul pornit în 24 aprilie 1915, când sute de intelectuali au fost arestați, iar cea mai mare parte uciși, revocarea ordinului de deportare a fost socotită un miracol. Ei urmau să împărtășească destinul celorlalte comunități armene, fiind alungați din casele lor și jefuiți de tot ce aveau, dar având o soartă mai grea, căci, spre deosebire de armenii din Van, Sivas sau Adana, ar fi trebuit să traverseze în convoaie tot podișul Anatoliei spre deșerturile Siriei, unde, dacă nu ar fi fost masacrați de trupele de criminali înarmați ori de bandele nomade, aveau să moară de foame și de frig în întinderile de corturi improvizate, în deșertul unde arșita zilei și gerul nopții își împărțeau în mod egal victimele.

Interzis în aprilie 1915, organul central de presă al Federației Revoluționare Armene, numit pe atunci *Azadamard*, a reapărut în 1918 sub un nou nume, care îl evoca însă pe cel dintâi, *Djagadamard*. Șavarș Misakian era pe vremea aceea redactor-șef

și se întorsese să-și reia funcția. Stătea într-un colț, nu făcea parte din Misiunea specială, dar avea o autoritate care lui Armen Garo și lui Șahan Natali le era necesară. O autoritate pe care i-o dădea nu statura lui, ci tocmai, cu umărul stâng aplecat și cu capul strâmb, lipsa oricărei semeții. Infirmitatea lui impunea celorlalți, pentru că amintea de îndărătnicia cu care rezistase torturilor în închisoarea militară unde fusese întemnițat în martie 1916 și unde, câteva luni mai târziu, se smulsese din mâinile schingiuitorilor, aruncându-se spre curtea interioară de la etajul al treilea. Supraviețuise rănilor grave și fusese eliberat la 27 noiembrie 1918, odată cu ocuparea capitalei de către trupele aliate, dar trupul său, cu oasele zdrobite, luase asupra sa strâmbătățile lumii, amintind tuturor că se mântuise de frica de moarte.

Dușmanii lor știau că, pentru a-i putea nimici ca popor, trebuie numai decît să li se ucidă Poetul. Pentru un popor oprimat și amenințat, Poetul devine conducătorul. Daniel Varujan fusese arestat, împreună cu ceilalți intelectuali, în 24 aprilie 1915. A fost legat de un copac și ucis cu pietre, apoi lăsat pradă animalelor și duhurilor nopții. Unele legende spun că este viu și, în timpul incendiului din Smirna, unii povesteau că i-au văzut pentru o clipă chipul în oglinzile arzând. Singurul lucru pe care îl putem proba din aceste legende despre învierea lui Daniel Varujan este că, știindu-se locul în care și-a îndurat patimile, legat de trunchiul copacului, așadar pe o cruce vie, nu se cunoaște locul unde i-ar putea fi mormântul. Având dovada morții sale și chiar numele călăului său, Oguz Bey, căpetenia din Ceanguiri, dar neavând știre despre mormântul său, putem să ne lăsăm ispitiți de gândul învierii sale.

Alții dintre cei arestați în 24 aprilie, ca, de pildă, cei doi membri ai Parlamentului, deputatul de Constantinopol, Krikor

Zohrab, și cel de Erzerum, Vartkes Seringulian, au ajuns până în deșerturile siriene, la Urfa, apoi la Alep. Despre ei ne vorbește Roessler, consulul german din Alep, într-o scrisoare adresată ambasadorului german Wangenheim : „Zohrab și Vartkes efendi se găsesc la Alep și fac parte dintr-un convoi cu destinația Diarbekir. Pentru ei asta înseamnă moarte sigură : Zohrab e cardiac, soția lui Vartkes tocmai a născut“. Despre crimele petrecute pe vremea copilăriei bunicilor mei am aflat multe nu atât din mărturiile supraviețuitorilor, cât mai ales din lăudăroșenia ucigașilor. Câtă deosebire între sfiala celor care mor și trufia celor careucid... Astfel, aflăm că au fost spintecați cu baionetele, creierii lui Vartkes au fost zburăți cu focuri de armă, iar capul lui Zohrab a fost sfărâmat cu pietre. Trupurile le-au fost apoi ciopârțite și părăsite. Dacă cineva s-ar mai fi ostenit să îngroape numeroșii morți ai acelor zile, nu ar fi putut, din resturile trupurilor zdrobite, să-i recunoască.

Dar lumea merge înainte. Locul în care Daniel Varujan a fost ucis se numește Tuna. Înainte de a fi luat de lângă ceilalți, poetul a spus : „Aveți grijă de fiul meu, care tocmai s-a născut. Să fie botezat Varujan“.

— Îi vom răzbuna, și pe el, și pe ceilalți, spuse Armen Garo, privind țință la Șavarș Misakian. Tocmai de aceea, să nu vă atingeți de femeile și de copiii lor. Noi nu suntem furi de morți și nici ucigași de femei.

Ședeau în primul cerc.

— Armen are dreptate, a zis Șavarș Misakian. Urmați pilda generalului Dro.

În vremea aceea, Dro nu era încă general. Avea doar douăzeci și unu de ani în februarie 1905, când la Baku s-au pornit masacrele care au durat trei zile. Câteva mii de armeni au fost uciși de bandele tătare. Iar prințul Nakașidze, guvernatorul

țarului, în ciuda avertismentelor și apoi a strigătelor de disperare ale populației armene, nu a făcut nimic ca s-o protejeze, ba mai mult, a furnizat arme atacatorilor. Comitetul Central al Federației Revoluționare Armene i-a comunicat atunci guvernatorului general Nakașidze că partidul l-a condamnat la moarte. Tânărul Drastamat Kanayan, pe care noi l-am întâlnit deja sub numele de generalul Dro, a fost însărcinat să execute sentința.

În ziua hotărâtă, Dro așteptă alaiul guvernatorului pe o stradă îngustă, acolo unde garda călăreților cazaci nu putea înconjura caleașca princiară. Bomba fusese așezată într-un săculeț și acoperită cu ciorchini de struguri. Văzând însă că prințul este însoțit de soția lui, Dro a ezitat și, în cele din urmă, a renunțat, mulțumindu-se doar să-i privească trecând. A așteptat până la căderea serii. La întoarcere, în caleașcă se afla doar prințul. Atunci când convoiul a ajuns în dreptul lui, Dro a aruncat desaga în caleașcă și a rupt-o la fugă. Explozia a fost teribilă. Împreună cu Nakașidze au fost spulberați atunci mai mulți călăreți ai gărzii guvernamentale. Profitând de panică, Dro a reușit să dispară, iar câțiva camarazi l-au trecut, în aceeași noapte, dincolo de frontiera turcească. Unde a rămas nouă ani, până la începutul războiului.

— Dar, pe atunci, Dro nu putea să-și închipuie ce avea să se întâmple, spuse Arșavir Șiraghian.

Nimeni nu și-a putut închipui. Conducătorii armenilor îi sprijiniseră pe Junii Turci să ajungă la putere, socotind că ei vor pune capăt atrocităților sultanului sângeros, Abdul Hamid. Vartkes efendi, viitorul deputat de Erzerum, îl ascunsese în locuința sa, în timpul contrarevoluției, pe Halil Bey, același care, mai târziu, va ordona uciderea sa. Și, amară ironie a sorții, dacă Dro socotise că o femeie nu are de ce plăti pentru păcatele bărbatului ei, treizeci de ani mai târziu, la Omsk,

Stalin va pune ca femeia lui Dro să fie omorâtă, împreună cu unul dintre fiii lor, plătind pentru faptele bărbatului ei.

— În Trabizonda, spuse Misak Torlakian, câteva sute de femei, împreună cu copiii lor și cu bătrânii care nu puteau merge, au fost suiți pe plute și duși în largul mării. Femeile s-au bucurat, în toată nenorocirea aceea, când li s-a spus că vor face o parte din drum pe apă, fiind astfel cruțate de o osteneală în plus. Însă, a doua zi, plutele s-au întors goale la țarm. Femeile fuseseră înecate în mare. La fel s-a întâmplat la Unieh, la Ordu, la Tripoli, la Kerasonda și la Rize. Din satul meu Ghiușana, nicio femeie nu a ajuns cu convoaiele până la Meskene, la Rakka, la Ras-ul-Ain sau Deir-ez-Zor, ceea ce înseamnă că au murit toate pe drum, de foame, de glonț sau de cuțit.

— În vilaietul Kharput, spuse Solomon Tehlirian, în iunie, au fost omorâți notabilii, apoi din orașe și sate au fost ridicați bărbații. Convoaiele au fost alcătuite numai din femei, bătrâni și copii. La Arabkir, femeile au fost îmbarcate în luntre și apoi înecate. Copiii armeni din orfelinatul german au fost înecați în lacul din apropiere. Femeile din Mesne, pornite spre Urfa, au fost ucise pe drum și trupurile lor au fost azvârlite în râu. Pe drumul dintre Sivas și Kharput, corpurile femeilor mutilate și masacrate pe malul de răsărit al Eufratului au zăcut luni în șir pe marginea drumurilor sau în râpe. Erau prea multe ca să le îngroape. Scheletele lor încă se mai vedeau la jumătatea lui 1916. Din aproape două sute de mii de suflete, câte avuseseră convoaiele, doar o zecime au ajuns până la Ras-ul-Ain și Deir-ez-Zor.

— Primele femei care au ajuns la Meskene, Rakka și Deir-ez-Zor, spuse Aram Yerkanian, au fost cadavrele care pluteau pe Eufrat. Toată luna iulie a anului 1915, Eufratul a

fost acoperit de cadavre umflate de apă, de capete, mâini și picioare, de-a valma. Apele fluviului erau roșietice, totul arăta de parcă atunci se născuse moartea.

Cercul celor care depuneau mărturie se lărgi.

— Prezența cadavrelor pe Eufrat este continuă, spuse Roessler, consulul german din Alep. Trupurile sunt toate legate în același fel, două câte două și spate în spate. Asta arată că nu e vorba de ucideri întâmplătoare, ci de un plan general de exterminare, conceput de autorități. Cadavrele curg la vale, tot mai numeroase. Mai ales femei și copii.

— Peste șase sute de armeni, spuse Holstein, consulul german din Mosul, mai ales femei și copii alungați din Diarbekir, au fost uciși în timpul transportării pe râul Tigru. Plutele au ajuns goale ieri la Mosul. De câteva zile pe râu plutesc cadavre și membre omenеști. Alte convoaie sunt pe drum și probabil că le așteaptă aceeași soartă.

— Prin Alep, spuse Guys, fostul consul al Franței, trec, începând cu luna mai, convoaie de mii de persoane. După o ședere de două-trei zile în locuri special amenajate pentru ei, acești nefericiți, cea mai mare parte femei și copii, primesc ordinul de a se îndrepta spre Idlib, Mâna, Rakka, Deir-ez-Zor, Ras-ul-Ain, către deșerturile Mesopotamiei, locuri destinate, potrivit convingerii tuturor, să le fie mormânt.

— Mii de văduve, armence din vilaietul Van, spuse Jackson, consulul american din Alep, neînsoțite de un singur bărbat adult, se apropie de Alep într-o stare mizerabilă și pe jumătate goale. Acestea, ca și celelalte zece-douăzeci de grupuri care au mai trecut, sunt convoaie compuse din cinci sute până la trei mii de persoane, ducând după ele copii aflați într-o indescritibilă stare de mizerie.

Și din nou Roessler :

— În legătură cu armenii din Kharput, mi s-a raportat că, într-un sat situat la sud de oraș, bărbații au fost separați de femei. Bărbații au fost măcelăriți și lăsați astfel de o parte și de alta a drumului pe unde femeile au fost nevoite să treacă.

— S-ar putea crede, spuse Aram Andonian, cel care strânsese mărturiile supraviețuitorilor, că cele câteva sute de copii ai orfelinatului din Deir-ez-Zor n-au existat niciodată.

Abia către sfârșit și la capătul drumului, autoritățile au crezut că găsiseră soluția la o problemă ce păruse până atunci de nerezolvat : cum să ucizi fără să rămână în urmă trupurile celor morți. Nu pentru că asta i-ar fi făcut să se simtă în vreun fel vinovați, ci pentru că sutele de mii de trupuri îmbucătățite, cu pielea înnegrită pe oase, plutind pe apă sau zăcând în fundul prăpăstiilor, dincolo de faptul că priveliștile acelea umpleau de deprimare și pregăteau pentru moarte convoaiele care veneau din urmă, stânjeneau totuși circulația pe drumuri și pe calea ferată, îngălbeneau și îngroșau aerul cu miasmele morții, stârneau protestele arabilor care nu mai puteau folosi pentru băut apele râurilor și erau aducătoare de molime. Pentru înlăturarea tuturor acestor neajunsuri, uciderea copiilor din Deir-ez-Zor trebuia să fie crima perfectă.

Orfanii, adunați din Meskene și din celelalte localități unde erau instalate tabere de refugiați, au fost mânați prin deșert spre Deir-ez-Zor. Imaginați-vă un convoi cu sute de copii desfigurați, acoperiți de zdrențe și împleticindu-se, în picioarele goale, prin arșița sau frigul deșertului. Cu umerii acoperiți de plăgi sângerânde, colcăind de viermi, mânați din spate de călăreți care îi loveau cu biciul sau cu bastonul. Cei morți sau în agonie erau aruncați în căruțele ce însoțeau convoiul. Locul în care au reușit să ajungă se numește Abuhahar. Doar trei sute de copii se mai puteau ține pe picioare, restul, mai

numeroși, erau duși în căruțe. La poalele munților de la marginea deșertului, soldații au oprit convoiul și căruțele au fost descărcate pe câmp. Soldații au înconjurat locul, așteptând căderea serii. Și, odată cu înserarea, au sosit păsările deșertului. Atrăși de mirosul de sânge, apoi unii de zborul celorlalți și mai apoi de vacarmul croncăniturilor și de pocnetul cărnii smulse de pe oase, vulturii și corbii deșertului s-au năpustit asupra trupurilor care, chiar vii fiind încă, nu mai aveau nicio putere să se apere. Păsările ținteau mai ales ochii, obrații și buzele, cu atât mai ademenitoare cu cât trupurile se împuținaseră. Vreme de două zile, păsările se lăsară, stoluri-stoluri, peste câmpul acela descărn timer de la poalele munților, iar copiii fură lăsați pradă ciocurilor și ghearelor negre și oțelite. Povestea au spus-o, îngroziți, arabii nomazi. Iar cel care i-a comandat pe soldați, caporalul Rahmeddin, a fost promovat, ajungând, neașteptat de repede, comandantul jandarmeriei din Rakka.

Ceilalți orfani, care zăceau bolnavi și flămânzi în orfelinatul din Deir-ez-Zor, au fost încărcăți în căruțe, într-o zi înghețată de decembrie. Muribunzii au fost aruncați în Eufrat; fluviul, involburat cum era în acea perioadă a anului, înghiți repede trupurile uscate. După un drum de douăsprezece ore prin deșert, fără niciun fel de hrană sau apă, comandantul convoiului, despre care știm că se numea Abdullah, dar îi plăcea să i se spună Abdullah pașa, găsi trei mijloace diferite de exterminare a copiilor. Dar, pentru că simțea în privirile soldaților o oarecare ezitare, înșfăcă un băiețel de doi ani și-l arătă celorlalți: „Chiar și pruncul acesta, le spuse, trebuie, ca și toți cei pe care-i găsiți de vârsta asta, ucis fără milă. Va veni o zi când se va ridica, îi va căuta pe cei care i-au omorât părinții și va dori să se răzbune. Acesta e fiul de câine care într-o zi ne va căuta

să ne omoare!“. Și, învârtindu-l de câteva ori în aer, îl izbi cu furie de pietre, strivindu-l până să apuce să geamă.

O parte dintre căruțe le așezară una lângă alta, înghesuind în ele câți copii puteau să încapă, și în mijloc puseră o căruță plină cu explozibil, care, odată detonat, îi spulberă, transformându-i pur și simplu în funingine. Pe cei care nu mai erau în stare să meargă îi întinseră pe câmp, presărară deasupra lor iarbă uscată îmbibată cu petrol și le dădură foc. Iar pe ceilalți, care nu încăpuseră în căruțe, i-au împins spre peșteri, ale căror guri au fost astupate cu lemne și ierburi cărora le-au dat foc, sufocându-i pe copii și lăsându-le trupurile vinete și carbonizate în fundul grotelor.

Dar nici cea mai desăvârșită crimă nu poate fi pe de-a-ntregul perfectă. O fetiță, pe nume Ana, s-a adăpostit într-un cotlon de peșteră unde, datorită unei crăpături în munte, a prins o dâră de aer. Astfel, a supraviețuit și, când focurile s-au stins, după o zi și o noapte, a ieșit. Rătăcind câteva săptămâni până la Urfa, a găsit acolo câțiva armeni refugiați și le-a povestit despre uciderea pruncilor.

Iar din cel de-a treilea cerc se aude vocea lui Djemal Pașa, ministrul Marinei, alarmat de numărul mare de cadavre care pluteau pe Eufrat. Și mai apoi indignat de faptul că traseele convoaielor pot perturba circulația pe calea ferată. Atunci au înțeles autoritățile turcești că, oricât de perfect ar fi fost conceput sistemul de exterminare a armenilor, el avea totuși un defect: în urmă rămâneau trupurile celor uciși. Imperfecțiune pe care Reșid Pașa, prefectul din Diarbekir, căută s-o îndrepte pe cât îi stătea în puteri:

— Eufratul are prea puțin de-a face cu vilaietul nostru. Cadavrele care plutesc pe râu provin, probabil, din vilaietele Erzerum și Kharput. Cei care mor aici sunt aruncați în fundul

peșterilor sau, cum se întâmplă cel mai adesea, sunt stropiți cu petrol și arși. Rareori se găsește destul loc pentru a fi îngropați.

Ne întoarcem la primul cerc.

— Voi n-ați văzut locurile unde se reuneau convoaiele, spuse Hraci Papazian, sau, mai exact, ce mai rămăsese din ele. La Deir-ez-Zor. Mii de corturi făcute din zdrențe. Femei și copii goi, atât de slăbiți de foame, încât stomacul lor nu mai primea mâncarea. Groparii aruncau în căruțe, laolaltă, morții și muribunzii, ca să nu mai piardă vremea. Noaptea, de frig, cei încă vii îi puneau pe cei morți deasupra, să se încălzească. Pentru mame, cel mai bun lucru care se putea întâmpla era să se ivească vreun beduin și să le ia copilul ca să-l scape din mormântul acela uriaș. Dizenteria făcea aerul irespirabil. Câinii răscoleau cu boturile în burțile sparte ale morților. Numai în octombrie 1915, prin Ras-ul-Ain au trecut peste patruzeci de mii de femei, păzite de soldați, fără niciun bărbat în putere cu ele. Cruciada femeilor martirizate. De-a lungul căii ferate, tot drumul era presărat cu cadavrele despicate ale femeilor violate.

— Din cei un milion opt sute cincizeci de mii de armeni care locuiau în Imperiul Otoman, spuse pastorul Johannes Lepsius, cam un milion patru sute de mii au fost deportați. Din ceilalți patru sute cincizeci de mii, cam două sute de mii au fost scutiți de deportare, mai ales populația din Constantinopol, Smirna și Alep. Înaintarea trupelor rusești a salvat viețile celorlalți două sute cincizeci de mii care s-au refugiat în Armenia rusească, parte din ei murind acolo de tifos sau de foame. Ceilalți și-au păstrat viața, dar au pierdut pentru totdeauna locurile natale. Din cei aproape un milion și jumătate de armeni deportați, doar zece la sută au ajuns la Deir-ez-Zor, punctul final al convoaielor. În august 1916, ei au fost expediați

spre Mosul, dar aveau să moară în deșert, înghițiți de nisip sau înghesuți în grote în care, laolaltă, morți și muribunzi, li s-a dat foc.

Tăcură. Cercul se strânseră în jurul lui Armen Garo. El privi spre Șahan Natali, spre Șavarș Misakian, apoi spre toți ceilalți. Luă fotografiile și le întinse celor așezați în primul cerc, fiecare pe propria misiunii sale.

— Și totuși, repetă, obosit, nu uicideți femeile și copiii.

Locul în care trăiau li se părea întâmplător bătrânilor armeni ai copilăriei mele. Unora și timpul în care trăiau li se părea întâmplător, numai că timpul era mai greu de păcălit. Și tocmai de aceea timpul, ițindu-se din paginile albumelor cu poze, din hainele vechi ori de la subsuori, sfârși prin a-i transforma pe ei, unul câte unul, într-o întâmplare.

Locul nefiind așadar decât o convenție de care, atunci când împrejurările nu erau prea agresive, puteai face abstracție, bătrânii mei aveau fascinația spațiilor largi. Vorbeau de parcă puteau fi, în același timp, în mai multe locuri. Asta i-a ajutat, pesemne, să supraviețuiască atunci când părea cel mai greu lucru cu putință, dar i-a și ajutat să moară atunci când nu prea mai era nimic de făcut.

În această privință, bunicii mei aveau totuși atitudini diferite. Bunicul Setrak, tatăl mamei mele, părea să nu se plictisească niciodată. Fratele lui mai mare, Harutian, murise de sabie în fața lui și asta îi dăduse ocazia să fugă și să scape cu viață. Dat fiind că altcineva murise pentru el, socotea că, într-un anumit fel, viața pe care o trăiește nu e a lui sau e doar pe jumătate, un fel de viață de împrumut. Pentru că altul murise ca el să trăiască, restituia această datorie trăind, la rândul lui, pentru alții. Trăia pentru fetele lui, Elisabeta, mama mea, și

Maro, căreia îi dăduse numele surorii lui, îngropată în mormântul fără țărană din apele Eufratului. Trăia pentru a face daruri copiilor săraci, pentru a-i înzestra, înainte de nuntă, pe băieții de prăvălie, pentru a-i îmbrăca pe cei despuiati și a-i hrăni pe cei flămânzi. Dădu de mâncare prizonierilor armeni din armata sovietică, opriți la muncă pe vremea guvernului lui Antonescu. Încasă palme pe vremea guvernului legionar, pe motiv că ar fi evreu, și numai crucea pe care o purta la gât îl salvă de necazuri și mai mari. Încasă palme după instaurarea guvernului comunist, pe motiv că ar fi legionar, și de această dată crucea pe care o purta la piept nu-i mai fu de niciun folos, ci dimpotrivă. Dar, cum zice Ecleziasul, pâinea așezată pe ape se reîntoarce, iar unul dintre prizonierii armeni pe care-i milostivise reapăru ca ofițer al Armatei Roșii, astfel încât roșeața din obrajii palmuiți și confiscarea magazinelor fură singurele lucruri rele care i s-au întâmplat, comuniștii lăsându-i totuși una dintre case și arătându-i îngăduința de a nu-l trimite la pușcărie, ca pe un exploatator ce se afla. Că nu se putea dovedi pe cine a exploatat, asta e o altă socoteală, dar comuniștii nu se încurcau în astfel de rafinamente. Pentru ei era destul că bunica purta blănuri, aveau pian în casă, mergeau vara în stațiune, la Olănești și, colac peste pupăză, bunicul organiza duminicile, la terasă la Pașa, chefuri cu lăutari. Ajuns paznic de noapte la Liceul „Frații Buzești” din Craiova, bunicul meu Setrak a avut destul timp să mediteze, în nopțile fără somn, la toate acestea. Ca și la înștiințarea, primită în 1942, că va fi internat, împreună cu toată familia, din ordinul mareșalului, în lagărul de la Târgu-Jiu, laolaltă cu alți apatrizi nansenieni. Ordinul a fost revocat și bunica a scos din cufere hainele groase și ciorapii de lână ai ei și ai celor două fete, dar le-a păstrat într-o valiză de lemn pe cele ale bunicului

Setrak, care, după ce că fusese cât pe ce să fie internat în lagăr, urma acum să fie înrolat. Și-a luat rămas-bun de la familie și a plecat la București în primăvara anului 1944, unde cariera sa de soldat al Armatei Române, împreună cu ceilalți recruți ai companiei de nansenieni, a durat exact trei zile. Cum au încăput manierele negustorești în bocancii cazoni și în copcile strânse pe beregată, istoria nu ne spune. Compania a făcut două zile de instrucție, iar a treia zi, adăpostită în cazarmile din jurul Gării de Nord, a făcut prima aplicație pe viu, privind de vizavi bombardarea gării. Cu cazarma vraiste, cu recruți atât de vajnici și de împleticiți, dispuși mai degrabă să facă negoț cu efecte militare decât să le folosească într-ale războiului, compania apatrido-românească alcătuită din recruții armeni s-a dizolvat de la sine, iar armenii, văzând că nimeni nu le mai dă ordin să se adune, s-au risipit.

Așa că bunicul Setrak, trecând în doar câțiva ani prin stări atât de diverse, fiind, pe rând, îmbogățit și sărăcit, palmuit, jidovit, internat în lagăr, înrolat și demobilizat, iar palmuit, îmburghezit și desburghezit, a avut toată dreptatea să socotească lumea aceasta de neînțeles. Iar cine credea că lumea e altfel decât de neînțeles, după părerea bunicului meu, nu înțelegea nimic. Și, pentru a dovedi cât de absurdă e lumea, a dat dovada decisivă care îi stătea la îndemână, și anume pilda propriei morți. S-a lăsat mai întâi lovit de o mașină, pe când venea de la Piața Veche, prin fața Fântânii Purcicarului, apoi a căzut în cap de pe acoperișul casei sale de pe strada Barați, numărul 4, pe când încerca să repare streșinile. A reușit abia a treia oară, atunci când muri de frig, în iarna anului 1985, deoarece comuniștii făceau economie la gaze, drept pentru care le întrerupeau cu zilele și, pentru ca economiile să fie cât mai mari, tocmai când gerul era mai vârtos.

Cum nimic nu părea mai absurd, pentru un om trecut, ca o cusătură prin căptușeală, de atâtea ori prin fața morții, decât să moară din cauză că statul comunist face economie la gaze, bunicul Setrak se stinse cu liniștea întipărită pe figură. Fu înmormântat în cimitirul catolic din Craiova, nu pentru că ar fi fost catolic, ci pentru ca lucrurile să rămână în continuare de neînțeles.

Bunicul Garabet socotea, în schimb, că toate lucrurile din lume au un înțeles. Spre deosebire de bunicul Setrak, care își petrecuse prin orfelinat și prin ucenicii anii destinați îndeobște școlii, bunicul Garabet făcuse liceul agricol la Constantinopol, ceea ce la acel început de secol însemna mare lucru. Știa multe, era inventiv și studios, n-ar fi dat pentru nimic în lume, spre exasperarea bunicii Arșaluis, știința pe negustorie. Drept urmare, ca negustor, pe când bunicul Setrak aduna, din cafea, măsline, cacao și stafide, ban peste ban, bunicul Garabet era mereu falit. Sau ar fi fost, dacă Sahag Șeitanian, cumnatul lui, l-ar fi lăsat de capul lui. Dar a fi mereu falit nu era singura lui meserie. Bunicul Garabet era dascăl la biserică, violonist, notist, motociclist, caligraf, fotograf, pictor, profesor de muzică și de limba armeană, portretist, cusător de broderii și lăutar de ocazie, adică practica toate meseriile din care nu te alegi cu parale. Una peste alta, neamul meu, în socoteala lui cu lumea, era chit : bunicul Setrak aduna, bunicul Garabet risipea. Comunismul a netezit lucrurile : bunicul Setrak n-a mai avut cum să mai adune, iar bunicul Garabet n-a mai avut ce să risipească.

Cum însă, pentru bunicul Garabet, partea lucrurilor lumești, care se putea măsura în bani, era neînsemnată, viața lui nu se schimbă prea mult odată cu venirea comuniștilor. De fapt, în ceea ce făceau și mai înainte, viața armenilor din Focșani nu

se schimbă prea mult. Cine era ceasornicar rămase ceasornicar. Cine era cizmar rămase cizmar. Cine fusese negustor de coloniale continuă să vândă coloniale. Clopotarul rămase clopotar, doctorul rămase doctor. Și, bineînțeles, nici popa nu-și dădu anteriorul jos în biserică. Dacă meseriile le rămaseră aceleași, ei, meseriașii, suferiră. Căci mecanismele pe care le reparau ceasornicarii deveniră, din elvețiene, rusești, locul ghetelor de lac și al pantofiorilor cu toc și cu baretă îl luară bocancii care se tot reparau până ce talpa ajungea mai groasă decât căputa. Magazinele pentru dulciuri se păstrasera, dar dispărură din rafturi delicatesele, *lokumurile*, halvaua din *tabin*, *leb-lebi*-urile, cutiile de cacao Van Houten, sacii cu cafea, fructele tropicale confiate, migdalele în ciocolată ; apărură, în schimb, aluaturi învelite în grăsime, napolitane scorțoase și biscuiți prea uscați, de pe care crema se desprindea, fărâmi-cioasă. Doar bucățile de zahăr candel, prinzând câte o frântură de lumină, păstrau un mărunț și încăpățânat licăr din strălucirea de odinioară. Der Dagead Aslanian, după ce-și sumese anteriorul, ajutat de Arșag, clopotarul, ascunse în criptele vechi cărțile și odoarele bisericii. Abia după câțiva ani le scoaseră cu băgare de seamă, una câte una, iar în cele din urmă scoaseră odorul cel mai prețios, pasărea de argint din ciocul căreia se picura în apa Bobotezei mirul rămas, reînnoit la fiecare șapte ani, din uleiul sfințit la anul 301 de însuși Grigore Luminătorul. Clopotul fu ceva mai tăcut și mai gânditor. Arșag urca în clopotniță nu atât pentru a trage funia, cât pentru a vorbi cu clopotul, care îi răspundea cu tăceri de felurite adâncimi, ca o orgă prin ale cărei tuburi nu cântă, ci respiră. Apoi, pentru a privi prin ferestruica dinspre sud, destul de îngustă cât să scoți o flintă prin ea, dar îndeajuns de înaltă ca să vezi până la marginea orașului dacă vin americanii. Prin ferestruica

dinspre sud americanii nu se zăriră, în schimb, prin ferestruica dinspre nord se zăriră venind, pe drumul Tecuciului, rușii. Și peste mai bine de zece ani, timp în care ferestruica dinspre sud rămase tăcută, tot prin ferestruica dinspre nord, acum însoțit și de alți membri ai consiliului parohial, pe care îi lăsă să privească, pe rând, Arșag urmări cum pleacă trupele rusești, pe același drum al Tecuciului. Era însă prea târziu, steagurile roșii prinseseră rădăcini și stemele lor cu secera și ciocanul se făcuseră una cu tencuiala, încât nu s-ar mai fi lăsat smulse de pe frontoane decât odată cu zidul. Cum bine a spus Sahag Șeitanian, zăbovind mai mult decât ceilalți cu ochiul lipit de ferestruică: „Ca să ne putem elibera, ar trebui nu să plece ei și să rămânem noi, ci să plecăm noi și să rămână ei“. Era o dimineață cețoasă ce urma unei nopți ploioase, soldații ruși dispărură repede, pământul le înnoroaia încălțările, așa că nu lăsară colb în urma lor.

Și doctorii rămaseră doctori, dar, cum se întâmplă la fiecare război, după ce îngropară de-a valma oameni înfometați, însângerați de răni, dârdâind de tifos și înlăcrimați pe urma tuturor celor dinainte, acum nu mai pridideau cu nașterile. Copii care, într-o lume de-a-ndoaselea, unde soarele apunea către răsărit, se nășteau gata bătrâni.

Așadar, bunicul meu Garabet Vosganian se situa la o depărtare egală de toate câte se întâmplau. Voia să înțeleagă lumea și atunci o socotea repetabilă, lăsa modelele să trăiască în locul lui. Modelul lui de suferință era călugărul Komitas, căruia, către bătrânețe, începuse să-i semene tot mai mult, încât, atunci când am văzut, întâia oară, masca mortuară a lui Komitas, păstrată de călugării mekhitariști de pe insula venețiană San Lazzaro, am tresărit în fața neobișnuitei asemănări. Pentru

bunicul meu, părintele Komitas nu era, probabil, doar modelul de suferință, ci și modelul de nebunie.

Ședea adesea nemișcat și mormăia pentru sine. Noi nu știam ce spune, bunica nu ne lăsa să ne apropiem. Paginile acelea au rămas albe în *Cartea șoaptelor*. Alteori se încuia în cameră și cânta. Avea o voce baritonă, care urca sprinten spre acute de tenor, exact ca vocea lui Komitas, care îi uluise pe Vincent d'Indy, pe Camille Saint-Saëns și pe Claude Debussy. Cânta și se acompania la vioară, forțând cu arcușul mai multe corzi deodată, încât se auzea ca un cvartet.

Komitas a fost arestat tot în ziua de 24 aprilie 1915, ca și prietenii săi poeți Daniel Varujan, Ruben Sevag și Siamanto. A rămas îmbrăcat în tunica sa de arhimandrit, mai puțin gluga ce simboliza, prin ascuțișul ei, muntele Ararat și pe care o poartă, de la catolicos și până la călugăr, reprezentanții Bisericii Armene. Gluga și pelerina le-a dat unora dintre nevoiașii care mergeau în convoi. Pe ei îi duseră cu mașinile până aproape de Ceanguiri. Komitas se amesteca în mulțime, încercând să aline cum putea suferința, îndemnându-i să-și păstreze credința în Dumnezeu. Noaptea, rămânea singur și începea să murmure. La început tovarășii săi de drum crezură că se roagă, dar nu se ruga, ci vorbea cuiva, iar dacă Dumnezeu era acela, atunci vorbele, neobișnuite pentru un călugăr, păreau dojenitoare, un fel de psalmi întorși pe dos. Iar într-o zi, văzu o femeie stând să nască, dar, până să se apropie, un soldat sfâșie cu sabia pântecul umflat și zvâcnind al femeii. Din acea clipă Komitas, precum Andrei Rubliov, cu cinci veacuri în urmă, în fața cruzimilor tătarilor, amuți. A mai vorbit o singură dată, ceilalți au crezut la început că e o glumă, dar pe urmă au înțeles că părintelui Komitas îi slăbiseră frâiele minții. S-a oprit din drum și le-a spus tovarășilor săi de convoi : „Nu vă grăbiți !

Lăsați soldații să ne-o ia înainte...“. Apoi, când Daniel Varujan urma să fie dus și ucis, Komitas a glăsuit pentru ultima oară. De fapt, nu a vorbit, ci a cântat. Mai întâi psalmii, „Iartă-mă, Doamne!“, dar cu voce aspră, parcă așteptând ca Dumnezeu să-și ceară iertare de la noi, apoi *Grunk – Cocorul*. Și, când a terminat, a izbucnit în râs. Hohotele râsului său s-au auzit toată noaptea, hârâite și nervoase, ca o țesătură putredă pe care o rupi și o tot rupi, împăturind-o, și iarăși. Mulți dintre ei, începând chiar cu Daniel Varujan și Siamanto, au fost uciși atunci. Pe arhimandritul Komitas, Oguz Bey, neștiind ce-ar putea face cu el, l-a trimis, în cele din urmă, înapoi la Constantinopol. El se pricepea să ucidă oameni care cădeau din picioare ori căutau să fugă, ucidea oameni rugându-se, implorând, plângând sau blestemând, dar nu știa cum să omoare un om care râde.

Iar Komitas râdea întruna, era un râs cum nu s-a mai văzut, care lua asupra lui lacrimile suferințelor, dar îi sfida pe ucigași: râsul acela arăta că în Komitas nu mai rămăsese nimic de ucis.

Nu și-a mai revenit niciodată. Prietenii l-au trimis la Paris, la sanatoriu. A murit douăzeci de ani mai târziu, iar râsul și plânsul s-au împăcat pe chipul său mortuar. Chipul lui e liniștit, așa cum a fost și al bunicului meu, de parcă moartea ar fi un popas, de parcă te-ai sprijini de ghizdurile unei fântâni răcoroase și ai privi înăuntru.

Bunicul Garabet cânta *Cocorul*, cântecul care vorbea despre ținuturile natale, apoi nu izbucnea în râs, ci tăcea. Știu ce făcea, pentru că urmele rămâneau pe pânză, hohotul bunicului meu era făcut din culori, le trăgea fără nicio noimă, credeam eu, pe pânză cu pensula, de-a dreptul cu degetul muiat pe paletă ori, atunci când hohotele nu mai puteau fi stăvilite,

apăsa direct cu tubul de vopsea pe pânză. Predominau negrul și portocaliul, pe care bunicul le cerceta cu băgare de seamă, era felul în care căuta să se înțeleagă pe sine. În efortul de a înțelege lumea, bunicul avea, pentru fiecare lucru, normele lui metodologice. Pe sine, de pildă, se decodifica prin culori. Omul are încărcătura sa energetică. Energia înseamnă întâi de toate lumină. Lumina este o combinație de culori, poți să înțelegi, după spectrul culorilor, de cât de departe vine, din ce corp emană, la ce moment al zilei suntem. Tot așa și în ceea ce privește omul, îi pui în față o piramidă de cristal și-l privești, gata spectrul. Iată-mă-s, spunea bunicul, privind de aproape foaia brăzdată de culori smucite, atingând-o chiar, pentru a vedea nu doar culoarea și zveltețea liniilor, ci și netezimea ori asprimea tușei.

Erau, de altfel, printre puținele lui momente de implicare. În rest, privea lucrurile răbdător și meticulos. Chiar și când mânca, pentru a înțelege firea mâncării, mesteca fiecare îmbucătură până la treizeci și trei, numărul necesar de mestecături, spunea el, pentru a înțelege, pe de o parte, gustul și înțelesul fiecărui aliment, iar pe de altă parte, pentru a mărunți suficient mâncarea și a-ți proteja stomacul. La drept vorbind, punctul acela egal depărtat de toate celelalte era egal depărtat și de sine însuși. A te privi cu aceeași curiozitate și detașare cu care cercetezi copacii din grădină sau cronologia unui război, din locul de unde toate pot fi privite din afara lor, este tot un fel de nebunie. Numai că, așa cum bine se vede, bunicul își avea modelul de suferință în părintele Komitas, dar nu ca să-l imite, ci ca să-l oglindească. În timp ce nebunia părintelui Komitas era o nebunie dinăuntru, nebunia bunicului Garabet era o nebunie de deasupra lucrurilor.

De aceea, spunea bunicul meu, care socotea că lumea nu există decât pentru a fi înțeleasă, atunci când te înveți pe de rost, când devii într-atât de previzibil, încât te poți recita pe dinafară, ca pe o poezie, cu început și sfârșit, ba chiar și cu rime, atunci e timpul să mori.

Dacă, trecând prin această lume, bunicul Garabet Vosganian înțelegea, iar bunicul Setrak Melichian neînțelegea, atunci nașul meu de botez, Sahag Șeitanian, pătimea. Și, dacă pentru bunicul Garabet cea dintâi înțelegere, adică înțelegerea de sine, venea de la întâlnirea cu culorile încrucișate, iar pentru bunicul meu Setrak neînțelegerea de sine venea de la întâlnirea cu palmele primite cu vârf și îndesat, pentru Sahag Șeitanian pătimirea de sine venea de la întâlnirea cu Yusuf.

Opt

POVESTEA LUI YUSUF. În *Cartea șoaptelor* nu există personaje imaginare, de vreme ce toate au existat pe această lume, în locul, în vremea și cu numele lor. Există un singur personaj care poate părea imaginar prin faptul că existența lui transformă *Cartea șoaptelor* într-o realitate în trepte, care se multiplică pe sine, precum două oglinzi puse una în fața celeilalte. Adesea eu scriu despre povestitorul *Cărții șoaptelor*. În povestea mea, povestitorul povestește despre *Cartea șoaptelor*. Iar în această nouă carte povestită, apare din nou povestitorul care povestește. El povestește despre povestitor și despre povestea lui. Dacă ordinea ar fi inversată și am ajunge la ultimul povestitor, cel care nu are slăbiciunea de a se descrie pe sine, și am veni de la el către mine, atunci am avea visul, apoi visul din vis și așa mai departe. Așa însă, scriind despre cel care scrie, iar el la rândul lui, aplecat asupra manuscrisului în care există și personajul numit autor și scriind, suntem ca-ntr-o coborâre în trepte, ca jucăriile acelea din lemn îmbucată, matrioșcile pe care le adusesese cu el bătrânul Musaian din Siberia, încurcând numărul anilor și uitând că între timp fiul său, Arachel, e deja bun de armată.

Printre atâtea personaje reale, unele nume le veți găsi și în cărțile de istorie, pe altele le veți găsi numai în *Cartea șoaptelor*. Ea, cartea, deși vorbește cel mai adesea despre trecut, nu este

o carte de istorie, căci în cărțile de istorie se vorbește mai ales despre învingători ; e mai degrabă o culegere de psalmi, căci vorbește îndeosebi despre cei învinși. Iar printre personajele cărții se află și unul care n-a existat și, în ciuda acestui lucru sau poate tocmai de aceea, poartă chiar și un nume : se numește Yusuf. Acest Yusuf nu a fost altceva decât un nume de împrumut și există în *Cartea șoptelor* doar pentru că, deși nu făcea parte din alcătuirea *Cărții*, este totuși cheia care deschide ușa odăii celei mai plânse din veacul de margine, cu pereții goi, zgâriați cu unghia, cu dușumelele desfăcute și cu pământul ridicat mușuroi, neașezat cum trebuie, așa cum se întâmplă cu mormintele făcute în grabă. Iar cele mai grăbite dintre morminte sunt gropile comune.

Cei vii și cei morți aparțin cerului și pământului. Numai muribunzii aparțin pe de-a-ntregul morții. Ea se preumblă printre ei, este de-a dreptul duioasă, a fi muribund e o stare pe care moartea se îngrijește să nu o curme prea repede. Este ovăzul ei cel proaspăt. Starea muribundă este o inițiere pentru moarte. De la Mamura până la Deir-ez-Zor, pe o distanță de peste trei sute de kilometri, un popor întreg a parcurs cele șapte cercuri, adică drumul inițierii pentru moarte. La capătul căruia Sahag Șeitaniian s-a întâlnit cu Yusuf.

MAMURA. ÎNTÂIUL CERC. Drumul mergea drept, de-a lungul căii ferate. Intrarea în întâiul cerc, al convoaielor ce adunaseră armenii din cele mai diferite locuri, din Anatolia europeană, Smirna, Izmid sau Adrianopol, ori din vilaietele Anatoliei apusene, din Trabizonda, Erzerum sau Kharput, se făcea mergând pe jos. Păreau, priviți de departe, așa cum pășeau, strânși unii într-alții și cu frunțile plecate, niște pelerini. Doar că pelerinii sunt mânâți de credința lor, și nu de soldați

împingându-i din spate cu boturile cailor sau readucându-i în convoi pe cei răzleți cu lovituri de bici. Familia lui Sahag Șeitanian era compusă din cinci persoane, bunica, părinții, el și sora mai mică. Ceilalți doi copii, mai mari, Simon și Haigui, fuseseră trimiși, pe ascuns, la Constantinopol. Mama lui, Hermine, era o femeie aprigă. Se ținea încă bine pe picioare, își înconjura copiii cu brațele și păstra drumul drept, în mijlocul convoiului, pentru a-i apăra de copitele cailor. Și pentru a-i feri de priveliștea cadavrelor sfârtecate de corbi, de pe marginea drumului. Aveau niște bani, Rupen, tatăl, îi ținea ascunși sub cămașă. Cu o parte din ei au putut să plătească un fel de bilete, mai degrabă au cumpărat bunăvoința șefului gării din Izmid, și s-au urcat în trenul cu care au traversat linia Eșchișer-Konya-Bizanti-Adana, până la jumătatea drumului spre Mamura, unde trenul a oprit, la ordinul armatei care blocase calea ferată. Dar oprirea trenului, chiar dacă drumul, traversând potecile stâncoase ori câmpia sub arșiță, urma să fie istovitor, le salvă viața, căci vagoanele de animale în care fuseseră înghesuiți erau neîncăpătoare, alimentele erau pe sfârșite, iar apă nu le dăduse nimeni. Morții care rămăseseră în vagoane erau cei care abia își dăduseră sufletul, pentru că toți cei care muriseră pe drum fuseseră aruncați din vagoane de-a lungul terasamentelor.

Au fost așadar de două ori norocoși. Întâi, pentru că n-au trebuit să facă sute de kilometri pe jos și, în doilea rând pentru că au fost coborâți din vagoane când erau pe cale să moară cu toții sufocați. Dar cei mai mulți, mai ales convoaiele din vilaietele apusene, nu au avut această posibilitate. Aceia au făcut tot drumul pe jos, unii dintre ei, cei mai avuți, putând să-și facă rost de căruțe și catâri. Din cauza osteneții, frigului, foametei, jafurilor și măcelurilor, din cei aproape un milion și

jumătate de oameni deportați, jumătate de milion au murit înainte de a ajunge la marginea primului cerc. La care se adaugă cei care totuși au ajuns, dar nu pe propriile picioare, ci duși de apele Tigrului și ale Eufratului.

În luna septembrie, nopțile începeau să fie reci, fără ca arșița de peste zi să se îmblânzească. Au fost împinși pe un teren întins, lângă gara din Mamura. Cât vedeai cu ochii, oamenii își ridicaseră din te miri ce, din pături, haine, așternuturi, un fel de corturi. Cele mai multe se sprijineau doar pe patru bețe, întinzând pe o suprafață de trei-patru metri pătrați câte o țesătură decolorată, bună împotriva soarelui și a ploii, dar cu totul neputincioasă împotriva frigului. Sahag număra cu ochii atâtea corturi încropite, încât marginile nu se zăreau. Erau așezate dinadins la marginea orașului, de partea cealaltă a căii ferate, pentru ca hotarul șinelor de fier să poată fi mai bine păzit și nimeni să nu cuteze a intra în oraș după pâine. Ei mai aveau câte ceva, mâncară în grabă și cu băgare de seamă, sub umbra cortului, pentru a nu fi văzuți de cei de primprejur.

Când și când, grupuri răzlețe se apropiau de calea ferată, dar erau alungate îndărăt către tabără. Totuși, în cele din urmă, soldații nu-i mai amenințară, lăsându-i să-și facă treaba. Căci de astă dată erau cei care, umblând din cort în cort, îi ajutau pe cei dinăuntru să-și care morții. Și, pentru a nu lăsa morții cu totul singuri, îi așezau unul lângă altul, apoi, când se înmulțiră peste poate, unul peste altul, încât moartea făcuse moviște care înconjurau tabăra ca niște turnulețe de pază. Animalele fornăiau de foame și de mirosul morții, erau mai ales catări, înhămați la căruțe sau cărând boccelele în samar, ei se dovediseră mai rezistenți, caii muriseră fie de sete, fie cu gleznele frânte pe cărările munților. Câinii se țineau deoparte,

simțeau în ochii oamenilor aceeași foame și hăituială, așteptau răbdători, laolaltă cu stolurile de corbi, căderea serii.

Dormeau înghesuiți unul într-altul, pentru a-și ține de cald. Ziua se dezbrăcau și-și întindeau hainele înnodate deasupra. Se înțelesesă cu doi tineri, proaspăt căsătoriți, din Konya să împartă căruța lor, iar bărbații s-o împingă de la spate, pe rând, ca să ajute catârul. O femeie se oferă să le coasă așternuturile pentru a rezista mai bine în bătaia vântului. Era împreună cu logodnicul ei, ar fi trebuit să se căsătorească, dar nuntașii muriseră pe drum.

Mama lui Sahag avea două oale, în care aduna apele ploilor. Când apa era pe sfârșite, își ștergeau buzele cu cârpele pe care le întindeau peste noapte, ca să se umezească de brumă.

Atunci când mulțimea de corturi se întindea prea mult, amenințând să se reverse peste calea ferată, iar numărul cadavrelor era atât de mare, încât aerul se îngroșa de mirosul morții, soldații dădeau năvală călare printre corturi și mâneau câteva mii de oameni din nou la drum. Corturile se prăbușeau sub copitele cailor, oamenii erau împinși către margine cu lovituri de bici. Când nu reușeau să-și înghesuie îndeajuns de repede lucrurile în boccele sau să-și strângă corturile, călăreții îi grăbeau dând foc acoperișurilor din țesături uscate.

Le veni rândul la sfârșitul lui octombrie. Până la popasul următor aveau de mers cam cinci ore pentru un om în putere, dar lor le-au trebuit aproape două zile.

ISLAHIYE. AL DOILEA CERC. Drumul trecea prin munții Amanus, pe creste, apoi cobora spre Islahiye pe marginea unui râu. La atingerea celui de-al doilea cerc a venit și prima zăpadă. Mulți erau îmbrăcați în zdrențe subțiate și numai praful îmbibat cu sudoare le mai îngroșa hainele, ținându-le de cald. Lăsară pătura pe catâr și se înveliră, tot drumul, în

așternuturi. Au abandonat căruța, care nu putea să încapă pe cărările înguste, și bărbații au luat din lucruri, în spinare, cât au putut. Când s-a mai încălzit puțin, au rupt un așternut în fâșii și s-au legat unul de altul, să nu alunece în văile abrupte. Era un drum curat, de munte, și așa rămânea și după trecerea convoiului, căci cei care cădeau, neputincioși, erau împinși cu lovituri de baston în prăpastie. Bătrâna fu purtată pe catâr, ceea ce o ajută să reziste la drum, spre deosebire de mulți alții care se sfârșiră istoviți sau, muribunzi, se prăbușiră, izbindu-se de stânci. Când au ajuns la șes, convoiul a fost întâmpinat de o ceată de câteva zeci de kurzi înarmați. Ca la un semn, soldații bătură pasul pe loc, lăsând convoiul lipsit de apărare să avanseze. Oamenii se opriră, privind speriați la călăreții care se năpusteau spre ei, agitându-și flintele și săbiile. Platoul era îngust, în spate erau munții, de o parte și de cealaltă văile abrupte, iar în față călăreții. Scenă pe care o cunoaștem din sute de relatări. Convoaie abandonate, lipsite de apărare, în majoritate femei și copii, risipindu-se pe câmp, căutându-și fiecare scăparea, fără să știe că, abia atunci când izbutește să se desprindă de mulțime, devine prada cea mai sigură pentru călăreții puși pe jaf și măcel, fie ei criminali eliberați dinadins din închisorile turcești și înarmați, fie kurzi, ceceni sau beduini. Rareori cădeau pe neașteptate, cel mai adesea erau înștiințați în legătură cu data și traseul convoaielor, iar soldații erau instruiți să se depărteze, lăsându-i să-și facă treaba. Uneori doar pentru a-i jefui și a le lua femeile tinere, alteori, cum se întâmpla adesea, pentru a-i măcelări până la ultimul. Nu exista nicio regulă, puteai fi ucis pentru că aveai asupra ta bani sau bijuterii ori pentru că nu aveai nimic să le dai. Cel mai nimerit era să te ghemuiești sau să te întinzi, prefăcându-te mort. Dacă aveai norocul să nu fii călcat de

copitele cailor, puteai scăpa până când, tot gonind după țintele mișcătoare, călăreții osteneau ori cobora amurgul și atunci se îndepărtau chiuind și strângând în chingi pe șeile cailor femeile care se zbăteau. În urmă rămânea presărat cu cadavre câmpul de pe care oamenii încă vii se ridicau încet, buimăciți.

Logodnicul femeii cu care se împrieteniseră a fost și el omorât. Purta la gât un lanț lipsit de valoare, dar lucitor, pe care un călăreț l-a râvnit și nu s-a ostenit să-l ia altfel decât retezându-i capul. Au fost nevoiți să-l părăsească acolo, pradă animalelor.

Trăgând răniții după ei, au ajuns abia către ziuă pe câmpul de la Islahiye. La intrarea în tabără erau, de o parte și de alta, două mormane de cadavre, mai ales copii. Și-au întins corturile. Mâncarea era pe terminate. Dimineăta, soldații călare brăzdau câmpul, aruncând la întâmplare pâine peste corturi. Oamenii se năpusteau, apucând mai mulți câte o bucată și luptându-se pentru ea. Către prânz, tabăra se liniștea, oamenii se târau sub corturi, veghindu-i pe cei care trăgeau să moară.

Soldații se țineau deoparte, căci mirosurile apăsătoare ale morții nu erau dulcele, ci ascuțite, vestind răspândirea dizenteriei. Comandantul taberei îi chemă pe bărbații în putere și le ordonă să adune morții. Cum foametea și dizenteria au făcut, în acele luni de toamnă, în tabăra de la Islahiye, peste șaizeci de mii de victime, comandantul ordonă ca morții să fie lăsați la marginea taberei două-trei zile, înainte de a fi îngropați. Căci, rămânând în bătaia vântului, morții se uscau și se subțiau, ocupând mai puțin loc ; astfel, gropile comune deveneau mai încăpătoare.

Apoi, își apropiară corturile, astfel încât jefuitorii, mai ales beduinii din satele dimprejur, să nu aibă loc să se strecoare

printre ele. Iar ei nu se temeau unii de alții, căci bani ori aur nu fura niciunul dintre deportați, neavând ce face cu așa ceva. Și ceea ce ar fi putut râvni, făină, zahăr sau carne uscată, se sfârșise de mult. Animalele căutau, la poala zidurilor sau printre terasamente, smocuri de iarbă. Cei sfârtecați pe dinăuntru de dizenterie zăceau încovrigați, așteptându-și moartea. Ceilalți mestecau îndelung bucățelele de pâine sfărâmi-cioasă, aruncate din goana calului.

Se întâmplă un lucru miraculos și cumplit în același timp: veni zăpada. Se repezică afară din corturi cu palmele întinse, aveau încă destulă viață în ei încât fulgii să se topească în căușul palmelor și să lingă picăturile de pe degete. Apoi, când au văzut că ninsoarea se întetea, au așteptat să se aștearnă și au lins-o de pe jos, laolaltă cu câinii și catării. Sahag se îndestulă mai mult decât ceilalți, căci observase că zăpada se îngroșă și persista mai ales pe frunțile celor morți, mai reci chiar decât pământul.

Dar, odată cu zăpada, veni un ger năprasnic, care îngheță pământul, transformă așternuturile din care erau încropite corturile în falduri tăioase, limpezi aerul, opri colcăiala făpturilor de orice fel și miasmele căzură ca bruma pe pământ. Oamenii se strânsă unii într-alții, adunându-se din mai multe corturi sub cel mai încăpător, iar acolo unde careva izbutea să înfiripe un foc, înmuind câteva surcele înghețate, se îmbulzeau, chiar dacă nu reușeau decât să privească de departe flăcăruia muribundă.

Iar cei pe moarte erau atât de subțiați de foame și arși de frig, încât, atunci când îi târau printre corturi, de mâini ori de picioare, brațele sau gleznelor li se rupeau, trosnind, ca niște crengi uscate.

Când zăpezile se topiră, reîncepu formarea convoaielor. Cerurile se muiară și se porni ploaia. Drumurile se înnămoliră.

Își legară fâșiile de așternuturi în jurul picioarelor, altfel tălpile goale s-ar fi lipit de pământ și oamenii n-ar mai fi avut putere să și le smulgă din noroi. Sub ploaia mărunță care topea orice contur, noul drum dură aproape o săptămână. Nu se puteau număra morții, căci, pe acest drum cețos unde nimeni nu vedea decât aburii albaștrui ai propriei respirații, celor care cădeau, carnea, înmuiată de ploaie, le era la fel de moale și de lipicioasă ca și lutul argilos. Erau călcați în picioare de către cei din spate și carnea lor era amestecată, ca într-un aluat negru, și acoperită de noroiul drumurilor. Iar ploaia nu se opri nici când ajunseră.

BAB. AL TREILEA CERC. Câmpul de corturi negre se întindea pe o fâșie la câțiva kilometri de localitate, tocmai pentru a evita accesul deportaților în oraș. Din pricina solului argilos, apa amestecată cu zăpadă începuse să băltească, totul prefăcându-se în mocirlă.

Nu apucară să-și numere morții rămași pe drum, căci nu mai pridideau cu cei care mureau acum în interiorul taberei de deportați. Bărbații, atâția câți rămăseseră, se organizaseră în două grupuri. Unii se ocupau de căratul morților în afara taberei și de săpatul gropilor comune. Morții erau mai greu de cărat în al treilea cerc căci, uscați ca pământul afânat și cu oasele ușoare de frig, trăgeau apă și se umflau, iar venele muiate de apă se spărgeau, înroșindu-se ca o carne crudă. Umflați și greu de îndoit, ocupau mai mult loc și gropile, pe lângă că pământul era lipicios, trebuiau făcute mai largi.

Al doilea grup de bărbați bântuia peste câmpuri, apropiindu-se de oraș doar până la gropile de gunoi și liziera cartierelor sărace, în căutare de hrană, alcătuită cel mai adesea din animale moarte. Unii, încă sprinteni, aruncau cu pietre

după corbi sau vânau câinii care dădeau târcoale taberei și care, după căderea nopții, răcăiau mormintele acoperite în grabă, în căutarea cărnii neputrezite.

Așa a izbucnit epidemia de tifos. Ea lovi mai întâi copiii. Le acoperi obrații de pete roșii care, din cauza mizeriei, se transformă cu repeziciune în plăgi sângerânde, în care sângele și sudoarea febrei se amestecau. Apoi trecu și la mamele lor, care nu se puteau stăpâni să nu-și strângă în brațe pruncii scuturați de friguri. Numai gerul iernii împiedică molima să se întindă asupra tuturor. Dar tot frigul făcu în așa fel încât cei care se îmbolnăviseră să nu mai aibă nicio scăpare. De teama bolii, soldații stăteau la distanță și numai rareori, fără a coborî de pe cai, se aventurau printre corturi, pentru a mai arunca pâine, la repezeală, în zloată. Nimeni nu se mai gândea s-o șteargă de noroi, norocoșii care apucau bucata de pâine fugeau s-o împartă cu cei din cortul lor sau se ghemuiau cu capul în piept, strângându-și coltucul și înfulecând din el pe nemestecate, ca nu cumva un altul să se năpustească asupra lui și să i-l smulgă.

Din când în când, mai ales femeile care se sminteau de mila copiilor muribunzi se aventurau până la marginea așezării pentru a cere de mâncare sau pentru a căuta un acoperiș mai sigur și un așternut curat. Erau alungate cu pietre sau cu lovituri de bâtă, atunci când nu erau de-a dreptul împușcate.

Femeia cu care porniseră la drum se îmbolnăvi. Stătea chircită și nu puteau face altceva decât să-i pună pe umeri toate așternuturile pe care le aveau. Într-o zi, bărbatul familiei Șeitanian se întoarse cu un corb ucis, pe care îl vânase pe când pasărea dădea târcoale, cu stolul ei, mormanelor de cadavre. Bărbatul avea un licăr sălbăticit în priviri, obrații supți îi erau acoperiți cu smocuri de păr creț, hainele îi erau

numai zdrențe și, ca vântul să nu i le fluture, și le legase cu o sfoară pe care și-o petrecuse de mai multe ori în jurul trupului, de la piept și până la brâu. În loc de ghetе purta două fâșii de cârpă înnodate, iar de talpa piciorului își legase o bucată de scândură. Asta îi făcea mersul dezarticulat și târșăit, ridicând din când în când tălpile pentru a trece peste praguri. Ca să vâneze, nu trebuia să alerge, nici n-ar fi avut puterea s-o facă, mortăciunile trebuiau doar cărate, iar pentru câini și corbi, îngreunați de hrana cu care din belșug îi îndestula tabăra, era destul să arunci cu îndemănare piatra și apoi, cu aceeași piatră, să le zdrobești capul. Sau să li-l sucești iute. Ceea ce Rupen Șeitanian și făcuse, capul păsării era întors într-o poziție nefirească. Văzându-l astfel, Hermine își strânse copiii la piept și șopti, răvășită : „*Ur es, Asdvadz?* Unde ești, Doamne?“. „Dumnezeu e pe moarte, femeie, spuse bărbatul. Uite, îngerii lui au și murit.“ Și azvârli pasărea neagră în mijlocul cortului.

Reușiră cu greu să aprindă, din surcele umede, un foc înecăcios și perpeliră carnea păsării jumulite. Dar asta nu ajută femeia bolnavă, al cărei stomac chircit nu mai primea mâncarea. Vomită singura bucată pe care reușise s-o înghită și, neputându-se opri din spasme, muri sufocată, puțin după aceea. „Este semnul îngerului negru“, murmură Hermine. „E un alt semn și mai blestemat, spuse Rupen, dacă Dumnezeu ucide până și îngerii negri.“ Și privi către cerul plumburiu, către pământul mocirlos, către ploaia mărunță și aburii taberei care uneau într-o pâclă lacomă și ucigașă cerul și pământul. Suiră femeia pe catâr, atârnată de o parte și de alta, ca o desagă, și Rupen o duse către margine, acolo unde trupurile se umflau și se lăbărtau, gelatinoase. Dar, mai înainte, o dezbrăcă și împărțiră hainele între sora cea mică a lui Sahag,

s-o apere de frig, și femeia cea tânără din Konya, pentru ca nu cumva, văzând-o despuiată, beduinii să o râvnească.

Oricât se feriră localnicii, alungându-i pe deportații care dădeau târcoale, ca pe niște câini, cu tot ce le cădea în mână și strigând „Ermeni! Ermeni!“ ca să iasă și alții să arunce mai multe pietre asupra făpturilor care se apropiau șovăind și cu brațele întinse, așadar, oricât se feriră, tifosul se întinse și în oraș. Atunci, arabii își strânseră războinicii și năvăliră asupra taberei de deportați, brăzdând-o cu copitele cailor, ucigând cu tăișul sabiei sau cu glonțul, alungându-i cu latul sabiei sau cu lovituri de ciomag și dând foc la corturi. Ca de fiecare dată, soldații priviră nepăsători, primind cu bunăvoință ajutorul pe care, ca și în alte dăți, cetele de războinici îl dădeau foametei, dizenteriei și tifosului. Măcelul dură toată ziua, iar războinicii promisă să se întoarcă, dacă de a doua zi deportații nu se pun din nou în mișcare, oriunde vor vedea cu ochii, dar cât mai departe de casele lor.

Deși instrucțiunile spuneau că tabăra din Bab trebuia ținută în izolare până la venirea primăverii, totuși, din cauza nemulțumirii localnicilor, convoaiele porniră iarăși la drum. Era 5 ianuarie, de fapt nu știau asta cu precizie, nimeni nu ținuse numărătoarea zilelor și, pentru că nu exista niciun semn prin care zilele să se deosebească unele de celelalte, cum ar fi, de pildă, slujba de duminică, doar trecerea anotimpurilor fu percepută, și aceea cu oarecare aproximație. Singura socoteală ceva mai precisă era aceea a morților, pe care soldații turci o țineau trăgând cu baioneta câte o creștătură pe stâlpul cel mai apropiat de fiecare loc de depozitare a cadavrelor. Dar și această socoteală se pierduse de când, odată cu ravagiile tifosului, morții începură să fie aduși cu căruțele și aruncați direct în groapă.

Venirea Crăciunului încercară s-o socotească după lungimea nopților, dar, fiindcă cerul era mereu acoperit și plumburiu, nopțile păreau mai lungi decât erau. Și morții se înmulțiră, pentru că muribunzii își dădeau duhul mai ales noaptea. Dar, pentru că a doua zi porneau primele convoaie și nu puteau ști câți vor mai ajunge la capătul drumului, cei câțiva preoți, care nu se mai deosebeau de ceilalți decât prin bărbile lor ceva mai lungi, hotărâră ca în noaptea aceea să fie ajunul Crăciunului.

Cei care mai aveau un rest de lumânare îl aprinseră. Hermine spuse: „Lăsați să se vadă lumina“. Arseră toată lumânarea, lingând cu degetele ceara caldă și întinzându-și-o pe palme. Ar fi trebuit să mai păstreze un muc și pentru noaptea de Înviere. „Până atunci, spuse Rupen, înfășurându-și tălpile, o să fim morți cu toții.“

MESKENE. AL PATRULEA CERC. Pentru a nu se apropia de Alep, unde exista iarăși riscul unei contaminări, în fața ostilității crescânde a populației locale și la ordinul expres al lui Djemal Pașa ca deportații și convoaiele lor să fie ținute departe de calea ferată, convoiul ocoli drumul ceva mai accesibil, prin Alep și Sebil, și tăie locuri mai sălbatice, prin Tefridge și Lale. Un om în putere ar fi putut face drumul de la Bab la Meskene în două zile, asta dacă punem la socoteală că s-ar fi putut bucura de un somn odihnitor în caravanseraiurile din Lale, ar fi putut mânca pe săturate și ar fi avut burdufuri cu apă, cărate de catâri. Convoaiele plecate din Bab au făcut același drum în cel puțin zece zile, ajungând uneori chiar după două săptămâni.

La ieșirea din Bab începu iar să ningă. Cum nu țineau drumul cel mare, prin Alep, iar zăpada acoperea tot întinsul,

convoaiele greșeau adesea direcția și, după o oarecare chibzuială, soldații le întorceau pe drumul cel drept, împingându-le dintr-o parte cu boturile cailor. Nici nu era greu să greșească, pentru că alcătuitoarii convoaielor, chiar cei mai rezistenți, din primele rânduri, luând tot vântul pieptiș, mergeau cu privirile în jos, ridicându-le rareori, dar nu către drum – pe acesta îl socoteau nesfârșit –, ci către cer, pentru a căuta vreo dâră de lumină, un semn că ninsoarea încetează sau un semn, pur și simplu. Se înfășurară în toate țesăturile și așternuturile pe care le mai aveau și pe care le legară de trup cu sfori, împotriva vântului. Păturile cele mai groase le păstrară pentru picioare, croindu-și un fel de pâslari pe care îi înmuiau în ulei, dacă le mai rămăsese, sau în gropile cu petrol, pentru a rezista la îmbibarea zăpezii. Convoiul pornise compact, apoi însă, pe măsura osteneții, se întinse pe aproape un kilometru. Soldații se mulțumeau să-i îmbrâncească, renunțând să-i mai zorească, cei îmboldiți cu biciul ori cu bastonul, în loc să grăbească pasul, cădeau în genunchi. Pe aceștia, luând-o ca pe un semn de revoltă, îi ucideau, economisindu-și gloanțele, doar cu lovituri de baston în moalele capului. Ei cădeau în nesimțire în zăpadă, ceea ce era totuna cu moartea. Apoi renunțară, lăsându-i să înainteze după puterile lor. Cei istoviți mergeau tot mai încet și ajungeau spre capătul din urmă al convoiului, își smulgeau tot mai greu picioarele din troiene și, în cele din urmă, rămâneau nemișcați, înfiți în zăpadă, cu picioarele prea înghețate pentru ca genunchii să se mai îndoaie. Mureau astfel, în picioare, cu brațele în lături, cum le săltase vântul, ca niște copaci negri, uscați. Căruțele trimise din urmă de guvernatorul din Alep, îngrijorat de numărul mare al morților care, uitați pe drumuri, ar fi întins molima spre oraș, îi găseau, uneori, după câteva zile, tot în picioare,

cu mâinile trosnind înghețate în bătaia vântului. La început, groparii s-au speriat. Apoi i-au smuls, pur și simplu, din zăpadă, ca pe niște trunchiuri cu rădăcinile putrezite, spunându-și că pământul s-o fi saturat de atâția morți și pe aceștia s-a hotărât să-i lase să moară în picioare.

Dormeau prin caravanseraiori părăsite, uneori rămânând în ele câte două zile la rând, să mai capete ceva putere. Din Alep, odată cu căruțele pentru morți, veniră și câțiva saci cu *bulghur*, un fel de grâu decorticat, care le fu împărțit atât cât să încapă în căușul palmelor împreunate. La Tefridge și apoi la Lale văzură de departe o mulțime de corturi mari, întinse pe stâlpi, cu acoperișuri de tablă, unele având chiar adăposturi de cărămidă, și se bucurară că se vor putea apăra de frig. Dar nu li se îngădui să se apropie decât până la câteva zeci de metri. Pentru ca drumul spre Meskene să nu fie presărat cu morți, autoritățile hotărâseră ca în vilaietul Alep să întemeieze astfel de așezăminte în care să fie adunați muribunzii convoaielor. Ei nu mai primeau niciun fel de îngrijire, erau doar întinși câte cincisprezece-douăzeci în fiecare cort și lăsați să moară. Starea în care ajunseseră era atât de jalnică, încât nici nu mai aveau puterea să se întoarcă de pe o parte pe alta ori să-și ferească fața de roiurile de gândăniși. Mureau în poziția în care erau lăsați, adesea cu ochii deschiși, căci pleoapele erau prea împuținate și uscate ca să se mai închidă peste albul ochilor. De aceea taberele acestea erau păzite doar de câțiva paznici fără pistoale, dar înarmați cu ciomege și pietre împotriva câinilor, hienelor și corbilor, fără a manifesta totuși prea multă sânguință.

Bucuria apropierii de astfel de locuri ce li se păruseră pregătite împotriva urgiei amestecate a vântului, ploii și ninsorii

a fost înlocuită de nedumerire, apoi de groază atunci când convoiul a fost oprit în preajma corturilor, fără să i se permită să se apropie. La fiecare din cele două sălașuri, convoiul a fost întâmpinat de un pâlc de soldați, în frunte cu un ceauș și un om îmbrăcat în haine negre, căruia ceilalți îi spuneau *doktor efendi*. El puse ca toți oamenii din convoi să fie așezați în șir, la un pas distanță unul de altul, pentru a nu se putea sprijini între ei. Unii se prăbușeau numaidecât, înlesnind treaba lui *doktor efendi*. Căci el nu venise să se îngrijească de cei vii, ci de cei morți. Pentru a nu risca să fie atâtea cadavre risipite pe drum, mai ales că Alepul era înțesat de consulate gata să trimită depeșe la curțile imperiale europene, *doktor efendi* îi indica pe muribunzi, care erau de îndată înșfăcați, duși în corturi și loviți dacă viața din ei mai încerca vreo împotrivire. *Doktor efendi* îl cumpăni pe fiecare, ridicând degetul spre oricine avea exanteme, tremura deja din toate încheieturile, avea obrajii din cale-afară de palizi și ochii duși în fundul capului ori colțurile gurii acoperite de o spuză verzui-roșiatică venind din șuierăturile plămânilor găuriți. În fiecare din aceste două tabere ale muribunzilor, convoiul se împuțină cam cu o zecime. Dintre cei porniți din Bab, peste o treime nu au mai ajuns la Meskene. Mulți și-au dat sufletul în cele două popasuri ale muribunzilor, trupurile altora s-au risipit pe drumuri, carnea topindu-li-se odată cu zăpada și curgând în pârlăie, iar oasele măcinându-li-se în grohotișuri.

În Meskene, la frontiera celui de-al patrulea cerc, convoaiele se reîntâlneau cu Eufratul, mormânt mișcător pentru mii de deportați. La cotul fluviului, dincolo de Meskene, se adunau cadavrele din nord, pe care apele nu le scufundaseră ori peștii nu le sfârtecaseră încă. Trupurile erau trase cu cângile la mal. Pentru că pământul era înghețat, iar leșurile erau prea

multe pentru a răzbi cu gropile, erau stropite cu petrol și li se dădea foc. Fumul negru se vedea din tabăra de la Meskene, așa că deportații știau de ce fumul e gros, de ce rugul e atât de umed, încât nu poate arde decât înăbușit, și ce anume plutește pe râu, cu toate astea se apropiară de mal, îngenuncheară și băură lacomi din apa cu gust de leșie.

Unii își ridicară din nou corturi, alții se instalară în corturi părăsite. Ca de fiecare dată după apariția unui nou convoi, numărul morților crescuseră, apoi reveni la cifra obișnuită de cinci-șase sute pe zi. Frigul se mai înmuiașe, mai ales ziua, dar rămăsese la fel de năprasnic noaptea. Ploile și ninsoarea conteniseră și aveau să fie tot mai rare, pe măsură ce se apropiau de deșert. Aerul devenea și el mai uscat, de asta respirația muribunzilor era mai șuierătoare.

Tabăra era păzită cu strășnicie. Cei câțiva care izbuteau să iasă de sub pază și erau prinși pe câmpul dinspre oraș, erau scufundați câteva ore până la gât în apele reci ale râului și apoi lăsați pe mal, în bătaia vântului. Dacă supraviețuiau, erau trimiși spre corturi, unde, dârdâind și aiurând, se stingeau puțin după aceea.

Deodată, catârul îngenunche și refuză apa. Fusese un animal bun. Rupen îl mângâie îndelung, cu duioșie, pe frunte, apoi îl izbi, de mai multe ori, în locul unde îl mângâiasă, cu o piatră. Copiii îl plânseseră, dar își șterseseră lacrimile când simțiră gustul dulce al cărnii, care nu era ațoasă, ca a corbilor uciși, și nici amară, ca a stârvurilor. Le ajunse câteva zile și se mai întremară. Primiră și câte un pumn de *bulghur*. Când și-au ridicat privirile întrebătoare în fața acestui gest de milostenie, au aflat motivul de la Kior Hussein, același care îi pedepsea pe fugari, cufundându-i în apa înghețată: „Nu vreau să muriți aici. Avem și așa destulă bătaie de cap. Pământul e lipicios,

greu de săpat. O să muriți oricum. Dar cărați-vă de aici pe picioarele voastre până în deșert. Acolo nici nu mai trebuie să se ostenească cineva cu voi. Vă îngroapă vânturile și nisipurile“.

Au înțeles atunci că aceia care primeau în căușul palmelor câte o cană de boabe trebuiau să plece mai departe. I-au lăsat să se apropie de râu și să bea din apa leșioasă, care avea să capete, precum apa Iordanului, gust de carne omenească. *Bulghur*-ul era un leac trecător pentru măruntaiele secătuite de dizenterie. Iar apa umfla grăunțele înghițite pe nemestecate în burtă, făcându-i să se simtă dureros de flămânzi, dar și sătui în același timp. Căci trupul cerea mai multă vlagă, dar stomacul, strâns de nemâncare, se umfla, gata să-și plesnească pereții subțiați de atâta măcinare în gol.

Sahag slăbise, gleznele îi erau doar ceva mai groase decât brațele. Mama lui drămuia ce mai rămăsese din săculeții de făină și de zahăr, cumpărați în gară la Konya de la niște târgoveți care, știind unde se duc și adăugând prețul disperării, le ceruseră de trei ori mai mult decât făceau.

Mâncau seara, ca să poată dormi, căci, observase Hermine, foamea e mai greu de răbdat noaptea, trupul fiind mai mult aplecat spre sine însuși. La început împărți tuturor, apoi mai puțin lor și mai mult copiilor. Iar la Meskene, deloc bătrânei, care, într-o seară, își făcu o cruce mare, se întoarce cu fața la perete și muri ghemuită. Așa o și săltară în căruța cu morți, de dimineață, și tot așa o și împinseră în groapă. Cum nimeni nu se îndeletnicea cu spălatul morților, nu-i priveghea și nu-i întindea cu mâinile pe piept în sicriu, nu mai aveau de ce să le pună cârpe cu apă caldă la încheieturi, ca să le întindă mâinile sau picioarele îndoite. Nu aveau cu ce și, chiar dacă s-ar fi ostenit să moaie zgârciurile înghețate și uscate ale încheieturilor, zadarnic ar fi fost, căci în gropile comune

trupurile nu erau așezate unul câte unul, ci mai degrabă rostogolite de-a valma. „Mai bine o mai țineam până după-amiază, spuse Hermine. Până atunci gropile se umpleau și o așezau mai deasupra...” Rupen nu mai răspunse, ci se mulțumi doar să ridice din umeri. Nu mai vorbea, își sălta umerii și femeia nici nu mai știa dacă este pentru el un fel de a vorbi sau de a-și dezmoți spatele tot mai aplecat.

Bătrâna alesese momentul potrivit pentru a muri. A doua zi, colțul lor de tabără fu înconjurat de soldați și împins iarăși la drum. După ce catârul murise, bătrâna nu ar mai fi putut oricum să meargă și ar fi fost trasă spre căruțele cu muribunzi duse înapoi spre Lale, unde singurele lucruri din belșug erau roiurile de găngânii și răbdarea cu care muribunzii, întinși unul lângă altul, erau lăsați să moară.

DIPSI. AL CINCILEA CERC. În mod obișnuit, de la Meskene la Dipsi erau numai cinci ore bune de mers. Convoiul avu însă nevoie de mai bine de două zile. Pentru prima oară pașii întâlniră ținuturile nisipoase ce vesteau apropierea deșertului.

Căruțele care adunau morții și muribunzii nu-i mai însoțiră. Din când în când, groparii care adunau morții așteptau ca vânturile să răscolească nisipurile și să acopere mormanele de trupuri despuiate și înnegrite. Cele două zile de drum au fost însă liniștite. Cerul se deschisese și vânturile se potoliseră. Cadavrele zăceau pe marginea drumului, mare parte din ele sfâșiate de animale. Printre ele, muribunzi, femei și bărbați epuizați de oboseală, foame ori sete, copii care nu înțelegeau ce li se întâmplă și-și așteptau, rezemați de pietre ori de trunchiuri uscate, moartea. Această strădanie de a rămâne așezați era ultima efortare de a lupta împotriva morții, căci

altminteri, întinși pe marginea drumului, nisipul i-ar fi acoperit, înăbușindu-i.

Tabăra, alcătuită din câteva mii de corturi, era așezată într-o vale de pe malul drept al Eufratului. Cei care o instalaseră astfel judecaseră că, fiind înconjurată de dealuri, mirosurile statornice ale morții și cele ascuțite ale dizenteriei și tifosului se vor răspândi mai greu. Drumul era mai scurt între Meskene și Dipsi decât între Bab și Meskene, de aceea guvernatorul din Alep nu mai amenajase în stațiile intermediare aziluri pentru muribunzi, pe care să le boteze, eufemistic, *Hastabane*, adică spital. În schimb, dată fiind starea de epuizare în care ajungeau convoaiele, după cele două zile de drum nisipos și apoi de cărări înguste de munte, întreaga tabără de la Dipsi se numea *Hastabane*. Și își merita numele, de vreme ce, în cele câteva luni cât a funcționat ca lagăr de concentrare, au murit aici peste treizeci de mii de oameni.

Așa-zisul spital era complet lipsit de medicamente și nu avea altă asistență decât cea a medicilor armeni dintre deportații care supraviețuiseră, care nu puteau face altceva decât să denumească boala, atunci când aceasta nu era evidentă, și să socotească numărul zilelor până la moarte. Lagărul de la Dipsi a fost una dintre cele mai adânci trepte în inițierea pentru moarte, nu atât prin numărul mare al celor care și-au dat sufletul aici, cât mai ales prin numărul cu mult mai mare al celor care, contaminându-se aici, aveau să-și dea duhul mai departe, pe drumul spre Deir-ez-Zor, locul unde și cel de-al șaptelea veșmânt al morții căzu.

Era de-acum martie. Ploile încetaseră. Când și când, spre seară sau în zorii zilei, se mai aduna câte o perdea de nori. Primăvara ar fi venit pe neobservate pentru deportații care priveau tot mai puțin împrejurul lor și atunci cu teamă, atrași

de tropotul cailor sau de flintele și chiotele beduinilor. De aceea, ei priveau mai ales în jos. Și astfel descoperiră primăvara. Spre Abuhahar, Hamam, Sebka și Deir-ez-Zor, unde copacii deveneau tot mai rari, primăvara venea pe neașteptate, când încolțeau smocurile de iarbă, cu fire subțiri și lungi. La început n-au știut cum să le mănânce, își sângerară gingiile în marginile tăioase și se înecară cu firele ațoase. Apoi, cei mai pricepuți și mai răbdători le arătară meșteșugul de a mânca iarbă. Firele trebuie strânse ghem în palmă, deasupra se presară puțină sare, care umezește cocoloșul de iarbă. Acesta nu se mestecă dintr-odată, se moaie în salivă, câtă poți aduna în gura uscată, și se ține așa câteva minute, până când gura înfometată îl transformă într-un fel de pastă, ca la fiertură. Când ierburile nu mai erau de găsit, Rupen smulgea rădăcinile și le spăla în apa Eufratului. Le tăia în bucăți mici și, muiate în apă, puteau fi mâncate după câteva ceasuri.

Nu ploua, dar cerul nu era senin. Apropierea deșertului ridica un fel de pâclă pe care colbul răscolit de vânt o ținea suspendată. Căinii și lupii se împuținaseră, în locul lor apăruseră hienele. Erau mai greu de prins, mai iuți și mai obișnuite cu uscăciunea deșertului. Iar stârvurile lor erau de negăsit, căci hienele, atunci când își simțeau sfârșitul, se pierdeau în pustiul din care veniseră. Rămâneau corbii, greu de lovit, căci în pâcla sidefie nu mai puteau fi deosebiți de aerul gol, prin care nu treceau păsări, și nici ei între ei, îngerii albi de îngerii negri.

Cum iarba se împuțina din cauza miasmelor, dar și a cailor soldaților turci, care pășteau în jurul lagărului, Hermine și Rupen, după o sfâșietoare chibzuință, hotărâră să-l treacă pe Sahag în rândul curierilor.

Bunicii mei, Garabet Vosganian și Setrak Melichian, nu cântau, în clipele lor de singurătate, cântece ale deportării. Și nici alții dintre bătrânii armeni ai copilăriei mele. Poeziile pe care le citeam, copii fiind, la întâlnirile noastre, cântecele pe care le ascultam aminteau mai ales despre fedainii care luptaseră în munți, și nu despre măceluri și deportări. Convoaiele au coborât tăcute treptele inițierii pentru moarte. Poate pentru că suferința dinlăuntru era prea puternică pentru a mai lăsa să răzbată ceva în afară. Poate pentru că nu credeau că mai există ceva după.

Dar, nerăzbătând în afară, deportații scriau pentru ei înșiși. Manuscrisele care au rămas din spațiul celor șapte cercuri ale morții s-au scris pe drumurile deportării, oriunde se putea găsi o bucată de lemn, o bornă kilometrică, un trunchi cu scoarța moale, un zid. Multă vreme, până când ploile le-au spălat și vânturile le-au șters, au rămas scrise ori săpate în lemn și în piatră cuvinte și litere armenesti. Cei care treceau lăsau de știre celor care veneau din urmă. Iar aceștia, dacă mai era loc, își adăugau propriile cuvinte. În lagărele de deportare circulau foi de hârtie pe care oamenii și le treceau unii altora. Nu erau semnate, de teama represaliilor, și nici nu erau datate. Nu era nevoie. Realitatea, cu excepția zăpezii care se transforma în mocirlă și a noroiilor care se preschimbau în colburi rătăcite, era neschimbătoare.

Știrile descriau realitățile fiecărui cerc al morții. Cei care trimiteau aceste știri erau curierii. Erau aleși dintre băiețandri, care erau mai sprinteni și aveau posibilitatea să se strecoare fără a fi văzuți. Iar pentru a avea puterea de a străbate drumurile cu repeziciune, li se dădeau merinde de drum. Unii nu se mai întorceau, fie că erau încorporați în convoaiele mai avansate, scurtându-li-se astfel drumul spre moarte, fie că

erau uciși pe drum. De aceea, curierii erau întotdeauna voluntari și aleși dintre orfani, căci puțini părinți alegeau să se despartă astfel de copiii lor. Cel care hotăra se numea Krikor Ankut, la acest capăt al convoaielor. Cel care răspundea, la capătul celălalt, la Deir-ez-Zor, era Levon Șașian, până în clipa în care a fost ucis, după torturi inimaginabile.

Krikor Ankut îl măsură pe băiețandru, îl împinse, lovindu-l cu palma peste piept, dar Sahag găsi puterea să se proțăpească și nu căzu. Atunci, bărbatul hotărî că flăcăul e potrivit. Drumul până la Deir-ez-Zor ar fi luat cam șase zile de mers, curierii mergând însă mai ales noaptea, iar ziua adăpostindu-se în scobiturile malurilor, drumul dus-întors dura mai bine de două săptămâni. Sahag află numele celui care, în lagărul de deportați de la Rakka, urma să-i asigure merindea mai departe spre Deir-ez-Zor. Rupen și Hermine stăteau deoparte și priveau, fără să-și dea seama dacă ceea ce încuviințaseră este în folosul ori spre pieirea fiului lor. Cineva rămăsese de pază afară din cort, un altul adusese un vas cu apă. Hermine spălă cu grijă spatele lui Sahag, apoi băiatul se întinse cu fața în jos și brațele în lături. Krikor Ankut muie pana în călimară și scrise încet, pe pielea băiatului, acoperindu-i spatele până la noadă cu litere mari, cât mai stilizate pentru a simplifica semnele și a termina cât mai iute, precum și pentru a-l zgâria cât mai puțin pe flăcăul care suporta fără să crâcnească scrijeliturile penei. Faptul că pielea era întinsă pe oase ușura treaba. Băiatul rămase o vreme nemișcat, pentru ca vopseaua să se poată usca. Apoi amestecară pământ în bolul de apă, făcură un nămol subțire cu care îi acoperiră umerii. Astfel, uns cu noroi, era doar cu puțin mai murdar decât fusese înainte. L-au întrebat dacă știe să înoate, băiatul răspunse că a crescut pe malul Bosforului. Apoi Krikor îi arătă cu degetul în țărână

drumul spre Deir-ez-Zor. „Mergi noaptea. Ții malul Eufratului, nu te depărtezi de el. Dacă vezi că nu mai ai scăpare, te arunci în apă și rezisti cât poți acolo, până când vopseaua se moaie și o spală apele. Ei nu trebuie să știe ce scrie acolo. La fel când te întorci. Mai ales când te întorci.“

Hermine primi, în numele băiatului, merindea pentru drum. Opri câte un pumn de grăunțe, de grâu și de orez pentru sora lui cea mică, apoi îl îmbrățișă și el se pierdu în noapte. Nu-și luară rămas-bun. Văzând atâta moarte în jur și acceptând-o ca pe o realitate de neocolit, își luaseră de mult rămas-bun unii de la alții.

Sahag făcu întocmai ce i se ceruse. Își drămui mâncarea, răbdă vreo trei zile, dar nu se opri la Rakka, de teamă că nu va mai putea ieși de acolo. Când ajunse la Deir-ez-Zor, îl căută pe Levon Șașian. Acesta șterse noroiul și citi mesajul lui Krikor Ankut, îl curăță iarăși, pentru a așterne alte litere, întinzându-i apoi, pe spinare, pojghița de nămol amestecat cu cenușă. La întoarcere, Krikor Ankut îi dădu mai întâi un căuș de apă și un pumn de *bulghur*. Puse femeile să-l curețe și, când citi, ceru să fie lăsat singur. Șterse cu mâna lui scrisul de pe umerii băiatului, îl îmbrățișă și-i spuse: „Nu spui nimănui ce-ai văzut la Deir-ez-Zor. Cei mai mulți nu te vor crede și atunci nu-ți va folosi la nimic. Iar celor care totuși te vor crede, nu le va folosi lor. Întoarce-te la părinții tăi“. Când îl văzu, Hermine îl luă în brațe și plânse, nu atât de bucurie că îl simțea din nou alături de ei, cât de milă.

La jumătatea lui aprilie, lagărul de la Dipsi fu lichidat și ultimele convoaie plecară mai departe pe firul Eufratului. Lagărul fu înconjurat de soldați și de jandarmi călări, care năvăliră printre corturi, lovind cu bastonul și cu biciul, răscolind adăposturile și împingând oamenii spre margine, unde se

formau convoaiele. Atunci când toți cei care puteau să se țină pe picioare și să alerge în ritmul cailor ieșiseră dintre corturi, fiind nevoiți să-i părăsească pe muribunzi, se dădu semnalul de plecare. După aproape o oră de mers spre coline, întorcând capul spre lagărul-spital de la Dipsi, văzură un fum gros, ridicându-se. Corturile fuseseră stropite cu benzină și li se dăduse foc. Din culoarea fumului și din forma vălătucilor înțeleseseră că laolaltă cu țesăturile corturilor ardeau și trupuri omenești, uscate ori încă umede, muribunde, de-a valma.

RAKKA. CEL DE-AL ȘASELEA CERC. Drumul dură mai bine de o săptămână. Ziua era arșiță, dar nopțile rămăseseră din cale-afară de friguroase. Oamenii mergeau tot mai încet, clătinându-se. Pentru aceste șiruri buimace, nepăsătoare la imboldurile și șfichiuielile păzitorilor călare, cel puțin nu mai exista pericolul de a fi atacate de bandele înarmate, căci nu mai era nimic de jefuit. La popasuri doar, arabii se apropiau, cumpărând, cu saculeți de grâu, fete. Convoiul ținea malul drept al fluviului și a ajuns în cele din urmă la Sebka, lagărul de pe malul opus Rakkăi, de unde orașul se vedea ca un tărâm miraculos și interzis. Apa Eufratului reușea să astâmpere setea deportaților. Dar erau tot mai puține șanse de a găsi ceva de mâncare. Când și când, jandarmii împărțeau, aruncate din galopul cailor, pungi cu alimente trimise de consulatele străine sau de așezămintele creștine. Azvârlite la grămadă, mare parte din ele se iroseau. Oamenii trăgeau de pungile de făină sau de zahăr, pulberile risipindu-se între unghiile care sfâșiau. Alte ajutoare, cum ar fi boabele de năut sau de orez, nu puteau fi mâncate din cauza lipsei dinților. Oamenii le înghițeau pe nemestecate, dar stomacul nu le putea mistui, fie pentru că își pierduse această deprindere, fie pentru că,

din cauza dizenteriei, nu mai avea timp s-o facă. Rupen nu mai mergea după vânat, câinii erau tot mai rari, iar lupii umblau în haită. Nu puține au fost cazurile în care se năpustiseră asupra celor ce răscoleau gunoaie, devorându-i. El se ducea laolaltă cu ceilalți să culeagă morții. Participa la săparea gropilor comune, operațiune mai ușoară, dat fiind că nu mai era nevoie să se proptească cu hârlețul în pământul tare ori lipicios, ci era de ajuns să ia nisipul cu lopata, ca și cum ar fi mutat dunele dintr-o parte în alta. Operațiune mai grea totuși dacă socotim că gropile trebuiau să fie mult mai adânci, altminteri brazdele mormintelor ar fi fost spulberate de vânt, mutându-se de colo-colo, ca niște capace, și lăsând morții dezgoliți.

La căpătâiul gropilor comune nu s-a rugat nimeni. În ele au fost îngropați cu deosebire morții cei noi. De la convoaiele duse în locuri izolate și ușor de împresurat, pentru a fi măcelărite, și de la lagărele de concentrare până la moartea prin împușcare, înfometare, scufundarea în apă înghețată ori arderea de vii a muribunzilor, toate mijloacele folosite pentru uciderea armenilor, pe drumurile Anatoliei, de la Constantinopol și până la Deir-ez-Zor și Mosul, au fost utilizate mai târziu de naziști împotriva evreilor. Atâta doar că în lagărele naziste deținuții purtau numere, iar această numărătoare macabră a sporit grozăvia crimelor îndreptate împotriva poporului evreu. Morții rămași în urma acțiunii de nimicire a poporului armean nu sunt mai mulți, dacă între crime de asemenea amploare se pot face comparații de acest fel, dar sunt mai nenumărați. Numele pe care le cunoaștem sunt mai ales ale călăilor, guvernatori, comandanți de lagăre, pașale, bey, aghale și ceaushi. Victimele poartă rareori nume. Nici când moartea, lepădându-și, cerc după cerc, veșmintele, nu a fost mai

aproape de miezul ei, nicidecum moartea nu a fost mai nenumită.

Nu s-au inventat încă tradiții în ce privește alcătuirea gropilor comune. În ce fel trebuie săpată groapa, în ce fel trebuie așezați morții, dacă mai jos bărbații, la mijloc femeile și deasupra copiii, cum sunt spălați, cum trebuie îmbrăcați, ce fel de rugăciuni spune preotul și despre ce odihnă vorbește el pentru celălalt tărâm, ce fel de cruce se așază, câte brațe ar trebui să aibă crucea aceea și ce anume scrie pe ea. Nimic din toate acestea. Fiecare groapă comună are legile ei, iar singura trăsătură asemănătoare pentru gropile comune este graba cu care au fost făcute. Ceea ce alungă ideea de obiceiuri statornicite, căci nu există o tradiție a grabei.

Mormintele se numesc și se împodobesc pentru ca să nu fie cu totul uitați cei înmormântați acolo. Gropile comune au fost făcute pentru ca morții aruncați acolo să fie uitați cât mai degrabă. Gropile comune sunt partea cea mai vinovată a istoriei.

Din acest miez al morții nenumite am desenat șapte cercuri, cu centrul la Deir-ez-Zor. În spațiul acoperit de ele, cea mai largă circumferință trecând prin Mamura, Diarbekir și Mosul, au murit atunci peste un milion de oameni, cam două treimi din toți morții genocidului armean. Știm că ei au fost acolo și că dintre cei ce au intrat în cercurile morții, dintre cei care nu au fost islamizați, vânduți ca sclavi ori dați pentru harehuri, nu a scăpat aproape nimeni. Oricine putea muri oriunde. Nu există familie de armeni, pe lumea aceasta, care să nu fi avut pe cineva dispărut, ca într-o bulboană, în cercurile morții. Te poți ruga așadar pe marginea fiecărei gropi comune cu gândul că acolo se află cineva care a aparținut familiei tale.

Rupen știa că face un lucru bun. Moartea era un refugiu pentru situația umilitoare a celor vii, iar gropile comune erau un refugiu pentru situația stânjenitoare a celor morți. Dar mai exista un motiv pentru care Krikor Ankut împreună cu bărbații în putere se hotărâseră să grăbească scoaterea morților din corturi și săparea gropilor comune. Cu câteva zile mai înainte scosese, de sub un cort în care trăia o familie numeroasă, un mort fără chip. Priviră îndelung cadavrul cu obrajii mâncați, parcă mușcaseră din el șobolani. Dar în tabără nu existau cotloane, așa că nu existau nici șobolani. Înțeleșeră toți, dar nu scoaseră o vorbă, nu depuseră niciun jurământ de tăcere, simțind că nimeni n-ar putea să povestească despre ceva atât de cumplit. Când semnele de acest fel se înmulțiră, bărbații se hotărâră să cerceteze ei înșiși în fiecare dimineață și seară, astfel încât niciun cadavru să nu rămână prea multă vreme sub corturi.

De la Alep se trimiseră la Rakka și Sebka garnizoane noi. Soldații și jandarmii se țineau departe de tabără. Lagărul nu era greu de apărut. Marginea lui dinspre nord era malul fluviului, iar Eufratul era greu de trecut chiar și pentru un bărbat în plină putere. În stânga și în dreapta se întindeau câmpiile pe lărgimea cărora nu te puteai ascunde, iar spre sud, deșertul. Și, într-adevăr, cu excepția micilor curieri, puțini au reușit să fugă, amestecându-se în mulțimile pestrițe ale iarmaroacelor de la Rakka și luând de acolo drumul invers convoaielor, spre Bab și Mamura, sau spre nord, către Urfa.

Soldații nu păzeau însă numai oamenii. Păzeau și jivinele și chiar păsările. Spaima de molimele ce bântuiau prin convoaiele de deportați era mare printre locuitorii Rakkăi și triburile de beduini. De aceea, guvernatorul din Alep interzisese apropierea de lagăr a groparilor din afara convoaielor, iar

căruțele trimise în tabără fuseseră lăsate pe seama deportaților. Și la sfârșit, acolo unde deportații înșiși nu uciseră caii pentru a-i mânca, au fost împușcați, ca să nu aducă vreuna din bolile care, după ce bântuiseră fără împotrivire, se întetiseră și deveniseră fără leac.

Așa cum stăteau și priveau spre corturi, lustruindu-și cizmele, țesălându-și caii ori curățindu-și armele, soldații, în uniforme lor noi, arătau ca pregătiți de paradă. Deportaiților nu li se vedeau chipurile, fie pentru că erau departe, fie pentru că, atunci când se apropiau de ei, ca să le arunce ajutoarele, treceau în goana cailor, fie pentru că asta nu avea oricum nicio însemnătate.

De altfel, sentimentul era reciproc. Pentru deportați, soldații aveau unul și același chip, iar pentru soldați, deținuții erau cu totul lipsiți de chip și chiar de însușiri omenesti, câtă vreme li se dăduse ordin să ochească fără milă pe oricine ar fi încercat să iasă din cel de-al șaselea cerc, om, animal sau pasăre.

În timp ce deportații se simțeau tot mai epuizați după luni în șir de osteneală și foame, soldații erau tot mai odihniți, căci deportații erau tot mai ușor de păzit și popasurile erau tot mai dese. Iar ceea ce ducea nepotriveala și mai departe era că, pe măsură ce deportații erau tot mai despuiați și mai zdrențăroși, uniforme soldaților se reînnoiau, erau tot mai lucitoare și caii lor mai înzorzonați.

Bărbații reușiseră să se organizeze astfel încât morții să fie culeși cât mai degrabă. Sosirea unui nou convoi de la Abuhahar și Hamam era urmată imediat de extinderea rețelei de colectare a morților. Începuseră să lucreze în ritmul morții. Acest fapt avu însă consecințe nefaste, căci moartea, văzându-se dovedită, își înteti ritmul. Iar pe de altă parte, dădu de gândit soldaților,

care înțelesesă că în lagărul de la Sebka oamenii au început să se supună altei rânduiei decât a morții, iar cel care are curajul de a se opune morții se poate opune oricui pe lumea asta. Atunci grăbiră plecarea convoaielor spre Deir-ez-Zor, pentru a crea neorânduială. Lagărul de la Sebka însă își refăcu echipele de culegători de morți; ele se reîntregeau mai ales de spaimă, nu spaima de moarte, cât spaima de ei înșiși.

Această putere de a se organiza, atât de neobișnuită pentru un lagăr de oameni zdrențuiți și aproape muribunzi, putea fi tolerată la Sebka, unde erau doar câteva mii de corturi, dar ar fi putut deveni periculoasă la Deir-ez-Zor, în miezul celui de-al șaptelea cerc, unde deportații se numărau cu zecile de mii.

De aceea, într-o dimineață, comandantul trimise vorbă ca toți bărbații între cincisprezece și șaiszeci de ani să se adune la marginea lagărului. Urmau să fie trimiși la muncă, la terasamente. Și vor căpăta, bineînțeles, mâncare și apă de băut. Ei ieșiră dintre corturi și unii crezură că de vreme ce vor fi trimiși la muncă se cheamă că e nevoie de ei și, în consecință, vor fi cruțați. Alții ieșiră șovăitori și numai în urma amenințărilor ceaușilor că vor intra călări după ei în corturi. Iar alții, precum Rupen, se alăturară indiferenți. De când devenise vânător de îngeri, fără să-i pese prea tare de culoarea lor, ci de carnea ațoasă de sub pene, Rupen se golise pe dinăuntru, trăia numai pentru a-și apăra copiii. Tocmai de aceea, când Sahag se iți după dânsul, socotind că la cei paisprezece ani ai săi ar putea fi primit în rândul bărbaților, Rupen îl opri și îi trase două perechi de palme care-l buimăciră pe băiat, dar avură darul să-l domolească.

Unii însă se încapățânară să rămână ascunși. Precum soțul femeii din cortul de alături, cu care se împrieteniseră. Împreună

alcătuiau unul și tocmai de aceea fiecare din ei, bărbatul și femeia, putea lua înfățișarea celuilalt. Năltuță, cu șoldurile înguste și sâni potriviți, femeia, îmbrăcată în haine bărbătești, la formarea convoaielor, nu atrăgea atenția soldaților și reușea să se ascundă de căutătorii de femei. Iar bărbatul, subțirel și cu obrajii fără tuleie, cu părul alungit de sălbăticie, se îmbracă în femeie, așteptând cu sufletul la gură controlul corturilor. Dar asta nu se întâmplă. În clipa în care bărbații fură încolonați și numărați, se socoti că cinci sute e o cifră mulțumitoare, așa că se dădu ordinul de plecare.

Oricum, partea bărbătească era împrăștiată în convoaie. În timpul deplasării către Deir-ez-Zor, bărbații au fost țintele predilecte ale atacurilor războinice. În unele locuri chiar, pentru a nu se greși, convoaiele erau de la bun început separate în bărbați și femei, bărbații fiind uciși pe drum în ambuscade ale bandelor de războinici ori de-a dreptul de soldații puși să-i păzească. Astfel, cea mai mare parte a convoaielor era alcătuită din femei, copii și bătrâni, cei din urmă pierind aproape cu toții, din cauza neputinței de a ține pasul cu ceilalți, până la Sebka. Unele convoaie, mai ales cele care veneau din apus, făcuseră până aici peste o mie de kilometri.

Cele două perechi de palme date nu cu furie, ci cu disperare fură ultima amintire a lui Sahag despre tatăl său, Ruben Șeitanian. Bărbații au fost duși spre sud, către deșertul Siriei, și împușcați. Iar moartea se reîntoarce atotbiruitoare, întinzându-se ca o mătase verde, care bălți deasupra lagărului.

Când convoiul în care intrară Hermine și cei doi copii ai ei, precum și cei doi îndrăgostiți se urni la drum, primăvara era pe sfârșite. Apele Eufratului se mai domoliseră și se limpeziseră. Cum vilaietele, de-a lungul celor două izvoare

ale Eufratului, fuseseră de-acum golite de armeni, cadavrele din fluviu se răriră, iar celor mâncate de pești, înghițite de bulboane și agățate de maluri altele nu le mai luară locul. Ca orice mormânt, Eufratul se închisese și făcuse din nou loc vieții.

Probabil că, dacă drumul de la Meskene la Deir-ez-Zor ar fi trecut pe altundeva, deportații ar fi fost de mult morți din cauza setei, mai ales odată cu începutul arșiței. Așa însă fluviul care amestecase atâta vreme apa moartă cu apa vie își oferea acum undele limpezi. Și astfel rămase tot drumul până la Deir-ez-Zor, de unde Eufratul părăsi convoaiele în voia sorții, coborând spre întâlnirea cu Tigrlul.

DEIR-EZ-ZOR. ULTIMUL CERC. Convoiul era format mai curând din niște mogâldețe. Păreau ușoare în bătaia vântului, un stol de păsări căzătoare, nu o înșiruire de oameni. Fotografiiile făcute de călătorii străini care au reușit să se apropie de convoaie ori să-i fotografieze, în urmă, pe cei rămași neputincioși la marginea drumului, așteptându-și moartea, ne înfățișează, pe drumul spre Deir-ez-Zor, mai ales copii. Drumul spre al șaptelea cerc a fost un fel de cruciadă a copiilor. Având aceeași soartă ca a tuturor cruciadelor neînarmate. Copiii din acele fotografii sunt scheletici, cu trunchiul împuținat, cu burta suptă, cu coastele zvâcnind ca niște arcuri de oțel peste scobitura pântecului, cu mâinile și picioarele subțiate ca niște crengi, cu capetele disproporționat de mari, ca și găvanele ochilor, în care bulbii ies din orbite sau se adâncesc în fundul capului. Copiii privesc fără nicio expresie pe chip alta decât rătăcirea minții, privesc ca de pe un alt tărâm, nu întind mâinile, nu cer nimic. În ochii lor nu e ură, au trăit prea puțin ca să înțeleagă și să condamne. Nu e nici rugămintă, căci au uitat ce e foamea, nu e tristețe, căci nu au trăit

bucuriile copilăriei, nu e uitare, căci nu au amintiri. În ochii lor e nimicul. Neantul, ferestruica întredeschisă spre celălalt tărâm.

Prăbușirea unei femei îl condamna la moarte și pe copilul ei. Cel mai adesea el rămânea la căpătâiul mamei, așteptând moartea împreună. Hermine observă, cu spaimă, roșeața tifosului pe obrajii fetei. În scurtă vreme, din cauza arșitei, petele roșii se lățiră. Hermine înainta, strângându-și fetița pe după umeri și lăcrimând. Sahag a vrut s-o ajute, dar maică-sa nu l-a lăsat să se apropie, pentru a-l feri de boală. Nici ea nu-l mai atinse, îl cerceta doar, cu privirea, în somn, căutând cu sufletul la gură semnele bolii. Uneori credea, cu spaimă, că le-a descoperit. Alteori respira ușurată, fuseseră doar pete de praf care, înmuiate în sudoare, căpătau culoarea sângelui uscat. S-a abținut să-l îmbrățișeze în somn, își mângâia numai fetița, fără să-i pese dacă se îmbolnăvește și ea, ba chiar dinadins, căci gândul de a o lăsa neînsoțită pe lumea cealaltă o îngrozea pe Hermine, care, neștiind cum să-și vindece copila, se ruga să moară împreună.

Drumul de la Sebka la Deir-ez-Zor a fost cel mai lung și mai înfricoșător dintre toate. Aproape o sută de kilometri de mers. Cum arșița începea să-i supere și pe soldații călări, care moțăiau în șa pe lângă convoaiele care se târau cu tălpile arse de nisip, hotărâră să meargă noaptea, iar ziua se așezau pe mal, acolo unde dinspre fluviu mai venea câte o adiere răcoroasă. Puținii bărbați rămași improvizau corturi ca să se apere de căldura nimicitoare. Pe unii sminteala îi apuca dormind: tremurau, se zbăteau și trebuiau loviți zdravăn ca să se trezească și să nu se sufoce în somn. Alții se sminteau treji fiind și o porneau aiurea, dar drumul se sfârșea destul de

aproape pentru ei, căci, pierzând deprinderea de a se feri, cădeau doborâți de gloanțe.

Erau convoaie fără umbră. Ziua, întinși pe pământ, nu lăsau umbră ori, acolo unde mai răzbătea câte un petic de umbră, se înveleau în ea ca-ntr-un așternut. Umbrele se lipeau ca sudoarea de trup. Noaptea, mergând șovăitori, împiedicându-se de pietre sau căzând în gropile de la marginea drumului, deveneau propriile umbre. Convoaiele erau atât de slăbite, încât nici nu mai aveau puterea să lase umbră și s-o tragă după ele, ca pe un năvod. Convoaiele fără umbră avură nevoie de aproape două săptămâni pentru a ajunge de la Sebka la Deir-ez-Zor.

Lăgarul se găsea pe malul drept al Eufratului. De această dată corturile se numărau cu zecile de mii. Deir-ez-Zor era ultimul centru, către răsărit, unde se mai organizau astfel de lagăre. De la Deir-ez-Zor nu mai exista tranzit spre această lume.

De aceea, deportaților nu li se mai dădu nimic de mâncare. Cum vegetația era rară, iar bărbații care ar fi putut ucide vietățile deșertului ademenite de cadavre se împrăștiaseră, foamea deveni de nesuportat. Trupurile erau atât de slăbite, încât bolile se răspândeau cu mai mare încetineală, căci organismul nu mai avea nici măcar atâta vlagă cât să le poarte. Bolnavii de tifos nu mai făceau febră, pentru că nu mai generau anticorpi. În fața foamei, celelalte boli se retraseră, lăsând-o să muște din pânțele, să tragă pielea de pe oase și să usuce rărunchii.

Incidentele erau tot mai puține. După ce conducerea lagărului descoperi grupul din jurul lui Levon Șașian care organizase nu doar jurnalele vii purtate pe piele de orfani dintr-un lagăr în altul, ci și un sistem de aprovizionare cu medicamente și

hrană, atât cât se putea, și, pe același sistem ca și în lagărul de la Sebka, echipe care reușeau să îngroape cadavrele în ritmul morții, după ce așadar toate acestea fură descoperite, Levon Șașian fu scos din tabără și ucis cu bestialitate de însuși Zeki pașa, șeful lagărului. Orice formă de organizare internă a lagărului a fost suprimată și, în acest fel, în opinia soldaților, orice pericol de revoltă a dispărut, iar lagărul a căzut în letargie. Teamă armatei de revoltă părea, poate, nejustificată, de vreme ce soldații erau bine echipați, odihniți până la plictiseală și înarmați până în dinți, iar deportații tot mai scheletici, mai zdrențăroși și mai șovăielnici în beția morții. Numai că soldații se temeau de-adevăratelea și autoritățile din Alep și Deir-ez-Zor deopotrivă. Soldații învățaseră să lupte împotriva altor soldați, iar armele lor fuseseră meșterite astfel încât să fie amenințătoare pentru dușmani care se tem de moarte. Nu se inventaseră încă armele care să bage spaima în cei care nu se mai tem de nimic. Istoviți și măcinați de foame, deportații nu erau conștienți că tocmai împăcarea cu gândul morții constituia forța lor de temut. Deși această putere a lipsei de frică în fața morții creștea cu fiecare nou cerc, drumul prin cele șapte cercuri ale morții nu a fost unul al revoltei. Drumul convoaielor a însemnat, mai degrabă, o așteptare a morții. Moartea, rătăcind prin lagăr, devenise unul dintre ei, ea a fost una dintre victimele cercurilor de la Deir-ez-Zor.

Iar în afară, ea nu răzbătea decât ca un murmur surd. Un călător german, care a reușit să-i privească de aproape pe deportații din Deir-ez-Zor, a rămas profund tulburat nu atât de lucrurile evidente, pe care fotografiile le arată în toată grozăvia lor, ci de un detaliu – în acel loc cumplit nu a văzut oameni plângând. Sau, mai bine zis, nu a văzut ceea ce în

mod obișnuit se înțelege printr-un om care plânge, adică nu a văzut lacrimi.

Nu este adevărat însă că oamenii nu plângeau. Numai că plângeau altfel. Cei care mai aveau puterea de a sta așezați se legănau, ceilalți plângeau cu ochii larg deschiși către cer. Dar plânsul era un fel de geamăt neîntrerupt, cu voce joasă, care, repetat de mii de piepturi, se auzea ca un ison. Plânsul nu era o dără pe obraz, ci un sunet. Cum isonul acesta ajunsese, curgând fără sfârșit și acordându-se cu lumea înconjurătoare, să sune precum vuietul vântului printre dune ori curgerea apelor Eufratului, plânsul nu osteni nicio clipă, până când ultimele convoaie din Deir-ez-Zor fură duse spre platourile pe care deportații erau uciși. Plânsul acesta uscat ținea loc și de rugăciune, și de blestem, și de tăcere, și de mărturisire, iar unora le ținea loc și de somn. Mulți adormeau plângând în felul acesta, alții mureau plângând și plânsul mai vibra în pieptul încremenit, ca într-un tub de orgă. Am auzit plânsul acesta când bunicul Setrak se legăna în șezlongul din grădină și murmura sau când bunicul Garabet se încuia în camera lui și se oprea din cântatul la vioară.

La început, plânsul gemut îi irită pe soldați, mai ales că, repetat de ape și de vânt, venea parcă de pretutindeni. Apoi se obișnuiră, isonul se dovedi mai sigur decât orice santinelă, câtă vreme curgea egal însemna că nu se petrece nimic neobișnuit. S-ar fi oprit dacă oamenii ar fi găsit și altă îndeletnicire decât să moară sau să-și plângă morții. S-ar opri, spuneau soldații, dacă deportații s-ar revolta sau dacă ar muri cu toții. Deportații, în afara cazurilor de sminteală, care sfârșeau cel mai adesea cu un glonț în piept pe întinderile din jur, nu s-au revoltat. De murit, nu muriră chiar atât de repede, deoarece se pare că, trăind atât de mult printre deportați,

moartea ajunsese să-i iubească. Deși lagărele au fost desființate după câteva luni și deportații, în acest timp, au fost mai toți uciși, isonul nu a încetat la Deir-ez-Zor.

Atunci însă, cu urechile ciulite la zgomotul acesta care-și croia albia lui, mai largă decât a Eufratului, soldații turci nu-și făceau prea multe griji în legătură cu paza lagărului de la Deir-ez-Zor. În partea de sud și de răsărit nu era nevoie de pază, căci acolo era deșertul. Oricine ar fi încercat să fugă în direcția aceea nu avea nicio șansă de supraviețuire. Apoi Eufratul, care mărginea lagărul, nu dădea nici el vreo speranță.

Deir-ez-Zor a fost, o vreme, destinația tuturor convoaielor, fără ca autoritățile să se hotărască ce au de făcut mai departe. Probabil că se așteptau ca pe drumurile acelea convoaiele să dispară cu încetul, astfel încât Deir-ez-Zor să fie doar un soi de lazaret, unde cei care ar fi ajuns totuși să-și dea cu repeziciune duhul, un fel de Hastahane, cum se găseau la Tefridje și Lale. În ciuda tuturor prilejurilor care li se oferiră din belșug, câteva sute de mii de deportați se încăpățânară să trăiască. Sau, mai degrabă, uitară, pur și simplu, să moară. Lagărul devenea tot mai aglomerat și mai greu de stăpânit, nu atât din cauza oamenilor, cât din cauza celor care se abăteau asupra lor sau a celor pe care le stârneau, și anume bolile și miasmele. Cum autoritățile din capitala Imperiului doreau o soluționare grabnică și definitivă a chestiunii armene, Deir-ez-Zor deveni, din loc de destinație, stație de tranzit. Nu mai era însă tranzitul dintre două lagăre, ci tranzitul dintre două lumi.

Dintre toate suferințele, mai puternică decât bolile sau durerile se dovedi foamea. Lipsit de orice sursă de alimente, lăsat în voia hranei întâmplătoare, de la ierburi, fructe strepezite sau miere sălbatică până la stârvuri de animale, lagărul de la Deir-ez-Zor intra într-o stare halucinantă. Trupurile scheletice

mergeau spre Eufrat să bea apă, cu un mers șovăielnic, se așezau apoi cu fața în arșiță, legănându-se și gemând, hrănindu-se parcă din lumină, ca plantele. Unii, pierzând rostul oricărui alt lucru și al oricărui alt sentiment decât foamea, băgau în gură tot ce le cădea în mână, rodeau scoarță de copac, cârpe impregnate cu gustul sărat al sudorii sau fecale, care, din cauza înfometării, erau tari și împutinate, ca ale caprelor. După uciderea lui Levon Șașian și a celor care, trudind la gropile comune, încercau să pună morții la adăpost, cadavrele începură iarăși să întârzie sub corturi. Apărură din nou morți fără chip, fără o mână sau un picior. Cei care, la câteva zile o dată, cutreierau corturile pentru a scoate trupurile sfârtecate sau descompuse nu se mai cutremurau. Ba unii o făceau dinadins, din vânători de corbi sau de hiene deveniseră vânători de morți. De aceea, cei de sub corturi îi măsurau cu băgare de seamă și nu încredințau oricui mortul lor.

Chiar și atunci, operațiunea se dovedea nu tocmai ușoară. Era din ce în ce mai greu să-i deosebești pe cei morți de cei vii. Cei vii zăceau ore întregi nemișcați și adesea adormeau cu ochii deschiși, orbind din cauza arșiței care le ardea albul ochilor. Iar cei morți tresăreau uneori, din cauza diferențelor mari de temperatură dintre noapte și zi, atunci când încheieturile se muiau la soare sau, din contră, se strângeau odată cu gerul nopții. Așa încât începură să-i culeagă la întâmplare, iar unii se mai întorceau de la marginea gropii, treziți de icnetul aruncării peste ceilalți.

Când se dădu semnalul, convoaiele începură să se formeze din nou. O parte au fost îndreptate spre răsărit, către Marat și Suvar. Altele merseară spre apus, luând drumul Damascului. În ambele direcții, deznodământul era același. Odată ajunși pe un platou pe care avangarda îl socotea convenabil, soldații

se depărtau, apoi încercuiau convoiul și trăgeau cu flintele din toate părțile. Când nimeni nu mai rămânea în picioare, înfigeau baionetele în țeava puștii, scoteau iataganele și treceau peste trupuri, măcelărind, astfel încât ceea ce glonțul nu nimerise să fie desăvârșit cu tășul. Convoaiele numărau între trei și cinci sute de suflete. Soarta lor era de fiecare dată aceeași, cu diferența că uneori soldații lăsau treaba pe seama beduinilor, mulțumindu-se doar să inspecteze la sfârșit, ca să se încredințele că treaba a fost bine făcută.

Hermine își aștepta, cu copila în brațe, moartea. Fetița era tot mai des scuturată de friguri, noaptea Hermine se întindea deasupra ei, încercând s-o încălzească. Sahag reuși să aducă un pumn de curmale verzi, odată chiar o rodie căzută de sub șaua unui soldat. Mâncară, unul câte unul, sâmburii acri-dulci, ținându-i îndelung sub limbă. În cortul celălalt, cei doi îndrăgostiți sufereau de foame fără să poată căuta hrană, căci femeia nu-și lăsa cu niciun chip bărbatul să părăsească adăpostul, de teamă că soldații îl vor vedea și-l vor ucide. Păreau a se hrăni unul prin altul și, înlănțuiți fiind, rezistară în felul acesta. Până într-o seară când, odată cu venirea frigului, se desfăcură unul din brațele celuilalt și se ridicară. Își scoaseră hainele și femeia i le întinse Herminei. „Pune-le pe copil, spuse. Tremură de frig.“ Erau cu totul goi. Hermine îi privi cu nespusă uimire, nu din cauza goliciunii lor, care, ca orice altceva ce se putea întâmpla trupului, nu era neobișnuită în lagăr. Erau însă nespus de frumoși. Aveau o lumină ciudată în priviri, părul li se netezise și lucea în jurul frunții, carnea era de o albeață sfâșietoare, coapsele ei se arcuiseră și pieptul i se rotunjise, iar mușchii lui se încolăciseră și se încordaseră în jurul oaselor. Lumina li se adunase broboane pe umeri și în jurul lor umbră nu se făcu. „Am venit să ne luăm rămas-bun“, spuse el, dar

parcă buzele nu i se clintiră. Apoi, își luă femeia de mână și se depărtară, siluetele rămaseră multă vreme sub privirile lor, poate și datorită conturului de lumină pe care îl căpătaseră trupurile. Atât de luminoși fiind și atât de nepăsători, plutind, parcă, deasupra nisipurilor, Hermine și Sahag așteptară cu urechile încordate zgomotul împușcăturilor. Dar nu se întâmplă nimic, nici după ce întunericul se lăsă, învăluind lutul și ceara trupurilor lor. Rămase numai un miros nedeșlășit, ca de fum, al unor tăciuni de smirnă și ambră. „Au scăpat“, șopti Hermine. „Mă duc să-i chem înapoi, spuse Sahag. Într-acolo e deșertul, or să moară. Nimeni nu s-a întors viu dintre nisipuri.“ Hermine îi făcu semn să se așeze și veni lângă el. „Lasă-i... Sunt frumoși și fără păcat. Mă tot gândesc că Rupen are dreptate.“ Ea vorbea despre bărbatul ei la timpul prezent, ca despre cineva dus departe, care se va întoarce, deși la vremea aceea, Rupen fusese deja ucis împreună cu convoiul bărbaților de la Sebka. „Rupen are dreptate. Dumnezeu a murit. Lasă-i pe ei să meargă înainte. Aici, unde i-ai văzut ultima oară, la marginea lagărului de la Deir-ez-Zor, e hotarul grădinii Edenului. E poarta raiului, la doi pași doar. Ne-am întors de unde am plecat la începutul începutului. Dar între timp lumea s-a stricat de tot. Poate că ei vor lua lumea de la început și vor crea un alt Dumnezeu.“

Sahag privi în întuneric unde trupurile alăturate ale bărbatului și ale femeii sale mai pâlpăiră o dată vederii lui și apoi se stinseră. Și dintr-odată o adiere veni spre fruntea băiatului, proaspătă și foșnitoare. De parcă în drumul celor doi nisipurile se dăduseră deoparte, lăsând să răsară din pământ tot felul de pomi plăcuți la vedere. Două brațe ale unui fluviu cu mult mai mare se uneau în fața lor: erau Tigrlul și Eufratul. Iar bărbatul, mergând în grădina udată de apele acelea, lăsă în

urmă neamul său, pe tatăl său și pe mama sa, și se lipi de femeia sa și se făcură un singur trup.

Dar aici, printre oameni, pe măsură ce convoaiele, câteva sute de oameni de fiecare dată, erau duse pe platourile transformate în locuri de execuție, spre Suvar sau pe drumul Damascului, alte convoaie veneau dinspre apus, coborând spre ultimul cerc al morții. În acel iulie al anului 1916, mulțimi se desprindeau, mulțimi se alăturau și, în ciuda celui du-te-vino, lagărul de la Deir-ez-Zor rămânea egal cu sine, ca nemișcat. Ținuturile din jur se umpluseră de oseminte. Ultima frontieră fusese trecută. Cei vii se ofereau celor morți, făcând din îngroparea lor singura îndeletnicire ce o mai aveau. Cei morți se ofereau celor vii, ținându-le de cald, ca niște veșminte, în nopțile geroase, și folosindu-le, celor pe care foamea îi smintise, drept cuminecătură.

Hermine privea, cu ochii rătăciți, la copila ei. Arșița verii, care trăgea broboanele de apă ce mai ținuseră legate sărurile în trupuri, începu să ucidă oamenii, uscându-i. Cei vii și cei morți, care se asemănau prin nemișcare și prin tresăririle ce îi cuprindeau când și când, începuseră acum să semene și prin culoarea închisă, uscată a obrazilor.

După ritmul în care se succedau execuțiile, lagărul de concentrare avea să se desființeze în toamna aceluiași an. Chiar și fără execuții, în condițiile detenției de la Deir-ez-Zor, nimeni nu ar mai fi supraviețuit până la iarnă. În vara aceea au murit mai ales copiii. Mulți rămâneau neîngropați printre corturi, ca niște carcase goale, ghemuite și înnegrite. Hermine aștepta cu nerăbdare să fie incluși într-un convoi, sperând, nu știa ce, dar dorind din tot sufletul să plece din locul acela. Cu ochii deschiși, nemișcați, copila șoptea, din când în când: „Mi-e foame!”. Când geamătul ei deveni continuu, tânguitor

în timpul expirării și şuierător când trăgea aer în piept, Hermine porni printre corturi. Se întoarse după un ceas cu mâinile goale. „Nu ți-au dat, nu-i așa?“, întrebă, cu glas stins, fetița. Ea clătină din cap, cu privirile goale. „Nici tu să nu le dai, mai târziu, de la mine...“, zâmbi trist copila. Hermine își duse mâna la gură, atât de tulburată, încât uită să-și mai alunge băiatul atunci când acesta se apropie s-o mângâie. Îl privi cu totul neobișnuit, apoi îl prinse de încheietură. „Vino!“, îi spuse, cu o voce nouă. Îl trase afară din cort, către margine, în susul apei, acolo unde arabii își aduceau animalele la adăpat. Rămase în picioare lângă fiul ei, pe malul apei, rugându-se să se întâlnească cât mai repede.

Arabul care se apropie îi privi fără blândețe, dar curios, mai ales pe băiat. Cum Hermine și băiatul vorbeau turcește, ar fi putut să se înțeleagă în acele cuvinte comune pe care Mahomed le lăsase pe întinderile credinței lui. Dar nu mai era nevoie, căci știau bine despre ce e vorba. Această împrejurare se repetase de mii de ori pe drumul convoaielor sau la marginea lagărelor. Și, pentru ca lucrurile să fie limpezi, Hermine dădu drumul mâinii lui Sahag și îl împinse un pas înainte, rămânând cu palma așezată pe umărul lui, ca nu cumva băiatul să o rupă la fugă înapoi. În ciuda slăbiciunii, Sahag nu părea atins de boală și arabul, în loc de încuviințare, scoase un săculeț de făină și îl întinse femeii. Ea îl prinse cu amândouă mâinile și atunci, simțindu-se eliberat din strânsoare, Sahag vru să fugă. Dar arabul îl prinse de mijloc și de ceafă și îl aruncă pe cal, ca pe o desagă. Sări în spatele lui și, scoțând un chiot, se depărtă în galop. Hermine rămase multă vreme pironită locului. Băgă mâna în săculeț și scoase un pumn de pulbere pe care și-l îndesă în gură, înăbușind orice strigăt.

O vreme, băiatul zăcu într-un altfel de cort, mult mai mare, împodobit cu covoare și cu inscripții neînțelese pe pereți, unde locuiau oameni care vorbeau o limbă răgușită și răstită, care îl priveau cu indiferență, dar îi aduceau pe rând de mâncare, îi ștergeau sudoarea de pe frunte și îi schimbau așternuturile. Când fu destul de întremat ca să călătorească, îl suiră pe cal și se adânciră spre ținuturile secetoase, unde singurele îndeletniciri, atunci când nu pândeau caravanele, erau pe timpul nopții păzirea focurilor în care sfârâia grăsimea de cămilă, iar în timpul zilei adulmecarea apei. Sahag nu-și amintea precis din acele zile decât rugăciunile tânguite ale bărbaților și veșmântul alb pe care îl primise, veșmânt pe care durerea ascuțită a mădularului sfărtecat risipi dăre de sânge, fără să înțeleagă de ce această durere nouă și bărbătească stârnește zâmbete și mulțumire pe chipurile celorlalți. Primi, odată cu veșmântul alb și însângerat, un nume nou, Yusuf, fără ca despre numele cel vechi să-l întrebe careva. Dar asta fu spre folosul lui căci, atunci când, mai târziu, îl căutară, urcând până la Urfa și Diarbekir, nu-l găsiră, neștiind de cine să întrebe.

Yusuf deveni un flăcău destoinic. Învăță să țină cămilele de căpăstru și să le păzească la adăpat. Deprinsese meșteșugul călăritului, se obișnuia cu hrana uscată și învăță ce e răbdarea, în fața întinderilor nisipoase. Primi haine bărbătești, avea calul lui, singura făptură cu care mai putea vorbi armeneste, și se ghemuia, împreună cu ceilalți, la răsăritul și la apusul soarelui, către miazăzi, bâiguind ceva care suna a rugăciune. Ar fi putut rămâne un bun călăreț al deșerturilor, cu trupul său deja călit de cercurile morții, cu genele lungi care îi apărau ochii de nisipuri, cu fața smeadă, pregătită să înfrunte bătucirea vântului, și cu părul negru, creț, bun apărător pentru

arșiță. Faptul că nu știa araba fu în folosul său. Nimeni nu-l sâcâi cu întrebări și nu trebui să povestească despre sine. Nu trebui să se roage unui profet care i se înfățișase însângărându-l, păstrându-l pentru sine pe celălalt care i se înfățișase sângărând.

Ar fi putut să fie un bun călăreț al acelor întinderi și să ajungă într-o bună zi conducătorul tribului său. Ar fi coborât iarna spre malurile Mării Roșii, până aproape de Medina și, măcar o dată în viață, până la Mecca, apoi ar fi urcat, prin Ierusalim și Damasc, până la locurile pe care le cunoștea atât de bine și chiar mai sus, spre munți, la Ras-ul-Ain și Mosul. Yusuf rămase însă stingher și ceilalți, mulțumiți că e destoinic, îl lăsară în pace și nu tulburară conversațiile neînțelese pe care le purta cu calul său.

Yusuf trăia cu nedumerire viața aceea. Lămurirea îi veni însă, așa cum se întâmplă când întrebările nu sunt precise, dintr-odată. Ajunseseră până la Mosul. Fusesse o zi bună. Vânduseră brânză de capră și piei de cămilă. În cort era cald și liniște, mirosea a frigare, dar, înainte de a se așeza pe perne în jurul focului, numărau galbenii pe care îi legau în săculeți. Apoi, femeile admirară darurile – chihlimbar, țesături și podoabe. Iar cea mai frumoasă dintre podoabe stăpânul cortului o strânse în pumn și o dăruî, deschizând vrăjitoarește degetele, celei mai tinere dintre femeile sale. Ea o prinse la gât și se răsuci, bucuroasă, dănțuind în jurul focului, în sunetul ascuțit al *zurnalei* și în ritmul tobelor cu clopoței. Focul scânteia și sfârâia de la picăturile de grăsime, fețele luceau și se alungeau odată cu flăcările, ritmul tobelor se uni cu bătăile din palme și femeia se rotea, purtată de tinerețea ei și de bucuria podoabei. Și pe care băiatul o văzu, când ea ajunse, legănându-și șoldurile și scuturându-și sânii din rădăcina umerilor, chiar în dreptul său. Talismanul prins în lăntug de aur și purtat la

vedere și cu mândrie, băiatul și-l aminti însoțit de gestul sfios al mamei lui care îl ascunsese sub haine. Nimeni nu-l observă când se strecură afară din cort. Singurul lucru pe care îl putu face, cu mințile răvășite, fu să alerge bezmetic. Fugea nici el nu știa de cine, fugi până i se tăie răsuflarea și căzu în genunchi. Și, cum simțea nevoia să iasă din trupul lui, să se smulgă, începu să strige. Se așeză pe nisip și, legănându-se, strigă cât îl țineau puterile. Atunci când strigătul se stinse, lăsând în loc geamătul de la Deir-ez-Zor, plânsul uscat, Yusuf murise. Fusesse o ființă nefericită, străină, tăcută, rătăcind în locuri pe care nu le cunoștea și printre Dumnezei în care nu credea. Născut din sângerare și ucis din strigăt. Nu așa cum se întâmplă atunci când un trup ucide alt trup, adică străpungându-l din afară spre lăuntru, Yusuf muri străpuns dinlăuntru în afară, chiar de trupul peste care se adăugase, ca o tunică albă și însângerată.

Dezgolit de veșmântul nou, cu Yusuf căzut la picioare, ca o haină netrebuincioasă, Sahag se întoarse printre corturi. De astă dată, nemaifiind fiu al tribului, veni pieziș, ascunzându-se în întuneric, ocolind focurile și deschiderile corturilor. Merse la adăpostul animalelor și își scoase încet calul de căpăstru. Mersul lor prin nisip fu tăcut, calul îl urmă fără să simtă vreo schimbare, ascultându-l și adulmecându-l, căci pentru el Yusuf nu existase niciodată. Apoi, i se auzi galopul, dar atunci cal și călăreț erau departe.

Luă drumul spre apus, pe o traiectorie inversă convoaielor, din păcate însă, întoarcerea prin cercurile morții, de la Paștele morților la Paștele învierii, nu însemnă și o întoarcere în timp. Dimpotrivă, urcând treptele, una câte una, din adâncimea în care căzuse ca într-o fântână, nu găsi decât urmele convoaielor, supraviețuitori care cerșeau la marginea drumurilor, nume

noi și înfricoșătoare date prăpăstiilor care măcinau, în grohotișuri, oseminte, copii din neamul lui, îmbrăcați în șalvari, cu Yusufi crescând, ca în niște cuibare, în piepturile lor. De multe ori voi să se întoarcă în cort, să-l ucidă pe arabul acela, sub privirile femeilor și ale copiilor lui, și să ia înapoi talismanul mamei sale. Apoi, își spuse că arabul nu are nicio vină, cel care smulsese lănțișorul de la gâtul mamei lui era în altă parte și ar trebui să ducă un război prea mare ca să-l afle sau să-l ucidă pe toți cei asemenea lui și să fie sigur că ucigașul mamei lui și-a primit pedeapsa. Arabul se dovedise, în cele din urmă, binefăcătorul său și nu era vina lui că vremurile ieftiniseră atât de mult ființa umană, încât beduinul prețăluisese viața băiatului la un săculeț de făină.

La Ras-ul-Ain, Sahag reîntâlnește calea ferată pe care o părăsise, coborând cu fața umflată și roșie de lipsa aerului și a apei din vagoanele de vite, cu doi ani înainte, la Mamura. Își vându calul și merse, o zi și o noapte, cuibărit într-un colț de vagon, până la Izmid. Nu mai găsi la întoarcere nici un semn care să-i arate drumul. Și atunci, o vreme, drumul lui fu cel al trenurilor și al vapoarelor care îl duseră spre apus, până la Bazargic și apoi la Silistra.

Câtă vreme a fugit, amintirile l-au lăsat în pace. Când se așează, în cele din urmă, la Silistra, intră ucenic la un negustor, apoi își deschise propria dugheană. Când, mai apoi, începu să-și caute o nevastă și, până s-o găsească, întârzia cu fetele care așteptau marinarii în port, vălul de beduin aruncat odinioară la picioare ca o eșarfă se însuflețea, sâsâia ca un șarpe și porni pe urmele lui Sahag. Astfel, se pomeni, într-o seară, cu chipul lui Yusuf printre luminile lămpii cu gaz, oglindit în fereastră. Îl privi îngrozit cum dănuiește, în sunet de tobe și de zurnale, cum își sfâșie veșmântul alb, de om al deșertului, cum își ține

mădularul în mână și-l freacă, ȗopăind, cu priviri sălbatice, cum slobozește, gâfăind, printre degete, nu sămânță, ci sânge. Sahag nu găsi cum să alunge vedenia care-l stropea cu sămânța ei urât născătoare decât apucând o unealtă și lovind cu ea în fereastră. Yusuf hohoti, chipul lui se sparse, se înmulți în alte o mie de chipuri și se prefiră în odaie. Când se dezmetici, se privi așa cum era, cu chipul sălbătic, cu hainele în neorânduială și cu mădularul încă neînmuiat și sluțit în mână. Înțelese că Yusuf intrase în el și că nu spărgând ferestrele și acoperind oglinzile putea să lupte împotriva celui chip translucid.

Sahag și Yusuf se urau, dar știau că sunt siliți să trăiască împreună. Yusuf suportă înzecit caznele la care fusese supus Sahag, fiind nevoit să îndure închinăciunile către alt mântuitor și rânduielele într-un totu cuviincioase ale acestei credințe. El se răzbună însă pe neamul acesta străin lui în singurul mod care-i stătea la îndemână, adică prin mădularul ce purta semnul nașterii sale, otrăvind-i sămânța. Legat fiind de acea sămânță, rămasă veșnic stearpă, care se rărea și se împutina odată cu trecerea anilor, Yusuf se împutina și el. În copilăria mea, Sahag Șeitanian era un om bătrân. De aceea eu nu l-am cunoscut pe Yusuf.

Despicat în două, obișnuit ca fiecare jumătate a lui să o pândească și să o urască pe cealaltă, să aștepte ca celălalt să adoarmă pentru a-l putea lovi, dar fatalmente adormind împreună și separându-se cu adevărat numai în vis, căci cele două jumătăți nu puteau visa în același timp, Sahag, pe măsură ce jumătatea cealaltă se împutina laolaltă cu resemnarea lui și a soției sale, Armenuhi, cum că nu pot avea copii, având obișnuința de a urî și, nemaiputând adăposti toată ura între firidele sufletului său înjumătățit, începu să-i urască pe ceilalți. Mai întâi pe cei asemenea lui Yusuf. Dar, cum aceștia erau

destul de puțini în jurul său și ura sa neconsumată scrâșnea ca și colții jivinelor care trebuie să sfârtece, altminteri cresc până ajung să-și străpungă propria țeastă, Sahag își revărsă ura asupra bolșevicilor. Prilejul nesperat se ivi după război, când, spre deosebire de perioada în care singurul comunist din Focșani era un zarzavagiu bețiv, a cărui unică activitate politică era să înjure în gura mare, cu limba împleticită, în ziua de 10 mai dinastia și regele, până când autoritățile se învățaseră minte și-l arestau dis-de-dimineată, netrezit încă din beția nopții trecute, deci taciturn, după război așadar, orașul se umpluse de comuniști. Sahag obișnuia să le spună toptangii, comuniști la drumul mare. Comuniștii îl răsplătiră pentru afecțiunea ce le-o arăta cu generozitatea lor obișnuită, adică jefuindu-i magazinul, apoi, când nu mai fu nimic de jefuit, confiscându-i-l cu totul. Sahag se bucura de fiecare dată, „Luați!“, urla, agitându-și brațele și țopăind într-un picior, „Jefuiți!“, arunca după ei cutiile de cacao Van Houten, „Ați uitat s-o luați și pe asta!“ sau pungile cu boabe de cafea care se risipeau pe trotuar, ca gândacii.

El avu ideea să instaleze radioul Telefunken în cavoul lui Seferian și mergea de unul singur noaptea să asculte în cimitir Radio Europa Liberă. Urmări, în vara lui 1958, cu priviri lacome batalioanele Armatei Roșii, care se pierdeau pe șoseaua spre Tecuci, și apoi șezu neclintit ceasuri întregi, urmărind la televizorul cât o farfurie al doamnei Maria, de peste drum de casa noastră, transmisiunea în direct a înmormântării lui Gheorghe Gheorghiu-Dej, fără să scape niciun detaliu, crăpând semințe, bând bere, chibițând ca la stadion. „L-au iradiat rușii, spunea, fără, de data asta, vreo undă de reproș la adresa lor. I-au deschis icterul!“

Și tot Sahag Șeitanian a fost cel dintâi care s-a lăsat ispitit de fascinația hărților. Smulși din locurile copilăriei lor, bătrânii armeni au fugit, au emigrat, au traversat deșerturi, continente, mări și oceane, dar nu au călătorit cu adevărat. Mersul prin lume a fost o parte a tristeților, nu a curiozităților sau a bucuriilor lor. Ei au fost, de aceea, călători ai întinderilor de hârtie, precum scorpionii de cărți.

Colile cartografiate erau ca o tăietură în lumea reală, deschideau o nouă dimensiune. Pe hărțile acestea, războaiele se terminau întotdeauna altfel decât în realitate, fedainii din munți spulberau armatele, prizonierii reușeau să scape din lagărele de deportare, iar războinicii din încercuiri. Americanii debarcau în Balcani, parașutiștii englezi împânzeau cerul, rușii se retrăgeau în adâncurile Siberiei. Și, bineînțeles, Armenia se întindea de la Caucaz până la Tyr și Sidon, din Anatolia până la lacul Urmia, ca pe vremea lui Tigran cel Mare, în ultimul secol de dinainte de Hristos. Lumea era o suprapunere de hărți, împânzite de săgeți care semnificau debarcări, eliberări, alungări, retrocedări, elan și triumf. Dintre toate hărțile, cea mai puțin însemnată și, de aceea, cel mai puțin băgată în seamă era cea mai de jos, așternută direct pe iarbă, adică realitatea însăși.

Pe hărțile lui, tocmai din acest motiv, funcționau alte tratate și războaiele se încheiaseră altcumva. Tratatul de la Sèvres era în vigoare. Întâlnirea de la Ialta nu avusese loc și creionul cu vârful dinadins tocit al lui Stalin nu împărțise Europa. Sahag Șeitanian și ceilalți armeni ai copilăriei mele erau mai degrabă oameni ai hărților, și nu ai pământului. Erau uneori atât de nepăsători, cu privirile duse atât de departe, încât parcă se înfășurau odată cu hărțile și dispăreau de pe lumea aceasta.

În *Cartea șoaptelor* fiecare aromă, fiecare culoare, fiecare licăr de nebunie au magul lor. Călăuza tărâmurilor felurite, magul hărților, a fost Micael Noradunghian. Ceilalți stăteau în jurul lui, privind, cu ochii măriți, cum se netezesc continentele sub mâinile sale. Bunicul meu ședea înțelept și tăcut, nimic altceva nu dovedea, precum hărțile, că dincolo de vraștea vremurilor există totuși un tâlc anume. Anton Merzian uita să mai întrebe și, în fața hărților, unde era loc pentru toți, nu se mai certa cu Krikor Minasian. Ștefănuță Ibrăileanu, Măgârdici Ceslov, Agop Aslanian, Vrej Papazian, Ovanez Krikorian și toți ceilalți se apropiau sfioși, lăsându-se călăuziți spre acest nou Bethlehem, unde mântuirea se prezenta sub forma unei hărți. Sahag Șeitanean privea copleșit de minunăția aceea. Erau singurele clipe când, cu măruntaiele dezmoștite, se împăca cu Yusuf.

Nouă

Așadar, POVESTEA LUI MICAEL NORADUNGHIAN, MAGUL HĂRȚILOR. Noradunghian era un fel de mag al lumilor perpendiculare. Viața lui a fost alcătuită din frânturi, și nu trăită ca un continuum, mai degrabă ca linia vieții într-o palmă încrețită. De aceea, nimeni nu-și aducea aminte de el așa cum îți amintești de oameni, în general, adică unde s-au născut, ce-au făcut în viață, cu cine s-au împrietenit și cu cine s-au dușmănit, cum au murit, asta din urmă mai ales ca să înțelegi ce rămăsese neexplicat în cele de dinainte. Pentru a povesti viața lui Micael Noradunghian ar fi fost nevoie de o cameră de montaj care să lipească între ele secvențele dispartate. Cea mai mare parte a vieții lui se petrece, de fapt, între aceste secvențe povestite. Noradunghian s-a situat mereu în afara propriei vieți, iar noi îi simțim prezența, intrând după el în încăperi din care el tocmai a ieșit.

Micael Noradunghian s-a născut în același an, 1873, ca și un alt erou al poveștilor noastre: Hartin Fringhian. Și, cum vom vedea, fără a semăna decât pe alocuri, viețile lor vor mai avea o răscruce comună, șaptezeci și cinci de ani mai târziu, în 1948.

Noradunghian se trăgea dintr-o familie cu nume destul de rar întâlnit, chiar și printre armeni. Nu am mai întâlnit printre personajele *Cărții șoaptelor* pe altcineva care să poarte acest

nume în afara acestei familii din Agn. Și nu era o familie oarecare. Printre familiile armenesti, ocupa, la începutul secolului XX, cele mai înalte dregătorii din imperiu. Micael Noradunghian venise, sub oblăduirea celor doi unchi ai lui, Gabriel și Asadur, la Constantinopol, unde își deschisese o negustorie de succes. Și, pentru că mulți dintre mușteriii lui erau armeni veniți din vilaietele răsăritene, deschise, în Galata Constantinopolului, și un han care stârni în jur o adevărată zumzăială, așa cum fusese, cu un secol în urmă, la București, hanul altui armean, Manuc Bey Mirzaian. La hanul acela din Galata trăgea și străstrăbunicul meu Haciadur Melichian, când se ducea să petreacă pe malul Bosforului și trecea călare pe străzile înțesate de lume pestriță. Când, în preajma războaielor balcanice, unchiul său, Gabriel Noradunghian, profesor la Școala de drept din Constantinopol, apropiat de Junii Turci în timpul revoluției de la 1908, a fost numit chiar ministru al Afacerilor Externe al Sublimei Porți, nepotul lui, Micael, a ajuns subsecretar de stat, adică un fel de ministru adjunct, la Ministerul Comunicațiilor, pe vremea aceea comunicațiile fiind mai ales legate de poștă și de telegraf. Trebuie să fi fost, în funcția aceea, colaborator al lui Talaat Pașa, fost telegrafist și obsedat de extinderea telegrafului pe întregul cuprins al Imperiului, același Talaat care, odată ajuns figura centrală a administrației, în anul 1914, a ordonat scoaterea din funcții a tututuror înalților demnitari armeni și apoi, un an mai târziu, deportarea lor, laolaltă cu întreaga populație armeană.

Cum însă Micael Noradunghian nu povestea nimic despre sine, nu știm nimic despre această legătură cu Talaat Pașa, o bănuim doar. Dar ea pare să fi fost reală, altminteri Micael Noradunghian nu ar fi presimțit printre primii ce avea să se întâmple și nu s-ar fi pus la adăpost. Gabriel Noradunghian a

demisionat din funcția de ministru de Externe în 1913, ca și nepotul său, Micael, de la Departamentul Poștelor și Telegrafului și, la începutul anului 1915, au plecat la Paris, unde s-au ocupat de soarta emigranților armeni, iar bătrânul ministru a început să-și scrie memoriile. Nepotul său, Micael, inițiat de celălalt unchi, Asadur, urcase, una câte una, treptele masonice, ajungând, încă din 1909, la gradul 33. A fost membru fondator al Supremului Consiliu al Turciei, găzduind chiar Conventul de constituire a Marii Loji a Turciei în hanul său din Galata.

Micael Noradunghian a venit în România în toamna lui 1920. Întâlnirea avu loc în casa lui Armenag Manisalian. Îi mai chemă acolo pe Harutiun Khântirian, consul al Republicii Armenia, pe Krikor Zambaccian și pe Grigore Trancu-Iași. Bunicul își manifestă reținerea. El nu credea în societăți secrete. El credea în înțeleșuri, nu în secrete. Când oamenii nu înțeleg, dar se sfiesc să o recunoască, inventează secrete. Dacă ar fi rămas un secret, ce-ar mai fi fost creștinismul? – întreba bunicul. Dar Sahag Șeitanian, îmboldit de durerea măruntaielor sale, îl îndemnă să meargă. „Tot ce nu ține seama de frontiere e bun pentru noi, spuse el, până când o să se refacă Armenia Mare. Uită-te la bolșevism și la panturcism cum se lătesc, cum asmut împotriva frontierelor. Trebuie să lupți cu idei de aceeași măsură; or, masonii ignoră frontierele.“ Dar asta se va întâmpla mai târziu, când, bătrân și resemnat, într-un moment de cumpănă, Micael Noradunghian, care rămăsese toată viața în cercul cel mai îngust și mai umbros al masoneriei, a fost nevoit să iasă la lumină. Atunci însă, în toamna lui 1920, Micael Noradunghian nu le-a destăinuit celorlalți decât faptul că are o misiune specială de îndeplinit în România, drept care e necesar să i se aranjeze o întrevvedere cu regele Ferdinand.

În acest timp, Noradunghian n-a stat cu mâinile în sân. Pe vremea aceea, oamenii nu dădeau prea mare importanță deprinderii din cărți a meșteșugurilor. Uceniceau în meseria care le era hărăzită, dacă meseria era ceva mai complicată, deveneau calfe și apoi luau locul meșterului, ducând afacerea mai departe. Atunci când abilitățile erau native și evidente, porneau de la bun început pe cont propriu, meșterind sau neguțătorind la început fără teighea sau banc de lucru, cărându-și uneltele ori marfa pe la porțile oamenilor. Meșteșugul nu se alegea oricum, trebuia să fie loc pentru asta, atât de partea meșteșugarilor, cât și de partea mușteriilor. Ceea ce înseamnă că locul acela, așa cum făceau căutătorii cu nuiua de alun care dibuiau peticul de pământ cu apă, bun pentru săpatul fântânilor, trebuia găsit. În această privință, armenii au fost un popor al crengii de alun. O istorie a felului în care armenii veniți în România după anul 1915 s-au dedicat negoțului sau meșteșugurilor, a modului cum și-au făcut loc într-o lume pe care n-o cunoșteau, găsind despicăturile, o astfel de istorie ar putea ține loc astăzi de manual al afacerilor, bun pentru oricine. Iar felul în care Micael Noradunghian și-a dezvoltat afacerile ar putea fi un capitol pilduitor. El nu a înfiripat, ci a reînnotat afaceri, fără să se lase stânjenit de implicațiile politice, pe care, de altminteri, le disprețuia. Așa că, după ce făcuse negoț de arme cu Rusia țaristă în timpul războiului și apoi cu rușii albi împotriva bolșevicilor, a vândut, după înfrângerea rușilor albi, arme Rusiei bolșevice. Reprezintă în România Compania Levantului și se descurcă de minune printre ciubucărelile vremii, primind comenzi importante pentru armată și căi ferate. Își continuă negoțul, așezându-și sediul firmei pe Calea Victoriei, la doi pași de imobilul lui Hartin Fringhian din Piața Palatului. Și, bineînțeles, continuă să facă

ceea ce știa deja din Imperiu, și anume să conducă servicii de poștă și telegraf, ajungând unul dintre diriguitorii Societății de Telefoane din București.

Dincolo de aceste activități care îl arătau ca pe un mare comerciant și, potrivit certificatelor emise de Ministerul de Interne pentru acordarea cetățeniei române, drept unul care „adusesese însemnate servicii României“, Noradunghian își îndeplinea misiunea pentru care venise în România, însărcinat de Supremul Consiliu al Franței. Până la sfârșitul lui decembrie 1922, Micael Noradunghian i-a reinițiat pe cei treisprezece membri ai Supremului Consiliu al Ritului Scoțian Antic și Accepat pentru România, determinând, cu încuviințarea regelui Ferdinand, redeşptarea Ordinului Masonic Român. Noradunghian a semnat, în martie 1923, Înaltul Decret prin care s-au publicat Statutele, Constituția și Regulamentele Generale ale Ritului Scoțian Antic și Accepat din România, apoi a primit rangul cel mai înalt al masoneriei române, și anume acela de Suveran Mare Comandor al Supremului Consiliu de grad 33 și ultim din România, pe care, socotind că masoneria românească trebuie condusă de români, l-a exercitat doar onorific.

Există mereu ceva care scapă oricărei biografii, cu atât mai mult uneia misterioase, precum cea pe care o povestim aici. Și anume patima pe care o au în comun oameni atât de diferiți precum Suveranul Mare Comandor Micael Noradunghian, generalul Drastamat Kanayan și negustorul de coloniale din Focșani Sahag Șeitanian ori atâția alții, pomeniți ori doar bănuți în *Cartea Șoaptelor*. Povestea lui Yusuf. Există și alte povești care duc spre făpturi stranii ce trăiau în sufletele bătrânilor armeni și care profitau de orice prilej – o fereastră sau o oglindă, o aromă care amintea de izvorul miresmelor, un nume ori o fotografie – ca să se arate. Dar, dintre toate,

povestea lui Yusuf este cea mai cuprinzătoare. Fiecare își purta cu sine felul său de a se dedubla într-un fel de Yusuf, căci fiecare dintre ei supraviețuise. Fiecare purta așadar vina de a nu fi murit împreună cu ceilalți. Fiecare avea, pe această cale vinovată a supraviețuirii, propria poartă pe care se străduia din răputeri să o țină închisă, dar care, oricât s-ar fi opintit, se smulgea uneori din canaturi. Iar prin întredeschiderea aceea răzbăteau, cum bine se vede, adieri de nebunie. Care, în cazul lui Micael Noradunghian, ca și în cazul lui Sahag Șeitanian, se însoțeau într-o lume viu colorată, a hărților, plutind și răsucindu-se pe cer ca niște zmeie.

Noradunghian nu făcea parte din tagma războinicilor, ci din a creatorilor. Spre deosebire de generalul Dro, găsea necesar ca Armenia să fie eliberată, dar nu oricum, ci nutrea convingerea că Armenia nu poate fi liberă decât într-o lume liberă. De aceea, a asmuți un dușman împotriva altui dușman, cu speranța că, orice ar fi, scapi măcar de unul dintre ei, nu i se părea lui Noradunghian soluția potrivită. Drept care nu încuviință proiectul generalului de a înființa o legiune armeană. Ba mai mult, nu-și ascunse sentimentele ostile față de Germania nazistă. Așa a ajuns în capul listei pe care se afla și bunicul meu, Setrak Melichian, deja pregătit de bunica Sofia, cu valiza de lemn burdușită de fulare, veste și ciorapi de lână, în așteptarea deportării în lagărul de la Târgu-Jiu.

Noradunghian și generalul Dro au convenit asupra aceleiași soluții abia după dezastrul de la Stalingrad, când Legiunea armeană a fost nimicită, iar resturile ei căutate de ruși prin toată Crimeea cu o sete cumplită de răzbunare. Soluția lor era, pe cât de simplă, pe atât, cum se va vedea, de iluzorie: americanii. Numai că Noradunghian avea un plan cu totul deosebit de ceea ce știm în mod obișnuit despre izbăvirea

prin americani : spre deosebire de toți ceilalți, care citeau cu nesaț gazetele, ședeau cu urechea lipită de membrana radioului, înghițeau cu lăcomie tot felul de zvonuri sau, ca Arșag, priveau neclintii prin ferestruica clopotniței, așteptând cu toții să vină americanii la noi, Micael Noradunghian elaborase alt plan, acela de a merge noi la americani. Îl concepușe încă de pe vremea când, în preajma instaurării dictaturii regale, masoneria fusese împinsă în adormire. Pe scurt, România urma să se declare cel de-al patruzeci și nouălea membru al Statelor Unite ale Americii. Această idee care răsturna cu susul în jos doctrina Monroe urma să se aplice într-un mod cum nu se poate mai simplu. România avea să accepte Constituția americană, cea mai bună posibilă, dat fiind că era de sorginte masonică, avea să primească dolarul drept monedă națională, puternică nu doar prin forța de tranzacție, ci și prin simbolurile masonice de pe bancnote. Avantajele erau nenumărate : parte a unei republici, România putea scăpa de Carol al II-lea, ca și de pericolele pe care Germania, pe de o parte, și Uniunea Sovietică, pe de alta, le prefigurau. Cum însă, pe de o parte, România nu era un balot de paie, să-l iei în spinare, din nordul Balcanilor, și să-l treci oceanul, și cum, pe de altă parte, ideea putea părea cel puțin năstrușnică, dacă nu de-a dreptul ȋicnită într-o Românie francofonă, având propriii eroi și neîntâlnind până atunci în istoria sa americani decât în filme, Micael Noradunghian a socotit că planul său nu e realizabil, tocmai pentru că era prea simplu, deci insuficient de grandios. Odată cu căderea Stalingradului, atât Micael Noradunghian, cât și generalul Dro, unul cu bucurie, celălalt cu amărăciune, înțelesesă că dintre cei doi dușmani care se războiau între ei rămăsese unul singur, cel mai periculos, și anume Uniunea Sovietică, și conveniră că soluția americană se impune fără

nicio îndoială. Fiecare dori să rezolve problema în felul său : generalul Dro dispăru în primăvara anului 1944, lăsându-l, la casa lui cu însemne armenesti de pe strada Popa Soare din București, pe Partogh, clopotarul Catedralei armenie, cel cu nasul turtit de la o lovitură de minge pe vremea când, la începutul secolului, era portar la Fenerbahce, să ude mereu florile, să aerisească locuința, deschizând ferestrele dinspre stradă, și, uneori, să lase luminile aprinse, ca să nu se știe că generalul Dro a plecat cu un vapor până la Beirut și de acolo într-o lungă călătorie până la New York și apoi la Boston. Paracliserul a fost atât de convingător în ritualul de îmbălsămare a unei case moarte, încât, ajunși la sfârșitul lui august al aceluiași an la București, rușilor le trebui aproape o lună, timp în care răscoliră sute de case, întemnițară, torturară, deportară ori împușcară tot ce le ieșea în cale, pentru a se convinge că Drastamat Kanayan, general al armatelor de sacrificiu, le scăpase printre degete.

În schimb, Micael Noradunghian avea de îndeplinit în România o misiune care îi fusese încredințată cu un sfert de secol în urmă și pe care nu i-o retrăsese nimeni, aceea de a menține aprinse luminile Ordinului Masonic din România. Cum misiunea nu putea fi îndeplinită decât dacă rămânea în țară, Noradunghian continuă să inventeze tot felul de soluții pentru a-i aduce pe americani. Dat fiind că planul de a integra România Statelor Unite și de a pune steagul american să fluture pe Dealul Mitropoliei dăduse greș, Noradunghian socoti că alipirea eșuase nu pentru că proiectul ar fi fost nebunesc, ci, dimpotrivă, pentru că nu era suficient de nebunesc. De aceea, după înfrângerea de la Stalingrad și retragerea germană, Noradunghian concepu un plan cu adevărat măreț împotriva pericolului bolșevic. Când a văzut că nu poate uni

România cu Statele Unite, Noradunghian, împreună cu Constantin Bellu, trezorerul Marii Loji Naționale din România, a refăcut proiectul, încercând de data asta să unească Europa sau, în orice caz, cât s-o putea din ea, urmând ca această Europă unită s-o alipească mai apoi Statelor Unite ale Americii. Noradunghian a rămas credincios prin acest proiect celor două angajamente ale sale, și anume masoneria și România : imagina o uniune masonică europeană, care, ulterior, s-ar fi transformat într-o uniune statală și, pentru mai multă siguranță în fața rușilor, s-ar fi integrat Statelor Unite ale Americii.

Bănuim cum trebuie să se fi simțit Sahag Șeitanian când intra, fascinat, în camera cu hărți, la fiecare venire a sa la București. Acestea erau singurele prilejuri când Sahag și Yusuf stăteau alături, fără sălbăticie, fără ură, singurul loc, în fața uriașelor întinderi pe care le străbătuseră împreună și care în lumea hărților încăpeau sub rotirea unui singur braț. Pentru început, țările erau colorate diferit pe hartă. Dar, pe măsură ce proiectul unionist ar fi prins viață, aceeași culoare ar fi acoperit porțiuni din ce în ce mai întinse, ar fi curs izbăvitoare de-a lungul Mediteranei, până la Bosfor și, de acolo, pe urmele bătrânilor greci, peste ruinele de la Troia, Efes și Milet și mai încolo, dincolo de cele șapte cercuri ale morții, până la Deir-es-Zor, marginea de răsărit a Uniunii și marginea de apus a grădinii Edenului, acum o întindere deșertică, măcinând nisip și oseminte. Sahag rămânea ore în șir în camera aceea, privind hărțile cu fascinația mântuitoare pe care o dă celui deznădăjduit lipsa oricărei scăpări.

Într-o singură privință însă planul lui Micael Noradunghian și al generalului Dro, visători fără leac în miracolul nostru cel de toate zilele, greșea. Și anume ei credeau că e de ajuns să ai convingeri pentru a reuși până la urmă. Generalul Dro

părea convins că putea elibera Armenia de bolșevism cu o singură legiune alcătuită din câteva mii de oameni, dintre care jumătate neinstruiți, iar cealaltă jumătate motivați doar de izbăvirea de prizonierat. Iar Noradunghian, în virtutea aceleiași cruciade împotriva bolșevismului, credea cu tărie că unificarea tuturor țărilor din Mediterana și din Balcani se va putea face prin extinderea jurisdicției Supremului Consiliu pentru România la toate celelalte țări, Marea Lojă Mediteraneană urmând apoi să transforme uniunea masonică într-o uniune europeană și, în cele din urmă, transatlantică.

Dacă Legiunea armeană a generalului Dro a fost înjghebată și apoi masacrată în Crimeea, uniunea masonică a lui Micael Noradunghian a avut ceva mai mult noroc ; ea nu s-a realizat niciodată. Ceea ce nu înseamnă însă că hărțile nu și-au etalat mai departe întinderile colorate, iar Noradunghian n-a continuat, singur și încăpățânat, să-și susțină proiectul chiar și după venirea rușilor și instaurarea comunismului. În timp ce oamenii din jurul său căutau să se pună la adăpost, fugind peste graniță, Noradunghian bătea pe la porțile misiunilor militare și ale legațiilor străine, promițând sprijinul masoneriei pentru un nou război al aliaților împotriva bolșevismului.

Atunci s-au petrecut două lucruri care au făcut ca proiectul lui Noradunghian să treacă definitiv în lumea hărților. Mai întâi a venit răspunsul Legației americane : „Deocamdată nu se poate face nimic, întrucât, potrivit înțelegerii marilor puteri, România a intrat în sfera de influență sovietică“. Acest răspuns, venind tocmai din partea celor care ar fi trebuit să fie cei dintâi susținători ai proiectului, l-a năucit pe Noradunghian. El s-a abținut să spună mai departe acest lucru celor care veneau să-i vadă hărțile. Fără să-și dea seama că pentru ei conta mai puțin răspunsul americanilor sau dacă uniunea se

va realiza vreodată, pentru ei mai mult decât realitatea conta iluzia, mai mult decât lumea, cu tratatele și frontierele ei, contau hărțile, iar dacă lumea ar fi ajuns să semene cu hărțile acelea, atunci probabil că și-ar fi imaginat altele.

Micael Noradunghian nu a avut, din fericire pentru el, prea mult timp să-și macine de unul singur suferința, căci a venit destul de repede și a doua năpastă. Învelită, altminteri, în vorbe meșteșugite, ca din partea cuiva care dorea să ajute. Nu există niciun impediment în funcționarea lojilor masonice, îi spuse Ana Pauker, invitându-l la Ministerul Afacerilor Externe. Ba mai mult, pentru a i se dovedi de câtă prețuire se bucurau lojile, Noradunghian primi și o listă cu persoane de vază din Partidul Comunist, care să fie primite în Ordin. Chiar dacă discuția a fost plină de amabilități, într-o limbă română căznică și stâlcită de Ana Pauker și de Micael Noradunghian, fiecare după deprinderile și accentele obârșiei și străinătăților prin care trecuse, Noradunghian înțelese că Partidul Comunist vrea să pună juvățul pe grumazul masoneriei și s-o întrebuințeze, mai ales în treburile din afară, în folosul său. Drept care, cu precauție armenească și cu înțelepciunea celor șaptezeci și cinci de ani ai săi, Micael Noradunghian se arătă deosebit de satisfăcut de această propunere, nu într-atât încât să fie lingușitor, dar suficient de convingător totuși pentru a pleca altfel decât luat pe sus și cu cătușe la mâini. Ba chiar acceptă să înființeze și o lojă masonică, anume creată pentru muncitorimea română. Bucuria pe care i-a mărturisit-o Anei Pauker a fost atât de sinceră, încât, imediat ce s-a întors acasă, și-a chemat toți frații de gradul 33 și a hotărât punerea în adormire a francmasoneriei române.

Apoi, în timp ce oamenii Securității începeau să caute arhivele și să pregătească arestarea tuturor autorilor acelei

utopii masonice și politice a Statelor Unite ale Europei și Americii, Noradunghian alege calea care, la vârsta sa venerabilă, îi stătea la îndemână. Căzu la pat și toți cei care, din compasiune sau din dorința de a-l trage de limbă în legătură cu arhivele, îl vizitară în acei ani conveniră că bătrânul trăgea să moară.

Dintre cei care se perindară pe la căpătâiul lui, Noradunghian îl chemă doar pe unul dinadins, și anume pe Levon Zohrab. Lui îi dădu, învelite cu mare grijă în pânză de sac, hărțile. Iar Levon Zohrab, în urma unei împrejurări pe care ne-o descrie *Cartea șoptelor*, se hotărî să i le dea, mai departe, lui Sahag Șeitanian, cumnatul bunicului meu dinspre tată, Garabet Vosganian.

POVESTE ÎN POVESTE. LEVON ZOHRAB, TĂINUITORUL HĂRȚILOR. Dintre eroii *Cărții șoptelor*, Levon Zohrab simțea, poate, cel mai tare vina de a fi supraviețuit. Spre deosebire de Misak Torlakian și de alții care, reîntorși acasă, nu găsiseră decât mirosul streșinilor arse și lucrurile rămase fără stăpân, amestecate cu tencuielile desprinse cu toporul din ziduri, Levon Zohrab a fost martor al întâmplărilor. Tatăl său, deputatul de Constantinopol Krikor Zohrab, îl pusese să jure că va face exact așa cum îi cere, apoi, înainte de a deschide poliției otomane, l-a trimis în spatele draperiilor, poruncindu-i să stea nemișcat până la sfârșit. Astfel Levon a văzut cum năvălesc înăuntru și, la încuviințarea lui Harutiun Măgârdician, care îi însoțise pentru a se încredința că acela este deputatul armenilor, îl arestează în dimineața zilei de 24 aprilie 1915, pentru a-l pune lângă Daniel Varujan, Siamanto, Vartkes, părintele Komitas și ceilalți lideri armeni arestați în aceeași zi. Mărturia lui Levon Zohrab l-a convins peste câțiva ani pe Solomon Tehlirian să-l ucidă pe Măgârdician într-un mod socotit cel mai pilduitor

cu puțință, adică împușcându-l în inimă sub privirile familiei sale. Atunci însă, Levon Zohrab nu se gândea la răzbunare, ci numai la rușinea pe care o îndurase, asistând neputincios, din spatele draperiei, la arestarea tatălui său.

Levon Zohrab nu este doar eroul poveștii din poveste, ci unul dintre eroii convoaielor din urma convoaielor. A pornit pe urmele tatălui său, cercetând drumul convoaielor. A pândit șirurile deportaților, s-a amestecat printre ei, acolo unde paza nu era îndeajuns de severă, încercând să dea, astfel, de urma celor arestați în 24 aprilie, a tras la hanuri, intrând în vorbă cu căpeteniile jandarmilor. Dar, pentru că a mers pe jos, în timp ce Krikor Zohrab și Vartkes *efendi*, cei doi deputați armeni, au fost duși cu trenul și apoi cu mașina până la Alep, a ajuns mereu prea târziu. În fața lui, oricât ar fi mers de repede, se afla mereu alt convoi, de parcă s-ar fi tras unele pe altele, ca înșirate pe o funie. În Alep a aflat despre moartea tatălui său, un ofițer i-a relatat istorisirile unui camarad care se lăuda că l-ar fi ucis cu mâna lui pe Zohrab, ca și pe Vartkes *efendi*, și povestea cu amănunte chinurile oribile la care fuseseră supuși cei doi. Levon Zohrab a încercat să identifice locurile, gândul că osemintele tatălui său zac părăsite la întâmplare nu-i dădea pace. A reconstituit tot ce se putea din povestirile acelea spuse la beție și a găsit locurile care s-ar fi potrivit descrierii. Apoi, a tocmit doi localnici, cu o căruță și unelte necesare, și a pornit în căutarea rămășițelor tatălui său. Dar, pe acele întinderi unde găseai oseminte la tot pasul și, din cauza diferențelor mari de temperatură dintre noapte și zi, din cauza vânturilor și, mai ales, din cauza arșiței de la amiază, cadavrele se înnegriseră, hainele putreziseră și pielea se trăgea de pe oase, i-a fost de-a dreptul imposibil să identifice vreun trup care să fi adus cu al tatălui său. Atunci a început să înmormânteze

toate cadavrele ce-i ieșeau în cale, cu nădejdea că vreunul ar fi putut fi al tatălui său. A făcut treaba asta preț de câteva săptămâni, până când niciun localnic, orice preț i-ar fi oferit, n-a mai acceptat să-l însoțească, temându-se de privirile lui sticloase și de osârdia cu care căuta pe trupurile în descompunere semnele morții, așa cum le știa din povestea pe care o auzise despre uciderea tatălui său. Astfel încât Levon Zohrab continuă o vreme de unul singur, dar în cele din urmă se opri, istovit și neliniștit de privirile care-l urmăreau, de zvonurile și șoaptele, domoale ori furioase, care se țeseau în jurul lui, cum că ar fi nebun de legat sau chiar jefuitor de cadavre.

Levon Zohrab a sosit în România, ca și ceilalți zeci de mii de fugari care aleseseră această destinație, prin portul Constanța, loc pestriț și plin de vioiciune, unde mărfurile se încrucișau, venite din toate colțurile lumii, unde banul circula repede ca în vârtejurile bulboanelor și unde, ca în puține alte locuri, dacă voiai să fugi, te puteai ascunde cum nu se poate mai bine.

Dar Zohrab reuși să fugă de oricare altul, mai puțin de propriile rătăcirii. Își alegea o viață plină de trudă și sărăcie, în mijlocul oamenilor simpli și brutali care sunt hamalii din port. Lucra apoi la terasamente și în construcții, socotind că penitența de a săpa și de a astupa neîncetat gropi este cea mai copleșitoare pentru povara de a fi rămas viu în urma trupului neîngropat al tatălui său. Dar chinul cel mai mare nu a fost penitența însăși, ci neputința de a o duce până la capăt. Cum șantierelor aveau nevoie de tot felul de lucruri, de la pietriș până la cărămizi, și materialele nu soseau întotdeauna la vreme, Levon Zohrab, în virtutea obișnuinței de a vedea lucrurile desfășurându-se cum trebuie, contactă câțiva negustori armeni din Constanța și organizează un antrepozit cu materiale de construcții.

În scurtă vreme, renunță la lopată și își spori negoțul. În locul penitenței pe care și-o asumase, Levon Zohrab observă, nu fără o anumită neliniște, că începe să se îmbogățească. Iar cel mai greu de suportat era faptul că nu se putea opri. Banii nu-i aduceau nicio alinare, dimpotrivă, sporeau cu o ușurință de nestăvilit, amplificându-i vina de a fi rămas în viață. Armenii supraviețuitori se îndepărtau tot mai mult de suferința ce i-ar fi putut lecui, îmbogățindu-se întruna. Așa se întâmplă cu Armenag Manisalian, cu Israelienii, cu Seferienii, cu Avedis Varteresian, cu Terenig Danelian, cu Krikor Zambaccian, cu Hartin Fringhian, cu Hovsep Dudian, cu Micael Noradunghian și cu mulți alții. Așa se întâmplă și cu Levon Zohrab. Forța care-l îndemna să se îmbogățească, să nascocoască mijloace de a spori diferența de preț dintre cumpărare și vânzare era mai puternică decât dorința de a rămâne umil și sărac și de a-și răscumpăra astfel păcatul supraviețuirii. Și, cu cât înlăuntrul său rănilor nevindecate și zgândărite de zimții arginților sângerau, cu atât banii se adunau și, preschimbați în aur și în nestemate, apăsau și mai greu. Încât, neputincios de a se opune acestei porniri care curgea prin vinele sale, își lărgi afacerile și se mută la București, unde îl întâlnește pe Micael Noradunghian. Acesta îi explică pe îndelete că mijlocul cel mai bun de a te îmbogăți în România e să faci afaceri cu administrația și, dacă vrei să economisești timp și ciubucul aferent, e nimerit să intri tu însuși în administrație. Astfel încât Levon Zohrab a ajuns în cele din urmă conducător al Monopolului Tutunului și al câtorva dintre fabricile de tutun.

Nu știm câtă avere adunase Levon Zohrab. Și poate că nici el, neatent la numărătoarea banilor, ba poate înspăimântat de puterea cu care veneau către dânsul, nu mai știa. Și nici nu putea socoti la sfârșit, căci, spre deosebire de Hartin Fringhian,

el nu și-a trecut averea în vreun testament. Iar cei care i-au confiscat-o toată în 1948 și l-au dat afară de la Monopolul Tutunului nu s-au ostenit, din motive ușor de înțeles, să dea seamă de conturile, titlurile de valoare sau fișicurile sale. Bătrân, izgonit din casele, din automobilele și din fotoliile lui directoriale, adăpostindu-se într-o mansardă ce fusese a servitorilor, în casa lui de pe Bulevardul Dacia, Levon Zohrab a avut din nou răgazul de a se reîntâlni cu tatăl său. Acum însă, fie din cauză că sufletul său de bătrân era mai puțin pregătit să facă față penitenței, fie pentru că, mai vârstnic decât fusese tatăl său când murise, durerea lui era mai atroce, căci se gândea la părintele lui cu duioșie, ca la un frate mai mic, simțindu-se cu atât mai dator să-l fi apărât.

Aceste conversații cu sine ale lui Levon Zohrab, devenit acum frate mai mare al tatălui său, au fost întrerupte de două ori. Iar a treia oară, pregătit să moară, le întrerupse el însuși.

Cel dintâi a fost Micael Noradunghian, care i-a dat hărțile. „S-a terminat“, i-a spus, în armeana frumoasă pe care o învățase la Constantinopol, la Robert Collège. I-a povestit despre cum trecuse masoneria în adormire și cum a început să pună la adăpost însemnele cele mai de preț. Iar cele mai prețioase dintre toate, pentru Micael Noradunghian, se dovediră a fi hărțile, pe acestea Securitatea nu trebuia cu niciun chip să le găsească. „De ce tocmai eu?“, a întrebat Levon Zohrab. „Pentru că tu înțelegi. La tine ele sunt în siguranță. Cu tine ei nu mai au nimic de împărțit, ție ți-au luat totul.“ Mai puțin fantasmele, ar fi putut spune, dar pe acestea Levon Zohrab, ca și el, nu le împărțea cu nimeni și, ca urmare, nici măcar Securitatea, cu îndemânarea ei agresivă și scotocitoare, n-ar fi putut să le găsească și să i le ia. „Dar sunt aproape la fel de bătrân ca și tine, obiectă Levon Zohrab. Și la fel de singur.“

„Ai să le dai, la timpul potrivit, mai departe. Cel puțin singurătatea ta n-o va mai tulbura nimeni.“ Nu s-au mai văzut de atunci. Când a început procesul și anchetatorii întrebară de hărți, nimeni nu știa nimic despre locul în care s-ar putea găsi, căci niciunul dintre ei doi nu mai era în viață, iar hărțile, deși existau mai departe, nu au mai fost găsite.

Micael Noradunghian s-a înșelat însă. Regimul comunist mai avea ceva de împărțit cu Levon Zohrab. Și asta pentru că – aici din nou Noradunghian greșise – lui Levon Zohrab nu-i luaseră chiar totul, îi rămăsese onoarea. Cum privirea tatălui său, așa cum îl văzuse din spatele perdelei, îi rămăsese întipărită în minte, ea îl fixă toată viața, severă și fără să clipească, împiedicându-l să facă orice ar fi adus ocară numelui de Zohrab. Exact de asta, într-un anumit moment, comuniștii avură nevoie de la el, anume de cuvântul său de onoare. În aceeași vară a lui 1948, în mansarda lui Levon Zohrab năvăliră patru bărbați în haine de piele, care îl forțară să se așeze la masă, apăsându-l cu mâinile pe umeri. Zohrab se gândi, speriat, că e vorba de hărți și se muștră în sinea lui că le primise. Dar bărbații aceia nu căutau hărțile și, de fapt, nici nu căutau ceva ce ar fi putut fi, în prealabil, ascuns. Căutau doar ce știau că aveau să găsească pentru că era la vedere, și anume telefonul. Îl luară de pe noptieră și i-l puseră în față. Atunci, pe scară se auziră pași și în odaie intră un alt bărbat, care nu mai era îmbrăcat în haină de piele, ci într-un costum subțire, de vreme caldă, ce cădea oarecum în neorânduială pe trupul lui gros. Nu avea expresia îngrijorătoare a celorlalți, dimpotrivă, își scoase pălăria în fața bătrânului înmărmurit, cu o politețe care, chiar dacă se putea socoti exagerată într-o împrejurare ca aceea, nu părea deloc silită. Și, spre deosebire de ceilalți, nou-venitul, așezându-și pălăria lângă telefon și

rămânând în picioare, poate din respect, poate ca semn că nu dorea să stea prea mult, zâmbi și spuse: „Sunt Chivu Stoica“, cu aerul că prin asta ar fi lămurit pe loc mai multe lucruri. Levon Zohrab dădu să se ridice la auzul aceluia nume, dar mâinile celorlalți îi apăsară umerii, ținându-l pe scaun. Bărbatul îi dojeni din priviri, apoi se întoarse spre bătrân: „Nu trebuie să vă fie frică, domnule Zohrab“. Spusese „domnule“ fără umbră de ironie, acceptând deosebiriile dintre lumile cărora le aparțineau, chiar dacă a lui era mai nouă și înstăpânită peste cealaltă. „Nu vrem să vă facem niciun rău, nu vrem să vă ridicăm nici pe dumneavoastră, nici nimic din ceea ce aveți. Nu avem nevoie decât de cuvântul dumneavoastră de onoare.“

Chivu Stoica scoase o foaie din buzunar și o netezi în fața bătrânului. „Știți ce e asta, domnule Zohrab?“ Bătrânul își puse ochelarii să citească. Apoi, îi întinse hârtia înapoi. „E un număr de telefon din Turcia“, spuse. „Dumneavoastră cunoașteți bine numărul acesta de telefon, nu e așa, domnule Zohrab? zâmbi Chivu Stoica, parcă, pentru prima oară, mai puțin amabil. Printre noi sunt foști muncitori de-ai dumneavoastră, de la tutun, chiar colaboratori apropiați. Ei spun că ați folosit adesea numărul ăsta...“ Zohrab îl privi, zâmbetul celui alt pierise. „Dacă mor, gândi bătrânul, hărțile se vor pierde, i-am promis lui Micael să le păzesc.“ De altfel, în afara hărților și a privirii scrutătoare a tatălui său, Levon Zohrab nu mai avea nimic altceva. Spuse, oftând: „E telefonul directorului Băncii Turciei...“. Pe fața lui Chivu Stoica zâmbetul se lăți din nou. Ridică receptorul și i-l întinse: „Sunați-l...“. „Ce-aș putea eu să-i spun, mai ales în situația de acum?“ „Avem mulți dușmani, domnule Zohrab... După naționalizare, conturile României în băncile străine au fost blocate. În portul Constanța așteaptă

mai multe vapoare turcești care au adus minereuri. Nu putem plăti decât cu bani peșin. Comandanții amenință că ridică ancora. Iar țara are mare nevoie de încărcătura aceea...” „Și ce-aș putea eu să fac?” „Să-l sunați pe directorul Băncii Turciei... Avem nevoie de trei zile să adunăm banii. O să plătim și întârzierile. Să accepte întârzierea...” „Despre ce sumă e vorba?”, întrebă Zohrab. Chivu Stoica întoarse peticul de hârtie și scrisese un șir de cifre care abia încăpea de-a latul. Zohrab făcu ochii mari de uimire. „Și cum garantați că veți plăti suma asta?” „Cu cuvântul dumneavoastră de onoare, domnule Zohrab.” Îi întinse din nou receptorul: „Vă previn că unul dintre oamenii aceștia e anume ales pentru că știe turcește”. Chivu Stoica formă cu băgare de seamă, ceru centralistei numărul cu voce imperativă, iar Levon Zohrab luă receptorul și vorbi. Stoica privea întrebător către omul său, care încuviința cum că totul e în ordine. Zohrab vorbi câteva minute, apoi puse încet telefonul în furcă. „E în regulă, spuse. Vapoarele or să aștepte...” Nu se mișcă atât timp cât omul în costum de pânză își puse pălăria, uitând să se încline iarăși, și dispăru pe scări, urmat, zgomotos, de ceilalți.

Atunci, Zohrab întoarse telefonul spre sine, ridică receptorul și formă un număr, rar, căznindu-se să și-l amintească. Nu-i venea să creadă că făcuse ceea ce făcuse. Pe de altă parte, tatăl său, Krikor Zohrab, ar fi fost mândru de el, poate pentru prima dată, chiar și văzându-l astfel, într-o mansardă cu baia pe culoar, la capătul scării înguste ce rămăsese singurul contact cu lumea și pe care, de ceva vreme, nu urcaseră decât cel care-i aducea pensia și cei despre care s-a povestit aici. Și, poate că tocmai de aceea, tatăl lui ar fi fost mândru de faptul că doar cuvântul său de onoare, dat cu vocea nesigură a celui înconjurat de patru bărbați ale căror arme se ghideau la

umflătura coapsei, se dovedise o garanție mai puternică decât ar fi putut oferi un întreg stat.

Sahag Șeitanian veni chiar a doua zi, dimineața devreme. Făcu exact așa cum îl învățase Levon Zohrab ; trecu prin fața casei de câteva ori, până la Piața Gemeni și înapoi, se opri ceva mai încolo, în fața parcului Ioanid, și cercetă ferestrele dinspre stradă, urmărind vreo tresărire de perdea. Abia pe urmă urcă, străduindu-se să nu facă zgomot. S-au așezat față în față, Levon Zohrab și Sahag Șeitanian, legați de aceleași amintiri ale cercurilor morții. „E ca și cum l-ai fi îngropat, spuse Sahag Șeitanian, cine știe. Ai făcut tot ce-ai putut.“ „Nu trebuia să-l las singur, șopti Levon Zohrab. Era aproape bătrân, trebuia să plec odată cu el.“ „Te-ar fi omorât și pe dumneata.“ „Într-un fel, au și făcut-o“. „Uite ce e, *baron* Zohrab, zise nașul meu, Sahag Șeitanian, aplecându-se peste masă. Noi doi purtăm aceeași suferință, dumneata privirea părintelui dumitale, iar eu privirea mamei mele. Iată ce cred eu : că noi numai așa puteam să facem. Așa le-a fost și lor mai bine. Dacă îți iubești părinții cu adevărat, trebuie să-i lași să moară înaintea ta.“

Dar, cel puțin de data asta, motivul pentru care îl chemase Levon Zohrab era altul. Îi povesti despre vizita din ajun a lui Chivu Stoica. Sahag Șeitanian făcu ochii mari : „Banca Turciei ? Adică... Banca Otomană, *baron* Zohrab ? Cea pe care a vrut s-o arunce în aer Armen Garo pe vremea sultanului Abdul Hamid ?“ „Directorul mi-a fost coleg de școală ; am rămas prieteni. Ei știau asta.“ „Acum, că i-ai ajutat, o să fie mai bine și pentru dumneata. Ar trebui să-ți fie recunoscători.“ Levon Zohrab zâmbi cu tristețe : „Mai am trei zile de trăit, Sahag. Exact răgazul pe care l-au cerut de la bancă. Cel care trebuie să-ți fie recunoscător îți devine cel mai aprig dușman. Mai

ales dacă acela nu e un om, ci un stat, cum e cel de acum. Gândește-te : regimul comunist, cu partidul lui, cu toată Securitatea și cu închisorile lui și cu zecile de mii de oameni bulucindu-se să se facă comuniști, să se arate mai slab decât cuvântul unui singur om, și acela aflându-se în tagma prigo- niților? Eu sunt pentru ei o povară. După ce comandantul convoiului își va primi banii și vor descărca minereul, vor veni după mine și poate nici măcar nu se vor mai osteni să mă aresteze“.

Se ridică și merse spre colțul camerei, unde se deschidea o ușă ce dădea într-un fel de debara. „Am făcut o promisiune pe care trebuie să mi-o țin, spuse. Ridică, te rog, scândurile din colțul de colo. Cu grijă, se pot strica...“ Sahag dibui ascunzătoarea, ridică sulurile cu hărțile lui Noradunghian, ca pe un prunc din cristelniță, și le strânse la piept. „Ia-le, spuse Levon Zohrab. Sunt ale tale, tu le iubești cel mai mult.“ În ușă, îl opri pe Sahag. „Crezi, într-adevăr, că e o dovadă de iubire că l-am lăsat pe părintele meu să moară?“ „Nu așa. Se dovedește că l-ai iubit pentru că n-ai murit odată cu el și sub ochii lui. Așa e rânduiala lumii : noi ne îngropăm părinții, iar pe noi ne îngroapă copiii noștri.“ „Ceea ce pentru noi doi nu e cazul, zâmbi trist bătrânul Zohrab, nici într-o direcție, nici în cealaltă, nu-i așa, Sahag?“ Dar nu Sahag răspunse, ci, cu un rânjet ițindu-se prin măruntaiele lui, Yusuf, către un alt fel de Yusuf, care îi răspunse din pieptul costeliv al bătrânului, dănțuind sălbatic pe întinderile dinspre răsărit ale hărților, printre bătrâni neîngropați și copii nenăscuți.

Întâi, așa cum promisese și eliberat de făgăduială, a murit bătrânul Zohrab, fără să mai aștepte exprimarea ucigătoare a recunoștinței regimului comunist. Moartea îi ferise în tinerețe pe oamenii aceștia, chiar împotriva voinței lor. Și, tocmai

pentru că îi ocolise atunci și tocmai pentru că, din această cauză, neavând parte de propria moarte, erau nevoiți să retrăiască, în amintirile și coșmarurile lor, morțile celorlalți, ea hotărî ca, dacă prima oară fusese chemată, dar nu venise, a doua oară să nu vină decât chemată, și încă degrabă. De aceea moartea făcu acest dar multora dintre armenii copilăriei mele: îi sluji, către bătrânețea lor, cu credință, pâlپând în candelă, rotunјindu-se în aburii cafelei, încrețindu-se în cutele așternuturilor, picurând pe la ferestre ori subțiuindu-se în canaturi, și, atunci când ei o chemară, ea veni, îi întinse în patul lor, îi acoperi cu umbra lor și le dădu, murind, un chip liniștit. Levon Zohrab muri așezat la masă, cu capul sprijinit în palma stângă și cu receptorul în mîna cealaltă. Telefonul acela fusese, la urma urmei, dovada că trăise cuviincios. Nu știm pe cine voise să cheme la telefon sau dacă a vrut să răspundă cuiva, nu există nicio dovadă că l-ar mai fi vizitat cineva, în afara morții, desigur, care rămăsese ultima lîngă el, coborîndu-l de pe cruce și îmbrățișându-l cu milostenie.

Cel de-al doilea se petrecu Micael Noradunghian. În preajma lui, moartea șovăi. Zăcu vreme îndelungată pînă când moartea, după o viață misterioasă, ajunse să-l cunoască. Morții nu îi plac necunoscuții; abia după ce, ascultându-i șoaptele și bolboroselile, pîndindu-i coșmarurile, răscolindu-i foile și reconstituindu-i amintirile din cutele pernei, se deprinse cu dînsul, moartea intră în el și îl cunoscu. A fost înmormîntat în ultima zi de iarnă a anului 1951, însoțit doar de câțiva dintre membrii Supremului Consiliu de Grad 33 și Ultim pe care îl reînviase cu aproape trei decenii în urmă. Episcopul Vazken Balgian n-a privit cu ochi buni acea dorință a lor. Dar trebui s-o încuviințeze, mai ales că a fost acceptată chiar și de autorități, care, prin această îngăduință, voiau, de fapt, să se

răzbune pe Noradunghian cel mort pentru dușmănia pe care le-o purtase Noradunghian cel viu. Pentru faptul că trecuse masoneria în adormire tocmai când comuniștii erau cât pe ce să pună mâna pe ea, Noradunghian trebuia pedepsit. Cum poți pedepsi un mort altfel decât punând la grea încercare bunele amintiri despre dânsul? Și cum altfel puteau să se răzbune autoritățile comuniste pe un dușman decât arătându-și îngăduința față de dânsul și sugerând că ceea ce ar fi putut părea împotrivire nu era de fapt decât supunere, regimul comunist manifestându-și tristețea de a fi pierdut un prieten. Dar puținii care știau că Noradunghian pusese masoneria în adormire nu ca s-o nimicească, ci ca s-o ferească de umilințe, în speranța unor vremuri mai bune, veniră la înmormântare și îl cinstiră. Iar episcopul Vazken acceptă, cum spuneam, ca pe piatra de mormânt să fie dăltuite simboluri masonice, iar dedesubt să se scrie : „Prea Puternic Suveran Mare Comandor al Supremului Consiliu de Gradul 33 și Ultim al României“, iar mai departe : „Al 27-lea urmaș al dinastiei Pacraduni“, ceea ce înseamnă că acest armean din Agn, ajuns negustor în Galata, apoi ministru la Constantinopol, conducător din umbră al masoneriei române, vânzător de arme și neguțător de iluzii, era urmașul ultimului mare rege de stirpe armenescă al vreuneia dintre Armeniile mari și mici care s-au întemeiat, au înflorit ori s-au stins între cotul Mediteranei și triumghiul dintre lacurile Van, Sevan și Urmia.

Pe vremea aceea, Sahag Șeitanian era bărbat în plină putere. El a dus, la sfatul bunicului Garabet, hărțile în cancelaria parohiei și le-a așezat acolo unde nimeni n-avea să le caute, dar unde orice putea fi găsit, și anume în sipetul cu odăjdii. Se duceau uneori, pe când Arșag, clopotarul, ședea de pază, privind cu băgare de seamă împrejurimile, și contemplau

hărțile, visând la învierea frontierelor. Arșag, tocmai din această cauză, nu văzuse hărțile, dar el, obișnuit să pândească zborul păsărilor, căuta hotarele acolo unde ele nu sunt decât mișcătoare, deci neînsemnate. Minas, orbul, își prefira degetele pe hărți, simțea frontierele cu vârfurile degetelor, apoi cobora cu arătătorul pe graniță până la răsărit, acolo unde se oprea și drumul caravanelor. „Văd peste tot, spunea, măcar cât o dungă de lumină. Numai aici, în locul ăsta, e întuneric. Aduceți și puneți o lumânare aici.“ Anton Merzian întrebă dacă n-ar fi mai bine să ducă hărțile în cavoul lui Seferian, ca să nu fie niciun pericol. Krikor Minasian, care nu pierdea vreun prilej să râdă de felul lui întrebător de a spune neghiobii, socoti că, dacă ar fi să se ia după fricosul de Anton Merzian, ar trebui nu să ascundă hărțile în cavou, ci să le îngroape de-a binelea. Ceilalți nu aveau nicio părere, singurul lucru asupra căruia conveniră cu toții era că americanii, în loc să piardă vremea prin Coreea, ar face mai bine, cu MacArthur în frunte, să se îndrepte cât mai repede spre Balcani. Sahag Șeitanian, care ținea cheile cancelariei și putea astfel din când în când să deschidă sipetul și să privească hărțile, aprindea o lumânare pe o farfurioară de cafea, așezată jos, în colțul dinspre răsărit, chiar dacă, din cauza flăcării, venea și Minas, orbul, care, dintre toate lucrurile, chiar dintre cele mai luminoase, distingea cel mai bine lumânările. Priveau amândoi cu ochi mari și întunecați, căci fiecare vedea în legea sa, într-un fel pe care nu putea să i-l comunice celuilalt. „Nu te poți uita la hărți în cavou, spunea bunicul meu, Garabet, căci este neîncăpător pentru asta. Când desfaci hărțile, după ce atâta amar de vreme au stat făcute sul, ele simt nevoia să respire și, în plus, nu poți privi cu adevărat o hartă dacă te apleci ca un beteag și orbecăi deasupra ei, ci doar dacă stai

drept. Chirceala nu se potrivește cu splendoarea hărților.“ Astfel, hărțile rămaseră în sipetul din cancelarie, iar ei veneau din când în când, în ajunul zilelor mari, și le priveau. Cu timpul, hărțile începură să se îngălbenească pe la colțuri, miroseau deja a odăjdii străvechi, scoteau hărțile precum chivotul și tăceau în preajma lor. Cercul începu să se rărească în jurul hărților, până când, dintre bătrânii armeni ai copilăriei mele, rămase doar Sahag Șeitanian – și lângă el, în locul lui Minas, orbul, Yusuf, care îmbătrânise mult mai repede, era descărnat acum, tremura din toate încheieturile și era la fel de orb ca și Minas, încât, deprinzându-se de atâta vreme cu el și fiindu-i milă de dânsul, Sahag îl călăuzea, arătându-i din când în când drumul spre sine, ca Yusuf să reentre în trupul lui și să se odihnească.

Într-o noapte s-a petrecut un lucru nemaîntâmpnat. Sahag Șeitanian l-a visat pe Yusuf. Se făcea, în vis, că Yusuf doarme, întins pe salteaua lui din ierburi uscate și arome, din cortul alb, înfipt în deșert. Răsucindu-se în somn, Yusuf visa, la rândul lui, îl visa pe Sahag dormind tot într-un cort, în cortul lui de așternuturi peticite, în Deir-ez-Zor, dar era un Sahag mai mare, îmbrăcat în tunică albă, pătată de sânge. Sahag striga în somn numele lui Yusuf, își striga sângele pe nume și, la rândul lui, îl visa pe Yusuf dormind. În acest fel, adâncindu-se unul în somnul celuilalt, Sahag și Yusuf s-au întâlnit, pentru prima oară, în vis. Atunci Sahag a știut că Yusuf, pentru prima oară identic cu el, murise. Era un semn. Peste puțin timp muri și el. Nu mai rămăseseră prea mulți care să-l însoțească la cimitir în afară de noi, nepoții. Nu am mai găsit hărțile în sipet, când am dus anteriile și odăjdiile la Muzeul Armenesc din București. Ele existaseră atâta vreme câtă se deosebeau de lumea aceasta. Pe măsură ce continentele

se reîmpărțeau și se regroupau, petice întregi de pe hărți începeau să se albească, să dispară pur și simplu. Europa începu să se unească, bucată cu bucată. America se uni cu Europa, într-un înveliș protector. Zidul Berlinului căzu, Armenia se eliberă, deși păstrând din cele trei lacuri doar Sevanul și oprindu-se la poalele Araratului. Orbul Minas murise demult, învelit ca într-un giulgiu de viziunea lui Kevork Ceauș și plâns de fetele sale, Luiza și Armaveni, iar hărțile începuseră să capete albeața ochilor lui. Pe măsură ce lumea se însănătoșea, hărțile se îmbolnăveau de cataractă. Ca și alți visători, Micael Noradunghian, Levon Zohrab, Sahag Șeitanian și alții ca ei imaginaseră realitatea dinaintea realității, ceea ce totuși nu a avut decât darul să-i facă să se simtă cu atât mai singuri pe lumea aceasta.

Nu știu din cauza cărei boli a murit Sahag Șeitanian. Unii spuneau că de bătrânețe, dar pentru armenii copilăriei mele bătrânețea nu era o boală. Moartea îl poftise sub arcade și îl lăsase să-și aleagă din galantare felul în care să moară și clipa în care avea să se întâmple. El a ales clipa în care hărțile se albiseră și nu mai exista nimic care să-l ispitească. Aceasta a fost revelația lui, apocalipsa hărților, ziua în care hărțile coboară pe pământ.

Zece

Misak Torlakian, smuls din mijlocul mulțimii, avea trupul plin de lovituri, sângera, iar hainele îi fuseseră transformate în zdrențe. Fu dus către o încăpere întunecoasă și îmbrâncit înăuntru. Se ghemui pe podeaua rece. Închise ochii și zăcu, nemișcat, toată noaptea. Armăsarul cel alb se întoarse, acum păscând liniștit pe câmpie. Era înșeuat, dar călărețul dispăruse. Misak se apropie de el, calul îl adulmecă, fără să mai salte în două picioare, necheză scurt și plecă.

Dimineața, fu încredințat unor soldați care îl transportară, sub pază strașnică și pe străzi lăturalnice, într-o altă închisoare. Celula nu se deosebea de cea în care zăcuse, dar pe aceasta o împărți cu alți deținuți, un tânăr macedonean și un arab, arestați pentru omor, și un rus bolșevic, arestat pentru spionaj. Ei îl îngrijiră, îi dădură apă, apoi îl așezară pe singura saltea din încăpere și tot ei depuseră apoi mărturie pentru dânsul.

Iar unul dintre temnicipi, pe nume Parsegh, se dovedi a fi armean. El îi aduse un alt rând de haine și transmise celor de afară știrea că Misak Torlakian trăiește.

Ceea ce a fost făcut public, după o săptămână, când, în urma unui șir de interogatorii sumare, după ce se procedă la confruntarea dintre Misak Torlakian și fratele victimei, i s-a comunicat faptul că procesul urmează să înceapă și că va

avea nevoie de avocat. Pe care comunitatea armeană îl găsi numaidecât în persoana lui Hmaiag Khosrovian.

Mărturiile vremii spun că Misak Torlakian a avut, în timpul procesului, o atitudine apatică. A stat nemișcat, părănd a nu asculta mărturiile și răspunzând monosilabic atunci când era întrebat. Nu a tresărit nici măcar atunci când martorii apărării au evocat împrejurările în care au avut loc masacrele din Trabizonda, în 1895 și în 1915, ori cele din Baku, pe care le pornise Bahbud Khan Djivanșir.

Avocatul Hmaiag Khosrovian asistase, cu puțin înainte, în Berlin, la procesul lui Solomon Tehlirian. Folosind un mare număr de martori veniți din toate colțurile lumii, care impresionaseră Curtea prin mărturiile lor, apărarea pledase nu pentru nevinovăția acuzatului, ci pentru eliberarea lui, invocând starea sa psihică și lipsa de discernământ în momentul asasinatului. Solomon Tehlirian a fost dovedit epileptic, cu un psihic șubrezit din cauza traumelor dobândite în timpul deportărilor. Deși crima era evidentă și, de altminteri, Solomon Tehlirian nu a negat-o, tribunalul hotărâse în cele din urmă punerea sa în libertate.

Aceeași strategie a aplicat-o și Hmaiag Khosrovian în procesul de la Constantinopol. În timp ce Solomon Tehlirian avea cu adevărat un psihic șubrezit, chiar dacă nu într-atât încât să nu știe ce face, fiind apăsător de obsesia că nu poate să-l găsească și să-l ucidă mai degrabă pe Talaat Pașa, Misak Torlakian, băiat de la țară, cu o constituție robustă și având experiența unor situații-limită, părea mai greu de preschimbat într-un epileptic ori schizofrenic. Hmaiag Khosrovian exersă cu Misak Torlakian simularea unei boli psihice și, în fața lipsei vădite de îndemânare a acestuia, hotărî că, în stare de trezie, Misak Torlakian nu va reuși niciodată să convingă pe cineva

că nu e în toate mințile. De aceea Khosrovian decise că Torlakian e bolnav nu în stare de trezie, ci în somn.

Avocatul înțelesese că, în fața dovezilor de netăgăduit că Torlakian este ucigașul lui Bahbud Khan Djivanșir, chiar și în condițiile de îngăduință pe care le-ar fi creat mărturiile copleșitoare despre deportările și masacrarea armenilor, precum și existența unui tribunal alcătuit, de la gardieni și până la judecători, din englezi, Misak Torlakian nu ar fi avut nicio șansă de a scăpa de învinuirea de crimă cu premeditare. Or, asta ducea la o singură pedeapsă, condamnarea la moarte prin spânzurare. Era așadar limpede că trebuia inventat ceva, altminteri Misak Torlakian ar fi rămas, în fața jurnaliștilor străini prezenți la proces, a martorilor și a lumii întregi, un răzbunător neinspirat, un justițiar fără cauză, un trup zbătându-se și apoi legănându-se în ștreang, cu o mică fisură între vertebrele atlas și axis. Dintre toate felurile de a muri, spânzurătoarea este cea mai lipsită de șansa de a furniza eroi.

Așa că, înainte de a lupta cu procurorii, Hmaia Khosrovian decise să lupte cu tăcerile lui Misak Torlakian. Avu îndelungi întrevederi cu acuzatul, îl privi cum tace, cu privirea absentă, cum își freacă încheieturile eliberate din cătușe, îl lăsa să se plimbe de-a lungul și de-a latul camerei fără să-l întrerupă. Îi povesti mai întâi despre sine, despre rudele sale ucise, despre Solomon Tehlirian și despre felul în care acesta îl urmărise pe Talaat Pașa, ferindu-se să-i vorbească despre Operațiunea „Nemesis“, deși era unul dintre foarte pușinii, în afara cercului de voluntari condus de Armen Garo, care aflaseră, dar păstraseră cu aceeași strășnicie secretul și nu-l dezvăluiseră dinadins, socotind că prin sugerarea unor lucruri pe care părea că nu le cunoaște dinăuntru, dar cărora le dădea sensul corect va câștiga încrederea lui Misak Torlakian. Și astfel,

încetul cu încetul, Misak, atras de povestirile avocatului, adăugând acolo unde amintirile lui Hmaiag se suprapuneau cu ale lui, începu, la rândul lui, să povestească. Despre Trabizonda, despre fascinația pe care armele o avuseseră asupra sa, despre primul om pe care-l ucisese și apoi despre ceilalți, despre pânda din munți, în speranța că prin trecători se va ivi armata lui Enver Pașa, despre avangarda armeană a armatelor rusești care găsiseră cartierul armenesc din Trabizonda pustiit, despre satul său, Ghiușana, cu casele arse, despre odaia fraților mai mici, unde așternuturile zăceau învălmășite sub tencuială și grinzi carbonizate. Despre visele cu calul alb și însângerat care se ridica în două picioare în fața trupului său lipit de zid, dar nu-l zdrobea sub copite, ceea ce însemna că Bahbud Khan Djivanșir era nu călărețul, ci povara de care calul alb cerea, urmărindu-l pe Misak în visele lui, să fie eliberat.

Lucrurile acestea le spuse cu voce joasă, dar cu patimă. Și atunci Hmaiag Khosrovian știu că, în sfârșit, e pe drumul cel bun. Cum Operațiunea „Nemesis“ nu putea fi invocată, iar decizia lui Misak Torlakian de a-l ucide pe Bahbud Khan nu trebuia să pară o misiune dată de conducătorul grupului, ci o hotărâre personală, rezultat al hazardului care-i adusese față în față pe armeanul îndesat, cu părul creț, și pe uriașul azer, avocatul decise că, lăsând restul neschimbat, trebuia să mute povestea uciderii familiei lui Misak din împrejurimile Trabizondei în cele ale capitalei vremelnice a Republicii Caucaziene. N-a fost greu, Misak cunoștea bine locurile și satele armenesti din împrejurimile orașului Baku.

Mai erau, apoi, visul și calul însângerat. Khosrovian nu-l întrebă pe Misak de unde venea această convingere că de fapt calul îi aparține lui, celui urmărit, și nu urmăritorului. Când vorbea despre nopțile lui, privirile îi căpătau din nou

un aer răătăcit și Misak părea că dorește să iasă din vis, fie și în realitatea prea puțin ispititoare. Pe scurt, Hmaiag Khosrovian decise că Misak Torlakian este lunatic. Iar comportamentul său de somnambul trebuia conceput cu minuțiozitate.

Înainte de confruntarea cu maiorul Charles Davis, medicul însărcinat de judecători cu evaluarea stării psihice a lui Misak Torlakian, Hmaiag Khosrovian ceru ajutorul câtorva medici armeni, care îi explicară în detaliu cum se manifestă somnambulismul, atât în ce privește crizele din timpul nopții, cât și prin posibilele sale consecințe diurne. Somnambulismul se poate moșteni. Cum toate rudele apropiate ale lui Torlakian fuseseră ucise în timpul deportării, ascendența sa de lunatic nu fu o problemă, contrariul fiind imposibil de demonstrat. Apoi, atitudinea lui apatică din timpul zilei putea fi pusă pe seama durerilor de cap, urmare firească a răsucirilor pe care cortexul, întors ca o mănășă în timpul somnului, le suferea. Mai greu era cu incursiunile nocturne, care trebuiau dovedite, și, cum ancheta se ducea numai ziua, era nevoie de martori. Iar singurii martori n-ar fi putut fi alții decât tovarășii de celulă. Asta îl salvă pe Misak, căci, dacă ar fi stat singur în celulă, cu siguranță că toate eforturile sale de lunatic ar fi rămas fără rezultat.

Torlakian ceru ajutorul celor trei tovarăși de suferință: arabul, tânărul macedonean și rusul bolșevic. Mai întâi loviri cu cănila și zgâriară cu unghiile peretele până când adunară un căuș de tencuială zgrunțuroasă. Cum semnele exterioare ale bolii nu puteau fi truate, rusul, mai exersat în arta torturii, își sfâșie cămașa, o făcu fâșii și legă strâns la spate mâinile lui Misak. Apoi macedoneanul luă firimiturile de tencuială și le întinse către armean, cu palmele făcute căuș, de parcă i-ar fi întins să bea apă. Și, în timp ce arabul îl ținea de ceafă,

pentru a nu-și putea feri obrajii, îl frecă cu palmele, apăsând, de parcă l-ar fi spălat pe față. Obrajii se albiră și se umflară, sângerând ca după un bărbierit cu briciul tocit. Dar asta nu era destul. Îl duseră, gemând și încercând să-și smulgă mâinile din legături pentru a-și apăsa obrajii sfâșiați, până în capul treptelor. Mâinile îi rămaseră strâns legate, căci ele nu folosesc unui somnambul, el neștiind că este în pericol, deci neavând de ce să se apere. Iar din susul treptelor îl îmbrânciră în jos, pe scări. Și apoi din nou și din nou. El se rostogoli pe trepte și abia când umerii i se înnegriră, căzând fără fereală, iar rădăcina nasului i se frânse în muchea treptelor, tovarășii de celulă socotiră că e destul. Îl dezlegară, dar el rămase nemișcat, doar gemând. Macedoneanul fărâma alcaliile până când făcu din ele o pulbere fină, amestecă firimituri de pâine verzuie, mucegăită și, turnând deasupra puțină apă, transformă mușuroiul într-o spuzeală verzuie, pe care o întinse pe buzele rănitului, cu mai multă băgare de seamă spre colțurile gurii, acolo unde spuzeala trebuia să persiste. Astfel îl găsi temnicerul dimineața sub privirile care păreau indiferente ale celorlalți trei. Și care, chemați ca martori din partea apărării, spuseră aceeași poveste a lunaticului care, adesea, vorbește și umblă dormind, dar că de data asta coșmarul a fost mai rău decât în alte dăți, Torlakian izbindu-se de pereți, urcând pe trepte, lovindu-se de ușa de metal și prăbușindu-se de mai multe ori. „Și de ce nu l-ați trezit?” „Am încercat în alte dăți, dar nici n-apucam s-adormim la loc, că o lua de la început. Se trezește singur, dar numai după ce-și duce coșmarurile până la capăt. Și pe urmă, adăugă ei, cui îi pasă?”

Cât de îndemânatică a fost mutilarea lui Torlakian și cât de convingător portretul său de lunatic ne spune chiar depoziția maiorului Davis: „Dacă ținem seama că tatăl lui a fost nebun

și bunica lui somnambulă, dacă ținem, de asemenea, cont că are, în fața ochilor, imaginea părinților și a tuturor celor dragi uciși, toate astea dovedesc că nu e în toate mințile. Există mărturii că și el este somnambul, eu l-am văzut cu spume la gură și e bine-cunoscut faptul că, după o criză de somnambulism, acesta este unul din simptome și de asemenea că aceste crize sunt urmate de o depresie care îndeamnă la crimă, de care bolnavul nu e răspunzător, căci nu înțelege responsabilitatea faptelor sale“.

Procesul s-a încheiat cu această depoziție. Sentința a fost dată două săptămâni mai târziu, semănând izbitor cu cea dată, cu câteva luni înainte, în procesul de la Berlin al lui Solomon Tehlirian, acuzat de uciderea lui Talaat pașa : „Acuzatul este vinovat de crimă, dar Curtea îl găsește iresponsabil, având, în momentul comiterii crimei, tulburări mintale“.

Torlakian a fost retrimis la închisoare, dar de data asta într-o celulă pe care n-o mai împărți cu nimeni altcineva, având chiar permisiunea să se plimbe prin curtea închisorii. După aproape trei săptămâni, a fost adus, într-o noapte, în biroul directorului. Îl așteptau haine civile. Fotografia ni-l înfățișează împuținat la trup, cu hainele atârându-i pe umeri, cu mâinile adunate în față, nedezmorțite încă după strânsoarea cătușelor. Arăta ca un funcționar de bancă și, pentru ca lucrurile să pară definitiv altfel decât cum erau, i se puseseră la gât o cravată la modă, cu nodul mic, europeanesc, și chiar o pălărie pe cap, ceea ce îl făcea să arate ca un fel de Charlot. Înfățișarea funcționărească ar fi convins dacă în fotografie Torlakian n-ar fi fost încadrat de patru paznici, doi turci și doi englezi, tuspatri în uniforme militare. Paznicii îl conduseră la poarta închisorii, unde aștepta, cu farurile stinse,

o mașină militară în care, alături de el, urcară doar englezii. Mașina o luă pe străzi lăturalnice și se opri în port, pe un chei mai îndepărtat, unde era ancorat un vas grecesc. Misak Torlakian fu încuiat într-o cabină. Englezii au rămas pe chei, cu pistoalele în mână, gata să tragă, până când s-a dat semnalul de plecare. Când vasul s-a depărtat îndeajuns pentru ca nicio tentativă de întoarcere, oricât de nesăbuită, să nu mai fie posibilă, comandantul vasului a descuiat cabina și l-a informat pe Misak că va acosta în Pireu, de unde este liber să meargă oriunde va vrea, mai puțin în Turcia, unde ar fi imediat arestat. Soarta a făcut, mai târziu, ca Misak Torlakian să revadă fie de pe mare portul Trabizondei, fie de pe platouri muntele Ararat, aflat acum dincolo de graniță, dar pe pământ turcesc nu a mai pus niciodată piciorul.

De la Pireu, cu bruma de bani pe care o primise, Misak Torlakian s-a dus la Atena. Nu-l urmărea nimeni. Pentru întâia oară în viață nu trebuia să se ferească și nici să pândească pe nimeni. Putea face orice exact în clipa în care nu mai avea nimic de făcut.

La treizeci și doi de ani, Misak Torlakian se văzu cu mâinile goale, simțind libertatea ca pe o povară. Merse la biserica armeană, se amestecă printre imigranți, atâta doar că ei aveau acum alte griji, trebuiau să supraviețuiască, ceea ce reușeau vânzând la colțul străzii *pastârma* și *sugiukb*. Viața îi mâna de la spate și nu mai aveau vreme să privească îndărăt.

Trezindu-se buimac din încordarea ultimilor ani, Misak Torlakian socotea această lume dureros de indiferentă. Merse spre nord, la Salonic, unde spera să-i întâlnească pe unii dintre tovarășii săi. Îi întâlni, armeni erau peste tot, pe vremea aceea, în porturile Mării Negre și ale Mediteranei, mulți dintre ei abia sosiți, cu ultimele valuri de emigrație de după războiul

dintre turci și greci. Misak Torlakian se amestecă printre ei, căută tovarăși de luptă ai generalului Antranik ori ai lui Dro Kanayan, membri ai Partidului Dașnak. Se întâmplă la fel ca la Atena. Misak Torlakian se dovede nefolositor, ba chiar stânjenitor, ca orice erou care nu a murit la timp.

Își căută ceva de lucru. Banii i se terminaseră și, pentru prima oară, simți foamea nu ca pe un motiv de îndârjire în plus în revoltele sale, ci ca pe o nevoie omenească, de aceea o percepu ca pe o rușine. Nu muncise vreodată în sens obișnuit. Uneltele cu care trudise, încă din adolescență, erau armele, mai ales Mauserul. Luptase cu armele acelea, dar le și curățase, le reparase, le admirase, se deprinsese cu ele, fusese nu doar un luptător, ci și un muncitor cu arma.

În Europa, armele tăcuseră. Mai mult de-atât, continentul se rușina de mulțimea armelor sale. Guvernele vorbeau despre Liga Națiunilor, armatele care atacaseră erau dezarmate, soldații fuseseră lăsați la vatră și lepădaseră echipamentul de război. Așa s-ar fi putut întâmpla și cu Misak Torlakian, însă el fusese soldatul unei armate care își născuse singură generalii, armată care, cu excepția scurtei perioade a primăverii anului 1918, se pusese nu în slujba unui guvern, ci a unui popor și ale cărei forțe nu se numărau în divizii, ci în pâlcuri răzlețe. Era și el un fel de soldat, ar fi putut fi lăsat la vatră, numai că vatra aceea care să-i tihnească nu mai exista.

Câtă vreme călători dintr-un loc în altul, nu-l întrebă nimeni nimic. Însă, în clipa când se hotărî să-și caute un adăpost și să închirieze o cămăruță în apropierea portului, locul în care ar fi putut să găsească ceva de lucru de pe o zi pe alta, doi soldați bătură la ușa lui. Între timp, între Turcia și Grecia se făcuse pace. Cine fusese extrădat de pe pământ turcesc nu era bine-venit pe pământ grecesc. Torlakian fu dus sub escortă

la tren și păzit cu strășnicie până la frontiera iugoslavă. La Belgrad îl căută zadarnic pe Solomon Tehlirian. Mai bine că nu l-a găsit, căci Tehlirian încetase să mai fie luptătorul pe care-l cunoscuse în întâlnirile secrete din redacția ziarului *Djagadamard* din Constantinopol. Așa cum se întâmplă adesea, după o încordare dincolo de limitele puterii omenești din care ai nefericita inspirație să nu mori, Solomon Tehlirian rămăsese vlăguit pentru tot restul vieții. Ceea ce, cum vom vedea, lui Misak Torlakian nu avea să i se întâmple. El întâlnise moartea, întâia oară când era copil, în piațetele Trabizondei, și n-o văzuse doar, așa cum se întâmplă îndeobște, sălășluind într-un trup rece și nemișcat. El nu văzuse așadar doar imaginea moartă a morții, ci întâlnise moartea cea vie, care se amestecă printre oameni, aleargă odată cu mulțimile și alege, moartea în forma ei brutală și neașteptată.

Încât, negăsindu-și loc în lumea care se îmblânzea, înghiontit de colo colo de autorități și însingurat, Misak Torlakian, călăuzit de acea stranie fascinație pe care o încercaseră atâția alții pentru pământul românesc, călători cu trenul o zi și o noapte și ajunse, într-o dimineață viforoasă de februarie a anului 1922, la București. Iar primul drum pe care l-a făcut, întrebând în dreapta și în stânga, pe străzile acoperite de nămeți și printre tramvaiele înțepenite, a fost înspre biserica armenească din Bulevardul Carol I și apoi spre Consulatul Armeniei, unde Harutjun Khântirian îl îmbrățișă; era primul gest de acest fel de care Misak Torlakian avusese parte de când, împreună cu tovarășii săi din grupul „Nemesis“, își luaseră rămas-bun în grădina de vară din fața hotelului Pera Palace, după care Misak traversase strada pentru a-l ajunge din urmă, cu pistolul în mână, pe uriașul Bahbud Khan Djivanșir. Îmbrățișarea lui Khântirian era sinceră. Odată cu ocuparea Armeniei de către

bolșevici, tot mai puțini oameni îl căutau, de aceea, ca un negustor fără mușterii, Harutiun Khântirian primea cu căldură pe oricine îi trecea pragul. Iar ștampilele se uscau în tușierele lor, drept care Khântirian îi dădu lui Misak Torlakian un vraf de documente doveditoare, pe cât de apăsate ștampilate, pe atât de inutile. Mai primi din partea lui Armenag Manisalian un certificat de etnie, nu se gândise niciodată că îi vor trebui acte doveditoare că e armean, dar Manisalian socoti că documentele primite la eliberarea din închisoare nu sunt chiar cele mai potrivite pentru a fi arătate autorităților române. Astfel încât, înzestrat cu aceste noi acte de identitate, unele care dovedeau că aparține unui popor fără patrie, iar altele care-l puneau sub protecția unui stat care nu mai exista, Misak Torlakian rămase peste două decenii în România.

Spre deosebire de alți eroi ai *Cărții șoptelor*, Misak Torlakian nu s-a îmbogățit. Nu a reușit să încropească nici cea mai mărunță afacere. Cum pe atâția alții în situația lui îi atrăgeau porturile, unde, între șuierăturile a două sirene de vapor, viața putea fi oricând luată de la capăt, Misak Torlakian s-a dus la Constanța. În aceeași perioadă s-a nimerit acolo și Levon Zohrab, probabil că pașii li s-au încrucișat pe parapeții de lemn, printre grămezile de saci și stivele de scânduri, dar nu avem știre să se fi întâlnit. Iar dovada că această întâlnire nu a avut loc stă tocmai în destinele atât de diferite ale celor doi; Levon Zohrab se îmbogăți, la început din comerțul cu materiale de construcții, apoi cu coloniale, în timp ce Misak Torlakian, atât de îndemânatic în mânăuirea armelor, se dovedi cu totul nepriceput în mânăuirea banilor. Cu o mică sumă primită de la Boston, unde se afla atunci Armen Garo, și în amintirea îndeletnicirilor familiei sale din satul Ghiușana, din

sudul Trabizondei, Misak Torlakian cumpără șase vaci cu care își înjgheabă o fermă. Se întovărăși cu Aram Yerganian, cel mai aprig dintre membrii Misiunii speciale a Operațiunii „Nemesis“. Astfel încât, în vreme de pace, când cei care răniseră căutau noi prilejuri de a răni, iar cei care fuseseră răniți căutau răgazul de a se vindeca, cei mai înverșunați dintre justițiar, care colindaseră Europa, de la Roma și Berlin până în Caucaz, pe urmele ucigașilor poporului armean, și duseseră la capăt sentința de condamnare la moarte, pronunțată de Curtea Marțială împotriva acelor, se dedicară creșterii vacilor, în așezarea numită Topraisar, din preajma Constanței. După câteva luni de strădanii în mulsul vacilor, Torlakian și Yerganian se lasară păgubași, hotărâre întâmpinată cu bucurie și de o parte, și de cealaltă. Îmbufnat din cauza înfrângerii suferite în fața vacilor, Misak Torlakian înțelese să se răzbune pe stirpea lor, angajându-se muncitor într-un atelier de pielărie. Dar vacile, înfățișându-se de această dată sub forma unor piei puturoase care trebuiau jupuite, argășite, fierte, netezite și croite, se dovediră la fel de neînduplecate și Misak Torlakian duse pe mai departe o viață de cumplită sărăcie. Într-o colonie care își croia drumul spre prosperitate, grupul justițiarilor „Nemesis“ rămase însingurat și sărac. Ferit de orice dedulcire sau lăncezeală pe care le-ar fi adus încropeala de orice fel, ocolit de zornăiala banilor și înveșmântat în mizerie și tăcere, Misak Torlakian își păstră neatinsă prospețimea și neastâmpărul urii sale.

Atunci a avut loc prima întâlnire dintre Misak Torlakian și bunicul meu, Garabet Vosganian, și anume în ziua de 23 aprilie 1923. Misak, care primise de la Biroul Federației Revoluționare Armene din Constanța un costum de haine, își părăsise slujba

cu câteva zile mai înainte, pentru a-și scoate din trup mirosul greu al pieilor argășite, și, împreună cu Tatevos Bedrosian, directorul Școlii armenești, același care în anii '40 avea să colinde, îmbrăcat în uniformă germană, dar cu tricolorul armenesc legat pe braț, bisericile armenești, în căutare de voluntari pentru Legiunea armeană, veni ca delegat la Convenția filialelor din străinătate ale Partidului Dașnak. Așteptase cu înfrigurare această întâlnire, de la care spera să-i readucă viața pe făgașul ei obișnuit.

Multă vreme după aceea, Misak Torlakian s-a străduit să-și amintească fețele acelor oameni veniți din toate colțurile lumii. Cei pe care și-i amintea, de pe cărările muntoase, din întrunirile secrete ale Biroului Dașnak din Trabizonda, Tiflis sau Baku, din detașamentele de voluntari ale avangardei armatei ruse ori ale flancurilor armatei armene de la Sardarapat, din grupul care primise numele zeiței răzbunării, Nemesis, își purtau părul în neorânduială, dar strâns cu bentiță și obrajii acoperiți de barbă, vorbeau scurt, împărțăseau, morți sau vii, aceeași soartă, ca răstigniți, unul peste altul, pe aceeași cruce. Se recunoșteau după privirea smintită din ochii lor negri, privirea uscată și lucitoare a celor care nu au somn sau, când adorm totuși, în visele lor sunt tot treji. Oamenii de acum îi erau necunoscuți și nici ei nu păreau să-l recunoască. Purtau haine strâmte, de oraș, aveau obraji proaspăt rași și fețele date cu pomadă, emanau un iz acru-dulceag, usturător, de spițerie, purtau părul pieptănat pe spate și îngreuiat cu briantină, vorbeau lungind silabele și rotunjind cuvintele importante care se termină, în limba armeană, îndeobște cu silaba *tiun*, cuvinte abstracte care sugerau că ei erau mai degrabă pregătiți să dezbată decât să decidă, necum să acționeze. Misak Torlakian, rușinat de hainele lui, de apa de colonie cu care se frecase

pe obraji și pe palme, pentru a alunga mirosul stătut al aburilor grei, de pielărie, de pantofii săi purtați îndelung, se trase mai într-o margine și șezu, ascultând înmărmurit. Nu era acolo nimeni dintre cei care asistaseră cu răsuflarea tăiată în sala tribunalului din Constantinopol: ei ar fi putut depune mărturie pentru înfățișarea lui la fel de împietrită, pentru chipul lui la fel de răvășit și privirile absente ca în timpul procesului. Iar când Hovhannes Kaciaznuni, șeful primului cabinet de miniștri al Republicii, între 1918 și 1919, își începu discursul, se ghemui în scaun, ca un păianjen negru, își înfipse unghiile în brațele scaunului și privi deznădăjduit în jur. Astfel, intră iarăși în realitatea paralelă de unde privea, peste toți, fornăind, calul alb, cu sângele închegat pe grumaz. În realitatea paralelă, memoria despre oameni murea mai târziu decât oamenii înșiși. La fel și vocile. Kaciaznuni vorbea fără să se oprească și fără să privească spre sală, de parcă voia să se despovăreze. Torlakian îl cunoștea încă de pe vremea când, în urma votului Consiliului Național din Tiflis, se hotărâse retragerea Armeniei din Republica Transcaucaziană și – în primăvara anului 1918 – venise la Erevan, ca prim-ministru al noii republici pe care Misak o apăruse.

„Federației Revoluționare Armene nu-i mai rămâne nimic de făcut, spunea Kaciaznuni. Destinul Partidului Dașnak s-a încheiat. În timpul războiului, bandele de voluntari – vorba asta l-a durut cel mai mult pe Misak – au acționat fără aprobarea partidului, mai degrabă pentru că nu s-au putut înfrâna decât în urma unei acțiuni organizate... Am pierdut simțul realității și ne-am lăsat purtați până la amăgire de visele noastre... Nu în afara noastră, ci în noi înșine trebuie să căutăm cauza pentru nefericirea noastră... Partidul nostru a dorit să controleze

totul, ajungând la dictatură, iar Parlamentul a fost doar o ficțiune. Republica ar fi trebuit să găsească un limbaj comun cu turcii. A fost sosirea bolșevicilor o calamitate pentru țara noastră? Nu există o altă putere să-i ia locul. Dacă și-ar fi amânat venirea, noi înșine le-am fi cerut să vină. Bolșevicii sunt necesari în Armenia...”

Misak Torlakian nu mai aștepta dezbaterile, nu mai aștepta nici măcar sfârșitul discursului, se strecură afară, merse în neștire până ce, ajuns într-un ungher pustiu, se rezemă cu fruntea de zid și plânse. Se simțea nu singur, ci, fiind totuși între ai săi, se simțea părăsit. Spunea acum ceea ce ar fi vrut să strige în sală, dar vocea gătuită, întretăiată de lacrimi era un plâns nervos, vorbit, mai degrabă furios decât îndurerat. Așa îl găsi bunicul meu, Garabet Vosgianian, lovindu-se de perete cu fruntea, ca de Zidul Plângerii. Bunicul îi puse mâna pe umăr, cu un gest blând, bunicul care nu lovise pe nimeni pentru că lumea nu-l luase niciodată într-atât prin surprindere. Dar Misak Torlakian se întoarse spre el schimonosit de furie și cu lacrimile sticlindu-i pe față. El, dimpotrivă, nu se sfiise să se ia în piept cu lumea, nu mai era nimic de înțeles, știa destul cât să-l îndemne să pedepsească. Sângele vărsat nu se usucă, rămâne ca o frontieră, iar el era grănicerul acelei frontiere, de o parte sunt victimele, de cealaltă parte cei care trebuie pedepsiți. Niciun mal nu trebuie să rămână mai înalt decât celălalt, ferească Dumnezeu ca sângele să iasă afară din albie. Bunicul meu îi zâmbi și poate că obrazul acela, furios și înlăcrimat totodată, îi luă zâmbetul ca pe o batjocură. Ce-i drept, bătrânii armeni ai copilăriei mele nu prea zâmbeau. Multe dintre lucrurile de care aveau parte erau triste. Amintirile, cântecele, morții cei noi, chiar și sărbătorile.

Deși ceea ce povesteau, cântau, închinau, împărțeau și împărtășeau erau lucruri triste, bătrânii armeni ai copilăriei mele nu erau oameni triști. E drept că nu prea zâmbeau, dar nici nu lăcrimau. Zâmbetul și lacrima vin din nedumerire și neliniște, dintr-o anumită ambiguitate. Bătrânii armeni aveau însă privirile limpezi, nu erau triști sau veseli, erau liniștiți. Bucuriile și durerile lor treceau ca niște punți peste stările incerte. Se bucurau cu adevărat tocmai pentru că și durerile lor erau adevărate. I-am văzut râzând, dar rareori zâmbind. Bunicul, pentru care a trăi însemna în bună măsură a înțelege, era ispitit de stările incerte. Nu s-a străduit să îndrepte lumea de la rău la bine, ci de la neclar la limpede. Pentru el, stările incerte erau expresia prosperității. De aceea zâmbea și, pentru că avea puterea și farmecul de a zâmbi, ceilalți îl socoteau conducătorul lor.

Dar asta se va întâmpla în Focșaniul anilor '60 și în locuri împrejmuite, fie că era vorba de grădina noastră, înțesată de copaci, fie că era vorba de cimitirul în care crucile de piatră creșteau laolaltă cu copacii. Acum suntem, încă, în primăvara lui 1923, pe o stradă lăturalnică din București. Unul dintre bărbați, Misak Torlakian, stă cu capul lipit de zid, ca și cum l-ar fi așezat pe pernă. Lunatic, bineînțeles, ar fi adăugat avocatul Hmaïag Khosrovian. Lăcrimând, Misak Torlakian se simțea un rătăcit față de lumea din jur, iar celălalt bărbat, Garabet Vosganian, zâmbea, pentru că nu înțeleg încă, își spunea, pentru că își bate joc de mine, își spunea celălalt, sau îi e milă de mine sau se prefacă că-i e milă. Oricare din aceste motive i se păru suficient lui Misak Torlakian să se năpustească spre bunicul meu. Cum Garabet Vosganian era cu jumătate de cap mai înalt și avu dibăcia să se ferească, Misak Torlakian nu putu să-l lovească. Mai târziu avea să spună că nici n-avusese

de gând, dar bunicul nu era prea sigur de asta. Misak îl apucă de gulerul pardesiului și-și apropie fața de el, șuierând: „Să nu spui niciodată că m-ai văzut plângând!“. „Cui să spun?“, întrebă bunicul, zâmbind încă, de data asta stânjenit. „Nu știu, la nimeni, șuieră amenințător Torlakian. Oamenii ca mine nu plâng.“ „Cine sunt oamenii ca tine?“, aproape că nu mai fu nevoie să întrebe bunicul. „Sunt puțini, dar sunt... Noi suntem cei care nu uită. Ceilalți n-au decât să plângă, să scape... Acum jură că n-ai să spui la nimeni!“ Bunicul nu mai zâmbi. „Jur“, spuse.

Misak Torlakian îi dădu drumul încet, netezindu-i reverele strânse în pumni. Îi întinse mâna. „Sunt Misak Torlakian, spuse, din satul Ghiușana, vilaietul Trabizondei.“ „Iar eu sunt Garabet Vosganian, din Afion Karahisar“, și-i strânse mâna într-a sa. Atunci Misak Torlakian își șterse cu mâneca lacrimile de pe obraji și se vindecă. Iar Garabet Vosganian deveni, prin legământ, păstrătorul plânsului său. Și, așa cum ne va povesti *Cartea șoaptelor*, bunicul meu își respectă, până la moarte, legământul de a păstra cu strășnicie plânsul lui Misak Torlakian.

Anul acela, 1923, va fi pentru Misak Torlakian anul plângerii. Ca să fie sigur că nu va uita acest lucru, destinul îl va face să plângă de două ori. A doua oară, însă, Misak Torlakian a plâns de unul singur, îngenunchat în nisip, cu fața spre mare.

POVEȘTEA ULTIMULUI POPAS LA TRABIZONDA, ÎN ANUL PLÂNGERII. Alege o zi din viața ta și aceea să fie ziua lămuritoare. Ziua prin care s-ar putea descrie cel mai bine sensul întregii tale vieți. Pentru Misak Torlakian ziua aceea a fost 24 mai 1923. Nu avea nicio armă asupra lui și nu era mânat de dorința de a ucide, ceea ce înseamnă că, doar prin ceea ce scria în caietul din dulapul bunicului meu, Garabet

Vosganian, viața lui Misak Torlakian nu ar fi putut fi explicată. Ba mai mult, ceea ce a ținut în palmă atunci nu a fost Mauserul, de care nu se dezlipise toată tinerețea lui, ci o jucărie de copil, fapt ce poate să-l nedumerească pe cititorul *Cărții șoaptelor*. Dar numai dacă nu va citi povestea până la ultima pagină.

Presimțind, poate, că aceea va fi ziua lămuritoare, Misak Torlakian o trăi cu intensitate din zori și până la căderea nopții. Dormi pe furate, răsucindu-se în somn. Se trezi puțin după miezul nopții, își spală fața în lighean, se bărbieri într-un ciob de oglindă la lumina lămpii și își netezi șuvițele aspre, trecându-și degetele ude prin păr. Își îmbracă hainele cele mai bune, le perie, își lustrui cu ceară vârfurile pantofilor, își aranjă nodul cravatei, netezi gulerul hainei și își puse pălăria. Își întâlnește, în frântura de oglindă, ochii scăpărători și, în loc să fie mulțumit de sine, se temu. Ieși din casă și trase în piept aerul răcoros și dulce-sărat de pe strada pielăriilor, ceva parcă nu era destul, își încheie haina, apoi o descheie la loc, îndesându-și mâinile în buzunare. Își ridică pălăria pentru a netezi șuvițele pe după ureche, apoi o apucă de borul îngust, neștiind ce să mai facă cu ea. Înțelese, brusc, că toată gâteala fusese un fel de a-și mai trece timpul, găsind îndeletniciri fără rost ca să amâne întâlnirea cu țarmul. Se întoarce acasă, își scoase hainele noi și le aruncă primprejur, lepădându-se parcă de ele, și trase pe el niște pantaloni de doc, o cămașă colorată, cu mânecile suflecate. Atunci porni Misak Torlakian pe străzile lungi și tăiate perpendicular ale Constanței, drept către mare.

Stătu deoparte, uitându-se la docherii care legau frânghiile și deretiau pe chei, ca niște mogâldețe cenușii. Ascultă clipocitul apei, când bărcile șolduroase ale pescarilor pleacă

pe tăcute spre larg. Șezu nemișcat, primind briza tăioasă în obraz, îndulcită apoi de primele raze ale soarelui.

Obișnuit, încă din pândeale de pe munte, să aștepte neclintit, privind un punct în zare, nu-i simți pe ceilalți decât atunci când cineva îi dădu binețe pe armeneste. Atunci văzu că în jurul său se adunaseră câteva zeci de persoane și că numărul lor creștea. Se dădu deoparte pentru a lăsa în față preoții. În spate femeile, frângându-și mâinile. Nu vorbea nimeni, căci ar fi avut de spus toți același lucru, povestea așteptării, în care singurul amănunt care se deosebea era numele copilului căutat. Autoritățile întinseseră o frânghie groasă, ca să împiedice mulțimea să se apropie de chei. Când se făcu de-a binelea lumină și ceața se ridică de pe mare, vaporul se desluși la orizont. Misak Torlakian strânse frânghia opritoare, până i se albiră degetele. Mai trecură două ceasuri până ce vaporul acostă la chei și câțiva ofițeri, pe care Misak îi recunoscă purtând uniforme turcești, coborâră pentru a înmâna autorităților portuare listele pasagerilor. Aceștia, doi câte doi, ținându-se de mână, fură numărați și apoi așezați în rânduri de câte patruzeci, cu totul patru sute. Coborârea dură mai bine de un ceas. Pasagerii erau copii și vederea acelui nou tărâm, mulțimea pestriță care, dincolo de funiile groase, îi privea le produsese teamă și simțiră nevoia firească de a se strânge unii într-alții. Această reacție le păru dureroasă celor care îi așteptaseră ceasuri întregi. Tăceau și se priveau. Cei care se simțeau priviți se dădură cu un pas înapoi, strângând rândurile; cei care priveau, căutând cu disperare printre chipurile mici și răvășite trăsături familiare, făcură un pas înainte, dorind să-i îmbrățișeze.

Frânghiile se întinseră, cei puși să păstreze rânduiala se proptiră în piepturile oamenilor. A fost de ajuns un singur loc

în care liniile s-au rupt pentru ca oamenii să dea la o parte orice opreliște și să alerge spre copii.

Pentru copiii aceia, orice apropiere însemna o amenințare. Fuseseră obișnuți să nu se aștepte la nimic bun, trecuseră prin împrejurări pe care nu le înțelegeau, fuseseră adunați de pe marginea drumurilor sau scoși de sub coviltirele pe care erau cărați morții. Unii fuseseră luați de la căpătâiul mamelor muribunde. Iar alții fuseseră încredințați chiar de părinții lor autorităților sau așezămintelor de binefacere, pentru a fi mântuiți de drumul pierzaniei. Trăiseră în orfelinat întreținute de congregații, risipite de la Adana și până la Beirut, sau fuseseră folosiți la muncă în țesătoriile din Alep și Damasc. Atunci când nu-și mai aminteau propriile nume, primiseră nume de împrumut, purtau haine la fel, erau cuminți și priveau cu ochii îngustați, pânditori. Nu mai puteau fi încredințați familiilor musulmane, căci fuseseră deja înregistrați ca armeni, era pace și diplomațiile străine ar fi protestat împotriva acestei islamizări forțate, nu puteau nici să fie lăsați de capul lor, căci, crescând, ar fi putut să-și amintească sau să priceapă de-a dreptul, ceea ce ar fi putut deveni primejdios pentru autorități, care găsiră că soluția cea mai nimerită era să scape de ei. Se lansară apeluri către lumea întreagă, cei patru sute de copii scăpați din cercurile morții și risipiți prin orfelinat au fost aduși la Constantinopol. Comunitatea armeană din România, printr-un răspuns semnat de Armenag Manisalian, președinte al Uniunii Armenilor din România, i-a cerut. Ei nu știau asta și, de aceea, schimbând, dincolo de mare, un țarm cu celălalt, erau înspăimântați.

Înainte copiilor coborâse de pe vapor un bărbat cu părul alb, ținând de mână o fetiță. Era Sarkis Sârenț, care avea să fie, în cei trei ani de existență, directorul orfelinatului de la

Strunga. Alături de el coborî o faţă bisericească. După crucea mare de pe piept şi gluga ascuţită, părea un ierarh de rang înalt. Abia mai târziu, când Armenag Manisalian s-a apropiat şi i-a sărutat mâna, au aflat că era episcop, unul dintre cei rămaşi în mijlocul armenilor scăpaţi ca prin minune de masacre în Constantinopol, episcopul Knel Kalemkelian. El nu schiţă niciun gest să oprească mulţimea, ridică doar mâna şi făcu semnul crucii, murmurând întruna *Der voghormia*, adică „Doamne, miluieşte“. De altfel, nici nu avea de ce să-i oprească, tocmai de aceea fuseseră aduşi copiii, pentru a-şi găsi familiile sau pentru a găsi milostenie. Fiecare copil purta atârnat de gât un carton pe care stătea scris numele său armenesc. La cei care fuseseră încredinţaţi de familiile lor, între două convoaie, sau erau destul de mari ca să ştie pe cine trebuie să plângă şi despre care se cunoştea aşadar numele şi prenumele, ele erau scrise în armeneste, cu vopsea, pe carton. Cei care fuseseră găsiţi la căpătâiul mamelor muribunde ori aruncaţi pe marginea drumurilor, prea mici ca să înţeleagă ceva din ce li se întâmpla şi tocmai de aceea scăpând cu viaţă, aceia nu purtau decât numele mic, nume de împrumut, fireşte, care erau mai degrabă adjective decât nume, Antranig pentru câte unul mai mititel, Anuş pentru vreo fetiţă drăgălaşă sau Lopig pentru vreuna mai durdulie.

La vederea episcopului şi la apropierea primului rând de copii cu cartonaşe pe piept, mulţimea şovăi. Privindu-i mai de aproape, aşa sărăcuţ îmbrăcaţi, cu haine cenuşii, croite la întâmplare şi cusute cu împunsături mari de ac, încălţaţi cu ghete prea mari şi descheiate, cu obraji roşii de bube sau pământii din cauza mâncării proaste, cu mâinile împreunate pentru a-şi ascunde unghiile netăiate, femeile îşi duseră mâinile la gură, iar bărbaţii, neîndemânatici în astfel de împrejurări,

rămaseră în spatele lor. Și tot femeile avură curajul să se apropie. Fiecare venise în așteptarea cuiva, fiecare avea un copil pierdut în timpul deportărilor, al său ori al rudelor, și spera să-l revadă în viață. Dar, fie că unii nu erau deprinși cu literele armenesti, fie că literele erau scrise stângaci pe cartoane, probabil chiar de copiii mai mari, fie pentru că după atâția ani uitaseră trăsăturile copiilor sau ele se schimbaseră, femeile se apropiau și priveau cu băgare de seamă. Unele mame, care știau că nu-și vor găsi niciodată copiii, începură să plângă înăbușit, altele, pe măsură ce se apropiau de ultimul șir, suspinară, văzându-și speranțele spulberate. Unele femei veniseră, pur și simplu, simțind că le va fi mai bine copiilor dacă vor vedea că îi întâmpină cineva, pregătiseră pachetelele cu mâncare și bomboane, pe care le dădeau la întâmplare copiilor. Aceștia, nedeprinși cu astfel de gesturi, întindeau mâna abia după mai multe îndemnuri. Când soarele se ridicase spre amiază, Sarkis Sârenț, nerăbdător, vru să strige mulțimii să se grăbească, dar episcopul Knel îl opri. El văzuse cu proprii ochi convoaiele și era deprins cu lentoarea lor. La fel făcu și Armenag Manisalian, care privea de pe treptele casei sale de pe faleză și nu se apropie de episcop pentru a-i mulțumi, nici nu primi documentele care îi încredințau soarta celor patru sute de orfani decât după ce fiecare din cei care așteptaseră trecu prin dreptul lor.

Misak Torlakian simți un nod în gât la vederea copiilor coborând, ținându-se de mână doi câte doi și apoi așezându-se, cumiți, înșirați în zece rânduri de câte patruzeci, pentru a putea fi numărați din nou și pentru a lăsa loc celor care-i întâmpinaseră, să-i poată cerceta pe îndelete. Vru să alerge spre ei printre primii, dar socoti că e mai potrivit să lase mai întâi femeile, înțelegând că dorul unei mame e mai puternic.

Se apropie de episcopul Knel Kalemkelian, care stătea drept și privea, cu trăsăturile neclintite, cele două înșiruiți, una nemișcată, iar cealaltă curgând lent ca frânghia în jurul parâmei. Îngenunche și-i sărută mâna episcopului. *Astvadz ocnagan, srpazan*, spuse, adică „Doamne-ajută, sfinte părinte“, iar Knel îi puse mâna pe creștet, șoptindu-i *Astvadz bahaban, dghas*, adică „Domnul să te păzească, fiule“. Sub această binecuvântare, Misak Torlakian se apropie de primul șir. Fratele lui mai mic ar fi trebuit să aibă acum vreo doisprezece ani, dar el nu știa ce însemna asta pentru un copil, la doisprezece ani fusese căraș de flinte și călăuză pentru fedaini, nu trăise prea mult printre ceilalți copii și nu știa să-i deosebească după vârstă. Nu se gândise la fratele lui decât așa cum era atunci când îl îmbrățișase ultima oară, după ce dezertase din fortul de la Erzerum și se repezise până în satul lui, Ghiușana, pentru a-și lua rămas-bun de la ai lui înainte de a trece frontiera spre Rusia. Atunci, în 1914, Calust, adică pe armeneste *cel care va să vină*, avea trei ani, era doar un copilaș adormit, cu cârlionții căzuți peste față și mirosind a lapte amestecat cu apă de fântână. Acum, trebuia să caute un băietan și asta îl descumpănea. Trecu încet, citind cu băgare de seamă toate numele, chiar dacă purtătorii lor erau fetițe sau copii prea mici pentru a fi fratele său Calust. Atât de încet, încât unii din spate îl împingeau sau îl dădeau deoparte, iar copiii, tulburați de căutătura ascuțită a acestui bărbat, ridicau surprinși privirile spre el, apoi le coborau repede, de parcă ar fi vrut să se ascundă. Mergea încet, pentru ca șirurile să nu se împuțineze prea repede și căutarea plină de speranță să nu se sfârșească. Într-un anumit fel, prin căutătura lor tristă, prin cuminenția nefirească însemnând mai degrabă refuz decât supunere, copiii semănau toți unii cu alții. Pe de altă parte, niciunul nu

părea să fie copilașul acela din stirpea Torlakienilor pe care, dacă ar fi știut ce o să se întâmple, Misak l-ar fi luat cu el, ca pe fiul lui, cu dreptul celor douăzeci de ani diferență dintre ei. Pe măsură ce se apropia de ultimul, mergea tot mai încet, fără a privi peste capetele copiilor, pentru a nu anticipa și pentru a nu-și scurta, astfel, așteptarea. Se opri în dreptul unui flăcău ce putea să aibă vârsta fratelui său și pe cartonul căruia era trecut chiar numele Calust. Doar prenumele, fără numele de familie. Ceea ce înseamnă că era unul dintre copiii găsiți, numele nu era de fapt al lui, poate că, în capela încropită a orfelinatului, îl rebotezaseră. Îl privi îndelung, copilul se uita într-o parte, stânjenit sau poate ostenit de câți oameni se perindaseră prin fața lui. Primise un măr pe care îl mâncase pe jumătate, ținea cotorul în mână, iar zeama i se scurgea printre degete. Misak Torlakian vru să spună ceva, dar nu știa ce, „Îți aduci aminte cine sunt părinții tăi, de unde ești, nu-ți mai aduci aminte de mine?“. Dar, neștiind ce întrebare să pună mai întâi, scoase din buzunar jucăria găsită printre lucrurile răscolite și pe care copilul nu se putea să nu și-o amintească. Se aplecă spre el, ținând jucăria în podul palmei, și copilul întoarse privirea spre dânsul. Abia atunci Misak Torlakian, mușcându-și buza și stăpânindu-se să nu lăcrimeze, își trase brațul încet și strânse jucăria în pumn. Băiatul acela îl privea cu ochi moi, căprui și oarecum prietenoși, dar Calust, fratele lui, avea ochii mari, albaștri, nefirești pentru o familie de armeni de munte, cu fețele întunecate. Niciun copil nu se dovedi până la urmă a avea ochii lui Calust, nefiresc de albaștri pentru a putea supraviețui în împrejurări ca acelea. Misak Torlakian se îndepărtă și privi până la capăt. Când cele două mulțimi se separară, Armenag Manisalian coborî în port și primi copiii, semnând pentru ei. Episcopul Knel binecuvântă

încă o dată mulțimea și copiii, apoi înmână căpitanului documentele. Torlakian privi cum copiii sunt urcați în căruțe care se îndepărtează încet. Cum mulțimea rămâne tăcută în urmă, făcând câte un semn de rămas-bun, nu se știe către cine, mai degrabă către chipurile pierdute. Cum din mulțime se desprinde un bărbat, împreună cu femeia lui, care ține o fetiță în brațe, și pornește în urma convoiului de căruțe. Acela era Nșan Maganian, venit să-și caute fetița îngropată în deșerturile Mesopotamiei, sperând într-o minune. Își urcă soția, Azniv, și pe fetița lor, Anahit, născută în țara de adopțiune, într-una din căruțe, apoi își plăti osânda mergând pe jos, în urma carelor, cei patru sute de kilometri, până la Strunga, lângă Iași, acolo unde, într-un conac părăsit, Manisalian amenajase orfelinatul pentru cei patru sute de copii. Când Misak Torlakian se hotărî să-l caute pe băietanul străin cu numele Calust, avea să fie prea târziu. Orfelinatul a ființat doar trei ani. Listele cu numele copiilor fură trimise în lumea întreagă, mulți își găsiră rubedenii în cele patru zări și făcură drumul îndărrat până la Constanța, pentru a traversa alte mări, către alte țărmuri, alții fură înfiați de familii milostive. La urmă, învățătorul Nșan Maganian strânse arhivele orfelinatului și veni la Ploiești.

Misak Torlakian a rămas cel din urmă pe țărmul acela. Cheiurile se pustiiră, bărcile pescărești veniră la mal, punțile se traseră spre pânțelele vapoarelor și luminile se stinseră. El îngenunche și plânse, îndelung și gros, un plâns vorbit, ca al coborâtorilor în cercurile morții de la Deir-ez-Zor, ca buncii mei, un plâns vorbit în care povesti, blestemă, un plâns care nu îl eliberă, ci îl strânse în sine. Privi către mare, cu speranțele spulberate, și de aceea buzele lui murmurau cuvinte nedeslușite. Porni târziu, în noapte, spre odaia sărăcăcioasă, însoțit doar de amintirea ochilor albaștri ai fratelui său Calust, cel care

avea să vie, și a binecuvântării lui Dumnezeu, dată de episcopul Knel, care însă, din păcate, poposi doar pentru o clipă pe creștetul lui Misak Torlakian.

„Am crezut o vreme că Hovhannes Kaciaznuni a spus vorbele acelea despre bolșevici, îi spuse Misak Torlakian generalului Dro, ca să te apere de Stalin. Credeam că voia să se pună bine cu bolșevicii ca să te salveze. Când colo, el a plecat în Uniunea Sovietică, la bolșevici, și tu te-ai întors teafăr tocmai de-acolo!”

Misak află printre primii, de la Tatevos Bedrosian, de eliberarea lui Dro și de sosirea lui în România. Socoti că este mâna lui Dumnezeu, calul din visele lui necheză slobod și se înalță, proptindu-se pe picioarele din spate. Alergă la Buzău, înnoptă la negustorul Hazarian și dis-de-dimineață se urcă în trenul ce venea de la Iași, căutându-l, înfrigurat, prin fiecare compartiment. Îl recunosc, înfofolit în cojoaca rusească, după barbișonul pe care și-l ținea semet și după privirea aprigă. „O să fie ca înainte, generale? îl întreabă, înfrigurat. Ca în vremurile bune...” „E pace, spuse generalul Dro. Într-o vreme ca asta e greu pentru noi să ne recâștigăm prin luptă frontierele...” „Dar cât timp să mai avem răbdare?”, întreabă, descumpănit, Misak Torlakian. „Până când va fi din nou război, Misak, spuse generalul Dro. Pentru oricine care vine de acolo e limpede că Rusia e prea săracă pentru a rezista mult pe vreme de pace. Va fi război, Misak, și de data asta noi trebuie să fim printre câștigători.”

Coborâră în gară la București. Misak îl conduse la Consulatul Armeniei. Harutiun Khântirian îl primi cu toate onorurile, adică desfășură steagul tricolor, atârnă portretele, își rândui stampilele, umezi tușierele, ca pentru adevăratul reprezentant

al Guvernului Republicii Armenia, ascunzând cât mai degrabă în fundul sertarelor depeșele de aiurea și tăieturile din ziare cu proclamațiile diverselor guverne din exil. Se întâlneau cu toții, Siruni, Saruni, bătrânul Harutiunian, frații Hovnanian, iar generalul Dro le vorbea cu glasul lui subțire, dar puternic : „Mă întrebați împotriva cui vom lupta mai întâi? Vă răspund fără nicio ezitare : împotriva bolșevicilor. Turcii ne-au ucis trupurile, iar bolșevicii ne ucid sufletele. Trebuie să ne salvăm sufletele, pentru ca, odată sufletele noastre mântuite, să ne putem reînsofletea trupurile ciopârțite!“ . Aceste cuvinte îl bucurară pe Misak Torlakian. Dar ele însemnau și condamnarea la moarte a familiei lui Dro, ținută ostatică de Stalin în Siberia. Iar cei ce le ascultară, dacă nu au murit în pacea dintre două războaie ori în timpul războiului, au fost cu toții arestați de Armata Roșie, au murit pe întinsul Siberiei ori s-au întors gârbovi, pe jumătate orbi, trăgând anevoie pe nări crivățul siberian.

„Pacea e pentru învingători, spunea generalul Dro. Nouă la ce ne folosește pacea? E mai greu să trăiești învins pe timp de pace decât pe timp de război. Măcar războiul îți mai dă o șansă. Să socotim așadar pacea drept preludiul unui nou război. Așa ne vom păstra speranța.“

Cuvintele generalului Dro aveau un magnetism căruia cu greu îi puteau rezista și asta dacă ar fi vrut vreunul să reziste. Dar ei se lăsau purtați de vibrația vorbelor lui, visau Armenia cea mare care unea, într-un romb, cele trei lacuri și arcuiera Mediteranei ciliciene, regatul lui Tigran cel Mare, mai ales că vorbitorul era eroul de la Sardarapat. Se întorceau apoi la afacerile lor, la pupitrele băncilor, la camerele de comerț, la antrepozitele de mărfuri și la silozurile de cereale, socoteau cotele bursei și comparau plasamentele în giuvaiericele cu

plasamentele în titluri și obligațiuni. După ce se lecuiseră de spaima de război, se risipeau, pentru a se bucura, pe ascuns, de binefacerile păcii. Iar cei care nu se numărau printre profesorii Școlii armenesti ori printre custozii bibliotecilor continuau să se îmbogățească, lungind lista de nume ale binefăcătorilor de pe placa de marmură a Catedralei armenesti, iar când aceasta deveni neîncăpătoare, făcură cișmele, donară tiparnițe, construiră case pentru orfani, pentru copiii de școală, pentru cărți. Se împrăștiu, orientându-se către rosturile lor cele noi. Misak Torlakian rămase însă lângă generalul Dro, agățându-se cu disperare de cuvintele și visele aceluia.

Atunci când Dro, cu bani primiți din America și cu ajutorul unor foști tovarăși de luptă, începu afacerile cu petrol, Misak Torlakian deveni un fel de administrator. Astfel nu se îndepărtă de promisiunile tinereților sale. Învăță că, în vremurile acestea, armele nu mai erau doar cele cu țeavă și trăgaci. Administră afacerile cu petrol cu aceeași febrilitate cu care demult, pe cărările munților, căra puștile pentru fedaini, cu aceeași dragoste cu care își îngrijise primul Mauser și cu emoția cu care în fortul de la Erzerum învățase să folosească tunul.

Socotea petrolul o armă și simțea icnetul din măruntaiele pământului, când cumpăna sondei pompa petrolul, ori foșnetul uleios al benzinelor prin conducte cu aceeași voluptate cu care trăise exploziile pe câmpurile de luptă. Cu banii puși deoparte, cumpără de la Noradunghian, care mai avea legături cu negoțul de arme, puști pe care le rânduie în rastele, scoțându-le uneori, atunci când Dro organiza expediții războinice în pădurea de la Strejnicu, unde asediau, călări, dușmani invizibili, ciuruiau ramurile, răscoleau frunzișurile și se opreau gâfâind asudați, bucurându-se de sudoarea aceea care, în lipsa sângelui, le amintea de vâltoarea luptelor.

Generalul Dro continua să-și țină discursurile belicoase, iar Misak Torlakian se cuibărea în iluziile acestea. Astfel își trase de jur împrejur un cerc înlăuntrul căruia războiul continua, cu toate elanurile și pericolele sale. Mai erau și alții pe continent care imaginaseră în jurul lor astfel de cercuri în interiorul cărora se înarmau și se îndârjeau. Cercurile acestea împinse dinlăuntru se tot lățiră, până când marginile lor se atinseră. Europa intră din nou în război.

Misak Torlakian luptase în Primul Război Mondial de partea rușilor, împotriva armatei germane aliate cu cea turcească. După ce noul guvern rus a ordonat ieșirea Rusiei din război și retragerea armatei din teritoriile ocupate în Anatolia și în Caucazul de Nord, Misak se înrolă în noua armată a Armeniei și căzu rănit, cum bine știm, în primele bătălii care fură și singurele glorioase. În al Doilea Război Mondial, lucrurile s-au petrecut oarecum pe dos. Misak Torlakian a luptat de partea armatei germane împotriva armatei rusești. O făcu depunând aceeași râvnă, iar aliații și dușmanii și-i alese după poziția acestora față de teritoriile armenesti. Cei care le ocupă sunt dușmanii, cei care vor să le elibereze sunt aliații. „Dar germanii nu vor să le elibereze, îi repeta Vartan Mestugean, directorul ziarului *Ararat*. Ei nu vor să elibereze Armenia, vor să o cucerească pentru dâșii...” Iar Misak, ca de obicei, privea descumpănit către generalul Dro, căutând ajutor. Generalul, care vorbise de atâtea ori în fața unor conducători de toate rangurile și în fața unor mulțimi felurite, avea răspuns la orice și, mai ales, putere de convingere. Se strângeau în jurul lui, generalul se ridica, își sumețea barbișonul, sălta pe vârfuri la silabele accentuate, pe care, de altminteri, le pronunța cu o terță mai sus, și își înfigea degetele mari în tăietura vestei, la subțiori, pentru ca

gestul lui de a se întoarce către ascultătorii de la margine să fie cât mai teatral. „Noi știm asta și mai știm cum Wangenheim s-a mulțumit doar să trimită depeșe la Berlin și, în rest, a închis ochii la toate cruzimile Junilor Turci. Dar, chiar dacă nemții vor dori să țină Armenia ocupată, lor o să le fie mai greu, pentru că Armenia e departe. Noi de vecini trebuie să ne temem, ei au fost mereu belea pe capul nostru. Ce rău ne-au făcut grecii lui Alexandru Macedon sau romanii lui Marc Antoniu, în afară de faptul că ne-au dus regii în robie și i-au scurtat de cap? În schimb, asirienii și babilonienii, mezii și perșii, părții și arabii și tătarii și turcii și rușii?”

Câtă vreme armata germană s-a aflat mai departe decât bolșevicii care pândeau de dincolo de Nistru și dădeau ultimatumuri, cuvintele lui Dro și-au găsit numeroși adepți, iar incursiunile sale și ale grupului de războinici în pădurea de la Strejnicu erau însuflețite și zgomotoase. Chiar și după ce armata germană a intrat în țară, dat fiind că soldații ei erau disciplinați, rechizițiile cumpătate, ba chiar construiau șosele și îmbunătățeau rețele de comunicații, ideea susținerii Legiunii armene, încorporată în Wehrmacht, și-a găsit adepți, unii chiar fanatici, cum era, de pildă, acel Tatevos Bedrosian, directorul Școlii armenesti din Constanța, care nu s-a sfiit să așeze tricolorul armean peste uniforma de ofițer al Batalionului 812 Wehrmacht. Când însă mareșalul Antonescu îi amenință pe armeni cu deportările, pentru atitudinea lor prea puțin belicoasă, iar armata germană se arată din cale-afară de îngăduitoare cu autorii pogromurilor împotriva evreilor, armenii din România continuă să suspine la auzul elanurilor patriotice ale generalului Dro, continuă să lăcrimeze la auzul cântecelor de bejenie, dar refuză să se înroleze în Legiune, așa că, deși Legiunea împărțea centrul de comandă între

Berlin și Ploiești, armenii din România preferară să viseze la Armenia cu un elan bine temperat.

Cum am văzut, Misak Torlakian nu avea ceea ce se cheamă instinct de conservare, ba am putea spune că era de-a dreptul nesăbuit. Avea însă un deosebit instinct de conservare în ceea ce privește idealurile sale. Adesea, tocmai exarcerbarea celui de-al doilea instinct îl făcea să-l disprețuiască pe cel dintâi. Dacă viața, poate cu excepția răstimpului petrecut în România, și-a pus-o permanent în pericol, cu cât pericolul acesta era mai mare, cu atât visele și entuziasmul lui se simțeau mai la adăpost. Așa că, în anul 1941, Misak Torlakian se hotărî să-l însoțească pe generalul Dro în Germania. Cum nu era un om al hărților și al strategiilor, îl lăsă pe general să pună rânduială cu nemții în alcătuirea Legiunii, iar el merse din lagăr în lagăr, întrebând de prizonierii sovietici și făcând liste cu deținuții de origine armeană, dar îl lăsă apoi pe general să le vorbească și să-i însuflețească. Vru să se înroleze și să participe la instruirea membrilor Legiunii, i se spuse însă că, la cei peste cincizeci de ani ai lui, acest lucru nu era posibil. Armata germană era mândră de izbânzile ei, nu venise încă vremea când contingentele veteranilor din Primul Război Mondial aveau să fie chemate sub arme. Misak, iarăși lăsat deoparte, s-a întors atunci la Ploiești, schimbând tren după tren într-o Europă ocupată și descumpănită.

Situația din țară se schimbase. Declanșarea războiului cu Uniunea Sovietică îi însuflețise pe generalul Dro și pe inițiatorii Legiunii, în schimb, de atunci înainte, nopțile începură să fie întunecoase, de teama bombardamentelor aliate. Se introduseseră rațiile la alimente și în fața magazinelor au apărut cozile. Cei care, precum Arșag Sâvagian, se îndeletniciseră cu piața neagră de giuvaiericale și-au schimbat profilul, vânzând

pe sub tarabă alimente și combustibil. O vreme, bombardamentele, care se declanșau mai ales noaptea, ocoliră Ploieștiul și rafinăriile. Orașul adevărat, cu zona industrială, era ținut în beznă, dar germanii confeționaseră din carton un alt oraș cu rafinării cu tot care, din cer, părea un oraș real, fiind luminat dinadins. Aliații bombardau cu osârdie făcăturile acelea, bucurându-se nevoie mare de trâmbele de pulberi ce se ridicau din cartoanele sfărâmate. Plăcerea lor de a ținti, în sfârșit nestingheriți, era atât de mare, încât înțelegeau mai greu sau nici măcar nu se întrebau cum de casele se înalță la loc peste noapte, cum de locuitorii nu se îngrijorează de luminile care ard nesimțitoare în toiul nopții, iar apărarea antiaeriană, cât era ea de nemțească, trage în dorul lelii câte un obuz, parcă dinadins ca să nu-i nimerească. Până când șase avioane care rătăciseră drumul de întoarcere se treziră într-o dimineață deasupra orașului adevărat și, înainte ca antiaeriana să le doboare până la unul, făcură prăpăd.

Misak Torlakian a socotit că acela e semnul. Și-a împuns venele groase din glezne și s-a despovărat de sângele cel negru și greu, și-a închis catastifele, oricum nefolositoare acum din cauza puțurilor incendiate și a rafinăriilor cu țevăria răscolită de bombardamente. Și-a ales cele mai bune pistoale din rastel și a pornit spre Berlin. Unii spun că atunci ar fi fost îngropate și armele, dar cei care rămăseseră în urma lui nu s-au întrebat ce s-a întâmplat cu ele, de teamă că s-ar putea să afle răspunsul. Misak Torlakian, generalul Dro, Tatevos Bedrosian, Simon Pilibossian și ceilalți se hotărâseră să pornească împreună cu Legiunea armeană marșul spre est, îmbolnăvind-se fiecare de boala celuilalt, ba chiar unii dintre ei murind de moartea altora. Și, ca în orice împrejurare în care moartea alege pe neașteptate și la întâmplare, plecarea

lor a lăsat în urmă legende dintre care *Cartea șoaptelor* mai povestește și astăzi pe aceea a armelor generalului Dro. Arme care, negăsite și, în acest fel, fără număr, înarmau pe mult mai mulți, în nesăbuiințele, răbufnirile și icnetele lor lăuntrice, decât ar fi făcut-o dacă cineva le-ar fi scos la iveală.

Misak Torlakian trăise toată viața în preajma morții și, ca orice om trăit pe o frontieră, călca, adesea chiar din nebăgare de seamă, restricțiile grănicerești. Astfel încât trecea, din neatenție, pe tărâmul morții, apoi, în același fel, se întorcea de acolo. Simțea traversarea vămilelor prin frigul brusc din oase și prin înțepeneala articulațiilor, prin sudoarea rece care i se albăstrea pe frunte și prin sângerarea timpurie care se înnegrea în colțul buzelor, dar cel mai adesea printr-o melancolie ciudată. O stare de melancolie care nu-l mai părăsise din adolescență, când ucisese primul om. E greu de spus ce fel de melancolie i-au încercat pe Misak Torlakian în drumurile lui de mii și mii de kilometri între Berlin, Varșovia, Rostov pe Don, Simferopol, Stalingrad și Armavir. Însă sentimentul predominant a fost cel de îndărătnicie. Atât a lui, cât și a morții, care nu s-a mai dezlipit de el, însoțindu-l îndeaproape, ori cocoțată pe umărul lui, ca o maimuță, chițâind scurt și făcând giumbușlucuri, ori mergând legănat, auzindu-i-se în urmă doar fornăitul asudat de iapă, cuibărindu-i-se la picioare, cu spinarea roșiatică de vulpe, ori zburând primprejur, ca o pasăre.

În fața feluritelor înfățișări ale morții, ceea ce-l nedumerea nu era atât cruzimea lor, cât lipsa de sens. Moartea trebuia să fie lipsită de sens doar pentru aceia care se obișnuiseră cu gândul că vor muri și o primeau în patul lor. Lipsită de sens era așadar moartea ca împăcare. Pentru Misak, moartea, cel puțin cea care-l întovărășea, avea mereu un sens, o explicație.

Doar moartea ca sacrificiu putea mântui. Unii sacrificau, alții se sacrificau sau erau sacrificați. Sacrificiul era singurul mod în care viața putea învinge moartea. O cauză care să merite sacrificiul, asta îi călăuzise lui Misak Torlakian viața de când era băietan și urca în munți arme pentru tovarășii lui Njdeh ori ai lui Kevork Ceauș și până când acceptase să intre în misiunea specială „Nemesis“. Moartea nu putea fi o împăcare, ci o asumare.

Or, ceea ce l-a șocat pe Torlakian, în peregrinările sale prin stepele rusești când a luptat, pe rând, cu deprimarea stârnită de imensele întinderi, cu praful din arșița verii, adus de vânturi, care ardea obrații, înfunda motoarele mașinilor, astupa nările cailor, usca saliva și se mărunțea între dinți, cu mocirlele și ploile toamnelor care înecau roțile carelor, se încolăceau ca brațele unei imense meduze de gleznele soldaților, trăgându-i în jos, ploi care sleiau carnea de pe oase și lemnul de pe trunchiuri, apoi cu gerul, cu zăpada și cu crivățul care înghețau totul și făceau să sticlească până și nălucirile, așadar ceea ce l-a șocat pe Misak Torlakian a fost copleșitoarea lipsă de sens a morții.

A simțit asta pentru prima oară la Varșovia. Încrederea lui în capacitatea germană de a pune ordine în tot locul s-a clintit văzând ghetourile din capitala poloneză. A trăit intens nedumerirea în fața execuțiilor colective al căror rost nu-l putea înțelege, căci moartea, ca și viața, are dreptul său la unicitate. Execuțiile în grup, gropile comune i se păreau o batjocorire a morții; or, moartea o poți dușmăni, te poți teme de ea, o poți disprețui, dar nu ai voie s-o batjocorești.

O vreme, Misak Torlakian și grupul cu care pornise din Berlin s-au deplasat mult în spatele frontului. Până într-o vreme când Legiunea armeană a atins linia Caucazului de

Nord. Împuternicit de hârtiile primite la Berlin, Misak trecu în revistă convoaiele de prizonieri, reușind să mai elibereze câțiva soldați armeni, care pleacă să îngroașe rândurile Legiunii. Coborî prin Basarabia în Crimeea, unde, găsind pe câțiva dintre cunoscuții lui din perioada în care, în timpul Primului Război, trecuse în Rusia, înjgheabă câteva filiale locale ale Partidului Dașnac, altminteri interzis de bolșevici, în speranța că ele îi vor putea ocroti, după război, pe armeni și vor ajuta la eliberarea Armeniei, de astă dată de sub ocupantul german. Pe măsură ce înaintarea armatei germane devenise tot mai anevoioasă, Misak se apropie de linia frontului, unde ajunse chiar în iarna lui 1942, când armatele germane căzuseră în încercuirea de la Cotul Donului. Instinctul îl ajută pe Torlakian să rămână de partea cealaltă a împresurării și folosi acel prilej, în care cele două armate erau adunate în bătălia Stalingradului ca într-un stup, ca să meargă până în teritoriile armenesti. În acest război în care victoria devenea tot mai iluzorie, avu totuși izbânda sa personală. Se apropie de Armavir, pe câmpia Araratului, și putu, într-o dimineață limpede, să admire cele două vârfuri ale muntelui, Sis și Masis, în toată splendoarea lor, două creste înveșmântate în zăpadă, agățate în cer, mai sus decât ceața putea acoperi, cu poalele muntelui acoperite de neguri, dar cu vârfurile suspendate, strălucitoare și neverosimile, părănd două creștete fără trup, tocmai pentru că trupurile lor se aflau de partea cealaltă a frontierei, pe pământ turcesc, iar muntele, aflat pe atâtea drapele de luptă armenesti, refuza, prea înalt ca să-i pună cineva căpăstru, această umilință a istoriei.

Între timp, Legiunea armeană intrase în miezul operațiunilor. După ce suplini o vreme, în administrarea zonelor ocupate, acea parte a trupelor germane transferate la asediul Stalingradului,

generalul Dro socoti că Legiunea trebuie să-și îndeplinească menirea de a-i alunga pe bolșevici din Armenia. Cum frontul înainta cu mare dificultate, generalul găsi de cuviință ca Legiunea armeană să i-o ia înainte, iar singura cale era parașutarea în spatele frontului.

Această idee, captivantă în nesăbuința ei, se dovedi dezas-truoasă. La Simferopol, Misak Torlakian se despărți cu tristețe și speranță de prietenii săi, alături de care luptase în munții Anatoliei, pe fronturile Primului Război Mondial, în armata Republicii Armenia ori visase la Ploiești, ba chiar, cum era cazul lui Simon Pilibossian, se așezaseră alături sub protecția și imboldul zeiței Nemesis. Petrecură toată noaptea povestind. Apoi Misak, care suportase tot mai greu interdicția de a lupta ca voluntar în Legiune, din cauza vârstei, îi îmbrățișă pe Simon Pilibossian și pe ceilalți și rămase lângă stația de emisie-recepție, în așteptarea veștilor.

A fost, cum spuneam, un dezastru. Cu atâția ostași sovietici deveniți peste noapte, de frica morții, soldați ai Wehrmachtului, e posibil să fi fost trădați. Poate că locurile nu fuseseră bine alese ori nopțile nu au fost îndeajuns de întunecate. Sau, pur și simplu, destinul, plictisit de atâtea zaruri rostogolite în vreme de război, hotărî să curme de la început o tentativă lipsită de orice șansă.

S-a vorbit prea puțin despre Legiunea armeană. Au vorbit mai ales detractorii ei, care au preferat să vadă în ea mai degrabă Batalionul 812 al Wehrmachtului, pornind de la centrul de comandă din Berlin și mai puțin de la centrul de inițiativă din Ploiești. Faptul că această armată a fost mai curând o legiune de voluntari armeni decât o divizie a armatei germane este dovedit și de felul în care ea și-a încetat existența, printr-un act de sinucidere colectivă. Sunt animale, lemingii, de pildă,

care, atunci când se înmulțesc mai mult decât poate să suporte pământul pe care trăiesc, o parte dintre ei se sinucid aruncându-se în mare. O astfel de lege funcționează, de bună seamă, și la unele popoare, care năzuiesc mai mult decât pământul le îngăduie și se prăbușesc sub povara propriilor vise ; așa se pot explica, de la început și până la sfârșit, iluzia grupului de armeni de la Ploiești și destinul tragic al Legiunii armene.

Soldații Legiunii au fost parașutați așadar în spatele liniilor rusești. Cei care n-au fost țintiți unul câte unul în aer, căzând greu ca niște păsări moarte, acoperiți de parașute ca de giulgiu, au fost mitraliați la destinație sau capturați mai târziu, lihnii de foame și cu ochii sălbățiți.

Grupul lui Simon Pilibossian a reușit să ajungă la sol. Stația de radio a mai emis o vreme, apoi a tăcut și ea. De aceea, știm ce s-a întâmplat cu Simon Pilibossian. S-a aruncat cu parașuta, într-un salt nereușit, căci și-a zdrobit genunchiul în cădere. După ce a dat ordinul de împrăștiere celor care mai rămăseseră teferi, Pilibossian s-a rezemat de un trunchi, și-a proptit pușca în pământ și și-a tras un glonț în cap. Alții nu au avut curajul lui și, neexistând nicio stație de emisie care să povestească despre ei, nici nu au avut parte de glorie postumă. Dintre soldații Legiunii armene, parașutați în spatele frontului, nu au existat supraviețuitori. Pe cei pe care nu i-au ucis gloanțele i-au înghițit întinderile nesfârșite. Iar cei care nu plecaseră încă și nu au reușit să scape din a doua încercuire din Crimeea au fost vânați unul câte unul, laolaltă cu nucleeele Partidului Dașnac. Vorbeam despre cea de-a doua încercuire, aceea din Crimeea, căci în cea dintâi, cea de la Stalingrad, Legiunea armeană nu a căzut, ea neputând fi prinsă între fronturi pentru simplul motiv că sărise peste ele.

Astfel încât, în lunga listă a victimelor de tot felul ale celui de-al Doilea Război Mondial, Legiunea armeană nu a îngroșat nici rândurile prizonierilor, nici pe ale răniților, ea a trecut direct în rândurile morților.

Câtă vreme frontul rusesc se retrăgea, lui Misak Torlakian i-a fost mai ușor să treacă liniile dintr-o parte într-alta, ba chiar să-și ducă până la capăt pelerinajul la muntele Ararat. În clipa în care, după capitularea germanilor la Stalingrad, frontul se întoarse și rușii începură să avanseze, Misak, fascinat de bubuitul armelor și îndrumat, orbește, de moartea cu care era legat de lănțug, călăuzindu-se unul pe celălalt, rămase îndeajuns de aproape de liniile de tragere, astfel încât căzu în încercuirea Odessei. Atunci l-a cunoscut pe Onik Tokatlian, comandantul navei „Ardealul“, care se ocupa cu salvarea soldaților încercuiți. I-a oferit și lui Misak un loc pe vapor, dar Misak a refuzat. „Ar fi prea simplu, îi șoptise moartea. Nu poți lua locul unui soldat, adăugă. Ar fi ca și cum l-ai împușca pe la spate.“

Refuzând să se salveze pe apă, Misak Torlakian reuși să scape pe uscat. Cum stătea atât de aproape de el, moartea l-a ferit de gloanțe. El se obișnuise să-i vorbească, gesticula ori murmură, vorbea cu prietenii morți și moartea îi răspundea în numele lor. A reușit, cu chiu, cu vai, să se urce într-un camion care se strecură printr-o breșă a încercuirii. Apoi, printre căruțele refugiaților, printre șiruri nesfârșite de soldați, printre coloane de mașini, oprindu-se când și când să riposteze, printre obuze care amestecau convoaiele, a urcat prin Ucraina până la Cernăuți. Nu s-a ferit o clipă din calea frontului și nici nu a mers mai repede decât el, de parcă nu se putea îndepărta de muntele Ararat decât îmbrâncit, pândind momentul în care lucrurile se vor schimba și atunci, cum făcuse și cu treizeci de

ani în urmă, la asediul Trabizondei, avea să se așeze din nou în avangarda trupelor. Dar lucrurile nu se schimbau, iar ofensiva rusească spulberă orice iluzie. Într-o seară tulbure din primăvara anului 1944, generalul Dro le dădu ordinul de a lua, înapoi, drumul cel mai scurt spre Berlin, recomandându-le să nu mai fie preocupați de nimic altceva decât să-și salveze pielea.

Misak Torlakian se întoarse pe același drum răscolită, cu oameni înghesuindu-se, cu cerul scurtat de ploii și strâmtat de obuze, și copleșit de aceeași lipsă de sens a morții. Sensul obligă la limite. Dar, cum, dintre toate cele de pe lume, celălalt devine, în vreme de război, lucrul cel mai nefolositor, oamenii mureau nenumărabili. Astfel, în ce privește socotelile sale cu moartea, dintre toate secolele creștine, cel de-al douăzecilea se dovedi cel mai risipitor.

Gara din Focșani nu se afla pe drumul cel mai scurt spre Berlin și Misak Torlakian nici nu păru că se află acolo pentru a executa vreun ordin. El venise să-și ia rămas-bun. Însoțit de bunicul Garabet, merse pe jos pe strada Gării, unde castanii nu apucaseră încă să înfrunzească, și intrară în curtea bisericii armenesti. „Rămâi aici, spuse bunicul Garabet. O să găsim ceva pentru tine, să ai din ce trăi...” „Nu mai e loc aici pentru mine. În curând or să vină rușii peste voi. Și atunci, dacă or să te întrebe, o să trebuiască să spui că nu mă cunoști. La Simferopol și la Rostov pe Don, în casele în care am locuit, i-au împușcat pe toți. Și pe urmă nu trebuie să-mi găsești ceva de făcut, eu știu ce trebuie să fac. Dacă stau să mă gândesc bine, nici n-am știut vreodată să fac altceva decât asta...” „Ai făcut ce trebuia, zise bunicul Garabet. Fiecare lucru la timpul lui. Era cât pe ce să-ți pună ștreangul de gât din pricina asta. Singur spuneai că vin alte vremuri. Una peste alta, Misak, o să

fie din nou pace.“ „Cine hotărăște în numele nostru dacă o să fie pace sau război? se oțărî Misak Torlakian. Cine ne întreabă pe noi dacă vrem pace și care sunt condițiile noastre?“ „Lumea vrea pace, spuse bunicul cu vocea domoală cu care dădea verdicte. Uneori oamenii sunt prea grăbiți și din graba asta se nasc războaie. Dar, tot din cauza grabei, oamenii obosesc și din găfâiala lor se naște pacea.“ „Războiul e o găfâială. Pacea e o găfâială. Care e diferența?“ „Ritmul, Misak. Diferența e de ritm. Ai luptat, ai ucis, ți-ai făcut datoria. A venit vremea să te liniștești.“ „Nu e adevărat, spuse celălalt. Nu te lua după Armen Garo, care plângea în fața noastră. El îmbătrânise. Sau după Hovhannes Kaciaznuni. Și el îmbătrânise. Simon Pilibossian e mort, așa că n-o să îmbătrânească niciodată. El a păstrat toată lista din care Armen Garo și Șahan Natali au ales doar șapte-opt nume în Operațiunea «Nemesis». Simon mi-a lăsat mie lista, înainte de a pleca în misiune. Și-a tras un glonț în cap, mi-a lăsat deci lista asta cu limbă de moarte. Pe ea sunt trecute patruzeci și unu de nume. Pricepi? Șaptesprezece dintre cei de pe listă au murit între timp de bătrânețe, șase au murit de glonț sau de ștreang, după cum meritau. Au mai rămas optsprezece. Cine încheie pace în războiul ăsta, al nostru?“ „Cel care iartă“, spuse bunicul Garabet. Fuma rar, dar primi țigara de la Misak Torlakian, venea clipa și găsiră că e singurul lucru pe care puteau să-l împartă. „Și mai putem împărți totuși ceva, spuse Misak Torlakian. Povestea asta.“ Scoase din buzunar căluțul de lemn și îl șterse cu mâneca vestonului. Zadarnic însă, coama lui nu se lustrui, căci lemnul era vechi și vopseaua i se cojise. „Asta e tot ce mi-a rămas de la Calust, fratele meu mai mic. L-am găsit în camera lui, printre dărâmături, când m-am întors în satul nostru. Eu i-l dăruisem, l-am cioplit cu baioneta din lemn de nuc. N-am

știut de ce-l visez pe Bahbud Khan, urmărindu-mă pe un cal însângerat, și de ce calul nu mă strivește sub potcoavele lui. Am crezut atunci că e din cauză că nimeni nu moare în propriul vis. M-am gândit că, dacă îl omor pe azer, visul o să dispară. Dar n-a dispărut cu totul, calul a rămas și îl visez mai departe. În coșmarurile mele, alții îl călăresc și îl chinuie.“ „Fiecare dintre cei care au scăpat de acolo are coșmarurile lui, spuse bunicul. N-o să ne lecuim de ele decât murind, și nu provocând moartea altora. Eu am un băiat și asta mă ajută. Poate că ar trebui să te așezi la casa ta și să faci la fel.“ „Sunt prea bătrân pentru asta, Garbis. Dacă am fost prea bătrân ca să mor pe front, acolo unde sunt morții cei mai frumoși și mai tineri, atunci sunt prea bătrân și ca să fac copii. Am fost osândiți din nu știu ce vină. Cine poate spune dacă osânda se oprește odată cu noi și nu trece mai departe în copii? Gândește-te la bunicii și la părinții noștri. Poate că avem asta în sânge. Poate că starea de victimă se transmite din tată în fiu.“ „Dar, Misak...“, spuse bunicul, însă celălalt îl opri cu un gest. „Garbis, eu nu am venit să mă sfătuiesc cu tine. Nu am îndoieli ca să am nevoie de sfaturi și nici nu mă simt pierdut, ca acum douăzeci de ani, ca să am nevoie de mângâiere. Am venit doar să-mi iau rămas-bun. Să știi despre mine, atâta tot... Am să-ți trimit vești din când în când, într-un fel anume, din care să înțelegi... Și acum să ne despărțim aici, în fața bisericii, ca doi bărbați ce suntem. Despărțirile din gară sunt pentru îndrăgostiți...“ Se opri în poartă și privi înapoi la bunicul, care rămăsese așezat sub castan, pe băncuța orbului Minas. „Lui Sahag, doar lui poți să-i povestești. Sângele arată la fel în vinele tuturor și, dacă-l lași să curgă nestingherit, nu se va ști deosebirea dintre călău și victimă. Sunt sigur că el o să înțeleagă.“

„Ce-o să se întâmple acum?“, întrebă Sahag Șeitanian. Între timp, Misak Torlakian dispăruse. Trecerea lui prin Focșani nu fusese observată și nimeni nu veni să întrebe de el. În luna mai dispăru și generalul Dro, apoi Tatevos Bedrosian, împreună cu întreaga lui familie de la Constanța. Dintre inițiatorii Legiunii armene, fie că muriseră în Rusia, fie că fugiseră spre Germania, în România nu mai rămăsese nimeni. Nucleul dispărând, serviciile de contraspionaj ale Armatei Roșii lărgiră cercul și, mai ales în București și în Constanța, începură arestările. Bunicul meu fu cât pe ce să fie arestat în ajunul Crăciunului, în timp ce căra cutia cu pantofi colectați în biserică, dar, fie pentru că mașina era ticsită de arestați, fie pentru că soldații ruși erau mai înceți după o noapte albită de nesomn și de vodcă, bunicul, tras îndărăt de Sahag Șeitanian, reuși să fugă și nu-l mai ajunseră decât strigătele soldaților, menite mai degrabă să-l alunge decât să-l urmărească. Cât despre Misak Torlakian, câtă vreme rușii îl mai căutau prin România însemna că nu dăduseră de el prin alte părți, așa că își putea desfășura slobod patimile în fața listei încredințate lui de Simon Pilibossian, iar calul alerga prin visele lui.

„Ce-o să se întâmple acum?“, întrebă Sahag Șeitanian. „Zicem c-o să fie pace, răspunse bunicul Garabet, pentru că așa s-ar cuveni. Pe de altă parte, au fost atât de multe războaie, amestecate între ele și felurite, încât tratatele nu mai ajung să le potolească. Cum nu poți să-i chemi pe toți oamenii să târguiască tratate de pace înseamnă că unii dintre ei continuă să-și ducă războaiele.“ „Și atunci, ce fel de pace mai e și asta?“, întrebă Sahag, simțind cum Yusuf freamătă și i se umflă în măruntaie, gata să se nască.

Unsprezece

„Ce-o să se întâmple acum?“, întrebă Sahag Șeitanian, uitându-se peste gard. Strada noastră, în urma desemnării de către rege a lui Petru Groza ca prim-ministru, tocmai se grăbise să-și schimbe denumirea din cea destul de neinteresantă, de altfel, Dulapuri, în 6 Martie 1945 – instaurarea primului guvern democrat. De fapt, numele străzii era doar partea care se referea la dată, restul era adăugat pentru a-i ajuta pe locuitorii străzii să nu înțeleagă nimic din ceea ce, de fapt, li se întâmpla. „Ce-o să se întâmple?“, întreba Sahag Șeitanian, privind în lungul drumului la bărbații în haine de piele care veniseră să-l aresteze pe Carol Spiegel, vecinul de vizavi. Pe strada noastră, 6 Martie 1945, acesta a fost evenimentul cu care a debutat primul guvern democrat.

„Ce-o să se întâmple acum?“, întrebase bunica lui Sahag Șeitanian, cu cincizeci de ani în urmă, când ducea, pe sub fustele largi, pe străzile lăturalnice ale Constantinopolului, pistoale pentru grupul lui Armen Garo, în ziua ocupării Băncii Otomane. „Ce-o să se întâmple?“, întrebaseră ceilalți părinți ai bătrânilor armeni ai copilăriei mele, de la Trabizonda și până la Adana, de-a lungul peninsulei anatoliene, de la o mare la alta, auzind, în zori, trâmbițele care adunau în jurul armatei turcești scursura orașelor, pentru a se năpusti asupra cartierelor armenesti. Și la fel aveau să întrebe douăzeci de ani mai

târziu, când, la răscrucile drumurilor, se auzeau tobele cele mari și vocile vestitorilor, prelungi și gătuite precum chemarea muezinului din turnul moscheii, anunțând că peste trei zile toate familiile armenesti își vor părăsi casele, luând doar atât cât puteau duce cu brațele, și se vor aduna, în convoaie, la marginea orașelor, la poarta dinspre răsărit. Își păstrasera întrebarea pe buze până când cei mai rezistenți dintre ei au coborât, una câte una, cele șapte trepte ale morții, spre Deir-ez-Zor. „Ce-o să se întâmple acum?“, întrebaseră puținii supraviețuitori, locuitori ai orașelor de pe malul european al Bosforului, pe care fumul incendiilor din cartierele creștine de la Smirna și Constantinopol îi împinsese către porturi, către punțile neîncăpătoare ale navelor și al căror singur drum spre casă era marcat de morții aruncați peste parapet, înveliți în pânze albe, borne ale unui hotar pe care nu-l vor mai trece niciodată înapoi. „Și acum, ce se va întâmpla?“, se întrebaseră, arătându-și pașapoartele de apatrizi unor autorități străine, dormind claie peste grămadă în adăposturi de împrumut, muncind cu ziua la hamalâcuri, vânzând te miri ce de colo colo, înghebandu-și cu încetul negoțurile care, în locul fumului înăbușitor al incendiilor risipite, aduceau aroma mirodeniilor orientale. Ce se va întâmpla? Când îi ajunse din urmă iarăși războiul, priviră armatele germane aliate cum se înăspresc, odată cu deschiderea frontului de răsărit, începură să-și acopere noaptea ferestrele cu cartoane negre, își pregătiră valizele ticsite cu haine groase, în așteptarea deportării. Apoi, când frontul se întoarse, se ascuseră în spatele gardurilor, privind la noua armată învingătoare, care smulgea trecătorilor ceasurile cu lanț cu tot pentru a le bălăngăni de gât, ca pe niște medalii, fugărea fetele prin curțile oamenilor și spărgea vitrinele farmaciilor în căutare de spirt, numai bun de băut pentru

soldații cu gâtul uscat de șuierul morții și al vântului de stepă. „Ce-o să se întâmple?“, întrebare când trebuia să ascundă aurul adunat cu atâta trudă printre cahlele sobelor, pe sub scândurile desprinse din podele, pe sub brazdele din grădină ori sub cotețul câinelui, când începuse să-și pitească titlurile de valoare prin stivele de lemne din magazie, când auziră și văzură oamenii în haine de piele izbind cu picioarele noaptea în uși, înșfăcându-i pe cei dinăuntru, așa cum îi prinsese ceasul acela, în pijama sau papuci, cum s-a întâmplat chiar cu unchiul meu, Ervant Hovnanian. Au trăit mai ales întrebindu-se și ceea ce au văzut în jur, atâtea convoaie umplând gropile comune sau pierind în nisipurile Mesopotamiei, atâtea mulțimi dezlănțuite, atâtea pământuri răscolite și atâtea ceruri răbufnind, ar fi trebuit să fie un îndeostulător răspuns pentru ei. Atâta doar că această întrebare era însoțită de teamă și, chiar dacă pornea din vechi suferințe, teama cerea răspunsuri noi, căci, inexplicabil, fiecare teamă nouă era însoțită, spre deosebire de spaimă, de o speranță nouă.

Tocmai pentru că știa asta, bunicul Garabet se abținu să răspundă, mulțumindu-se să ridice din umeri. Ei nici nu așteptau altceva, ar fi fost dezamăgiți dacă bunicul le-ar fi răspuns. Se întrebau unii pe alții, mai ales ca să se simtă mai puțin singuri. De altfel simțeau și ei, ca și cei de dinaintea lor, că răspunsul e mereu în altă parte.

Un răspuns veni totuși de la unul dintre cei de la care se așteptau cel mai puțin, adică de la bătrânul domn Anton Ferhat. Ședea pe scăunele în fața capelei cimitirului armenesc de dincolo de calea ferată și mâncau, în farfurii colorate, *helva* pregătită de coana preoteasă, din griș prăjit, amestecat cu nuci rumenite pe plită, stafide și scorțișoară. Puțin mai departe se găsea cavoul familiei Seferian, care nu devenise

încă locul de taină al comitetului parohial. Iar alături, două morminte proaspete, la cap cu o singură cruce de lemn, pe care erau scrise, cu vopsea galbenă, două nume.

Bătrânul domn Ferhat era renumit pentru zgârcenia lui. Nu că ar fi fost singurul împătimit de atâta cumpătare, căci mai toți bătrânii armeni ai copilăriei mele, cu farfurioarele de *belva* prăjită în mână, erau sfioși la cheltuit. Dar Anton Ferhat nu era un zgârcit oarecare, ci poseda o zgârcenie deosebit de creativă, ceea ce îl ajuta nu numai să evite crizele de generozitate, ci și să găsească argumente prin care să explice lumea clădită pe principiile sale ca pe cea mai darnică dintre lumile posibile. Pe scurt, cu cât se adâncea în zgârcenie, cu atât mai tare se înduioșa de propria generozitate. Pentru toate bunurile sale, ținea o contabilitate strașnică și nu ar fi acceptat nici în ruptul capului să-și diminueze avutul, rămânând neînduplecat față de orice ispită întru milostenie. Și iată, totuși, că Anton Ferhat fu cel dintâi care binefăcu, aducând drept ofrandă partea sa de răspuns. Fără a-și încălca totuși principiile, deoarece dăruia drept răspuns singurul lucru pe care, deși îl posedea, nu-l trecuse în registrul de contabilitate, deci, dăruindu-l, nu-și diminua avutul, și anume viața lui.

„Ce-o să se întâmple acum?“, întrebă și cel dintâi răspunse bătrânul domn Ferhat și nu singur, ci împreună cu soția lui, ea strâmtându-și, pe cât îi stătea în putință, șoldurile late, pentru a încăpea altădată pe fotoliu, în fața mesei covârșite de bunătăți, iar acum, în groapă, alături de bunul ei soț. Dacă e să judecăm drept-drept, cel dintâi răspuns îl dăduse Dicran Bedrosian, când încă întrebările pe potrivea vremurilor noi nici măcar nu începuseră să fie puse. Dar ceilalți socotiră că ceea ce i se întâmplase lui Dic Bedrosian nu putea fi luat drept un posibil răspuns la întrebarea permanentă, ci mai

degrabă o strașnică învățătură de minte pentru îndărătnicia cu care el se situase mereu de partea bolșevicilor. De aceea Dic Bedrosian, rămas cu gestul reflex de a-și freca încheietura goală a mâinii stângi, de parcă nu-i venea încă să creadă ce i se întâmplase, tăcea, lăsând ca primul răspuns să fie al bătrânului Anton Ferhat, care tăcea, la rândul său, dar tăcerea lui, dat fiind că era mort de-a binelea, era cu mult mai grăitoare.

Bătrânului i s-a tras moartea nu atât de la zgârcenia lui creativă, cât mai ales de la simbolul acelei creativități, prunul din fundul curții. Familia Ferhat organiza prânzuri copioase, cu deosebire la inițiativa respectabilei doamne Ferhat, care, supraveghind oalele ce bolboroseau pe plită, ofta din rărunchii ei împănăți: „Rău e să fii flămând!“. Masa era pusă, evident, doar pentru doamna și domnul Ferhat. Apoi, în fața mormanelor de farfurii goale, cu unsoarea lucind pe margini, doamna Ferhat, cu fundul ei enorm prins în chinga fotoliului, ofta din nou, de această dată concluziv: „Rău să fii flămând, rău să fii sătul!“. Iar musafirii veneau abia după siestă, când urmele prânzului fuseseră cu desăvârșire înlăturate. Tratația oferită de familia Ferhat era mereu aceeași și totuși variată, din august până în octombrie un castron de prune, la început verzulii și de mărimea unor zarzăre, mai apoi, spre miezul toamnei, tot mai coapte. Iar în restul anului, același castron, plin de data aceasta cu prune uscate, ale căror virtuți curative familia Ferhat nu înceta să le ridice în slăvi. Ei bine, tocmai între ramurile prunului aceuia atât de folositor auzi bătrânul domn Ferhat într-o seară de septembrie o foială neliniștitoare. Își luă pușca și, cu avântul disperat al celui care poate pierde tot ce are mai scump pe lume, veni tiptil până sub coroana prunului, încercă glonțul pe țeavă și ochi la întâmplare, amenințând c-o să tragă. Gestul lui păru nu atât hotărât, cât

brusc, și avu darul să-l sperie pe intrus, astfel încât dintre ramuri, însoțit de o scuturătură de frunze și fructe, se prăbuși un adolescent care se lipi tremurând, cu mâinile ridicate, de trunchiul copacului. Stăpân pe situație și din cale-afară de indignat, Ferhat porunci flăcăului să se dezbrace gol pușcă și, sub o neagră amenințare dacă fapta se va repeta, îl îmbrânci cu patul puștii, în pielea goală, în stradă. Iar prunul își continuă nestingherit, după acea întâmplare, producția de fructe mulți ani la rând, cel puțin preț de un deceniu. Când veniră rușii, rechiziționară toate armele, iar domnul Ferhat, temător, ca orice zgârciob, de asprimile legii, își predă pușca, cerând în schimb un bon în care să se scrie numele său pentru ca, măcar teoretic, catastrofa lui să nu aibă de suferit, dreptul său de proprietate să fie respectat, iar pușca să i se restituie într-o bună zi. Și așteptările îi fură răsplătite, deși nu tocmai în felul pe care îl dorise. Adolescentul din prun devenise între timp bărbat în toată firea și, cum îndeletnicirea căreia am văzut că i se dedicase îi prevestea în vremurile acelea tulburi numeroase perspective, a intrat în noua poliție politică; primi haină de piele, cizme bune de tropăit pe scări și de lovit în ușile și în burțile oamenilor, dar și dreptul de a răsfoi prin tot felul de hârtii, cum ar fi, de pildă, registrul de rechiziționare a armelor. Unde, la loc de frunte, era trecut numele lui Anton Ferhat. Nu cunoaștem numele bărbatului, pentru că nimeni nu l-a căutat după aceea, dar a fost identificat de cititorii *Cărții șoaptelor* ca fiind același cu băietanul hoțoman. Căci pe trupul bietului bătrân a fost găsită pușca și, îndesate între gingii, câteva prune uscate, al căror efect vindecător rămase fără rezultat, căci Anton Ferhat a sângerat până a murit, fără să-i audă cineva din stradă vaietele. Bărbatul a bătut așadar la ușă, iar cea care i-a deschis a fost doamna

Ferhat, care, întrebându-l ce dorește, primi drept răspuns un glonț în piept și altul în frunte. Tulburat, nu de împușcături, căci erau destul de obișnuite în vremea aceea, și nici de zgometul căzăturii, căci, pe orice parte ar fi căzut, moliciunea doamnei Ferhat nu ar fi lăsat să răzbată vreun sunet, ci de tăcerea care se lăsase după aceea, bătrânul Ferhat se ivi în vestibul. Iar bărbatul, care știa cum să tragă, îl împușcă în plămân și în stomac, lăsându-l să moară în chinuri, sufocat de prunele pe care i le îndesă în gură. Bunicul Garabet ridică din umeri, dar ceilalți priviră peste umerii lui și, văzând numele înscrise pe lemnul negeluit al crucii, primiră din partea lui Anton Ferhat primul răspuns cu privire la întâmplările care aveau să vină.

Cel de-al doilea răspuns veni de la *Eşek* Simon, adică Simon Măgarul, alt Simon decât unchiul meu care în vremea aceea se pregătea să se repatrieze, amăgit de fanfarele, restaurantele, casele gratuite și scutirile fiscale cu care îl momeau lozincile comuniștilor armeni de pe mai toate malurile Mării Negre. *Eşek* Simon era mărunțel, avea părul sârmos, pieptănat de-a dreptul vertical, de parcă ar fi purtat pe cap o cutie de văcsuit ghetе. Dincolo de aspectul caraghios, frizura avea totuși menirea de a mai adăuga ceva înălțimii sau mai degrabă părții de înălțime care îi lipsea, la fel ca și pantofii cu tocuri înalte, confecționați anume de Krikor Minasian. Avea ochi negri și pătrunzători, frumoși, fiecare luat în parte, dar, din păcate, atât de sașii, încât privirile i se intersectau la rădăcina nasului, în unghi drept. Așa cum singur *Eşek* Simon se descria, de altfel, în autoportretul trimis lui Der Ignadios, la Galați, în speranța că va fi așezat pe o poziție fruntașă în lista potrivitelor : „Ochi frumoși aveam, cu fiecare spre celălalt priveam“.

Înainte de război, *Eşek* Simon deschisese o ceainărie pe Strada Mare, unde organiza mici spectacole, pentru a atrage clienți, împreună cu Kemancist Rupen, venit special de la Constanța. Kemancist Rupen, și mai mărunț, cocoțat pe un scaun fără spetează și cu picioarele bălângănindu-se în gol, cu cele câteva fire de păr aduse dinspre creștet, rotunjite frumos pe frunte și linse cu briantină, cânta din *kemancea*, un fel de mandolină, suspinând cu jale după iubita lui și stârnind suspinele bunicilor și mătușilor mele, precum și ale altor dudu din acele vremuri, îmbrăcate în taioare strânse pe talie, ținându-și poșetele în poală, trecându-și vârfurile pantofilor cu baretă unul peste altul, căci picior peste picior nu era frumos să te așezi, chiar dacă era ceainărie, și nu cafenea, și lăcrimând pe ascuns din colțurile ochilor, pe care și-i ștergeau când și când cu batistele. Bunicile și mătușile noastre erau grășune, făceau gropițe în obraji și la coate. Așa dodoloațe, le plăceau bărbaților din ceainărie, care nădușeau în costumele lor scorțoase, strâns legați la gât cu papioane încrețite. Tocmai de aceea rumeneala șoldurilor și a obrazilor nu le potolea câtuși de puțin duduilor imboldul cochet de a muia pișcoturi în ceai și de a se șterge, apoi, de firimituri, cu vârful degetelor la colțul arcuit al buzelor. Și chicotind ori râzând de-a binelea, căci după jelaniile lui *Kemancist* Rupen, întrerupte când și când de suspinele asistentei: „Vah! vah!” sau, mai adânc: „Aman! aman!”, urmau scenetele lui *Eşek* Simon. Cum el fusese prea tânăr pentru a fi făcut școală la Erzerum, înainte de masacre, și prea bătrân acum ca să o apuce de unde nici nu o lăsase, *Eşek* Simon vorbea o limbă amestecată, care avea însă avantajul că putea fi înțeleasă de toată lumea, indiferent de nație. Scheciurile lui, rostite în cuvinte stâlcite, sunau nostim și, asociate cu aerul serios, cu clăia de păr, ca podoaba

unui faraon peste trupul mărunțel, și cu privirile înnodate, stârneau hohote de râs. Poeziile, chiar și după ce *Eşek* Simon murise de inimă rea, erau spuse în continuare, iar noi, copiii, învățaserăm câteva și le repetam la petreceri, iar bătrânii armeni râdeau iarăși ca în ceainăria lui *Eşek* Simon. Iată și cea mai celebră poezioară dintre toate, fabula *Greierele și furnica*, alcătuită într-o formă concisă și rostită într-o româno-turco-armeană fără cusur :

Creier și pornic

- *Madam pornic, madam pornic,*
 Dai la mine un bucațic !
— *Toată vara giucat, cantat ;*
 Sictir, nu dai nimic !

Dar apelativul *eşek*, adică „măgarul“, nu vine din vremurile în care Simon era un vesel și prosper proprietar de ceainărie a cărei singură umbră de tristețe era cauzată de faptul că în *lista potrivirii* a lui Der Ignadios, preotul de la Galați, Simon era poziționat astfel încât în dreptul lui ori nu era trecut niciun nume, ori, în cel mai bun caz, numele vreunei văduve mustăcioase și balcâze, cumplită la înfățișare chiar și pentru privirile încârligate ale lui Simon. *Eşek* îi rămăsese numele în urma unei întâmplări de după război și acesta a fost cel de-al doilea răspuns convingător la întrebarea despre întâmplări.

Dacă ar fi avut o cafenea, vremurile l-ar mai fi răbdat poate vreun an, doi. Dar ceainăriile erau rare și de la Cernăuți și Iași încoace rușii nu mai întâlneau vreuna. Ofițerii se așezau la mese, asta era partea cea bună, căci, știind că prin ceainăria lui Simon băntuie ofițerii, soldații de rând se fereau

să intre. Partea rea a fost că ofițerilor le-a plăcut aici peste măsură. Stăteau picior peste picior, cu pistoalele pe colțul mesei, la vedere, și cereau ceai rusesc. Simon nu știa cum e ceaiul rusesc, la început a întrebat, dar și-a dat apoi seama că, orice fel de ceai le-ar fi servit, dacă era fierbinte însemna că era rusesc și ei încuviințau că ăla e. Primeau câte un păhărel de coniac sau de rom pe care îl dădeau numaidecât pe gât, cerând altul pentru ceai, și mai primeau câte un cub de zahăr sau o bomboană sticloasă pe care le țineau sub limbă cât sorbeau, de obicei cu zgomot, ceaiul.

Cum însă acest fel de clientelă începu s-o alunge pe cealaltă, seratele lui Simon se răriră, apoi celălalt protagonist, *Kemancist* Rupen, dispăru dintr-odată fără urmă. Clienții noi amestecând mai degrabă ceaiul în coniac decât coniacul în ceai și uitând deseori să plătească, ca să nu mai punem la socoteală că veneau la ore nepotrivite și ședeau, fără să se sinchisească, atât cât le poftea inima, Simon se supără și adresă o plângere Comenduirii. Care îl ascultă cu băgare de seamă, apoi, având de ales între a-i face pe plac lui Simon ori a-i lăsa pe ofițerii ruși să se poarte după bunul lor plac, socoti că, nepricepând ce onoare deosebită i se făcea din partea glorioasei armate sovietice, Simon este nedemn să păstreze ceainăria. Așadar, ea a fost rechiziționată și acesta s-a dovedit cel de-al doilea omagiu pe care comunitatea armeană din orașul Focșani îl aduse soldatului sovietic eliberator, după ceasul lui Dic Bedrosian. „Asta ce înseamnă?“, întreabă Simon, *rechiziționare* părăndu-i un cuvânt greu de înțeles și cam neplăcut, după hotărârea de pe chipul ofițerului trimis în acest scop, însoțit de doi plăvani înarmați care își făceau deja de lucru prin bomboniere. „Adică asta înseamnă că-ți luăm ceainăria“, îi traduse ofițerul, împungându-l cu degetul în

piept și sugerând astfel că același gest ar putea fi făcut cu mijloace mai convingătoare, cum ar fi țeava puștii sau baioneta. „Luam, luam, se oțărî Simon, dar la schimb ce dam?“ „Asta-i bună! veni răspunsul. Nu dăm nimic la schimb. Este la dispoziția armatei.“ Simon înțelese greu un astfel de târg, se scărpină în păr, ceea ce îl obligă, având în vedere claia paralelipipedică, să se înalțe oarecum pe vârfuri. „Știi ce visat eu?“, întrebă, după o matură chibzuință. Ofițerul făcu ochii mari, suprins de noutatea temei. Atunci Simon îi explică, făcând gesturi edificatoare: „Eu visat așa: cura meu era varza, tu eram capra și capra mâncam cura meu.“ În fața acestei transfigurări din care, cu toate stâlcelile de limbă, apărea limpede unde bătea îndemnul adresat de Simon ofițerului, acesta se înroși până în vârful urechilor și primul impuls a fost să-și ducă mâna la pistol. Își zise însă că pentru o asemenea stărpitură un glonț în frunte înseamnă o cinste prea mare, așadar îl înșfăcă de ceafă și-l îmbrânci spre ușă, strigând după el: „Măgarule!“.

Cum Simon nu se lăsa dus, ba chiar se înțepenise cu o putere surprinzătoare pe picioarele din spate, ofițerul, fără a slăbi strânsoarea din ceafă, își spori eforturile, întorcând în mod brutal îndemnul lui Simon, adică trăgându-i câteva cizme îndesate în ceea ce ofițerul numi „varza mă-tii de cur!“.

Și astfel, însoțind pumnul cu cizma și strigându-i întruna „Măgarule!“, ofițerul îl zvârli pe Simon în stradă, de unde auzi un ultim „Să nu te mai prind pe aici, măgarule!“.

Și, oricât de amărât ar fi fost Simon, când îl îndemnau, la cafeaua din curtea bisericii: „Povestește, *Eşek*!“

adică „măgarule“, Simon își povestea visul despre capră și varză în hohotele de râs ale asistenței. Dar visul rămânea vis, iar ceainăria rămase pierdută. Fără priceperea lui Simon, își pierdu la început farmecul, apoi aroma ceaiurilor englezești, chinezești și indiene, ceștile

colorate se ciobiră, devenind astfel numai bune de băut vodcă și vinars, și, până la urmă ceainăria se transformă într-o speluncă. *Eşek* Simon îi dădea târcoale noaptea târziu, după ce ultimele tropăieli și lălăieli se îndepărtau, privea tânjind printre perdelele sfâșiate, aburind și ștergând cu mâneca, în dreptul ochilor, vitrinele soioase. Apoi se ghemuia pe trepte, legănându-se până în zori. Unde îl și găsiră într-o dimineață, când, pentru a-l alunga, îi traseră o cizmă în coaste. Abia când văzură că, fără vreo tresărire de surpriză sau de durere, *Eşek* Simon se prăbușește într-o rână, înțeleseseră că murise. Chemară pe alde bunicul să vină să-și ridice mortul cât mai degrabă, ca să nu alunge mușteriii. Care firește că nu se lăsară alungați, ci trecură cu pași lungiți peste trupul mortului care nu-i sperie, dimpotrivă, le prii, căci soldaților ruși vederea morții le sporea setea. Iar după ce de-a lungul vieții încercase în toate felurile, punându-și câte o lumânare la stânga și la dreapta și încercând să le privească în același timp până ce frâiele capului îi plesneau de durere sau închizând câte un ochi și îndepărtând cât putea privirea celuilalt ochi de rădăcina nasului, rotindu-și pupilele în cap într-un sens și apoi în sens contrar, punându-și lentile caraghioase de toate mărimile până cădea în brânci, *Eşek* Simon descoperi, în sfârșit, leacul dez-nodării privirilor, iar acel leac era moartea. Înainte ca Minas, orbul, să-i închidă ochii – era chemat întotdeauna pentru asta, căci atingerea mâinilor lui era cea mai ușoară – văzură că privirile lui *Eşek* Simon se îndreptaseră. Ar fi fost, în sfârșit, momentul ca, odată impedimentul înlăturat, *Eşek* Simon să promoveze pe *lista potrivirii* a lui Der Ignadios. Din păcate însă, câștigând însușirea privirii drepte, tocmai pierduse o altă însușire obligatorie pentru a putea fi promovat, și anume aceea de a fi viu, ca să nu mai vorbim de faptul că Der

Ignadlios însuși murise de mult, iar lista, care la vremea ei potrivise multă lume, printre care și pe bunica Arșaluis cu bunicul Garabet, rămăsese uitată, cu așteptările ei cu tot, printre odăjdiile bisericii armenești din Galați.

Ce-o să se întâmple acum? Acesta fusese răspunsul lui *Eșek* Simon și ceilalți, amintindu-și, pufneau în râs, iar *Eșek* Simon se supără că ceilalți nici moartea nu i-o lua în serios.

„Dugheana mea era o biată cizmărie, spuse Krikor Minasian, trăgând cu ochiul spre Anton Merzian, resemnat la gândul că vorbele sale triste vor declanșa pe obrazul celui alt zâmbete de satisfacție. N-am înțeles la ce le trebuia. Fabricile, mai pricep, deși, dacă stai să te gândești, ce stat e ăla care, în loc să-ți apere avutul, ți-l ia? Dar biata mea dugheană, cu doi ucenici? Adică n-au fost mulțumiți că vreo doi ani la rând am reparat cizme rusești pe gratis. Ori poate tocmai de-aia, că se obișnuiseră să-și facă treaba fără bani. Eu tot munca aia o fac, dar e mai bine așa? Cu atelierul în bucătărie, pe ascuns, fără ucenici, că prind ciudă pe tine dacă-i pui la muncă și te toarnă la Fisc că nu tai chitanță. Să-ți fi pierdut mințile, adică să plătești nouăzeci la sută impozit pe profit sau, cum îi spune azi, beneficiu. Se zice că atunci când câștigi tu e profit, când câștigă statul e beneficiu, că statul – de! – nu profită, el beneficiază. Nu pot să cred că tocmai ei, care știu și ce ascunzi prin stiva de lemne din magazie, nu știu că țin în continuare atelierul de cizmărie. Cred că, de fapt, ceea ce îi enerva cel mai tare era firma. Și eu, nătâng – privi dinadins către Anton Merzian, în semn că nu trebuia să aprobe aceste ultime cuvinte cu atâta convingere – îmi făcusem o firmă nemaipomenită, colorată, să se vadă din capul străzii. Acuma nu se vede de nicăieri, stă în magazie, în spatele dulapului de scule. O scot din când în când, îmi pun un taburet și mă uit

la ea. Am zis s-o păstrez, că cine știe, o să mai fie nevoie. Numai că între timp a început să se scorojească pe margini; restul s-a decolorat, stă pe întuneric, săraca, firmele se hrănesc cu lumină, ca frunzele. Ce-i mai trist pentru un negustor decât să-și vadă firma prăpădindu-se sub ochii lui... Cum s-or fi gândind ăștia să trăiască bine într-o țară în care firmele mor? Tot ce-am putut să păstrez din dugheană, când mi-au luat-o, a fost clopoțelul de la intrare. N-a îmbătrânit, e tot copil și are un clinchet vesel, se bucură când dă ușa peste el, de unde să știe că ușa nu mai e aceeași?”

O întrebare în plus la care nu trebuia să răspundă nimeni. Pe vremea aceea, cimitirul armenesc era împrejmuțat cu un gard din lemn crud. Între timp copertile *Cărții șoaptelor* au căpătat culoarea argintului, pe atunci însă copertile aveau culoarea lemnului. Erau împrejmuțiți așadar de *Cartea șoaptelor* și, ca tot ce se afla înlăuntrul ei, vocile lor erau joase, abia se auzeau. De aceea, i-au făcut semn lui Anton Merzian să fie mai cu băgare de seamă, căci la el, când vorbea întrebându-se întruna, finalul propozițiilor se subția și, astfel, se auzea mai tare.

„Nu trebuie să trăim mai departe? dădu Anton Merzian răspunsul său. Trebuie, nu-i așa? Că de-aia am plecat de-acasă, de frica iataganelor, de-aia am venit aicea, că ziceau unii că România e o țară binecuvântată, unde – și dacă doar stai și, pardon! – te caci, tot faci bani, și de-aia ne-am căznit să ne luăm autorizații, cu sufletul la gură la fiecare început de an, când trebuia să le reînnoim, ca niște amărâți de nansenieni ce eram, că, dacă n-am trăi, atunci ce altceva am face? Nouă ne e frică de stăpânire, fără țară și fără acte suntem la mila ei, ne-au primit aicea, dar, niște apatrizi ca noi, nici n-avem voie să plecăm în altă parte, chiar dacă trecem pe ascuns granițele

românești, nu ne primește nimeni. Decât poate în mijlocul mării, dacă o mai fi rămas pe acolo vreo insuliță pe care n-a pus nimeni piciorul, dar astfel de locuri nu sunt și, chiar dacă ar fi, din ce să trăiești pe ele, dacă ești singur, cui să pingeluiiești bocancii? Dar noi nu plecăm nicăieri, avem aici casă, loc de băut cafeaua și loc la cimitir, nevastă-mea, Zaruhi, au trecut patruzeci de ani de când am furat-o de la tată-său, de la Panciu, a îmbătrânit și ea și e atât de surdă, încât nici n-ar auzi când aș pleca, închizând ușa după mine, poți s-o lași?, și să tot plecăm întruna, unde vedem cu ochii, mie mi-a ajuns și nu vedeți că, oriunde mergem, că sunt spahiii, că sunt kurzii sau beduinii, că sunt bolșevicii, mereu ne ajunge din urmă cineva? Și atunci, ce zic eu? Facem cum zic ei, dacă asta vor?“

„Și cam ce vor?“, întrebă Sahag, care avea și el bănuielele lui.

„Păi, să socotim, da? se însufleți Anton Merzian, rotunjind subțire și retoric finalurile de propoziție. Ce leafă ai, Dic, ca vânzător de ceasuri, tu, altădată cel mai mare ceasornicar de pe Strada Mare?“ Și, în fața tăcerii lui Dic Bedrosian, care își frecă, încurcat, încheietura goală, continuă tot Anton Merzian : „Ai trei sute de lei pe lună, zici bogdaproste dacă-i ai? Dar tu, Ștefănuță, mare avocat ce ești?“. Ștefănuță Ibrăileanu, cu părul vâlvoi și cu ochii umbroși, leit unchi-su Garabet, mai puțin barba și ipohondriile, oricum n-ar fi putut răspunde imediat, căci ar fi trebuit mai întâi să-și scoată țigara pe jumătate stinsă, pe care o chiștocea între buze. „Să-ți zic eu că ai tot pe-atâta? Și ce faci cu banii ăștia, abia dacă-ți plătești cartela la pâine și niscaiva altele primprejur, să nu zici că mănânci chiar coajă goală, ca anahoreții, că hainele, slavă Domnului, le-avem încă pe-alea de dinainte de război? Și să nu vă bucurați că vine alt război și scăpăm de ăștia așa ușor cum au scăpat ei de aștilalți și vă luați alte haine că, ce, nu

știți? Războiul cade peste noi când ne e mai bine, nu când suntem săraci ca acum, cum s-ar zice, la omul sărac, nici tunurile nu trag și când n-o să fim așa săraci ca acum o să fie doar pentru că o să fim și mai săraci, uitați-vă-n jur, dacă mai merge mult așa, o să ajungem să împărțim între noi pâinea și peștii Domnului nostru Iisus Hristos, așa-i, părinte?“ Iar părintele, șezând într-un colț, cu mâinile împreunate pe sub mânecile largi ale sutanei ca într-un manșon, fie că era bătrânul Der Dagead Aslanian, fie că, după moartea lui, puțin timp după război, el neputând așadar să dea o încuviințare în deplină cunoștință de cauză, era Der Mampre Berberian, care încuviință cu atâta hotărâre, încât, atunci când se porni emigrarea armenilor din România, la începutul anilor '60, fu printre primii care își depuseră actele de plecare, fie că era apoi bătrânul Der Varjabedian, cu bărbița lui rotundă și cu vinișoarele subțiri și roșii din obraz prin care, de la o duminică la alta, continua să curgă restul din sticla cu vin pentru împărtășanie, fie mai apoi tânărul arhimandrit Zareh Baronian, frumos ca o icoană bizantină, părintele, oricine ar fi fost el, încuviință, socotind pozitivă, chiar și dintr-o perspectivă întristătoare, pomenirea numelui Mântuitorului. „Dar noi, care ne temem, ce facem? continuă, încurajat, Anton Merzian. Facem pe placul statului, ce altceva? Dacă statul nu ne dă destul cât să trăim cumsecade și totuși noi trebuie să trăim, că oameni fără stat s-au mai pomenit, cum, iacătă, noi, care suntem apatrizi, dar stat fără oameni cine a pomenit? Și atunci, ca să trăim, când nici nu ne lasă să muncim atâta cât am vrea, ce putem face decât să luăm de pe de lături, adicătealea, cum s-ar zice, să furăm? Nu vedeți că statul vrea să furăm, ca să nu aibă grija noastră, și se simte ușurat când vede ce bine înțelegem îndemnurile lui? Așa că ce nu înțelege ăsta cu capul lunguiet – care, lesne de imaginat,

era Krikor Minasian – înțelegem noi,ăștilalți, cu capul normal pe umeri, că și dacă am înțelege toți n-ar fi bine, că n-am avea de unde fura toți, ce ziceți, și atunci furăm noi,ăștia mai deștepți? Dar trebuie să ai ochii ageri și să fii iute de mână și asta n-o mai putem noi, ci copiii noștri, așa că le-am spus băieților mei: «Flăcăi! Ce mai așteptați? Unde se fură cel mai bine, acolo unde nu-i nici ochi de proprietar să te pândească și nici vreun controlor fiscal să te verifice? La cooperativă! Atunci, hai la cooperativă!». Ziua flăcăii lucrează la cooperativă și seara, în atelierul de acasă, aduc băieții și avem tot ce ne trebuie, și piele, și pingele, și căpute, și cuișoare, și pap cizmăresc. Se strică ciocanul ori cleștele ori calapodul? Iaca ciocan și clești și calapod! Atâta că flăcăii mei s-au nărvit prea tare și nu mai fac diferența, au început cu năravurile și-acasă, de-aia trebuie să fiu cu ochii pe ei și să le strig: «Taie drept, cu economie, ce, te crezi la cooperativă?». Așa că, ce-o să se întâmple, eu asta vă zic vouă: orice dezvăț are și învăț, că altminteri de ce statul, dacă ne-a luat dughenele, ne-ar fi dat, în schimb, cooperativa?»

Putea să fie ceva adevărat în treaba asta. Bunicul Garabet cotrobăi prin cutie și scoase o pereche de pantofi. Ervant Hovnanian murise deja la Lubianka, la fel și Saruni, și bătrânul Harutiunian, pantofii rămăseseră pentru totdeauna fără stăpân. „Și, dacă ați fi apucat să-i dați, mai spuse Anton Merzian, nemulțumit că ceilalți nu-i socoteau răspunsul îndestulător, cu atât mai mult cu cât intervenția sa fusese o împletitură de întrebări și – nu-i așa? – două întrebări bine ținute sunt mai lămuritoare decât un răspuns șovăielnic, nu ne făceam de râs? Decât așa pantofi, pentru frigurile din Siberia, mai bine îți înfășori picioarele în cârpe, ca morții noștri din Deir-ez-Zor,

nu-i așa, Sahag?“ Sahag Șeitanian nu răspunse și nici Yusuf, adică Iosif, fratele lui mai mic.

În schimb, vorbi Vrej Papazian. Era ceva mai tânăr decât ceilalți, avea o față frumoasă, cu ochi migdalați și zâmbet cald. Aceiași ochi îi avea și sora lui, Virginica, pe deasupra ea avea păr lung, ondulat și mijloc subțire. Dar, cum Virginica, fiind femeie, nu participa la aceste discuții decât în treacăt și în tăcere, doar ca să mai pună câte puțină halva aromată de parastas în farfurii, Vrej Papazian vorbi în locul ei.

„Ce față harnică și frumoasă e Virginica, spuse Vrej, amestecând, după cum îi era obiceiul, cuvintele armenesti și românești. Dar s-a îndrăgostit de cine nu trebuia, n-are noroc, ca atâtea fete bune. Dintre toți bărbații care au bătut la ușa noastră, să nu alegi tu pe niciunul, bărbați de tot felul, îmbrăcați cu grijă, cuviincioși, care cu flori și cu șampanie, care cu flori și bomboane, care, mai sărac, numai cu flori, și în schimb să te îndrăgostești lulea de unul îmbrăcat în manta ponosită și fără galoane, ca un prizonier de război ce se afla, care, când nu era scos să curețe haznalele de scârnă și rigolele de frunze uscate, ședea la pușcăria garnizoanei, asta eu nu pot pricepe. Ba, colac peste pupăză, omul mai avea și nevastă și copii la el acasă, în Nakhicevan, și le ținea poza în buzunar. Iar Virginica mea stătea, dis-de-dimineată, să aștepte, cu ochii zgâiți la poarta garnizoanei, îmbrăcată ca de sărbătoare, în taior negru și cu părul prins în plasă subțire, ca domnișoarele de pension, doar-doar o ieși, cu mătura de nuiete sau cu bidineaua pentru spălat closete, prințul ei îmbrăcat în izmene cafenii și încălțat cu bocanci scâlțiați, fără șireturi – oribil, nu? se îngrețoșa Anton Merzian, la imaginea bocancilor ponosiți. De cu zori, nici nu se porneau muscalii cu trăsurile la gară, ea făcea tot drumul până la garnizoană, după ce toată noaptea îi

împletea la lampă ciorapi de lână și îi cosea cămăși, să le poarte pe dedesubt, să le țină de cald nevastei și copiilor din poză. E drept că băiatul nu era chiar urât, dar, de fapt, cine știe cum era, nebărbierit și cu umerii căzuți, după atâția ani de pușcărie? Întreb: «Ce-ai găsit la el, fato?». Zice: «Știe să asculte...». «Adică ce vrei să spui cu asta, știe să asculte? Toți știm să ascultăm, care avem urechi de auzit.» «Da, zice ea, dar el știe să asculte frumos și nu se plictisește niciodată.» Dacă îi priveai de departe, cum am făcut eu odată, așa și era.“

Virginica și soldatul plecau împreună din ușa garnizoanei, cu pași mărunți, de oameni care se bucură de mersul lor, și câțiva metri mai în spate, santinela. Se îndreptau spre grădina publică, el vântura cu târnul vreun ceas-două frunzele de pe alei, apoi se așezau pe o bancă. Într-un colț, santinela, care își primea drept răsplată pachetul cu mâncare și uneori câte un snop de țigări – și, dincoace, ei doi. Virginica desfăcea bărbatului pachetul, vara îi tăia roșiile și ardeii, iarna castraveții murați, îi ungea brânză untoasă pe pâine, le desfăcea pe toate celelalte, le așeza în ordinea felurilor de mâncare și, rezemat de speteaza băncii, termosul cu ceai sau lapte cald. Își lăsa mâinile în poală și îl privea lung. Bărbatul mesteca încet, cu ochii plecați, când și când ridica privirile spre ea și, întâlnindu-i privirile, zâmbea, apoi cobora iarăși în gândurile lui. Mânca cu grijă, mesteca până la capăt fiecare înghițitură, ca să-i facă ei plăcere, știau amândoi că santinela îi va lăsa în pace câtă vreme nu terminase încă de mâncat. Împacheta apoi în grabă, căci urma partea care ei îi plăcea cel mai mult, el se întorcea spre ea, zâmbind moale, iar ea, îndrăznind să-și apropie, pe bancă, degetele de degetele lui și adunându-se toată în pernițele din căușul palmelor care se atingeau, îi povestea. El nu o întrerupea și nici nu adăuga ceva. Mai întâi, pentru că ce

povestea Virginica despre viața ei era simplu și limpede și, descriind fiecare împrejurare până în cele mai mici amănunte, nu rămânea nimic nelămurit și, în al doilea rând, pentru că din viața lui de pușcărie nu avea ceva de povestit, iar despre viața lui de dinainte, cu toate iscodelile ei, o cruțase să-i povestească. Ea, în schimb, era cât se poate de atentă la tot ce se petrecea în jurul ei, doar o găsi ceva nou să-i spună, o frântură de vis, o scrisoare de departe, o sindrofie la comunitate, un petic de stofă din care să-și croiască o fustă nouă, un lăstar al lămâiului de pe verandă. Lămâiul creștea între ei, Virginica rupea câte un fruct pe care i-l aducea și în zilele acelea era mai fericită ca oricând. Așa cum rânduia mâncărurile în sacoșă, tot așa își rânduia și subiectele pe care i le povestea de-a fir a păr, iar dacă nu termina și santinela dădea semne de plictiseală, îl ruga: „Fii bun, omule, și mai lasă-ne!“ și nu se lăsa înduplecată să-și oprească poveștile decât atunci când trecea amiaza, căci, dacă ar fi întârziat până la căderea serii, bărbatul ar fi primit trei zile de arest, ceea ce ar fi însemnat pentru Virginica tot atâtea zile de așteptare zadarnică în fața garnizoanei. Atunci când porțile garnizoanei rămâneau zăvorâte pentru acest prizonier de război, uitat prin străinătăți, Virginica se întorcea abătută acasă, desfăcea pachetele și mânca puțin din fiecare, cu ochii în lacrimi, imaginându-și cum s-ar fi desfășurat dejunul pe bancă și povestindu-i în gând istoriile adunate cu grijă cu o noapte înainte. Apoi, tot restul devenit acum nefolositor al dimineții îl petrecea în fața abajurului, remaind ciorapi încredințați de cumnata ei, Arusiag, care ținea o teighea de remaiat și avea mare căutare într-o perioadă în care ciorapii de mătase se găseau cu atîta greutate și doamnele erau nevoite să-și poarte ciorapii cum se putea. După-amiaza, numai după-amiaza cerase, căci diminețile trebuiau

să rămână libere, Virginica era vânzătoare, vindea gablonzuri și alte giuvaiericale ieftine și pe potriva vremurilor, dar și lanțuri subțiri de aur, bijuterii de argint sau, uneori, suflate cu o pulbere fină, aurie. Seara, își rânduia pachetele pentru a doua zi, le punea la rece, în pivniță, pe celelalte, ceaiul sau supa, lângă aragaz, pentru un ultim clocot, înainte de a fi turnate în borcane sau în termos, dis-de-diminează. Apoi, Virginica se înclua în camera ei, își turna în lavoar apă fierbinte, pe care o parfuma cu pulberi de sare sau cristale albastre, pe care le cumpărase de la niște țigănci turcoaice din Balcic, se freca îndelung cu prosopul muiat în apă, apoi, astfel, cu porii deschiși de fierbințeala sărată și cu carnea proaspătă, cu totul goală și splendidă, se așeza în fața oglinzii și își peria îndelung părul. Nemișcându-se totuși din fața oglinzii, închidea ochii și își mângâia umerii, apoi sfârcurile violete de femeie cu pielea arămie și cobora mâna încet, cu genunchii întredeschiși, spre ascunzișurile dintre pulpe, continuând să mângâie încet și suspinând, până când pânțelece tresărea. Atunci strângea pulpele în jurul degetului acum nemișcat și mai rămânea astfel, câteva minute, așteptând ca înlăuntrul ei, precum cercurile care se măresc pe apă, freamătul pântecului să se întindă în tot corpul. Se privea în oglindă apoi, cu ochii sticlind și îmbujorată de rușine, se strecura sub pătură, ascunzându-se de fanteziile ei și întorcându-se la lucrurile pe care urma să le povestească a doua zi și în care despre freamătul miezului ei de femeie nu se vorbea niciodată.

Fiecare cuvânt al celor din jur, de dojană sau de măgulire, gesturile, evenimentele zilnice, cele care în acele împrejurări, de la cozile la pâinea pe cartelă și până la hainele primite pe pâine ori întâlnirile muncitorești în care se citeau fragmente din ziarul *Scânteia* și pe care ea le asculta, trăgându-se

deoparte, spre perete, toate acestea căpătau în istorisirile Virginicăi dimensiuni neobișnuite, în primul rând prin forța detaliilor și apoi prin patima pusă în fiecare poveste, găsind interpretări felurite, propunând soluții alternative, sugerând vinovații nedeclarate și intenții nemărturisite.

Nu putem socoti decât cu aproximație cât a durat acea iubire care s-a putut petrece tocmai pentru că vremurile începeau să fie din ce în ce mai apăsătoare și, cu cât stăpânirea devine mai cruntă, cu atât este mai neputincioasă în fața lucrurilor imposibile. Timpul a fost prea lung, socoti Vrej Papazian, care, de mila soru-sii, se ruga să se termine odată, prea scurt dacă o ascultăm pe Virginica, în viața căreia nu avea să se mai petreacă niciodată ceva demn de a fi povestit, cu excepția zilei când a murit lămâiul care a așteptat-o trei ani încheiați ca să-și dea duhul în brațele ei. Cum i s-a părut timpul acela bărbatului nu putem ști pentru că el a fost trecător în *Cartea șoaptelor*, a ieșit închizând încet ușa după el, pentru a nu se mai întoarce niciodată. Cum viața fiecărui om trece în biografii paralele, dintre care una precis stă scrisă în registre, mai multe sau mai puține, mai lapidare, mai cercetătoare sau mai născocitoare, în funcție de vremea în care ne aflăm, cineva găsi din întâmplare hârtiile care îl menționau pe prizonierul armean din închisoarea garnizoanei Focșani și astfel Armata Roșie își aminti de el. Încât într-o dimineață de toamnă, când, pe trotuarul garnizoanei de pe Șoseaua București, Virginica îi ieși în întâmpinare, zâmbetul i se topi, văzând că, în locul bidinelei sau a măturii de nuiele, soldatul, îmbrăcat cu o manta nouă, ținea în mână o valiză de lemn. Virginica trăi ca într-un vis halucinant drumul până la gară, ar fi vrut să-l tragă deoparte și să fugă amândoi, „Doar ești liber acum, nu?“, dar el nu era liber, ci doar între două

garnizoane, urma să fie predat la tren unei escorte militare rusești, împreună cu alți prizonieri uitați prin alte garnizoane. În Uniunea Sovietică, unde, în timpul unor anchete nesfârșite, va trebui să răspundă pentru păcatul de a fi căzut prizonier și să mărturisească despre toate secretele strategice ale statului sovietic pe care le destăinuise, în timpul prizonieratului, dușmanilor poporului, adică armatei germane și armatei române de pe vremea în care regele îi era comandant suprem. „Ce-o să se întâmple acum?“, întreba în neștire Virginica, agățându-se de brațul lui, pentru prima oară, fără să-i pese că el își strângea mânăca lângă trup, călcând ușor într-o parte, stânenit. „Ce-o să se întâmple?“, îi repeta Vrej Papazian întrebarea, pentru a justifica de ce spune tocmai acum, în această împrejurare, povestea Virginicăi. Avea dreptate Misak Torlakian, gările sunt locuri potrivite pentru despărțirile dintre îndrăgostiți. În învâlmășeala de pe peron, îngroșată de fumul rostogolit al locomotivelor, chiar sub ceasul cel mare Garnier, Virginica îndrăzni, pentru prima oară, să se lipească de pieptul lui și să-i înfășoare gâtul cu brațele. El rămase câteva clipe surprins, încremenit, cu valiza în mână, apoi puse mâna pe creștetul femeii, apropiindu-l încet de dânsul. Erau scene frecvente în timpul războiului, neobișnuite când războiul se terminase de trei ani și mai bine, dar, iată, mai aduna și acum, de prin colțuri, ființe uitate în vraștea de după instaurarea păcii. El o mângâia pe păr, descumpănit, nemaștiind, după atâția ani, ce să facă atunci când o femeie se află în brațele lui. „Să vii înapoi, șopti ea, să mă cauți...“ „Dacă îmi dau drumul, am să vin“, spuse el. „Promiți?“, insistă ea, nu pentru că n-ar fi vrut să-l creadă, ci ca să-l mai audă o dată spunând cuvintele acelea. El se aplecă, își deschise valiza, în care îndesă sacoșa cu mâncare – să nu se verse ceaiul, îl preveni ea –, și scoase

mandolina pe care și-o făcuse în închisoare. „Păstrează-o tu până atunci...“, îi spuse și îi întinse instrumentul care, atins peste corzi cu degetele ei subțiri, scoase un acord nepotrivit de sunete prelungi. Santinela, fără a-i scăpa din ochi, întinsese hârțile unui ofițer sovietic care le întoarse pe o parte și pe alta, apoi chemă alți soldați care așteptau doi pași în spate și care se apropiară, prinzându-l pe bărbat de brațe și dându-i un ordin scurt, pe rusește. Astfel, Virginica rămase pe peron privind cu inima strânsă cum iubitul ei era împins cu brutalitate pe scara vagonului, încât abia mai avu timp să arunce o privire îndărăt. Stătu nemișcată multă vreme, strângând mandolina în brațe și așteptând zadarnic ca el să se ivească la fereastra vagonului și să-i facă semn. Se apropie cu obrajii șiroind de lacrimi de marginea peronului și nu tresări decât atunci când, pe aceeași linie, un alt tren se apropie șuierând. O clipă, fascinată de traversele căii ferate, se simți atrasă de treptele lor izbăvitoare. Dar Virginica rezistă în cele din urmă acestei ispite; faptul că nu s-a sinucis, aruncându-se sub roțile trenului, ajută această poveste să nu rămână în umbra altor povești celebre. Așadar, Virginica salvă povestea ei de situații previzibile, salvă și mandolina, care, după ce a fost păstrată cu sfințenie până la moartea ei, se află acum expusă la Muzeul Armenesc de la Casa de Cultură din București, cu explicația că a fost confecționată de un soldat armean din Armata Roșie, pe timpul prizonieratului din România. Astfel, povestea Virginicăi, cât pe ce să iasă din paginile ei, s-a întors totuși în *Cartea șoptelor*, fără ca puterea ei de a rezista tentației de a se sinucide să o scutească și de suferințele care vor urma.

„Credeam că s-a terminat, spuse Vrej Papazian, toți credeam că s-a terminat, chiar dacă o găseam noaptea, în fața ferestrei

de la stradă, în capul oaselor, învelită în așternut, ca o nălucă, iar ziua stătea încemenită lângă abajurul ei. Dacă n-o scuturam, să-i aducem aminte că e vremea să meargă la slujbă, ar fi fost în stare să stea și să remaieze năvoade întregi din fire de mătase. Așteptam doar să treacă timpul și odată cu el patima care o secătuia, așa cum trec toate pe lumea asta. Numai că s-a întâmplat cealaltă nenorocire, care ne-a luat cu totul pe nepregătite, și n-am mai putut face nimic, mai ales că Virginica, pusă în fața socotelilor care nu se potriveau, a recunoscut tot, cu un fel de bucurie că toată apăsarea ei se terminase. Noi așa ziceam tot timpul, armean estem, cinstit estem, cafea din năut facem, dar, cu toate astea, drac mort și armean la pușcărie n-o să vedeți. Și totuși, s-a văzut și tocmai în familia noastră. Virginica a primit trei ani încheiați și parcă se bucura că scapă de vizitele de duminică și de defilarea cu tava de dulceață de trandafiri ori cu linguri de șerbet scufundate în pahare de apă pe sub nasul pretendenților care, aflând că Virginica nu mai are iubit, se îmbulzeau la ușa noastră. Am tocmit avocat, dar n-a putut să facă nimic, câtă vreme paguba era clară și Virginica luase totul asupra ei. Una peste alta, bijuterii de vreo cincizeci de grame de aur și nu știu cât argint pe care le luase din magazin și le vânduse pe nimic lui Weissmann, la consignația din piață, ca să aibă bani pentru mâncarea și împletiturile neisprăvitului ăluia. Mai bine ne cerea nouă, scăpam cu toții de rușine și ea de atâta pușcărie, dar, de fapt, dacă stau să mă gândesc bine, nu cred că i-aș fi dat atâția bani, nebunie curată, când noi mâncam supă de linte și legume date prin ceapă arsă în tigaie, ca să aibă iz de prăjeală, el mânca fileuri la grătar și cremă de Focșani. Nici măcar nu puteai s-o întrebi, sărea ca o sălbatică.“ „Și bărbatul, adică prizonierul? întrebă Ștefănuță Ibrăileanu, care știa povestea

până aici, dat fiind că el fusese avocatul pe care îl tocmiseră. Te pomenești că s-a întors tocmai când fata era la pușcărie?“ „Da' de unde! răspunse Vrej, alegând un miez de nucă dintre valurile de griș prăjit. N-a mai auzit nimeni de el. Credem că s-a prăpădit prin vreun lagăr, în Siberia, acolo unde îi trimeteau pe ăștia, prizonierii de-i culegeau de prin garnizoanele Europei. Virginica zice că nu, că mai degrabă s-a întors la nevastă și la copii, în Nakhicevan, adică zice, săraca, mai bine așa decât mort.“ „Dar de fotografia cu nevasta și copiii de unde știi?“, întrebă Minas, orbul, care avea patima pozelor, le citea cu degetele, iar femeile, pe vremea războiului, făceau coadă la el cu pozele bărbaților trimiși pe front, să-și treacă degetele peste ele și să spună dacă aceia mai sunt în viață sau nu. Uneori femeile, văzând că Minas, trecându-și degetele de mai multe ori peste poza bărbatului plecat la război, nu simțea niciun semn, veneau în zilele următoare cu altă poză, crezând că poate fotografia e de vină. Minas zâmbea trist, dar nu le mințea niciodată. „Închipuiește-ți, spuse Vrej, că el i-a arătat-o, în loc s-o ascundă. Iar ea se uita la copiii lui din fotografie și se prefăcea că se minunează.“ „Atunci, așa-i trebuie, decise Anton Merzian, aruncând o privire spre locul femeilor, unde, nărav învățat la închisoare, Virginica trăgea din țigară, scoțând rotocoale de fum și privindu-le cum se destramă, dacă a fost proastă, măcar i-a venit mintea la cap?“ „Furtul e o treabă serioasă, adăugă Măgărdici Ceslov, nu merge să-l faci de mântuială. În orice caz, când furi, furi pentru tine, ce e aia să furi ca să dai la altul? De-aia au și prins-o, că cine fură pentru sine e atent, cum s-ar zice, ține la viața lui, de-aia și fură, ca să-i fie mai bine, cine fură pentru altul înseamnă că puțin îi pasă de el însuși, nu dă două parale pe viața lui.“ Și ridică arătătorul: „Când furi de la stat, n-ai voie să fii nepăsător,

trebuie să stai tot timpul cu urechile ciulite, nu știi când te lovește“. „Astfel, conchise Vrej Papazian, povestea nu pot să v-o spun până la sfârșit, pentru că a rămas neterminată. Despre el nimeni nu știe să mai zică nimic, n-a mai dat niciun semn de viață, iar ea îl așteaptă și-acuma. Atâta doar că pomul a murit, a așteptat cu o lămâie atârnată de singura ramură verde ce-o mai avea, până când Virginica s-a întors și, cum s-a așezat lângă el și l-a îmbrățișat, pomul și-a dat sufletul.“ „Cum poate să-și dea un pom sufletul?“, întrebă părintele, care la astfel de împărtășanii nu fusese chemat. „Ca și omul, odată se moaie, pe urmă înțepenește, închide ochii și nu mai primește lumina.“ Povestea era puțin de-a-ndoaselea, bărbatul și femeia nu mai aveau unde să fie izgoniți, rămăseseră în lumea în care căzuseră, dar pomul care le dăduse din fructele lui devenise muritor.

Apoi, bunicul împinse cutia în fața lui Arșag, clopotarul. „Oamenii erau abătuți, spuse clopotarul. Veniseră mulți în biserică, s-au așezat în bănci, unii au rămas în picioare, pe lângă perete. Numai în strana corului nu s-a așezat nimeni, căci nu era zi de slujbă. Iar în fața porților împărătești, era așezată cutia. Au auzit clopotul bătând și de aceea au venit, cei care știau deja au adus pantofii înveliți în hârtie de ziar, alții au adus cu ei ce s-a putut. Îi vedeam din clopotniță cum se apropiau. Eu am văzut întotdeauna mai devreme decât voi lucrurile care urmau să se întâmple, pentru că din clopotniță se vede întotdeauna mai departe. De asta Dumnezeu, dându-mi mai multă vedere, mi-a luat din auz. Aici, unde sunt eu, vin adesea păsările să se așeze pe acoperiș, alteori noaptea mișună liliecii și scânteiază pânzele de păianjen. Când bate clopotul, stolurile se ridică și se rotesc deasupra clopotniței. Mi-e ciudă pe păsări de cât de sus pot să se ridice și cât de

departe pot să vadă. Am pus capcane, dar n-am putut niciodată să prind vreuna, ele presimt, văzându-mă, că va bate iarăși clopotul. Și, pentru că văd departe, îmi pun întrebarea mai des decât voi. S-ar putea crede că, știind cu un minut mai devreme ce-o să se întâmple, sunt mai lămurit, dar nu e așa. Nimeni n-a ridicat încă o clopotniță atât de înaltă încât, uitându-te din ferestrele ei, să afli răspunsul până la capăt. Ba, aș putea spune, ceea ce văd acolo unde voi nu ajungeți cu privirea sau nu vedeți decât o dungă de ceață mai degrabă mă neliniștește. De aceea sunt mai neliniștit decât voi. De aceea am ales să bat clopotul, pentru că mi se pare nefiresc, nedrept ca el să fie atât de liniștit, atât de împăcat, în timp ce noi suntem neîmpăcați, pentru că nu știm ce anume o să se mai întâmple. Tocmai de aceea păsările se depărtează, se feresc să mi se așeze pe umeri, ele simt neliniștea și nu le plac oamenii neliniștiți. Cum bine se poate observa, neliniștile noastre le trădează păsările și ochii. Iar în povestea asta a noastră, care e alcătuită din multe alte povești, ca o frânghie făcută din batiste înnodate, oamenii mor cu ochii deschiși. Tu știi asta cel mai bine, Minas, pentru că tu îți pui palma pe fruntea lor rece și ți-o cobori încet spre obraz, trăgând pleoapele în jos. Adu-ți aminte de Harutiun Fringhian, cu mâinile împreunate deasupra testamentului, în cămăruța lui, unde miroseau nucile făcute scrum, uitate pe plită. De bietul *Eșek* Simon, cu privirile dintr-odată îndreptate din încrucișarea lor. De Hovhannes Krikorian, care a rămas așezat la peluză, pe stadion, după ce toți ceilalți plecaseră, cu privirile proptite pe punctul de la jumătatea terenului, de unde, rece și galben ca ceara, aștepta să mai înceapă doar el și Dumnezeu știau ce mecii. Chiar și tu, Minas, când vei fi murit, vei rămâne cu ochii

mari și uscați, martor mi-e Garabet, care va face, de atunci încolo, treaba asta în locul tău. Anton Ferhat, însângerat tot, cu spume albe pe buze, dar cu ochii holbați. Și tot tu, Garabet, ne-ai vorbit despre alții care nu sunt dintre noi, dar care răspund în felul lor la întrebările noastre și care au murit așa, cu privirile aruncate, ca niște ancore, în lumea pe care o lasă în urmă, morții de la Vadu Roșca, începând cu Aurică Dimofte, soțul lăptăresei, și chiar Mantu, țiganul, care ne așteaptă acum în curtea bisericii, fără să știe pentru care din noi se pregătește să cânte. Probabil că și morții noștri din Siberia au rămas cu privirile deschise, ei aveau chiar mai multe motive decât noi, ceilalți, atâta că lor poate că nu s-a ostenit nimeni să le închidă pleoapele și, nemaiprimind nicio veste de la ei, pesemne că nu greșiți așteptându-i încă, pentru că, neavând ochii închiși, nu sunt morți pe de-a-ntregul. Cel care va povesti despre noi va trebui să scrie că în cartea aceasta oamenii mor cu ochii deschiși, câtă vreme ceea ce au trăit nu a fost destul ca să-i ajute să găsească răspunsul. Cu asta, Garabet, bunul meu prieten, tot ce trebuia spus a fost spus. În cutia pe care ai așezat-o în altar, în dreptul porților împărătești, și în care unii au pus câteva perechi de pantofi pe care n-o să-i poarte niciun om în toată firea, spre veșnica pomenire a oamenilor convoaielor de pretutindeni, osteniți și desculți, eu așez, iată, când mi-o veni rândul, în loc de răspuns la întrebarea : «Ce-i de făcut?», privirea de după ultima suflare.»

Acum, în biserică, erau mai mulți. Unii dintre ei cu privirile vii, pregătiți să dea răspunsurile lor, alții cu chipul palid, ieșit de sub tencuieli.

Primul care cuteză, în tăcerea aceea, să se apropie de cutie a fost bunicul meu, Garabet Vosgianian. El puse, cu băgare de

seamă, unul câte unul, ca să ocupe cât mai puțin loc, toți pantofii, chiar și bocancii desperecheați pe care unii dintre cei de față îi aduseseră, și îi rândui, unul lângă altul, ca în pragul unei odăi sfințite sau al unei pajiști cu iarbă nouă, de unde se presupune că oamenii fuseseră îmbiați să plece desculți mai departe.

Veni apoi Micael Noradunghian cu una dintre hărțile sale, cea mai puțin albită pe margini, terminată în colțul din dreapta, jos, cu un șir de puncte negre; în dreptul celui din urmă scria „Deir-ez-Zor“, după care muchia pământului era tăiată, sugerând că de acolo putea începe fie deșertul Mesopotamiei, fie grădina Edenului, dar asta nu putea să știe decât cel care avea să parcurgă drumul până la capăt. Micael Noradunghian așează harta în cutie, dar, după cum se vede, ea nu a putut fi un răspuns îndestulător, căci răspunsul începea abia de la muchia hărții mai departe.

Veni, după aceea, Harutiun Khântirian, se închină în fața tuturor și arată ștampila sa, pe care o apăsă pe tușieră, în speranța că va mai fi folositoare cândva, apoi o așează, într-o parte, să nu se atingă de sulul hărții lui Micael Noradunghian.

Veni Arșag Sâvagian și scoase din buzunarul de la piept poza decolorată de sudoarea trupului, pe care rămăsese, ca o pată neagră, urma de sânge scurs din tâmpla bătrânului din pădurea Strejnicu, o scutură de frunzele uscate pe care le vedea numai el și o lăsă să cadă, tot ca pe o frunză.

Veni Harutiun Fringhian, își deschise testamentul, scoase o foaie albă și notă cu răbdare numele tuturor celor de față. Acolo unde nu știa, bunicul meu, care ședea în spatele lui, îi șoptea peste umăr. Apoi suflă peste foaie, ca cerneala să se usuce, o netezi, puse în mijloc un pumn cu nuci prăjite și o împături cu grijă.

Veni Onik Tokatlian, care puse în cutie ochiul său, scurs din fața sfărâmată de glonț. Cumpăni, apoi adăugă, cu vârful degetelor, și imaginea din oglindă a ochiului aceluia.

Minas, orbul, păși apăsător, ținând deasupra capului felinarul cu care îi călăuzea, noaptea, pe călătorii singuratici. Apoi suflă în flacăra, înainte de a pune felinarul în cutie, căci în lumea de dincolo de marginea cutiei el putea vedea, dar ceilalți erau orbi cum el fusese.

Veni apoi bunicul meu, Setrak Melichian, zâmbi cu acel zâmbet al lui care se potrivea și clipelor vesele, și celor triste. Scoase din buzunar șiragul de mătănni, făcut din sâmburi de măsline înșirați pe ață, le prefiră încet printre degete și le așeză cu grijă, ca pe un cerc, deasupra celorlalte obiecte.

Veni Levon Zohrab și, la început, stârni nedumerire pentru că era cu mâinile goale. Dar, pentru că lui nu-i rămăsese decât cuvântul său, chiar asta adusese. Rămase în picioare, sub chipul Pantocratorului, pe care și-l închipui pentru o clipă purtând trăsăturile tatălui său, apoi deschise palmele, rămânând așa sub cupolă, până ce căușul palmelor se încălzi și se umplu, și atunci puse în cutie ceea ce, fiind doar o rază palidă, o frântură de lumină, nu se putea vedea, dar ceilalți îl crezură.

Veni apoi Khoren Melichian, vărul mai mare al bunicului meu, și aduse o pulbere fină și maronie de cafea pe care o presără peste toate celelalte, ca pe o țărână.

Bunica mea, Arșaluis, fu prima dintre femei care îndrăzni să se apropie. Căpătase curaj tocmai pentru că ceea ce înfățișa drept răspuns nu era de fapt răspunsul ei. Adusese rochia înflorată, împăturită cu grijă, a doamnei Spiegel, rochie din acelea pe care doamna Spiegel și alte femei asemenea ei, îmbrăcate acum în negru, n-aveau să le mai poarte niciodată.

Îl priviră, dar Sahag Șeitanian, cel care pusese întrebarea, cu frământarea firească a omului în pieptul căruia viețuiesc două făpturi, socoti mai nimerit să rămână în locul în care se afla. Prin el trecu tatăl său, Rupen, cu hainele zdrențuite, legate cu sfoară pentru ca vântul să nu se strecoare printre marginile sfâșiate, și cu picioarele înfășurate în cârpe. Cum, în loc de tălpi, Rupen Șeitanian avea legate de cârpe două scânduri, ca să-i apere tălpile de pământul înghețat, dar nu-l lăsau să le îndoiaie, se apropie cu mersul târșâit și dezarticulat al morților celor noi. Ținea, de picioare, corbul cu aripile desfăcute și, dat fiind că se afla în fața altarului și nici cei de dinaintea lui nu vorbiseră, se abținu să spună din nou că Dumnezeu a murit, dar, înainte de a-i înfășura păsării aripile, pentru a putea să încapă în cutie, îi arătă capul răsucit, cu clonțul deschis, sugerând în acest fel că, dacă nu ne încumetăm să vestim moartea lui Dumnezeu, putem spune, în orice caz, acest lucru despre vestitorii săi.

Veni apoi Levon Harutiunian, îmbătrânit înainte de vreme. Își întoarse privirile roată spre cei așezați pe băncile de lemn, spre balconul de unde se auzea mica orgă cântând încet *Amen iev înț bokvuit kum*, precum și spre cei rezemați de perete. Arătă spre Hagop Djololian Siruni și spre Vahan Ghemigian, care se opriseră în strană, acolo fiind singurul loc în biserică din care se putea vorbi. „Numai noi trei ne vom întoarce, spuse Siruni. Acolo unde suntem ne gândim la voi și la cutia cu daruri pe care voi, frații noștri din Focșani, ne-ați adus-o acum mulți ani, în ziua de Crăciun. N-am putut ghici ce era înăuntru, dar trebuie să vă spun că aici nimic nu ne mai e de folos, căci suntem, fiecare, singuri în fața morții. Ochii au început să ni se albească, arși de rășina pe care trebuie s-o culegem, picătură cu picătură, din trunchiuri. După

atâta trudă, cât mai sus, spre ramuri, în căutarea cuiburilor de rășină, brațele ne cad, neputincioase, golite de sânge. Adesea cașa pe care o mâncăm are gust de carne, căci se amestecă cu sângele gingiilor dezgolite. Am uitat numele femeilor pe care le-am iubit. Am primit nume noi, alcătuite din cifre, care spun despre fiecare tot ce e nevoie, adică primele cifre trimit la numărul articolului din Codul penal și ultimele două la numărul anilor de pușcărie. Astfel ne confundăm cu pedepsele noastre și nu mai suntem nimic altceva.“ Levon Harutiunian încuviință și scoase înscrisul pedepsei sale, adeverința primită la ieșirea din lagăr, pe care o puse în cutie, ca posibil răspuns pentru cine s-ar fi găsit să întrebe. Iar Siruni dădu lucrul cel mai de preț pe care-l purta la dânsul, lupa cea groasă, singurul mod în care mai putea citi după ce vederea îi albise, căci toate celelalte lucruri de preț pe care le avusese, manuscrise, firme vechi, scrisori, fuseseră puse în sipete și ascunse de Securitate în subsolurile arhivelor. Apoi, ieșiră încet toți trei, Levon Harutiunian, Siruni și Vahan Ghemigian, pentru a se reîntoarce spre întinderile albe și nesfârșite, în care nu puteau fugi de nimic din afara ori din lăuntru lor, această nouă descoperire a veacului al douăzecilea, spațiul concentraționar în care există ispășire, dar nu există izbăvire.

Veni apoi Virginica Papazian. Chiar și în fumul acela gălbui de smirnă, lămâia pe care o ținea în mână strălucea. Era un fruct mai mare decât văzuseră vreodată, dar își aduseră aminte că Virginica pune mereu la rădăcină sângele curs și atunci, pe potriva vremurilor, înțelesesă de unde venea strălucirea aceea nefirească.

Câteva clipe nu mai veni nimeni, totuși ei se priviră ca și cum cineva se apropie totuși de cutie și se strecoară înăuntru, fără nicio grijă că ar putut lua locul altcuiva, iar cei de față

știură că fusese preacumsecadele domn Staipelochian, care, tocmai pentru că nu exista, le era cunoscut tuturor.

Arșavir Acterian stârni strigăte de uimire, căci venise cu câte un răspuns în fiecare mână ; or, nimeni nu făcuse asta până atunci. Dar Arșavir nu dorea să încalce regulile și să dea mai multe răspunsuri, ocupând în cutie mai mult loc decât se cuvenea. Numai că încă nu hotărâse care era răspunsul său, dintre cele două : într-o mână ținea o carte cu colțurile răsucite, luată din rafturile anticariatului unde fusese vânzător, în mâna cealaltă ținea o pereche de cătușe. Mai cumpăni câteva clipe, fu ispitit să așeze cartea, dar întrebarea aceea fusese pusă nu pentru răspunsul pe care le-ar fi plăcut să-l dea, ci pentru răspunsul pe care-l socoteau adevărat, chiar dacă se temeau de el. Și atunci, Arșavir vârî încet cartea în buzunarul larg al hainei și așeză în cutie cătușele.

Veni apoi, pe urmele lui, Simon Șeitanian, scoase un pumn de pământ, îl muie cu aburul respirației și îl frământă, rotunjindu-l. Mușcă din el ca dintr-un măr, mestecă încet mutând bolul dintr-o parte într-alta a gurii, apoi puse în cutie fructul acela desprins dintr-un alt pom care, izgonit și el din grădina Edenului, nu se mai știa dacă e pomul binelui sau al răului.

Veni Mariam, *Iričhin mayrig*, și presără deasupra halvaua coaptă pe plită și amestecată cu bucăți prăjite de nuci și alune, cu aromă de scorțișoară, pentru pomenirea tuturor celorlalte.

Misak Torlakian nu veni, căci răspunsul său nu era pregătit încă.

Mica orgă tăcu și tencuielile se închiseră la loc, lăsând în urmă o pulbere ușoară, alcalină. Oamenii rămaseră în tăcere, așteptând. Când deveni limpede că nimeni nu mai avea răspunsul său, în dreptul ușilor împărătești veni din nou, cel

dintâi, bunicul meu, Garabet Vosgianian. De altfel, era și timpul, căci cutia se umpluse. Puse cu grijă capacul, apoi, cu oarecare greutate, o ridică și o puse pe umăr. Ieși, mergând încet și dibuind cu vârful piciorului marginile lucrurilor, să nu se împiedice. Ieșiră și ceilalți, unii crezură că, așa cum se întâmplă în Vinerea Mare, de Paștele morților, vor înconjura biserica și apoi vor ține cutia deasupra capului, pentru ca oamenii care mergeau în urma ei să treacă pe dedesubt, înainte de a intra în biserică. Dar bunicul le făcu semn că vor merge înainte, prin curtea largă a bisericii, pe alea care, străbătând cimitirul vechi și pâlcul de castani și trecând printre clădirile fostelor școli armenesti de băieți și de fete, ieșea în stradă. Alaiul îl urmă în tăcere. La gardul bisericii aștepta Mantu, cu dubașii lui. Înainte de a se așeza, în formație, în fruntea alaiului, Mantu se întoarse întrebător spre bunicul Garabet. „Sper că n-ai uitat, îi făcu semn bunicul. *Simfonia a noua* de Beethoven. Partea a treia, *andante*.” Mantu încuviință, apoi se întoarse, plin de importanță, spre ceilalți. Mantu cel mic, Budișteanu, Frunză, frații Câlțea și Fofoc își ridicară trompetele, fligoarnele și tromboanele; Mantu le ordonă: „Bat-o vina, băieți! Molcom...”. Bunicul Garabet îi întinse partiturile, dar ȝiganul nu mai avea nevoie de ele. Trecuseră câțiva ani buni din ziua în care fuseseră arse cărțile, iar ei ținuseră fumurile să nu se risipească, așa că avuseseră destul timp să înțeleagă cam despre ce era vorba. Porniră pe Bulevardul Gării, apoi coborâră pe strada Tăbăcarilor, strada cea lungă, a cimitirelor. Tuba lui Mantu opri iarăși fumurile, pe cele de jos să se ridice, pe cele de sus să coboare, astfel încât înaintau acum prin această mare de fumuri despicate. Ținând stângul pe sunetul tubei, Mantu își mărunți pașii, pentru a lăsa pe aducătorii de daruri să treacă înainte, cu semnele

strânse în mâinile împreunate. Mercan adusese borcanul cel mai de preț, în care ținea aerul prin care trecuse un arhanghel în zbor și care, după culoarea verzuie dinăuntru, părea a fi fost arhanghelul Rafael. Angheluță sufla, din căușul palmelor, făinurile sale albe și sclipitoare ce luminau fumurile de deasupra, iar Bobârcă lăsa să cadă măslinile și boabele de cafea care întunecau fumurile de dedesubt. Iar dinainte, Taor, vânzătorul de halviță, împingându-și căruciorul, mergând agale și putând fi în clipa asta la doi pași, în clipa următoare la capătul drumului, fără să se poată desluși drumul parcurs între apropiere și depărtare sau de-a-ndoașelea. Cum, după ieșirea din curtea bisericii armenesti, drumul până la calea ferată ducea către mai toate cimitirele orașului, veniră mulți alții și fură primiți. Nițu Stan, trăgându-și de țeavă pușca veche și nefolositoare, se strecură printre ceilalți, însoțit de oamenii lui de la Suraia și Vadu Roșca. Iar lângă el, Cristea Paragină, cu pieptul strâns în sârmă ghimpată.

În fața bisericii Sfântul Spiridon, convoiul se opri câteva clipe, dubașii se opriră și ei, la fel și pulberile suflate din căușul palmelor, iar fumurile se uniră. Se închinară spre cele patru zări. Bunicul meu obosise, dar nu putea încredința oricui, nici măcar o clipă, cutia cu darurile lămuritoare. Și, pentru câțiva pași, până când bunicul, care începea tot mai mult să semene cu arhimandritul Komitas, și-a tras sufletul, abia mai ținând povara pe umeri, veni unul dintre cei care purtau numele Simon, adică Simon Șeitanian ori Simon Pilibossian ori Simon cel vesel, și îl sprijini, purtând mai departe cutia câțiva pași. Astfel convoiul merse înainte, bunicul se odihnea din mers și nu se opriră chiar dacă unii osteneau, chiar dacă, pe măsură ce înaintau, caldarâmul începuse să se înfierbânte și să se mărunțească precum nisipul, chiar dacă

fumurile se învolburau roșietice precum aburii ce se ridicau din apele Eufratului la amiază, chiar dacă ei, mergând împleticit, ținându-se unii de alții, să nu se prăbușească, legându-și sfori peste hainele zdrențuite, semănau tot mai mult cu înfățișările pe care voiau să le uite. Mantu, care se străduia să păstreze cadența tubei și dădea semn dubașilor când trebuie să se alăture sau când trebuie să tacă, se întoarse către bunicul meu, care avea chipul tot mai alungit, obrazul țepos, iar poalele mantalei negre îi fluturau ca un antieriu. Bunicul privi partitura, apoi îi strigă peste capetele celorlalți că totul e perfect, interpretarea e pentru prima oară fără greșală. Cum nu se oprișe din cântat, Mantu nu auzi nimic din ce spusese bunicul, dar simți, din fluturarea mâinii în care ținea partitura, că e în regulă și, pentru că marșul funebru se executa fără greșală, el a fost singurul cu adevărat fericit în cortegiul acela.

Când trecură de bariera căii ferate, bunicul, care putea răspunde cel mai bine oricărei întrebări ce s-ar fi putut pune la trecerea vâmlor, își luă înapoi cutia, binecuvântându-l pe Simon, oricare ar fi fost acela. Convoiul devenise nesfârșit. Oamenii veneau din urmă, ieșeau din curți ori apăreau, pur și simplu, dintr-odată, în mijlocul celorlalți. Unii întrebau de numele mortului, dar, neprimind răspuns și nevăzând nicăieri masa și prapurele, ci, în locul lor, taraba negustorului de halviță și căușurile împreunate, care scânteiau în fel și chip, ale celorlalți trei magi, se alăturau din curiozitate. Alții, văzând din spatele dubașilor pe bunicul meu ducând cutia, crezură că cineva fusese ars la crematoriu și că acela era un convoi al cenușii. Dat fiind că nici ei nu greșeau prea mult, li se alăturară. Alții care așteptaseră, cu capetele ițite pe după uluci, descopereau în convoiul ce trecea prin fața curții lor

chipuri cunoscute care îi chemau. Unii intrau în convoi pur și simplu ca să nu se simtă singuri, alții se trezeau dintr-odată acolo sau erau împinși de pe trotuare. Mai erau câte unii care, recunoscând partitura *Simfoniei a noua*, chiar și în forma acestei reducții pentru alămuri, se alăturau în speranța că în curând andantele interpretat ca un marș funebru se va încheia și va începe partea a patra, „Oda bucuriei“, numai că andantele părea să nu se mai termine și, malurile devenind tot mai abrupte, de-a dreptul ca niște ziduri, odată intrați în convoi, nu mai puteau ieși.

Convoiul se îngustă pentru a putea intra pe poarta cimitirului. Privit de sus, părea o clepsidră în care porțile creau gâtuirea dintre oraș și cimitir, cele două lumi, iar cortegiul, subțiat ca un fir de nisip, curgea dintr-o cupă în alta a clepsidrei. Când tot nisipul se va scurge, clepsidra se va răsturna și cortegiul, la ivirea lumii morților ce va să vie, se va alcătui din nou, ieșind, de această dată, prin porțile înguste și umplând străzile, curțile și casele rămase până atunci vraiste, golite, cu ușile și ferestrele lovindu-se de canaturi.

La intrarea în cimitir, dubașii lui Mantu tăcură. Bunicul, care știa cel mai bine drumul, o luă înainte, trecu, ținând de această dată cutia în brațe, prin fața capelei, pe alea principală, unde erau mai ales monumente funerare din marmură, albe sau negre, niciodată amestecate, și se opri în fața cavoului gol al lui Seferian. Lăsă cu băgare de seamă cutia jos, cercetând capacul, pentru ca nu cumva, dezlipindu-se, să lase răspunsurile să iasă și să se învălmășească peste lume. Și astfel, strâns ferecată, purtată în fruntea mulțimilor care o urmaseră și pulberile magilor deschizându-i calea, cutia se preschimbă în ceea ce fusese la începutul începuturilor, adică în chivotul darurilor lămuritoare.

Apoi, așteptară ceva vreme să se adune tot convoiul acela, alcătuit din atâta mulțime amestecată, cu tălpile goale și umflate de spini sau înfășurate în cârpe însângerate, cu hainele zdrențuite și îngroșate de praf și de sudoare, cu creștetele hirsute și plecate sau cu frunțile ridicate, căutând zadarnic spre cer, dibuind cu toiagul acolo unde ochii nu mai vedeau, strângând copiii la piept, sprijinindu-se unii de alții, unii dormind în timpul mersului, căci umbletul în convoi era nesfârșit.

Arșag, clopotarul, nemaiputând străbate prin atâta mulțime, se legănă, ținându-se strâns de funie și bătând asurzitor din clopot, cât din turlile tuturor celor șapte biserici, și balansul funiei îl aduse până în dreptul bunicului și al celorlalți care făcuseră un cerc tăcut în jurul chivotului. Atunci, dând drumul funiei, Arșag coborî, luă în mâna dreaptă cădelnița și o vântură cu gesturi largi. Iar preotul, care putea fi Der Dagead, Der Mampre, Der Varjabedian, arhimandritul Zareh, slujitorii altarului nostru de la biserica Sfânta Maria din Focșani sau oricare din șirul de preoți coborâtori din Grigore Luminătorul sau, mai dinainte, de la Învățătorul luminilor, cântă *I veri Ierusalem*, sugerând, în acest fel, de unde vine chivotul și încotro avea să se întoarcă. După care cutia cu răspunsuri nerostite până la capăt, chivotul, fu încredințată pietrarilor care dădură lespeda deoparte și îl așezară în mormântul pe care îl făcuse omul, dar în care om nu avea să se îngroape.

Arșag, clopotarul, nu avea nicio listă, așa cum întocmea alteori în astfel de împrejurări, și preotul nu rosti, spre veșnică pomenire, niciun nume. Cum în mormânt fuseseră puse laolaltă răspunsurile atâtor oameni și așa, de-a valma, contorsionate, nu le mai puteai deosebi, ei se rugară ca în fața unei gropi comune, primind vina de a nu se fi rugat îndeajuns la marginea

celorlalte, presărate printre nisipuri și închise în grabă. Iar locul acela, al oamenilor care nu mureau în același pământ din care se născuseră ori nu se îngropau în mormântul pe care și-l pregătiseră, fu socotit, din această cauză, groapă comună. Pietrarii își fasonară pietrele, cu toate tăcerile, luminile și mărturisirile păstrate în ele, puseră lespedea, încrustară semnele și neteziră deasupra lor tencuiala cu meșteșugul pe care numai ei îl știau. După care convoaiele se risipiră, mai repede decât se alcătuiseră, unii luând-o înapoi, pe poarta cimitirului, spre barieră, de altminteri singurul drum de întoarcere, alții rămânând proptiți de crucile de piatră și așteptând, iar alții trăgându-se în pământ, precum apele ploilor de mai.

Și astfel, odată chivotul îngropat, se dovedi că răspunsurile mor ca și oamenii, lăsând loc vieții să poată merge înainte.

Doisprezece

Istoria oamenilor este într-o mare măsură și o istorie a cailor. Doar că de cele mai multe ori cronicile nu-i pomenesc decât pe oameni, și asta face ca istoria să fie nu numai nedreaptă, dar, adesea, neelucidată.

După ce cronicile termină de povestit despre războaie, fiecare armată vine să-și culeagă morții. Pe câmpul de luptă rămân numai caii uciși. Privindu-i astfel, cum încremenesc neîngropați, cu boturile căscate, cu spumele însângerate pe zăbală, cu burțile sparte, cu gleznele frânte, s-ar părea că pe câmpul acela nu s-a purtat un război între oameni, ci un război între cai.

Cronicile scriu despre războaiele dintre armate și despre oamenii uciși, căci în legătură cu acestea pot găsi oricând explicații și pot stabili cu oarecare exactitate, pentru fiecare bătălie, cine a ieșit învingător. Nu același lucru s-ar putea spune despre caii uciși. Pentru moartea lor nu s-ar putea găsi nicio justificare, decât poate aceea că, în cruzimea lor, oamenii nu-și sunt, adesea, lor înșiși suficienți. Războaiele dintre cai, așa cum par câmpurile de luptă părăsite, nu au nicio justificare, nimeni nu se mai ostenește să-i preamărească pe caii uciși, eroul necunoscut nu a fost ales niciodată din rândul cailor, deși, luptând și murind pentru cauza altora, ar avea tot dreptul la eroism, nimeni nu le aşază o lumânare, ci doar câmpia

flămândă, cu stolurile croncănind, le aprinde la căpătâi păsări negre.

S-ar fi putut înțelege mai multe despre lume dacă despre istoria oamenilor și despre istoria cailor s-ar fi scris laolaltă. Despre caii trăgând din rășputeri la tunurile de asalt, traversând trecătorile în marșuri istovitoare, însoțindu-i în convoaie pe cei alungați ori pe cei pribegi, aducând pe spinările lor popoare întregi și amestecându-le, alergând smintit pe câmpurile de luptă cu călărețul străpuns și căzut, trăgând înzorzonat la carele de luptă ale învingătorilor ori mergând fără căpăstru și cărând răniții și desăgile învinșilor, alergând întotdeauna în fruntea armatelor, fără a avea o platoșă, fără a avea măcar dreptul de a fi doar răniți, căci un cal rănit este un cal mort. Caii se numără printre cei învinși, dar niciodată printre învingători. De altfel, ei nu-și propun să învingă pe nimeni. Singurul mod de a fi biruitor într-o bătălie, pentru acest gladiator al istoriei, este să rămână viu. Cronicile scriu mai ales despre învingători, cei învinși, mai treacă-meargă, sunt amintiți doar pentru a face biruința mai glorioasă, or, caii se numără printre învinșii a căror pomenire nu sporește fala nimănui, e mai glorios să fii ucigaș de oameni decât ucigaș de cai, căci oamenii se pot împotrivi.

Cartea șoptelor, nefiind scrisă pentru curțile împărătești, povestește mai ales despre învinși. Care fie că erau dintre cei slabi, fie că au ales ei înșiși să se numere printre cei învinși, fiindcă ceea ce voiau ei să cucerească nu se afla pe lumea aceasta. Și este firesc ca, într-o astfel de poveste, oamenii și caii să nu poată fi explicați unii fără alții.

Poate că eu am fost hărăzit să fiu povestitorul *Cărții șoptelor* tocmai datorită căluțului de lemn. Nu era o jucărie

atrăgătoare. În copilăria mea nu se inventaseră încă jucăriile cu motor și beculțe, care să sclipească sau să huruie, mișcându-se. Jucăriile din copilăria mea erau nemișcate și tăcute. Aveam câteva păpuși de cârpă, umplute cu câlți, rămase de pe vremea când, după război, nevoite să închidă magazinul de pălării, bunica Arșaluis și sora ei, Armenuhi, făceau păpuși pe care le vindeau pe nimic. Aveam și un elefant mai mare, moale la pipăit, și un leu din plastic pe care îmi plăcea să-l mușc de labe cu primii mei dinți răzleți. Și mai era căluțul de lemn, care a rezistat tocmai pentru că nu putea fi nici smotocit, nici mușcat, nici îndoit. Nu a fost darul nimănui, l-am găsit într-o bună zi pe policioara de lângă sobă, lângă caietul gros, legat cu sfori, pe care scria „Nemesis“. Dar pe vremea aceea nu știam să citesc și, chiar dacă aș fi știut n-aș fi putut face vreo legătură între zeița răzbunării, numele scrise cu cerneală sepie și căluțul nu mai lung de cincisprezece centimetri, cioplit oarecum neîndemânatic în lemn cu briceagul și vopsit într-o culoare nedefinită. L-am iubit cel mai mult, mai întâi că era un dar al nimănui, îl găsisem și devenise al meu și apoi pentru că au vrut să mi-l ia. Căluțul de lemn a fost obiectul primei mele împotriviri. „N-ai voie să te joci cu așa ceva!“, mi-a spus Sahag Șeitanean, și ce altceva puteam face decât să mă cațăr într-un pom, locul în care nu puteam fi prins de oamenii mari. Vorbeau în șoaptă, dar, e bine știut, copiii aud la fel de bine șoaptele. „Lasă-l, i-a spus bunicul, nu știe și n-are nicio vină. La urma urmei, are dreptate, căluțul de lemn e chiar o jucărie...“ „Ce fel de jucărie mai e și asta? se repezi Sahag Șeitanean, nedeprins cu jucăriile și neavând copii cu care să deprindă copilăria netrăită. De-a ce să te joci cu așa ceva?“ „Vezi bine...“, răspunse bunicul, cu liniștea adevărilor definitive. Apoi, îmi făcu semn să cobor cu căluțul meu cu tot

și, ca să fiu sigur că am înțeles bine, l-am adăpostit sub pătură și am adormit cu el în brațe.

Primul căluț de lemn a sosit la noi acasă în primăvara lui 1951. La început, când i s-a spus că e un colet din America, bunicul s-a gândit: „Înseamnă că soră-mii din Argentina îi merge bine și chiar poate să trimită câte ceva“. Dar nu, coletul nu era din Argentina, ci din Statele Unite. În vremurile acelea nu te puteai duce, pur și simplu, să semnezi de primire și să-ți iei coletul. Trebuia mai întâi să spui cine crezi că ți l-a trimis și de ce, apoi, după ce ți se comunică expeditorul, să dai informații despre el, cine e, ce grad de rudenie aveți și, dacă nu, cum l-ai cunoscut, cam ce crezi că e înăuntru, dacă tu i-ai cerut coletul sau ți-a fost trimis din inițiativa celui alt, dacă vă scrieți, dacă ți-a promis că vă face chemare în America și cam ce credeți în general despre toate astea. „Misak Torlakian, îl cunosc, a spus bunicul. Nu suntem rude, ne-am împrietenit aici în România, a dispărut în timpul războiului, nici măcar nu știam că e în America“, adăugă, ca o scuză parcă, pricepând din căutătura funcționarului de la poștă că e de rău să fii în America. „Deci nu știți ce v-a trimis.“ „N-am nicio idee“, spuse bunicul, cu inima strânsă, cunoscând pasiunea lui Misak pentru arme și știindu-l în stare de orice. „Atunci, hai să deschidem împreună“, și funcționarul începu să smulgă cu cleștele cuișoarele cu care era prinsă lădița de lemn. Dădu la o parte ghemotoacele de hârtie, băgă mâna și răscoli. „E ceva tare aici“, spuse, ridicându-i bunicului meu inima în gât, apoi scoase căluțul și rămaseră surprinși amândoi, fiecare din motivele lui. Funcționarul, nemulțumit că asta era tot și că nu avea ce păstra pentru sine, bunicul ușurat din același motiv. Din clipa în care semnă și își primi lădița, bunicul Garabet căzu pe gânduri. Ca și cumnatul său Sahag Șeitanian, pe

bancă, printre perne moi și cu *fingean*-urile colorate de cafea în față, privind la căluțul așezat în mijlocul mesei. Sahag continua să tacă, având aceeași întrebare pe buze: „Ce-o să se întâmple acum?”. Ceea ce se petrecea dovedea că chivotul răspunsurilor se închisese prea devreme. Misak ajunsese abia acum și răspunsul lui era altfel decât celelalte. Bunicul Garabet își aminti scena petrecută cu mai mulți ani în urmă, în curtea bisericii armenesti din Focșani. „E semnul răzbunării, Sahag“, spuse oftând, căci ar fi vrut să evite vorbele astea. Intră în casă, cotrobăi pe la încuietori și scoase caietul cu coperti de carton, legat cu sfoară. Parcurseră încă o dată numele vechi ale răzbnătorilor și ale celor uciși. Apoi bunicul scrisese cu cerneala de culoarea plăcilor fotografice, în șirul justițiarilor: „un cal de lemn“. În dreptul celui ucis lăsă locul gol și trecu doar luna și anul: mai 1951. Apoi luă căluțul de lemn și îl cercetă cu băgare de seamă. „Ăsta nu e căluțul pe care mi l-a arătat Misak, spuse. A făcut unul la fel, pe acela îl păstrează încă...“ „De ce oare?“, întrebă Sahag, doar pentru a nu fi cel care să dea răspunsul. Atunci, bunicul Garabet deschise din nou caietul, tăie „un cal“ și scrisese deasupra „primul cal“.

Cel de-al doilea căluț veni un an mai târziu, tot în luna mai. Dacă pachetul nu avea lipită eticheta „par avion“, înseamnă că venise pe mare, socoti bunicul Garabet, ceea ce făcea cam două-trei săptămâni. Coletele fuseseră, așadar, trimise la sfârșitul lui aprilie, atunci când armenii își comemorează morții din masacre. „Doamne, Garabet, spuse Sahag, ce-i de făcut?“ Întrebuse numai pentru sine, căci Yusuf, de-acum foarte bătrân, nu se mai împotriva, așteptând doar moartea celui alt pentru a putea, în sfârșit, fără să-l mai pândească, să-și găsească liniștea. Privea doar cu melancolie căluțul care îi amintea de o lume în care ei doi erau întorși pe dos ca o mânășă, iar el,

Sahag, era cel care se zbătea în cușca pieptului. Bunicul Garabet, care avea de fiecare dată răspunsul pregătit, nu știu de data asta ce să răspundă. „Cine o fi fost acum?“, întrebă din nou Sahag. Era ziua întrebărilor grele pentru bunicul. „Erau optsprezece nume pe lista pe care mi-a arătat-o Misak. Poate fi oricare dintre ele.“ „Ar trebui să se potolească. Să-i scriem o scrisoare, lui sau generalului Dro.“ Ar fi vrut să adauge că, dacă tot are poftă să omoare pe cineva, poate să încerce cu bolșevicii, dar se abținu. „Ești nebun, spuse bunicul. N-avem adresele, pe cutie nu e trecut decât numele și, dedesubt, statul California. Unde să-l găsești? Și, pe urmă, cum să scrii, ce să scrii, toate scrisorile se deschid. Ar începe iarăși nebunia cu armele generalului.“ „Bine, dar noi nu știm unde sunt puștile lui Dro...“ „Și cui îi pasă? Pentru ei plăcerea e să te chinuie, nu să afle.“ Sahag luă în căușul palmei căluțul de lemn: „Nici măcar nu putem spune cuiva...“, oftă. Bunicul întoarse căluțul pe toate fețele. „Ba, cred că da... E cineva căruia pot să-i povestesc și să-i cer sfatul...“ „Șezi potolit..., șopti Sahag. Atâta ne trebuie, să se afle de «Nemesis»...“ Vorbeau în șoaptă, desigur, în mijlocul curții, pentru a fi departe de oricare parte a gardului, la adăpost, sub coroana caisului bătrân. „Cui îi poți spune așa ceva, în cine poți avea atâta încredere?“ „E taina spovedaniei“, spuse bunicul. „Der Mampre? pufni Sahag. E ceva pe care bătrânul să-l afle fără să povestească imediat nevستی-sii și fiică-sii?“ „Nu despre Der Mampre e vorba. Ci de Vazken Balgian, episcopul nostru.“

Sahag Șeitaniian își deschise dis-de-diminează chioșcul de dulciuri de lângă gară, pregăti la primus o cafea, pe care o băură amândoi pe îndelete. Apoi, bunicul plecă spre București, pentru a-și mărturisi acea taină, cu atât mai grea în vremurile acelea în care tainele erau așa de greu de păstrat.

Cartea șoaptelor, ca orice carte, nu este o cronică a lucrurilor trăite ori închipuite, ci a lucrurilor mărturisite. În ce privește însă această parte a poveștii noastre, ne rămâne cu totul necunoscută, căci despre ea nu numai că nu avem nicio mărturisire, dar nici nu putem bănuir ceva din evoluția ulterioară a lucrurilor, cum s-a întâmplat cu întâlnirea dintre Onik Tokatlian și Mesia Hacerian. Știm că bunicul a plecat la București și a mers drept la sediul Episcopiei, de pe strada Armenească. Numai că în locul lui Asadur, îngrijitorul clădirii, l-a întâmpinat un milițian care i-a cerut, scurt, să-și vadă de drum. Bunicul s-a uitat peste umărul lui, pentru a vedea, totuși, ce se întâmplă, ferestrele erau închise și singura lămurire pe care i-o dădu milițianul, înainte de a-l pofti din nou s-o șteargă, a fost că în seara aceea nu se organiza nicio petrecere dansantă. Descumpănit, bunicul îl căută, în curtea de alături, la Catedrală, pe Partogh, clopotarul cu nasul spart, și abia acela îl lămuri cum stau lucrurile. Într-un miez de noapte, cei de la Frontul Armeniei, însoțiți de milițieni, au bătut la ferestrele din spate, unde erau camerele episcopului Vazken și ale lui *Diramayr*, bătrâna sa mamă, cerându-le ca în două ore să părăsească locul. În toiul nopții, episcopul Vazken și mama lui, luând cu ei te miri ce în doi saci de iută, s-au trezit sub cerul liber. „Așa i-am găsit în zori, pe treptele bisericii, moțăiau pe saci, zgribuliți de frig, adăugă Partogh. O vreme au stat în birourile cancelariei din curtea bisericii, până le-am făcut două camere deasupra, episcopul nu se vaită și nici maică-sa, ca să nu-i facă inimă rea, dar prin câte a trecut, sărmanul, e mai mare rușinea.“ „Și la Episcopie, de ce e milițian la poartă?“ „Dar unde nu e? Ca să nu calce nimeni pe acolo fără ordin, mai ales episcopul. O vreme a fost depozit de vechituri, tot felul de lucruri adunate de prin biserici, cărți, arhive, odăjdii. Pe

urmă, le-au luat și le-au ars, începând cu cărțile. Au făcut sediul Frontului Armeniei, dar nu le-a ajutat, până la urmă comuniștii, care i-au creat ca să ne distrugă pe noi,ăștilalți, i-au desființat și pe ei. Acum e un fel de club, se adună tineretul la dans, dacă n-ar dansa pe podelele episcopiei, ar fi chiar frumos, vin și români.“ Bunicul, care nu mai fusese în București de doi ani, când fusese chemat la Ministerul de Interne pentru a solicita în scris cetățenia română, rămase descumpănit. Dar Vazken Balgian, zâmbitor și blând, îl primi cu aceeași bucurie dintotdeauna și, înainte ca bunicul să-i spună ceva, îi făcu semn să tacă, apoi îl pofti la o plimbare prin curte, în jurul Catedralei, acolo unde, mai puțin feriți ochilor, erau totuși mai feriți de urechile străine. Seara, bunicul s-a întors la Focșani, destul de tulburat, dar noi punem acest sentiment de tulburare nu atât pe seama împrejurărilor legate de sediul Episcopiei, căci astfel de lucruri erau destul de frecvente în perioada aceea, cât pe seama discuției cu episcopul, plimbându-se în jurul Catedralei. „I-ai spus?“, l-a întrebat în șoaptă unchiul Sahag Șeitanean. Bunicul a încuviințat. În zadar a căutat Sahag un altfel de răspuns, căci el nu veni. „Să mai așteptăm“, spuse, totuși, bunicul. „De când au intrat rușii tot așteptăm, ce altceva avem de făcut?“ „Să mai așteptăm, repetă bunicul. Dacă mai vine vreun semn de felul ăsta, o să-l anunț. Până atunci, nu facem nimic, el ne va spune ce-i de făcut.“ „E atât de complicat?“, mai încercă Sahag Șeitanean. Bunicul, poate pentru că promisese să nu divulge nimic din cele discutate cu episcopul, poate din cauza lui Yusuf care, chiar și așa îmbătrânit și cu simțurile slăbite, rămânea, totuși, ca un străin printre ei, nu făcu decât să repete, fără nicio șansă de a se răzgândi: „Să așteptăm...“.

Al treilea căluț, aidoma celorlalți, se arată peste doi ani. Bunicul deschise iar caietul și notă data sosirii lui, lăsând, ca și înainte, un loc gol în dreptul numelui celui ucis. Așteptă o altă veste care să-l ajute să completeze spațiul gol, dar ea nu veni. Dintr-un post-scriptum la o scrisoare a surorii sale, află că generalul Dro a murit la Boston. Cum era limpede că scrisoarea, venind tocmai de la Buenos Aires, ca și cele dinaintea ei, fusese citită într-un birou umbros de la București, așa cum arăta, încrețită din cauza aburilor și lipită la loc în grabă, Sahag Șeitanian se arată nedumerit că fusese totuși lăsată să treacă. Bunicul fu de părere că aceia socotiseră că orice știre care întristează pe destinatarul ei și ucide o speranță e potrivit să fie răspândită. Cât despre drumul pe care urma să-l facă la București odată cu acest nou semn pe care căluțul de lemn i-l aducea, bunicul nu mai avu prilejul să-și țină promisiunea. Cu câteva luni mai înainte, episcopul Vazken Balgian fusese ales *catolicos*, adică patriarh suprem al tuturor armenilor, și plecase la Erevan. Astfel încât bunicul nu mai află niciodată cum ar fi fost nimerit să acționeze, iar Sahag cu atât mai puțin. După câțiva ani de la moartea bunicului meu Garabet, prin 1975, Vazken Balgian, îmbrăcat în mantie albă și cu glugă strălucitoare pe cap, se reîntoarce pentru câteva zile la București. Mă aflu cu tatăl meu în curtea catedralei, între timp vremurile se mai destinseseră, clădirea Episcopiei fusese înapoiată Bisericii, curtea, altădată pustie, prin care se plimbaseră împreună, sfătuindu-se, episcopul Vazken Balgian și bunicul Garabet, era înțesată de lume și, printre ei, Sahag Șeitanian, tatăl meu și cu mine, acum un adolescent nălțuț și cu mustăcioară. Catolicosul a ieșit din catedrală, a binecuvântat poporul și mergând spre poartă, i-a văzut, prin mulțime, pe Sahag și pe tata, pe mine nu avea de unde să mă cunoască,

și le-a strigat peste capetele celorlalți : „Unde e Garabet?“, dar răspunsul lui Sahag s-a pierdut, ai mei au încercat să se apropie, mulțimea i-a înghițit și gluga patriarhului s-a depărtat. Ultima mea încercare de a afla câte ceva despre acea discuție a avut loc mulți ani mai târziu, în 1994, când m-am întâlnit eu însumi cu catolicosul Vazken, de data asta în Armenia, în salonul său de la Ecimiadzin, sediul patriarhilor armeni, locul, cum s-ar traduce din armeană, unde a coborât Singurul Născut. I-am dat Patriarhului darurile cu care venisem, câteva cărți în limba română și o pungă cu mălai, ducea dorul mămăligii de la București și al celor pe care-i cunoscuse, știa cine sunt eu, dar nu știa că sunt nepotul lui Garabet; i-am spus și am așteptat de la patriarh să-mi spună ceea ce era de spus. Dar catolicosul era acum bolnav, își ținea mâna la bărbie și avea un zâmbet împăcat. Iar despre ce voiam eu să aflu a spus doar atât : „Garabet, da, da...“. Între timp lumea se schimbase, granițele începuseră să semene cu hărțile lui Noradunghian, dar nu și cu visele generalului Dro, căci Armenia era acum o republică independentă, redusă însă la nici treizeci de mii de kilometri pătrați, izolată și săracă. Probabil că răspunsul așteptat de bunicul după primirea celui de-al treilea căluț și pe care eu i-l ceream în numele lui, din priviri, nu s-ar mai fi potrivit acum.

Vazken Balgian, născut la București, nu trecuse prin cercurile morții, dar fusese duhovnicul multora care trăiseră patimile, încât primise de la ei puterea asupra morții, astfel că, atunci când o chemă, împăcat cu lumea, ea veni, iar el muri la puțină vreme după întâlnirea noastră. Poate că de fapt voia să-mi sugereze, încuviințând la auzirea numelui bunicului meu, că nu e nevoie să-mi spună mie ceea ce era de spus, de vreme ce ei urmau să se reîntâlnească în curând.

Cel de-al patrulea căluț de lemn veni la scurt timp după al treilea. „Asta e din cauza generalului Dro, spuse bunicul. Misak a acționat repede, ca nu cumva să se creadă că odată cu moartea generalului s-a terminat totul. Că adică să nu ne pierdem speranța.“ „Despre ce speranță vorbești, Garbis? oftă Sahag. Uită-te în jurul nostru... Numai lucruri absurde.“ „Cu atât mai mult...“, spuse bunicul. Și după ce șezură astfel o vreme în curte privind căluțul de lemn, iar bunicul îi marcă sosirea prin adăugirea unui rând nou în caietul său dedicat operațiunii „Nemesis“, îi spuse lui Sahag: „Haidem“. Și, vârand căluțul în buzunar, ieșiră pe strada 6 Martie 1945, fostă Dulapuri, apoi cotiră pe strada Ghiocelor și de acolo pe Tăbăcari, strada cimitirelor. Găsiră un colț ferit în cimitirul armenesc, altul de fiecare dată. Au fost de ajuns două lopeți de pământ răsturnate și apoi puse la loc, ca să facă o moviliță pe care au netezit-o cu podul palmei pentru a îngropa căluțul de lemn. Apoi, bunicul, din pornirea pe care o avea în fața pământului reavăn care acoperă, spuse *Hair mer*, adică *Tatăl nostru*, și își făcu o cruce mare. „E straniu, spuse Sahag. Nici măcar nu știm pe cine îngropăm. Și, oricine ar fi fost, creștin nu putea fi.“ „Nu strică, zise bunicul. Dacă Dumnezeu lui nu le primește e treaba lui, rămân pentru noi și crucea, și rugăciunea.“ Astfel, chivotul primi răspunsuri noi care, oamenii neînțelegându-le, se repetară. Iar noaptea, în cimitir, pâlپăiră focuri hrănite de aburii putreziciunilor.

Al cincilea căluț sosi la noi în casă după câțiva ani, tocmai când bunicul Garabet și Sahag Șeitanian credeau că lucrurile se liniștiseră definitiv. De aceea, bătrânii mei armeni au fost chiar mai nepregătiți decât la sosirea celui dintâi. Poate că din acest motiv se purtară cu neatenție, iar căluțul, uitat pe policioară, dădu cu ochii de mine și, crezând că eu sunt

băiețelul de care un alt căluț, asemeni lui, se despărțise cu aproape șaizeci de ani în urmă, se învoi să devină jucăria mea.

La câteva zile după venirea acestui al cincilea căluț care se amestecă printre jucăriile mele, a fost împușcat președintele Kennedy. Bătrânii mei armeni se întâlniră pentru ultima oară în cavoul lui Seferian. Căluțul de lemn se strecură în buzunarul meu și stătu acolo cuminte câtă vreme m-am jucat cu castanele și cu nucile căzute pe aleile cimitirului. Sahag îl cercetă din priviri, dar bunicul îi adresează o căutătură severă, abținându-se cu hotărâre să spună vreun cuvânt despre acele mesaje stranii de la Misak Torlakian, chiar și atunci când unchiul meu Sahag aduse vorba despre armele generalului Dro.

Cel de-al șaselea căluț veni la scurt timp. Atunci se pierdu și al meu. Cu siguranță Sahag, neputând răbda să vadă cum mă joc cu acel vestitor al morții, îl ascunsese și îl dusesse împreună cu al șaselea la cimitir, îngăduind ca bunicul să rostească de două ori *Tatăl nostru*. Dar lucrul fusese făptuit. Căluțul mă alesese pe mine, iar eu n-am avut de ales și am fost hărăzit să povestesc.

Între timp, lucrurile păreau să se mai îndrepte. În anul 1964, cei ce fuseseră închiși pe motive politice au început să se întoarcă acasă. După ce străbunica mea și unchiul Simon au murit, când eu aveam doar doi ani, și nu mi-i amintesc, Carol Spiegel a fost cel de-al treilea mort dintre cei pe care îi cunoșteam. Dar moartea lui n-am văzut-o decât ca pe o rochie neagră pe care începuse s-o poarte doamna Spiegel. Oamenii mari aveau multe tabieturi, beau cafea, unii, cum era Ștefănuță Ibrăileanu, fumau, alții, precum Ovanes Krikorian, se enervau și atunci fața li se înroșea peste măsură. Jucau table ori *ghiulbahar* amestecând zarurile în *fingean*, aveau așadar tot

felul de deprinderi pe care noi, copiii, n-aveam voie să le gustăm sau să le urmăm. Iar moartea părea a fi unul dintre ele. Nu aveam voie să bem cafea, deși lingeam uneori pe furiș farfurioarele în care se vărsa puțină cafea, pentru că bunicilor mei, aducând tăvița cu *fingeanuri* până în mijlocul curții, începuseră să le tremure mâinile de bătrânețe, tot așa cum n-aveam voie să murim, deși moartea se înfiripa deja în capul meu de copil, măcar cât cafeaua care se vărsase în farfurioară.

Bunicul se încuia uneori în cameră, cânta la vioară și apoi fredona cântece tânguitoare. Moartea venea la el și vorbeau despre șirul de morți, ea îi povestea despre ei, despre morții cei vechi, singurii despre care avea voie să povestească, morții cei vechi fiind cu adevărat ai ei, morții cei noi se iveau pe la ferestre, cu obraji palizi și ochii strălucitori, prelingându-se pe geam, gros, ca uleiul de maslu. Bunicul îi vorbea morții despre mine, despre plimbările noastre prin parc, printre aleile cu flori roșii și frunze grele, despre jocurile de-a ciocănită cu castane, despre balena Moby Dick, adusă la Obor cu trailerul, pe care noi, copiii, o priveam înspăimântați, despre cum cântam împreună la vioară și pian *Serenada* lui Schubert ori *Menuetul* lui Boccherini și cum încercam, când lumina era neatentă, să fotografiem oglinzile. Din toate astea, moartea înțelegea că pentru bunicul meu mai era câte ceva de făcut pe lume, inventa o scuză și pleca. Pe locul în care se aflase moartea, chiar și pentru scurt timp, rămânea ceva, o melancolie, un abur pe oglindă, o placă fotografică scăpată la lumină, încât bunicul ieșea cu ochii adânciți în orbite, nu trebuia să-i vorbim pentru că nu răspundea, și se așeza sub caisul din curte. Morții cei noi coborau din pomi, lunecau pe trunchiuri ca miera sălbatică, ieșeau dintre ierburi, sâsâind ca șarpele

casei, coborau cu aripile strânse după ce se roteau în cercuri tot mai mici și se așezau primppejur să asculte, în timp ce bunicul le citea din *Cartea șoaptelor*, care se scria pe măsură ce eu creșteam, iar ei încuviințau, pentru că, spre deosebire de morții cei vechi, morții cei noi își găseau liniștea pe măsură ce se vorbea mai mult despre ei.

Apoi, bunicul închise cartea și o puse deoparte. De pe masă îl privea cel de-al șaptelea căluț. Morții cei noi lărgiră cercul, trăgându-se unii într-alții, până când dispărură, fiecare pe drumul pe care venise. În urma lor rămase un vânt răcoros, era începutul lui noiembrie. „Să aduc caietul“, spuse Sahag Șeitanian. „S-ar putea să nu mai fie nevoie, spuse bunicul Garabet. E ceva ciudat cu căluțul ăsta.“ Era la fel ca ceilalți, din lemn tăiat cu briceagul, creștăturile lamei se puteau vedea bine, botul ieșise ascuțit din cauza muchiilor piezișe. „E alb, spuse bunicul. Ceilalți erau din lemn crud, de nuc, ăsta e vopsit.“ „Și cam ce-ar putea să însemne asta?“ „Ăsta e altfel de cal, e calul din vis. Era alb, calul din visul lui Misak, îți aduci aminte, alerga înșeuat, dar singur, șiroind de sânge.“ „Dar căluțul ăsta e doar alb și atât...“ „S-ar putea spune că, nu-i așa, calul cel alb și-a găsit, în sfârșit, călărețul.“ „Și cam cine ar fi acela?“ întrebă Sahag, el însuși călărind, într-o bună zi, de-a curmezișul printre visele sale. „Misak, firește...“

Între timp, odată cu eliberarea deținuților politici și cu depășirea crizei rachetelor, au apărut la Focșani, de vânzare la magazinele de electrice, aparate de radio cu bandă pentru undele scurte, ceea ce însemna că puteai, cu precauțiile cuvenite, să ascuți acasă chiar Europa liberă, Radio Libertatea sau BBC. Astfel, cu butonul de sunet abia răsucit, mișcând bețișorul de unde milimetric printre pârlături, radioul deveni el însuși personaj în *Cartea șoaptelor*. Probabil că, tocmai din

acest motiv, membrii comitetului parohial nu se mai întâlneau la cavoul lui Seferian, căci Telefunkenul nu mai era singura cale de acces, pe calea undelor, spre lumea liberă.

Aparatul de radio fusese instalat în camera lui Sahag, sub o broderie ce-l înfățișa pe trubadurul Saiat-Nova. Conectarea radioului la lumea liberă era un adevărat ritual. Noi, copiii, n-aveam voie, cum de altfel, nici femeile, din pricini diferite, noi pentru că puteam fi trași de limbă la școală despre ce se întâmplă acasă, iar femeile pentru că nu înțelegeau nimic, dar doreau să înțeleagă și, în consecință, cereau întruna lămuriri. Unchiul Sahag ridica broderia și o împăturea, pe noptieră. Apoi, se așeza și îl poftea pe bunicul, strigând să se aducă șerbeturile. Căutarea postului se desfășura întotdeauna la fel. Pentru că Sahag, după fiecare audiție, comuta pe unde lungi, acolo unde se asculta Radio București – cine știe, ei sunt peste tot, să nu ne dăm în vileag, ca proștii, care ei, întreba mătușa Armenuhi, aducând tava cu șerbeturi; ei, răspundea unchiul Sahag, adică cei care nu suntem noi. Șerbetul era roz, preparat din petalele trandafirilor din curte, și cleios, înfășurat pe linguriță, iar lingurița cu șerbet era vârâtă într-un pahar de cristal umplut cu apă rece. Șerbetul nu se servea niciodată în căni, ci doar în pahare numaidecât de cristal, ca prin limpezimea lor să se zărească pasta rozalie, ca un fruct al apei. După ce șerbetul se termina, lins încetul cu încetul, ca o acadea, și plimbat cu vârful limbii pe cerul gurii, bătrânii armeni ai copilăriei mele beau apa rămasă în pahar cu înghițituri mici. Probabil că, cel puțin pentru bătrânii mei, nașul Sahag ori bunicul Setrak, acest obicei venea din rătăcirile copilăriei, prin deșert, atunci când apa, atâta câtă se găsea, era mai degrabă gustată decât băută.

Așadar, cu tava de șerbeturi încă neatinsă, cei doi se așezau în fotolii și se aplecau spre aparatul de radio de parcă ar fi avut tustrei de şușotit. Apoi, Sahag trecea pe unde scurte și începea să plimbe indicatorul pe scală, rotind extrem de încet butonul de frecvențe și însoțind acest mers agale al acului indicator cu un șir de pârlături, șuierături sau frânturi de vorbe în tot felul de limbi. „Mai repede, spunea bunicul, pierdem primele știri...” Sahag nu se grăbea, ducea indicatorul ceva mai departe decât se cuvenea, apoi prea mult îndărăt, amușina locul, ca și cum și-ar fi adulmecat prada, în fine instala acul vertical pe locul cel mai bun, asculta câteva clipe, mai meșterea la buton cu băgare de seamă, dădea satisfăcut din cap și, luându-și paharul de șerbet cu fruntea aplecată, asculta. Oricât de ispititor ar fi fost să comenteze, tăceau amândoi până când jurnalul se termina, abia dacă își aruncau din când în când priviri cu subînțeles de felul „exact așa cum ți-am spus...” (bunicul) sau „...așa le trebuie bolșevicilor...” (Sahag), lăsând comentariile pentru sfârșit, când își terminau șerbetul și înghițeau, cu sorbituri mici, apa de trandafiri.

În după amiaza aceea, ritualul se întrerupsese brusc când, luându-și degetele de pe butonul pe care îl rotise cu înceată voluptate, Sahag Șeitanian, urmat de cumnatul său, Garabet Vosganian, ridică lingurița cu șerbet pentru a-și trece vârful limbii peste ea. Din locul în care îl îngropaseră în pripă, căluțul alb țâșni răscolind țărâna, dădu ocol pământului, apoi ridicat în două picioare, necheză, chemându-și călărețul al cărui sânge se potrivea cu sângele de pe șa și de pe căpăstru. Crainicul anunța, la Radio Libertatea, în debutul emisiunii în limba armeană, că, în dimineața acelei zile, Misak Torlakian murise la Montebello. Urma să fie înmormântat peste două zile în cimitirul Evergreen din localitate și erau așteptați mulți

participanți din partea deja numeroasei comunități armenesti din California. „Misak Torlakian, tovarășul de luptă al generalului Dro“, se spunea. Nicio vorbă, desigur, despre Operațiunea „Nemesis“. Cu atât mai puțin despre visul cu calul alb, închis acum ca într-un sipet.

Era în seara zilei de 12 noiembrie 1968. Nu are vreo importanță, fără îndoială, data exactă, *Cartea șoptelor*, deși plină de cifre ca o carte de istorie, nu este legată, de fapt, de niciuna dintre cifrele acelea. Adevărata istorie, cea care merită să fie povestită, e aceea care, oricând, dacă ar fi destui s-o povestească și alții s-o țină minte, s-ar putea transforma în legendă, adică povestea cea mai puțin exactă cu putință. Am folosit cifre nu pentru că am avut nevoie de amănunte în plus la poveștile noastre spuse în șoaptă, ci pentru că era singurul mod în care puteam prezenta cu limpezime succesiunea evenimentelor. Dacă în afara ei povestea poate fi potrivită pentru oricare timp și oricare loc, înlăuntrul ei este important să se știe cine naște pe cine, cine moștenește pe cine, cine blestemă pe cine și cine anume poate rămâne personaj al poveștii, deci se poate povesti despre el, chiar și după moarte. În această ultimă privință, *Cartea șoptelor* e oarecum neobișnuită, căci, spre deosebire de alte istorii, aici moartea e doar un detaliu, iar mai importantă decât moartea și, deci, decât viața, e memoria.

Cât despre succesiunea evenimentelor, știm că bunicul meu, Garabet Vosgianian, nu a mai așteptat ca jurnalul de după-amiază de la Radio Libertatea să se încheie. S-a ridicat în picioare, a rămas câteva clipe drept, cu privirile în gol, apoi s-a întors, cu mișcări la fel de încete și de stângace, și a pornit-o spre ușă. De fapt, mai întâi în direcția opusă radioului, ca să se îndepărteze de sursa de zgomot, și apoi spre ușă,

ducându-și picior după picior și, însoțindu-l cu mișcarea rigidă a mâinii dimpotrivă. Mergea excesiv de articulat, deci, tocmai de aceea, pentru un om normal, cu atât mai mult pentru un bătrân, părea dezarticulat, așa cum ar fi mers, dacă ne-ar fi lăsat să-i privim, morții cei noi. Sahag l-a urmat, cu Yusuf brusc înveselit și ținându-l în jur, știrb și împiedicat, ca o maimuță bătrână.

Garabet, cu mersul lui lent și ochii goi, îi aminti lui Sahag – și așa înțelese și veselia lui Yusuf – de bătrânii care se târau în convoaiele dintre Meskene și Deir-ez-Zor, și se sperie nu atât din cauza acelei viziuni, cât din pricină că, după atâta vreme, era din nou posibil să o aibă. „Ce-i cu tine, Garbis?“, îl întrebă, netezindu-i calea, adică deschizându-i ușa și luându-i din drum ghivecele de flori sau uneltele de grădinărit uitate pe alee, de care bunicul Garabet s-ar fi putut lovi cum privea așa, pe deasupra lor. Se așeză pe banca de sub cais, iar Sahag îi potrivea pernele moi și singurul lucru pe care mai știa să-l facă fu să dea fuga și să pregătească două cafele: una o puse dinaintea bunicului, pe cealaltă o luă pentru sine, sorbind îndelung și plescăind zgomotos, pentru a-i stârni pofta. „Ce-i cu tine, Garbis?“, întrebă din nou Sahag, când văzu că și ultima încercare de a-l readuce în simțiri cu aroma cafelei dăduse greș. Atunci când bunicul luă totuși ceașca și bău dintr-o sorbitură, Sahag vru să-i atragă atenția că e foarte fierbinte, dar bunicul nu păru să sufere din cauza arsurii. Cum se vedea din atitudinea lui absentă, nervii i se trăsese din vârful degetelor și se strânseseră ghem la un loc cu inima. Și atunci, bunicul rosti ultimele sale cuvinte, dar nu cu aerul grav al lucrurilor definitive, ci în șoaptă, ceea ce, cum bine vom vedea, urma să aibă consecințe dramatice: „S-a terminat... În sfârșit, s-a terminat...“.

Rămase nemișcat, cu spinarea dreaptă și palmele sprijinite pe genunchi, căznindu-se să rămână cu ochii deschiși, exact așa cum trebuie să fi stat rubedeniile lui din Afion Karahisar ori ceilalți capi de familie înconjurați de femeile și de copiii lor în pozele făcute în preajma anului 1915, atunci când armenii de pe întinsul Anatoliei, presimțind parcă ce avea să se întâmple, aleseseră să se fotografieze când încă erau vii cu toții. Dacă, printr-o nouă rânduială, chipurile de pe fotografii ar fi dispărut odată cu moartea celui fotografiat, pozele acelea ar fi părut, la un an-doi după ce fuseseră făcute, stranii, cu scaune goale, cu toiege drepte, dar nesprijinite de nimeni, cu copii suspendați în poala unor mame inexistente sau cu mame care își țin brațele încolăcite fără să mai strângă nimic în ele, mai degrabă ficțiuni ale unor exorciști, porniți în căutarea unui popor de fantome. Bunica mea Arșaluis și sora ei, Armenuhi, nevasta lui Sahag, se uitau speriate de după perdelele din bucătărie. Noi, fără să înțelegem nimic și socotind că totul e un joc, singura diferență dintre jocuri fiind că la unele câștigă cei care rămân, iar la altele cei care pleacă, noi copiii, așadar, priveam de după trunchiurile merilor din fundul curții. Iar bunicul Garabet, neluând seama la niciunul dintre noi și privind țință înainte, parcă aștepta semnalul fotografului pe care numai el îl vedea, să îl prindă în fotografie sau, poate, să-i spună când trebuie să iasă din ea. Rămase așa o vreme, cu unchiul Sahag șezând în fața lui descumpănit și așteptând ca ceilalți, morții cei noi, să se așeze de-a stânga și de-a dreapta. Până când în curtea noastră se alcătui poza de grup, cu capete micșorându-se, pe măsură ce erau mai depărtate. Apoi, când se adună cu toții, fotograful ridică brațul și îl coborî fulgerător laolaltă cu scânteierea de lumină a pulberii înfierbântate pe tipsie. În clipa aceea pregătirea pentru moarte

a bunicului meu Garabet începu. Se ridică nesigur, cel puțin așa ni se părea nouă, dar poate că el mergea drept, uitând deja să se clatine în ritm cu lumea. Plecă și se închise în camera lui. Femeile răsuflară ușurate, gândind că e încă unul dintre răgazurile lui de singurătate și așteptând, răbdătoare, ca până la căderea serii să-și revină. Dar așteptară și se făcu noapte, uitară chiar să ne trimită la culcare și stăteam cu toții în fața ușii pe care bunicul n-o încuiase, dar pe care ne sfiam s-o deschidem și dindărătul căreia se auzea un fel de cântec tânguitor, neîntrerupt, ca murmurul taberelor de deportați de la Deir-ez-Zor, o șoptă a cuiva care nu se mai oprește să tragă aer în piept, ci parcă dorește să se golească de viața din el. Era o tânguială fără tristețe, ca un *șarakan* medieval sau ca o incantație budistă, un ison din toate baierile pieptului, care chema moartea, cea care venise pentru neamul bunicilor mei de prea multe ori pe neașteptate, să-și aducă acum darul, și anume să vină atunci când era chemată. Dimineața, tânguirea care îi izvora din piept nu s-a mai auzit și dintr-odată apărură multe păsări în curtea noastră.

Primul care a îndrăznit să deschidă ușa și să-i treacă pragul a fost unchiul Sahag. Bunicul se întinsese pe pat, trăia încă, și-a întors fața spre ei și i-a privit. Avea fruntea îmbrobonită de sudoare și bunica i-a șters tâmplele cu marginea rochiei lungi. El nu răspunse la întrebările lor, „s-a terminat“, spuse Sahag Șeitanian în locul lui, „în sfârșit, s-a terminat“, dar nu putea să le spună mai multe despre căluții de lemn și despre ultimul mai ales, căluțul alb care însemna că sângele care îi șiroia de sub șa și îi picura din căpăstru încetase să mai fie sânge străin, că aceia pe care voia Domnului îi îngăduise cu nelegiuirile lor pe pământ nu scăpaseră, totuși, de judecata oamenilor. Oameni care întregiseră voia unui Dumnezeu care

în secolul XX se dovedise mai neatenți ca de obicei. Și astfel, după mai bine de jumătate de veac, lista lui Armen Garo se epuizase. „S-a terminat“, șoptise bunicul către zeița Nemesis, ea dansa cu ochii sclipind, cu tălpile goale și cu gleznele strânse în brățări cu clopoței, „s-a terminat“, șoptise, și poate tocmai din pricina asta și din cauza tobelor, s-ar fi putut ca zeița să nu-l fi auzit.

Bunica trimise după doctorul Zilbermann, devenit, între timp, Argintaru. El îl cercetă pe bunicul, îi ascultă inima, îi luă tensiunea, rămase îndelung cu palma pe fruntea lui umedă și nu găsi nimic, prescrise doar câteva medicamente care să întărească organismul. Se lăsă condus de unchiul Sahag până la poartă, privi nedumerit către păsările acelea, socotind cu voce tare că probabil va ninge, nu primi banii pentru consultație și acesta era deja un semn îngrijorător și, de data asta ca între bărbați, doctorul Zilbermann repetă că nu găsește niciun fel de boală, dar că cel mai mult îl îngrijorează tânguirea. „E o boală nouă, spuse, am întâlnit-o și la bătrânii noștri evrei, reîntorși din lagăre, cărțile nu o numesc și nu-i găsesc leacul.“

Bunicul Garabet zăcu vreo două săptămâni. Refuză mâncarea și nu bău decât ceai. Stăteau cu rîndul la căpătâiul lui și îi ștergeau fruntea. Sudoarea se aduna numaidecât la loc, nu avea temperatură, dar fruntea i se brobona de parcă ar fi avut febră. Astfel încât corpul lui, neprimind hrană, iar apă doar din când în când, amestecată cu medicamente mai degrabă menite să-i liniștească pe cei care i le administrau, căci asupra lui nu aveau niciun efect, se usca, mușchii se subțiau și se înfășurau pe oase, ca și cum ar fi fost niște frânghii groase care îl legau, pielea se trăgea pe obraji, pomeții se ascuțiră încât nasul îi rămase stingher și încovoiat, iar ochii, chiar și

atunci când erau doar întredeschiși, păreau, înconjurați de găvanele lor descărnate, bulbucați.

Bunicul începea să semene tot mai mult cu părintele Komitas, pe măsură ce barba continua să-i crească și, din țepoasă și cenușie, se făcu străvezie și moale, atârânăd ca niște mănunchiuri de alge de o parte și de alta a feței. Atunci când, pentru a-i șterge sudoarea, îi acopereau țeasta pleșuvă cu prosopul, aducea cu masca mortuară a generalului Antranik. Când era acoperit cu pătura până la bărbie ori când deschidea ochii cu totul și ei luminau uscat și nefiresc paloarea obrazilor, chipul se schimba iarăși. Trecea, până să ajungă la propria moarte, printr-un șir întreg de morți de dinaintea lui. Fiecare fetus, în pântecel mamei lui, seamănă, pe rând, cu orice altceva, cu o euglenă, apoi cu o larvă, cu un pește, cu un crospterigian care învață să se cațere pe uscat, înfățișări care cu ușurință ar putea fi socotite diforme, dacă nu li s-ar fi descoperit înțelesul. Ontogenia repetă filogenia, aveam să învățăm la școală, câțiva ani mai târziu. Înainte să se nască, devenind el însuși, pruncul poartă chipul celorlalți prunci de dinaintea lui. Liniștit, întins în patul lui, cu mâinile pe lângă trup și cu ochii întredeschiși, aproape nemișcați, dar răsucindu-se și ghemuindu-se în pântecel morții, bunicul meu repeta chipurile morților de dinaintea lui. Până când moartea născându-l, îndeajuns de bătrân, cu obrazii uscați, înfășurându-se pe sine, ca o mumie, în mușchii moi și subțiați, cu fruntea rece și limpezită, va fi din nou el însuși, ca un prunc al morții.

Tatăl meu hotărî că a sosit clipa să ne luăm rămas-bun de la bunicul. Ne-a luat de mână, pe mine și pe fratele meu, Melic, ne-a sărutat, îmbărbătându-ne, și ne-a împins în camera bunicului, după ce bunica avusese grijă să deretice, să stropească cu puțin parfum, care, totuși, în loc să împrășteze aerul, îl

îngreună, și să dea la o parte îndeajuns perdelele ca să-l putem vedea. Am privit oglinda pe care nu reușeam să o fotografiem și pentru o clipă am socotit că unghiul în care se aflau ochii bunicului față de oglindă era tocmai cel pe care îl căutasem atât.

Era un miros nou pentru mine, aerul închis din jurul unei ființe care dă mai degrabă aerul afară din piept decât îl inspiră. Ne-am așezat pe scăunelele dinainte pregătite, ni se spusese să păstrăm tăcerea și asta am și făcut, șezând copilărește, cu gleznelor lipite și cu palmele pe genunchi. Bunicul Garabet și-a întors cu încetineală capul spre noi și a deschis ochii. Erau negri de data asta, pupilele i se dilataseră, încercând să vadă cât mai mult cu puțință, dar folosind cât mai puțină lumină. Este ultima amintire pe care o am despre bunicul meu cel viu, deși nu e prea limpede din ce parte a vămilor venea privirea aceea. Dar era ceva ce ar fi vrut cu siguranță să se întâmple, căci, spunea bunicul Garabet cel viu, fiecare neam se definește prin ceva care nu vine nici de la nume, nici de la locuri, nici de la morți și nici de la cetăți, ci e numai al lui, iar armenii pot fi înțeleși cel mai bine prin ochii lor, mari, alungiți, cu gene întoarse, cu sprâncene groase, umbriți și melancolici, chiar și atunci, rareori, când sunt deschiși la culoare. După ce îmi încredință privirile sale, bunicul meu Garabet, neașteptat, vorbi.

Avea o voce nouă, venită dinlăuntrul lui, dar o auzeam de parcă mi-ar fi vorbit la ureche. Își mișca buzele foarte încet, cuvintele erau respirate, nicidecum vorbite, și de aceea se auzeau vibrând. Ceea ce îmi spunea părea a avea un anume sens, credeam că îl înțeleg și mă străduiam să fiu atent, să nu pierd nicio frântură. De fapt, nu pricepeam o iotă. M-am uitat spre fratele meu, care privea în jos, stânjenit. Apoi, îndărăt,

spre tata care, stând în picioare, în spatele nostru, simți privirile mele ca pe un strigăt de ajutor și mă mângâie pe creștet. Dar eu aș fi vrut să aflu dacă ei înțeleg ceva, pe când ei nu făceau decât ceea ce trebuiau să facă, doar eu mă căzneau să înțeleg acolo unde lucrurile erau limpezi pentru toată lumea. Bunicul vorbea cu acea voce neobișnuită care părea că vine din toată ființa lui, din stomac, era găâită de parcă pornea din gât, era nazală, avea scurtimi venite din încetineala limbii. Cuvintele, însă, nu le-am înțeles. Erau liniștitoare, rostite pe un ton lipsit de tristețe, îmi destăinuiau ceva ce, cu siguranță, ar fi vrut să înțeleg numai eu, dar într-un fel pe care să nu-l pot transmite mai departe, de aceea mă fixa cu privirea aceea întunecată. Mult mai târziu, când am îndrăznit să-l întreb pe tatăl meu, Bergi Vosgianian, ce spusese bunicul atunci, mi-a mărturisit că nici el nu înțelesese mare lucru. Erau cuvinte amestecate, venind din mai toate limbile pe care le vorbea bunicul, mai ales cele ale copilăriei, turcă, rusă, arabă, persană, amintiri ascunse, înghițituri nemes- tectate, spaime domolite, cuvinte auzite la căpătâiul altor muribunzi și repetate mie, lucruri pe care ar fi trebuit să le știu sau pe care să le intuiesc doar, pentru că trebuiau desco- perite cu încetul. Mi-aș fi mutat privirile de copil în altă parte, era mai mult decât puteam înțelege, dar nu mă puteam desprinde de ochii lui. Bunicul meu îmi încredința ceva și am primit totul până când a tăcut, la fel de neașteptat cum începuse.

Atunci când am devenit destul de mare și am început să gândesc nu doar în bucurii și în spaime, ci și în cuvinte, am constatat, cu surprindere, că vocea care îmi suna în ureche, de astă dată cu vorbele mele, era vocea aceea a bunicului meu, neobișnuită, alcătuită din vibrații, așa cum i-ar fi plăcut

lui Arșag clopotarul, copleșit printre păsările care continuau să coboare, să se vorbească într-o lume ideală. Vocea bunicului meu devenise vocea mea lăuntrică.

Mirul se reînnoiește la fiecare șapte ani, cel nou, alcătuit din esențele a peste o sută de ierburi diferite, se toarnă peste cel vechi și se amestecă de către catolicos cu brațul de aur păstrând moaștele Sfântului Grigore Luminătorul. Acest mir reînnoit se trimite către comunitățile armenesti din toată lumea, iar de Bobotează se toarnă într-o pasăre de argint și din mirul acela, prin ciocul păsării, curg câteva picături pentru sfințirea apelor. Eu însumi, când am fost botezat în cristelnița argintată a bisericii armenesti Sfânta Maria din Focșani, am primit semnul crucii pe frunte, uns cu mirul acela care, dacă ținem seama de modul în care este pregătit de mâna catolicosului, s-ar zice că mai are într-însul câteva picături din mirul cel dintâi, amestecat nu cu brațul de aur, ci cu brațul lui adevărat, de însuși Grigore Luminătorul. Mirul este unul dintre darurile încă proaspete pe care ni le-au făcut morții cei vechi. Eu am primit vocea lăuntrică de la bunicul într-un mod oarecum asemănător, cuvintele cele vechi turnându-se în cuvintele noi. Astfel încât vocea aceasta lăuntrică, transmisă prin generații, este poate încă un dar viu primit de la morții cei vechi. O ipoteză, desigur. N-am să capăt confirmarea ei decât în clipa în care voi încredința, la rândul meu, această voce mai departe, dar despre asta altcineva va trebui să povestească.

Nu am mai intrat în camera aceea până când, după o săptămână, bunica Arșaluis, cu simțul practic pe care în împrejurările tragice femeile și-l păstrează, a schimbat așternuturile, a dat perdelele la o parte și a deschis larg ferestrele. Oglinda cea mare a rămas acoperită până la parastasul de

patruzeci de zile, pot însă mărturisi că am intrat în acel răstimp de mai multe ori în cameră și am dat câte puțin voalul negru la o parte, ca să privesc în luciul oglinzii ca printr-o ușă întredeschisă. S-a bucurat de lumina primită, ca un animal legat căruia îi aduci de mâncare.

Arșag clopotarul ședea printre păsări și, pe măsură ce ele se îndesau pe ramuri ori cele mai mari și mai negre se așezau, cu aripile strânse, pe alei și pe răsaduri, îi sporeau sentimentul că veniseră pentru el și își cerea iertare păsărilor, cu brațele întinse. Iar când prima pasăre i s-a așezat pe umăr, ignorând faptul că el era tocmai vânătorul de păsări sau confundându-l, în veghea lui, cu un trunchi, Arșag a simțit că nu mai e nimic de făcut, a bătut în geamul de la bucătărie și a făcut semn bunicii că merge să cheme preotul și pe ceilalți membri ai consiliului parohial. Cum bunica Arșaluis stătea ghemuită pe scaun, strângând colțul batistei în dreptul ochilor, Arșag nu-i mai așteptă încuviințarea și porni spre poartă, dând păsările la o parte, ca pe o perdea.

Intrară în bucătărie și se așezară tăcuți în jurul mesei. Bunica puse în mijloc o farfurie cu prăjituri mici și uscate și le turnă câte o ceașcă de cafea. Băură fără o vorbă. Tânărul părinte arhimandrit Zareh Baronian ședea în capul mesei, făcu semnul crucii pe care ceilalți îl primiră, luă din prăjituri și, atunci când nu le muiră în cafea, le molfăiră, plimbându-le dintr-o parte în alta a gurii, ca să le poată fărâmița între gingii. Băură, străduindu-se să nu facă zgomot, ceea ce la băutul cafelei era o încercare nouă pentru ei. Priveau în jos, fiecare temându-se ca ochii celorlalți să nu-l îndemne tocmai pe el să intre primul, cu stânjeneala pe care o încearcă oamenii atunci când sunt confrunțați, prin soarta altora, cu propriul destin.

Măgârdici Ceslov înțelese că, fiind cel mai tânăr, îi este cel mai ușor să se încumete, așa că își luă inima în dinți și intră. O lumină neagră îl învălui și ușa se închise în urma lui. Ceilalți își lungiră gâturile și așteptară.

— Crede că se află în cavoul lui Seferian, spuse Măgârdici Ceslov și se așează.

Poate că lumea, așa cum o știuseră, se strâmtase cât cavoul lui Seferian, iar cavoul se lățise cât lumea cea nouă. Atunci intră Arșag clopotarul. Pentru că nu-l putea auzi pe bunicul Garabet, iar din mișcarea buzelor lui nu putea înțelege mare lucru, fie pentru că era întuneric, fie pentru că bunicul vorbea fără să-și miște buzele, Arșag îi puse palmele pe piept, deslușind astfel vibrațiile.

— Crede că e un clopot, spuse Arșag, arătându-și palmele.

— Crede că eu sunt Anton Merzian, spuse, nedumerit, celălalt cizmar de pe Strada Mare a Unirii, Krikor Minasian.

— Crede că eu sunt Krikor Minasian, spuse, ieșind, Anton Merzian. Ceea ce, din punctul de vedere al morții, e același lucru, nu-i așa?

Când Ovannes Krikorian dădu să intre, părintele Baronian îl opri, ridicând mâna dreaptă, cu arătătorul în sus și degetul al treilea unit cu degetul mare, în semnul arhanghelului Mihail.

— Lasă-i pe ceilalți să intre, spuse arhimandritul Baronian. Tu ești deja mort, ce-ți pasă ce spune?

— Dar eu nu vreau să aud ce spune el, șopti Ohanes Krikorian. Vreau eu să-i vorbesc. Mi-e dor să-l văd.

— Pentru asta mai ai puțină răbdare. Pentru toate celelalte, Dumnezeu să te ierte!

Apoi intră Ștefănuță Ibrăileanu, care înainte de a se ridica mai trase un fum din țigară, pentru a se vedea limpede că e viu.

— Crede că sunt tatăl lui, bătrânul Kevork, pe care noi oricum nu l-am cunoscut, spuse, și nimeni nu-l întrebă cum de a înțeles lucrul ăsta, dacă bunicul Garabet, crezându-l părintele lui, i-a vorbit, desigur, în armeană sau turcă.

Vrej Papazian stătu mai multă vreme. Căpătase ceva curaj așteptând sau poate, pentru că era bun la suflet, ascultă cu mai multă răbdare. Când ieși, îl priviră curioși.

— Crede că a înțeles, spuse.

Agop Aslanian, fiul preotului Dagead, ieși tulburat.

— Crede că eu sunt el, spuse, cerând ajutor din priviri.

Apoi intră Sahag Șeitanian.

— Crede că e el însuși!

— Atunci a venit timpul, spuse tânărul arhimandrit Zareh Baronian.

Intră la el, îi dădu ultima împărtășanie și îl eliberă.

Astfel, în noaptea de 27 spre 28 noiembrie 1968 bunicul meu Garabet Vosganian muri pregătit.

Noi, copiii, n-am avut voie în casa bunicilor în zilele de dinaintea înmormântării. Am fost găzduiți de tanti Armenuhi în rândul de case din față. Despre atunci și despre bunicul știu numai că, în mod inexplicabil, fruntea a continuat să i se broboneze de sudoare, ceea ce, până ce semnele morții au devenit evidente, l-a făcut pe doctorul Zilbermann să creadă că e vorba de moarte clinică. Dar așa ceva nu stătea în firea bunicului meu.

Din cauza acestei sudori care la început a fost fierbinte și apoi nu îndeajuns de rece pe cât ar fi trebuit, o bună parte a corpului său s-a evaporat, pur și simplu, ca apa uitată la soare. Mi-am adus aminte mai târziu, ajutând la punerea în sicriu a celuiilalt bunic, Setrak Melichian, de ceea ce se petrecuse în timpul morții cu bunicul Garabet; era ușor ca o pasăre,

oasele lui deveniseră poroase și sfărâmcioase. Iar păsările stătuseră de veghe. Ele nu se risipiră decât mult mai târziu, pe copacii din cimitir și apoi spre depoul gării, acolo unde erau trase, între două locomotive, vagoanele cu grâne.

Cortegiul porni de la biserica armenescă și merse pe drumul chivotului, pe strada Tăbăcarilor și apoi peste calea ferată. Cum Mantu murise, iar dubașii se risipiseră, nu avea cine să despartă fumurile, să le oprească pe cele aburind să se ridice din pământ, iar pe cele venind din cer să coboare, astfel încât, în acea ultimă zi de toamnă a anului 1968, orașul era acoperit de o pâclă subțire. Mi se părea, mergând în spatele camionului în care, pe un covor cam prea colorat pentru o astfel de împrejurare, fusese pus coșciugul, că particip la ceva nemaîntâmpnat, un cortegiu uriaș, pe care lumea întreagă îl privește cu răsuflarea tăiată. Eram îndurerat, dar și mândru de suferința mea de copil și de faptul că oamenii se opreau pe trotuar și ne priveau, descoperindu-se și făcându-și semnul crucii. Acum, dacă îmi amintesc bine, erau doar câteva zeci de persoane, mai degrabă un grup răzlețit decât un cortegiu în toată puterea cuvântului, niciodată nu vor fi atât de mulți ca la înmormântarea chivotului, ca la adunarea nedumeririlor pentru ziua de mâine.

Acum, scriind *Cartea șoptelor*, înțeleg că mersul meu de copil în urma mașinii care ducea încet coșciugul nu s-a oprit la bariera Câmpineanca, acolo unde pe un drumeag, spre dreapta, începea cimitirul armenesc. Am mers cu pași rari, îmbrăcat în paltonul meu, cadrilat, moștenit, așa cum se făcea pe atunci, de la fratele meu mai mare, între timp mâinile și picioarele mi s-au lungit, paltonul mi-a rămas mic, cât o haină care abia ajungea să se încheie peste piept, am crescut, am devenit adolescent, am moștenit ochii alungiți și umbroși ai

neamului meu. Când bunica Arşaluis, mătuşa Armenuhi, unchiul Sahag Şeitanian, apoi bunicul Setrak Melichian şi bunica Sofia au ostenit, i-am urcat şi pe ei în camion, să se odihnească pe covorul înflorat. Viaţa mea, din clipa aceea, a fost în mare măsură mersul acela repetat în urma cuiva prea ostenit şi am început să înţeleg că, oricât m-aş simţi de singur, există, mai presus de celelalte, singurătatea cortegiului. Nu ieşeam din rând, eram cel mai aproape, nici nu mă puteam grăbi, căci celor morţi nu le-o poţi lua înainte.

Nici ei înşişi nu se puteau grăbi. Ne-am oprit, unii stânjeniţi, alţii tresărind din gândurile lor, în faţa barierei care se lăsa. Bunicul fusese un om răbdător, nu l-am văzut niciodată grăbindu-se. Singura oară când pomenim despre bunicul meu alergând este în ziua de Crăciun a anului 1944, cu cutia de pantofi în mână şi auzind în urmă, lângă camionul cu prelată ducându-i pe unchii mei Hovnanian şi pe alţii în Siberia, pocnetul de încărcător al puştii care îşi îndrepta țeava spre el. L-am văzut deseori nemişcat, dar niciodată pierzând timpul sau aşteptând fără rost. Poate că aşteptarea în faţa barierei lăsate îşi avea rostul ei, se oprirea toate în faţa stînghieii vărgate în alb şi roşu, cu felinarul bălăngănindu-se la mijloc, maşina, pâclele amestecând cerul şi pământul, noi şi păsările. Trenul spre Bucureşti veni încet dinspre gară, se opri o clipă în dreptul drumului, acelaşi tren care purtase în istorisirile noastre atâtea personaje, ele se iviră, uitându-se pe geam, unchiul meu Sahag Şeitanian ducându-se spre Bucureşti cu sacii de iută sub braţ pentru a-i umple la Craiova cu grâu, pe timpul foametei, sau întorcându-se cu hărţile lui Micael Noradunghian, Harutiun Fringhian, înfăşurat în paltonul lui ponosit peste smochingul îngroşat de sudoare şi cărându-şi desagii cu nuci, Misak Torlakian, cu căluţul de lemn în buzunar, unchiul Simon

în drumul spre port și de acolo, de-a curmezișul mării, și atâția alții plecând în călătorie, luându-și rămas-bun sau oprindu-se pentru a-l chema și pe bunicul să urce. Se poate ca asta chiar să se fi întâmplat, locomotiva șuieră dintr-odată voios și se îndepărtă, ducându-și vagoanele, pâclele se amestecară cu aburul locomotivei, ca și păsările, cortegiul porni, camionul trecu hurducându-se peste șine, sicriul săltă, viu, și pe urmă totul se petrecu după rânduială. Tânărul arhimandrit Zareh Baronian își înălță rugăciunile cu vocea lui frumoasă, însoțit de Arșag clopotarul, care privea speriat spre păsări, neștiind dacă ele veniseră pentru bunicul Garabet sau pentru el, dar dovedindu-se, pe urmă, că asta era adevărat și pentru unul, și pentru celălalt.

În jurul mormântului deschis eram cei din familie, tatăl meu ținându-ne de mână pe noi, copiii, care priveam în jos, la vârful pantofilor, speriați de propria curiozitate ce ne împingea să privim înainte, spre chipul morții, bunica Arșaluis, care din când în când se apropia de sicriu pentru a șterge de pe fruntea bunicului sudoarea care continua să se adune în broboane, apoi mătușa Armenuhi și unchiul Sahag, purtând pe umăr, cu chipul lui Yusuf, o pasăre neagră, din neamul corbilor, dintre acelea care trăiesc mult, amenințând cu încăpățănare că amintirile aveau să ne supraviețuiască. Urma cercul celălalt, membrii consiliului parohial, vecinii și alții pe care noi nu-i cunoșteam, dar care se strecuraseră în cortegiu, dorind să fie martorii acestei întâmplări care era moartea, tocmai pentru că altminteri în viața lor nu se întâmpla nimic. În spatele nostru se lăsase aceeași pâclă subțire, dar nu chiar până la firul ierburilor înghețate de noiembrie, ci mai sus, până la înălțimea unui stat de om, căci, spre deosebire de privirile noastre care nu-i vedeau, cețurile îi deslușeau pe

morții cei noi, așezați în cercul mai larg, și coborâseră numai până la umerii lor. Ceea ce percepeam însă, la înălțimea privirilor noastre, era tot un fel de pâclă, dar mai roșiatică, pentru că din morții cei noi nu vedeam decât rănilor, care nu se închiseseră încă.

Apoi ne-am apropiat pentru a săruta, înainte de închiderea sicriului, fruntea mortului. Eu, cu ochii închiși și călăuzit de tata. Cum bunica nu prididea să șteargă picăturile de sudoare, am simțit fruntea rece și umedă ca pe un trunchi, iar gustul sărat, de mare despicată, mi-a rămas pe buze. Hotărât lucru, într-un anume fel, moartea îl voia viu pe bunicul meu Garabet. Înainte de închiderea sicriului, Sagah Șeitanian puse, lângă icoana așezată mortului între mâinile împreunate pe piept, ca să apere de diavol trupul ce nu se mai putea apăra singur, caietul cu coperți groase în care se aflau închise povestea Operațiunii „Nemesis“ și galopul călușilor de lemn, și repetă, în timp ce arhimandritul rostea *Hair mer*, șoaptele ce-l eliberaseră pe bunicul: „S-a terminat, în sfârșit, s-a terminat...“.

Dar, așa cum, câtă vreme va exista teamă pe lume, *Cartea șoaptelor* nu se va încheia, nici cuvintele spuse în șoaptă de bunicul n-au avut puterea lucrurilor definitive. De data asta, bunicul meu cel înțelept se înșelase. Nu se terminase încă. Cinci ani mai târziu, la Los Angeles, în hotelul „Baltimore“, un bătrân armean de aproape optzeci de ani, născut așadar odată cu *Cartea șoaptelor*, pe numele său Kurken Yanikian, avea să ucidă, cu focuri de pistol, pe consulul turc și pe secretarul său. Și, pentru ca acel secol, al douăzecilea după Hristos, să rămână nu doar un secol al mirării și al rătăcirilor, dar și al absurdului, iată cum, odată cu *Cartea șoaptelor*, veacul, precum șarpele care, pentru a fi un cerc perfect, începe să se înghită singur, se întoarce la Trabizonda. Acolo, peste exact o sută de

ani de la nașterea lui Misak Torlakian avea să vadă lumina zilei, într-o familie turcă, un băiat care, aflat încă la vârsta adolescenței și crescut în numele urii, îl va omorî, la 14 februarie 2007, pe jurnalistul armean Hrant Dink.

După ce au fost azvârliți bulgării de pământ peste sicriul coborât în groapă, am plecat din cimitir, noi în felul nostru, bunicul în felul său, și de asemenea păsările. Au rămas numai pâclele, convoaie întregi de făpturi translucide, mergând încet, nefiresc, ca un vis trăit de-a-ndăratelea, atâtea vieți netrăite, născând copii și nepoți netrăiți și învăluindu-i pe însoțitorii lor de pe pământ, eroii acestei cărți și ale altora care se vor mai scrie, într-o ceață subțire a morților celor noi și nenumiți până la capăt, o melancolie cu gust dulce-amăru, ca un aer prin care n-a trecut nici o pasăre.

Mulțumiri

În primul rând tuturor aceluia care, prin scrieri, prin studii și cercetări, prin atitudinile publice și prin convingerile lor, au făcut ca temele evocate în această carte să fie dezvăluite, să-și păstreze actualitatea și, mai ales, să fie asumate ca o parte încă neîmpăcată a istoriei.

Celor care au lecturat manuscrisul, furnizând recomandări utile: Madeleine Karacașian, Eduard Jeamgocian, Sergiu Selian, Arpiar Sahaghian, Bedros Horasangian, Mihai Stepan-Cazazian.

Pentru documentația oferită de Centre de Recherche sur la Diaspora Arménienne și *Revue d'Histoire Arménienne Contemporaine*.

Pentru munca minuțioasă de a lectura și de a pregăti pentru tipar aceste pagini, lui Ștefan Agopian, precum și Magdalenei Bedrosian și Biancăi Cernat.

Pentru prospețimea detaliilor oferite despre Focșaniul de altădată, Teodorei Fântânanu, directoare a Bibliotecii Județene „Duiliu Zamfirescu” Vrancea, lui Horia Dumitrescu, director al Muzeului Vrancei, precum și profesorului Teodor Passan, președintele Asociației Filatelice Focșani.

Lui Silviu Lupescu și tânărului grup de colaboratori ai Editurii Polirom.

Fraților Anuș și Agop Kârmâzian, lui Bergi Margarian, lui Arachel Musaian, lui Antranig Pilosian, lui Vartan Arachelian, lui Vramșabuh Derderian, lui Șaram Hazarian, lui Harutiun Bartumian, lui Simon Tavitian, lui Levon Harutiunian, lui Bogdan Arșag Căuș și atâtor alții care, punând laolaltă amintirile și nostalgiile lor, au alcătuit împreună cu mine această carte.

Părinților mei, pentru că m-au călăuzit, cu aducerile aminte, spre generațiile din urmă și pentru că sunt vii.

Fiction Ltd

Mircea Nedelciu, Adriana Babeți, Mircea Mihăieș,

Femeia în roșu

Alexandru George, *Oameni și umbre, glasuri, tăceri*

Mihai Zamfir, *Fetița*

Ștefan Agopian, *Fric*

Ion Vianu, *Arhiva trădării și a mâniei: Caietele lui Ozias*

Gabriela Adameșteanu, *Dimineață pierdută*

Matei Călinescu, *Viața și opiniile lui Zacharias Lichter*

Dumitru Radu Popa, *Sabrina și alte suspiciuni*

Ștefan Agopian, *Tache de catifea*

Nicolae Breban, *Animale bolnave*

Mihai Zamfir, *Poveste de iarnă • Acasă*

Nora Iuga, *Sexagenara și tânărul*

Gabriela Melinescu, *Acasă printre străini*

Toma Pavel, *A șasea lumină*

Simona Popescu, *Exuvii*

Daniel Vighi, *Misterele Castelului Solitude sau despre*

singurătate la vreme de iarnă

Gabriel Chifu, *Visul copilului care pășește pe zăpadă fără să lase*

urme sau Invizibilul, descriere amănunțită

Sonia Larian, *Bietele corpuri*

Paul Goma, *Din calidor*

Augustin Buzura, *Fețele tăcerii*

Stelian Tănase, *Corpuri de iluminat*

Dora Pavel, *Agata murind*

Alexandru Ecovoiu, *Saludos*

Nichita Danilov, *Tălpi. Șotronul*

George Bălăiță, *Lumea în două zile*

Marin Mincu, *Jurnalul lui Dracula*

Carmen Firan, *Caloriferistul și nevasta bermeneutului*

Cătălin Dorian Florescu, *Vremea minunilor*
Ruxandra Cesereanu, *Nebulon*
Alexandru Ecovoiu, *Ordinea*
Norman Manea, *Fericirea obligatorie*
Ștefan Agopian, *Tobit*
Gheorghe Schwartz, *Cei O Sută. Axa lumii*
Marin Mincu, *Moartea la Tomis. Jurnalul lui Ovidiu*
Alexandru Ecovoiu, *Sigma*
Nichita Danilov, *Mașa și Extraterestrul*
Ștefan Agopian, *Sara*
Dora Pavel, *Captivul*
Gabriela Melinescu, *Ghetele fericirii. Nuvele*
Herta Müller, *Animalul inimii*
Richard Wagner, *Catrafuse*
Ion Vianu, *Arhiva trădării și a mâniei: Vasiliu, foi volante*
Norman Manea, *Întoarcerea buliganului* (ediția a II-a)
Mihai Zamfir, *Se înnoptează. Se lasă ceață*
Cătălin Dorian Florescu, *Drumul scurt spre casă*
Ioan T. Morar, *Lindenfeld* (ediția a II-a)
Ion Manolescu, *Derapaj*
Marin Mincu, *Intermezzo*
Norman Manea, *Plicul negru*
Filip Florian, *Degete mici* (ediția a II-a)
Daniel Vighi, *Cometa Hale-Bopp*
Petru Cimpoeșu, *Povestea Marelui Brigand*
Stelian Țurlea, *Darul Ioanei*
Alexandru Ecovoiu, *Stațiunea*
Nora Iuga, *Săpunul lui Leopold Bloom*
Ioan Lăcustă, *Luminare*
Caius Dobrescu, *Teză de doctorat*
Gabriela Adameșteanu, *Întâlnirea* (ediția a II-a)
Ioan Groșan, *O sută de ani de zile la Porțile Orientului*
Cătălin Dorian Florescu, *Maseurul orb*
Petru Cimpoeșu, *Simion lițnicul. Roman cu îngeri și moldoveni*
Gabriel Chifu, *Relatare despre moartea mea sau Eseu despre singurătate*
Alexandru Vlad, *Curcubeul dublu*
Nichita Danilov, *Locomotiva Noimann*
Alexandru Ecovoiu, *Cei trei copii-Mozart*
Ioan Groșan, *Planeta Mediocrilor*

Petru Cimpoeșu, *Nouă proze vechi • Ficțiuni ilicite*
Gabriela Adameșteanu, *Drumul egal al fiecărei zile*
***, *Rubik* (roman colectiv)

Nicolae Breban, *Îngerul de gips*

Filip Florian, *Zilele regelui*

Stelian Tănase, *Maestro*

Virgil Duda, *Ultimele iubiri*

Marin Mincu, *Intermezzo II: Graziella*

Nicolae Breban, *Orfeu în infern*

Augustin Buzura, *Raport asupra singurătății*

Dan Lungu, *Cum să uiți o femeie*

Nora Iuga, *Hai să furăm pepeni*

Ioan Lăcustă, *Replace all (Colcăiala)*

Varujan Vosganian, *Cartea șoaptelor*

în pregătire :

Adrian Oțoiu, *Coaja lucrurilor sau Dansând cu Jupuita*

www.polirom.ro

Coperta : Radu Răileanu
Tehnoredactor : Radu Căpraru

Bun de tipar : mai 2009. Apărut: 2009
Editura Polirom, B-dul Carol I nr. 4 • P.O. BOX 266
700506, Iași, Tel. & Fax : (0232) 21.41.00; (0232) 21.41.11;
(0232) 21.74.40 (difuzare) ; E-mail : office@polirom.ro
București, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7, ap. 33,
O.P. 37 • P.O. BOX 1-728, 030174
Tel. : (021) 313.89.78; E-mail : office.bucuresti@polirom.ro

Tiparul executat la Tipografia LIDANA, Suceava
Tel. (0230) 517.518, 206147; Fax: (0230) 206.268

Contravaloarea timbrului literar se depune în contul
Uniunii Scriitorilor din România
Nr. RO44RNCB5101000001710001 BCR UNIREA